

Polski cmentarz w Jafie

Artur PATEK

Polski cmentarz w Jafie

Z dziejów Polonii w Izraelu

Kraków 2016

Recenzja:
Jiří Friedl
Jakub Polit

Redakcja i korekta:
Mateusz Czarnecki

© Copyright by Uniwersytet Jagielloński
© Copyright by Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”

Publikacja dofinansowana ze środków przeznaczonych na działalność statutową
Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

978-83-65080-25-7

Projekt okładki:
F.H.U. Mykom

Skład i łamanie:
Studio Poligraficzne Dorota Słomińska
Kraków, tel. 602 677 488

Druk i oprawa:
Poligrafia Salezjańska
ul. Michała Bałuckiego 8, 30-318 Kraków, tel. 12 266 40 00

Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”
z siedzibą w Instytucie Historii UJ
ul. Gołębia 13
31-007 Kraków
www.iagellonica.com.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Część I. Tel Awiw	17
1. Polacy w Tel Awiwie i Jafie	19
1.1. Pielgrzymi i emigranci	19
1.2. Na uchodźstwie	23
1.3. W Państwie Izrael	49
Część II. Nekropolia	65
1. Polskie groby w Jafie	67
1.1. Cmentarz jako sacrum	67
1.2. Cmentarz katolicki w Jafie	67
1.3. Kwatera polskich uchodźców wojennych	74
1.3.1. Przestrzeń	74
1.3.2. Okiem historyka	77
1.3.3. Nagrobki, inskrypcje	92
1.4. Polska działka — groby prywatne	95
1.5. Polskie groby w innych częściach cmentarza	106
1.6. „Polski” cmentarz w Jafie	111
2. Kwatera polskich uchodźców wojennych — teksty inskrypcji	117
2.1. Uwagi dotyczące edycji	117
2.2. Wykaz skrótów	118
2.3. Inskrypcje	118
Część III. Sylwetki	147
1. Biografie	149
2. Pochowani w Jafie	195
2.1. Kwatera uchodźców wojennych	195
2.2. Polska działka — pozostała część	198
2.3. Działka arabska	208
2.4. Działka mieszana	208
2.5. Ściana grzebalna	210
2.6. Osoby, których miejsc pochówku nie udało się zlokalizować	219
2.7. Portret zbiorowy	221
Uwagi końcowe	225

Aneks	229
Bibliografia	245
Wykaz planów	271
Wykaz tabel	273
Spis ilustracji	275
Ilustracje na wkladce	277
Ważniejsze skróty	279
Summary	281
Indeks osób	283
Indeks ważniejszych organizacji, instytucji i partii	303

WSTĘP

Cmentarz katolicki w Jafie, będącej dziś dzielnicą Tel Awiwu, jest jedną z kilku nekropolii w Ziemi Świętej, na których leżą pochowani Polacy. Polskie groby znajdują się również m.in. w Jerozolimie i Hajfie, a także na wojskowych cmentarzach Brytyjskiej Wspólnoty Narodów. Bardzo wiele polskich mogił pochodzi z okresu drugiej wojny światowej, kiedy w Palestynie, ówczesnym mandacie Wielkiej Brytanii, czasowo stacjonowali żołnierze polskich jednostek wojskowych, głównie Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich oraz 2. Korpusu Polskiego gen. Władysława Andersa. Przez Ziemię Świętą przewinęły się wtedy także tysiące uchodźców cywilnych, którzy próbowali tu stworzyć namiastkę życia narodowego.

Według obliczeń Krzysztofa Dawida Majusa na terenie Izraela i Autonomii Palestyńskiej znajduje się 351 grobów polskich żołnierzy na terenie 10 nekropolii. Najwięcej na brytyjskich cmentarzach wojennych w Ramli (272 groby), Gazie (36) i Hajfie (6) oraz na cywilnych cmentarzach chrześcijańskich (w Jerozolimie, Jafie i Tyberiadzie — łącznie 24) i żydowskich (w Rechowot, Tel Awiwie i Jerozolimie — łącznie 13)¹. Śladem po uchodźcach cywilnych są duże, wydzielone kwatery na cmentarzach katolickich w Jerozolimie i w Jafie. W sumie spoczywa w nich stukilkudziesięciu Polaków.

Polskie groby z późniejszych lat, po utworzeniu Izraela, można znaleźć na różnych nekropoliach chrześcijańskich, parafialnych i zakonnych. Trudno podać dokładną ich liczbę, ale wiadomo, że leżą w nich przedstawiciele izraelskiej Polonii (w większości osoby z rodzin mieszanych, polsko-żydowskich) oraz duchowni, dla których posługa w miejscu narodzin Chrystusa miała szczególny wymiar. Wielu Polaków pochodzenia żydowskiego oraz tych, którzy przyjęli judaizm, pochowano także na wyznaniowych cmentarzach żydowskich.

Polskimi nekropoliami w Ziemi Świętej zainteresowałem się kilka lat temu, podczas pobytu w Izraelu, przy okazji kwerend dotyczących zupełnie innej problematyki. Korzystając z wolnego dnia, trafiłem na cmentarz katolicki w Jerozolimie. Jest on położony niedaleko otoczonego murami Starego Miasta, na zboczu góry Syjon. Często zaglądają tam także wyznawcy innych religii, ponieważ znajduje się na nim grób Oskara Schindlera, niemieckiego przemysłowca, któ-

¹ K.D. Majus, *Polskie groby żołnierskie w Izraelu*, http://www.2korpus.itgo.com/Cmentarze/_Cmentarze_index.html; przywoływane w przypisach adresy internetowe aktualne (jeśli nie zaznaczono inaczej) na dzień 4 września 2015 r. Nieco inne dane znajdujemy w *Księdze pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, gdzie czytamy o 337 grobach na terenie 9 obiektów cmentarnych. *Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. 3: *Żołnierze Polskich Sił Zbrojnych*, red. naukowa E. Pawłowski, Pruszków 1994, s. 17.

rego historię spopularyzował Steven Spielberg w głośnym swego czasu filmie *Lista Schindlera* (1993).

Wiedziałem, że na tym cmentarzu są pochowani także żołnierze z armii gen. Władysława Andersa, ale nie sądziłem, że polska kwatera będzie tak znacznych rozmiarów i że poza grobami żołnierskimi znajdę tam również mogiły osób, które zapisały się nie tylko w pamięci swoich bliskich. Z płyt nagrobnych odczytywałem kolejne nazwiska: Witold Hulanicki (tragicznie zmarły w 1948 r., w niewyjaśnionych do końca okolicznościach, były konsul Rzeczypospolitej w Jerozolimie), Karol Krzewski (współtwórca legendy 1. Brygady Legionów), ks. Stefan Pietruszka-Jabłonowski (pierwszy rektor Polskiej Misji Katolickiej w Ziemi Świętej i duchowy opiekun polskich uchodźców wojennych), Aleksy Wdziękoński (ostatni przedstawiciel emigracyjnego Rządu RP na placówce w Jerozolimie). Uświadomiłem sobie, że znalazłem się w miejscu wyjątkowym, gdzie spoczywa wielu patriotów, którym nie dane było powrócić z wojennej tułaczki do wolnej Ojczyzny. Stąd wziął się mój zamysł, by polskie groby opisać i przyjrzeć się biografiom pochowanych na tym cmentarzu osób. Próba ta zaowocowała wydaniem w 2009 r. opracowaniem².

Drugim obok Jerozolimy ośrodkiem, w którym istniało w latach wojny niewielkie, ale prężne środowisko polskich wychodźców, był Tel Awiw i sąsiadująca z nim Jafa. Później, już w Izraelu, w Tel Awiwie i jego okolicach koncentrowała się większość szczupłej izraelskiej Polonii.

Zmarli w czasie wojennej tułaczki polscy uchodźcy spoczywają w wydzielonej kwaterze na katolickim cmentarzu w Jafie. Są wśród nich zarówno cywile, jak i żołnierze. W odrębnym sektorze swoje groby mają Polacy, którzy przybyli tu z żydowskimi współmałżonkami już po utworzeniu Izraela, niekiedy w dramatycznych okolicznościach (np. po marcu 1968). Polskie mogiły można znaleźć także w innych częściach nekropolii. W sumie na cmentarzu w Jafie leży ponad 240 Polaków. Są wśród nich ludzie o życiorysach niepowszednich, jak przedwojenny senator Marcin Szarski, odznaczona Orderem Virtuti Militari Ludwika Kepisz-Kulikowska czy Jadwiga z Jałowieckich Żukowska, 2 voto Lipkowska (kuzynka Józefa Piłsudskiego i teściowa gen. Kazimierza Sosnkowskiego). Swój nagrobek w Jafie mają wojskowi, urzędnicy państwowi, Sprawiedliwi wśród Narodów Świata. Tu też spoczęła małżonka ostatniego premiera II Rzeczypospolitej Germaine Składkowska, Francuzka z pochodzenia.

Cmentarz to nie tylko miejsce wiecznego spoczynku, ale także ważny element kultury i cenne źródło wiedzy o lokalnej społeczności. Stanowi swego

² A. Patek, *Polski cmentarz w Jerozolimie. Polacy pochowani na cmentarzu katolickim na górze Syjon*, Kraków 2009; także artykuły: *Polska kwatera na cmentarzu katolickim w Jerozolimie*, „Prace Komisji PAU do Badań Diaspory Polskiej”, t. 1, Kraków 2012, s. 79–96; *Češi pohřbeni v polském oddělení katolického hřbitova v Jeruzalémě*, „Slovenský přehled. Review for Central, Eastern and Southeastern European History” (Praha) 2011, č. 1–2, s. 137–145; w języku polskim: *Czesi pochowani w polskiej kwaterze cmentarza katolickiego w Jerozolimie*, „Studia Historyczne” (Kraków) 2013, z. 1, s. 49–58.

rodzaju księgę pamięci, która dokumentuje związki z daną miejscowością czy regionem. Tak jak kronika rejestruje fakty, niezależnie od tego, czy dotyczą one osób znanych, czy tylko zwykłych zjadaczy chleba. Cmentarz przemawia do żyjących w różny sposób, ale dla historyka największy walor dokumentacyjny mają teksty nagrobne. Bywa, że to właśnie inskrypcje stają się punktem odniesienia do kolejnych badań i wskazują kierunek dalszych poszukiwań. Cmentarz może także obrazować specyfikę dziejów narodowych. Tak bywa w przypadku nekropolii wojennych i wojskowych, jak również tych rozsianych na obczyźnie. Takim świadectwem polskiego losu, przynajmniej w jakimś stopniu, mogą być także groby naszych rodaków w Jafie.

Niniejsze opracowanie jest próbą przybliżenia tej nekropolii i pochowanych tam Polaków. Zasadnicze pytania, jakie nasuwały się podczas powstawania tej pracy, dotyczyły uwarunkowań związanych z obecnością Polaków w Tel Awiwie i jego okolicach. W jaki sposób wyjaśnić fakt, że na odległym cmentarzu w Jafie spoczęło aż tylu rodaków, i to na przestrzeni ponad siedemdziesięciu lat? Kto jest pochowany w bezimiennych mogiłach znajdujących się w obrębie kwatery uchodźców? Co można powiedzieć o specyfice polskich losów w Ziemi Świętej na podstawie poszczególnych biografii?

Praca składa się z trzech głównych części, w których kolejno przedstawiłem dzieje Polaków w Tel Awiwie i Jafie, polskie groby na cmentarzu katolickim w Jafie oraz sylwetki pochowanych tam Polaków i osób z Polską związanych. Szczególną uwagę poświęciłem uchodźcom wojennym. Wątek ten przewija się, choć w różnym ujęciu, we wszystkich częściach. Jest to o tyle uzasadnione, że Palestyna w latach wojny i kilka lat po jej zakończeniu była jednym z najważniejszych ośrodków polskiego uchodźstwa niepodległościowego. Kontekst związany z obecnością uchodźców w Ziemi Świętej znajdzie Czytelnik w rozdziale wprowadzającym.

Ponieważ sprawy te mają już swoją literaturę³, rozważania wstępne koncentrują się na odtworzeniu polskich losów nie w całej Palestynie, ale w Tel Awiwie. Ma to zresztą logiczne uzasadnienie, skoro tematem pracy są Polacy pochowani na cmentarzu w jednej z dzielnic tego miasta. W Tel Awiwie i jego okolicach mieszkała znacząca część najpierw polskich uchodźców w Palestynie, a następnie izraelskiej Polonii. Zagadnienie to, jak dotąd, nie stało się przedmiotem osobnej refleksji badawczej. Wprawdzie sporo pisano o wywodzących się z Polski obywatelach Izraela żydowskiego pochodzenia i ich życiu kulturalnym rozwijającym się w języku polskim⁴, mimo to brak opracowań traktujących

³ Przykładowo: J. Draus, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, Lublin 1993; J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej. Ośrodki. Instytucje. Organizacje*, Łódź 2012; *Ain Karem. Ośrodek polskich dziewcząt. Palestyna 1942–1947*, oprac. I. Stypułkowska przy współpracy C. Pichety i K. Kindlein, Londyn 1988.

⁴ K. Famulska-Ciesielska, S.J. Żurek, *Literatura polska w Izraelu. Leksykon*, Kraków–Buda-
peszt 2012. Tamże szczegółowa literatura przedmiotu.

o tych polskich mieszkańcach Tel Awiwu, którzy nie mieli żydowskich korzeni. Po części jest to zrozumiałe z uwagi na fakt, iż środowisko to nie było duże.

Trzeba pamiętać, że w życiu polskich uchodźców wojennych aktywny udział brali także pochodzący z Rzeczypospolitej Żydzi i Polacy żydowskiego pochodzenia, późniejsi obywatele Izraela. Zdarzało się, że niejednokrotnie byli oni bardziej związani z polskim zapleczem kulturowym niż ich rodacy z rodzin chrześcijańskich. Historia polskiego uchodźstwa w Palestynie jest wspólną historią jednych i drugich. Trudno byłoby też rozpatrywać losy izraelskiej Polonii w oderwaniu od kontekstu żydowskiego, skoro w większości tworzyły ją rodziny mieszane. Inna rzecz, że kryteria przynależności do środowisk polonijnych, łatwe do określenia w innych krajach, w przypadku Izraela (wspólne polsko-żydowskie powiązania historyczne) nie są już tak oczywiste. Ograniczenie się wyłącznie do wątku polskiego stanowiłoby niefortunne zubożenie naszych rozważań.

Kolejna część poświęcona jest polskim grobom na cmentarzu katolickim w Jafie. Ponieważ Polacy pochowani są w różnych miejscach tej nekropolii, osobno scharakteryzowałem kwaterę uchodźców oraz sąsiadującą z nią działkę z polskimi grobami z lat późniejszych. Wspomniałem także o mogiłach Polaków znajdujących się w innych sektorach cmentarza. Wśród poruszonych wątków znalazły się m.in. dzieje kwatery uchodźców, chronologia polskich pochówków, charakter i zróżnicowanie inskrypcji nagrobnych, zawód i status społeczny pochowanych Polaków, stan nagrobków, odnowienie kwatery w 2007 r. Na dołączonych orientacyjnych planach zaznaczyłem lokalizację polskich grobów. Osobno przedstawiłem okoliczności założenia cmentarza katolickiego w Jafie.

Ważną częścią opracowania jest krytyczna edycja tekstów inskrypcji znajdujących się na nagrobkach w kwaterze uchodźców. Teksty te mają duży walor dokumentacyjny, gdyż zawierają treści dotyczące różnych aspektów życia wychodźców wojennych. Poza imieniem i nazwiskiem pochowanych oraz skrajnymi datami życia (co jest niemal regułą) w wielu przypadkach informują także o miejscu urodzenia, zawodzie zmarłego czy pełnionych funkcjach. Czas nie sprzyja tekstom nagrobnym. Z biegiem lat stają się coraz mniej czytelne. Bywają także narażone na akty wandalizmu. Dlatego — póki to jeszcze możliwe — trzeba zachować ich treść. Inskrypcje przytoczyłem w porządku chronologicznym według dat śmierci, zachowując oryginalny układ graficzny. Edycję obudowałem przypisami źródłowymi i merytorycznymi.

W ostatniej, trzeciej części książki, skoncentrowałem się na biografiiach Polaków pochowanych w Jafie. W pierwszej kolejności starałem się przybliżyć sylwetki przede wszystkim tych, którzy pozostawili jakiś ślad w historii albo których odejście nastąpiło w dramatycznych okolicznościach i przykuło uwagę współczesnych. Jest to w sumie wybór w jakimś stopniu subiektywny i ograniczony dostępną mi bazą źródłową, ale mam nadzieję, że reprezentatywny. Uważny Czytelnik może być zaskoczony, że zamieściłem także biografie

osób niebędących z pochodzenia Polakami, np. francuskiej żony gen. Sławoja Składkowskiego. O ich uwzględnieniu zdecydowały proste przesłanki: związki z polską historią i kulturą, polskojęzyczne inskrypcje na grobach⁵ oraz koligacje rodzinne. W przypadku generałowej Składkowskiej nie bez znaczenia był fakt jej pochowania wśród polskich uchodźców wojennych.

Lista osób zasługujących na wspomnienie, nawet jeśli tworzyły one historię tylko swojej rodziny, jest znacznie dłuższa. Żmudne poszukiwania pozwoliły na dotarcie do różnych szczegółów z życia wielu kolejnych Polaków. Szczegółów tych było za mało, by opracować biogram, ale dość, by przygotować swoistą migawkę biograficzną, ukazującą (poza datą narodzin i śmierci) okoliczności przyjazdu do Izraela, środowisko rodzinne czy wykonywany zawód. Informacje te pomieściłem w osobnej części, zawierającej wykaz Polaków pochowanych w Jafie. Nie chciałem, by ten fragment opracowania wyglądał jak klasyczny rejestr, który podaje suche fakty — tylko daty i nazwiska. Owszem to też jest potrzebne, ale bardziej zależało mi na pokazaniu specyfiki telawiwskiej Polonii, a trudno to zrobić, nie odwołując się do biografii.

Pracę uzupełnia Aneks z dokumentami, w większości do tej pory niepublikowanymi. Starłem się, żeby pochodziły one z różnych okresów i ilustrowały różne zagadnienia. Znalazły się wśród nich: regulamin cmentarza z pierwszych lat jego istnienia, relacja z pogrzebu generałowej Składkowskiej (1945), projekt odnowienia kwatery uchodźców (1998) oraz depecha Katolickiej Agencji Informacyjnej o polskich obchodach Dnia Zadusznego w Jafie w 2003 r. W edycji tekstów zachowałem oryginalną pisownię, poprawiłem jedynie błędy literowe i interpunkcyjne.

Dokumentację fotograficzną nekropolii i polskich grobów przeprowadziłem w czasie trzech kolejnych pobytów w Izraelu — w 2013, 2014 i 2015 r. Dzięki nim mogłem zlokalizować poszczególne miejsca pochówku Polaków, określić ich liczbę, rozmieszczenie, cechy formalne oraz stan zachowania.

Literatura przedmiotu dotycząca nekropolii w Jafie jest bardzo skromna. O kwaterze uchodźców i pochowanych tam Polakach pisał Aleksander Klugman w ciekawej, popularnej pracy o polonicach w Ziemi Świętej⁶. Dysponujemy również krótkim (dwustronicowym) szkicem Mikołaja Smykowskiego⁷, wartym uwagi ponieważ był on pierwszą publikacją w całości poświęconą „polskiemu

⁵ Na nagrobku Germaine Składkowskiej wyryto napis w języku polskim: „Żona generała Wojsk Polskich”.

⁶ A. Klugman, *Polonica w Ziemi Świętej*, Kraków 1994, rozdz. „Złamane krzyże polskie” (część o cmentarzu w Jafie zob. s. 91–103).

⁷ M. Smykowski, *Polski cmentarz w Jaffie*, „Miasteczko Poznań. Żydowskie pismo o małych ojczyznach”, nr 2 (11), 2012, s. 136–137 (w tym trzy fotografie).

cmentarzowi w Jafie⁷. Osobny artykuł, będący zapowiedzią niniejszej monografii, wyszedł także spod pióra piszącego te słowa⁸.

Ważne dla zrozumienia kontekstu są refleksje ks. infułata Grzegorza Pawłowskiego z Jafy, duszpasterza Polaków i hebrajskojęzycznych katolików. W rozmowie przeprowadzonej przez Lucynę Montusiewicz wspomina on o pracy duszpasterskiej wśród małżeństw polsko-żydowskich w Izraelu i o trudnościach związanych z pochówkiem zmarłych, którzy nie mieli rodzin albo byli emigrantami⁹.

Na uwagę zasługują także dostępne w internecie dwa opracowania. Pierwsze z nich, autorstwa zamieszkałego w Izraelu Henryka Drzewieckiego, pochodzi z 2004 r. i zawiera m.in. wykaz pochowanych na cmentarzu polskich uchodźców oraz zachowane teksty napisów na ich grobach¹⁰. Drugi materiał, przygotowany przez Krzysztofa Dawida Majusa (także z Izraela) koncentruje się na mogiłach żołnierskich. Znajdujemy w nim m.in. orientacyjny plan nekropolii oraz pięć fotografii nagrobków. Mają one wartość historyczną, ponieważ zostały wykonane przed kompleksową renowacją kwatery uchodźców i pokazują, jak te nagrobki wyglądały wcześniej¹¹.

Jak wspomniano, wielu pochowanych na cmentarzu Polaków zapisało się w pamięci nie tylko bliskich i znajomych. Toteż informacje o ich życiu, często niestety fragmentaryczne, można znaleźć w różnych publikacjach. Kilku doczekało się własnych biogramów w *Polskim Słowniku Biograficznym* oraz w wydanej w Izraelu *Księdze Sprawiedliwych wśród Narodów Świata*¹².

Przygotowanie niniejszej pracy wymagało przeprowadzenia żmudnych kwerend w różnych archiwach w Polsce i za granicą. Najbardziej owocne okazały się poszukiwania w zbiorach Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie oraz Polskiej Misji Katolickiej w Anglii i Walii. W zasobach Instytutu znajduje się m.in. ponad tysiąc teczek personalnych polskich uchodźców w Palestynie, przechowywanych w ramach kolekcji Konsulatu Generalnego RP w Tel Awiwie. Niestety, zachowało się tylko dziesięć teczek osób pochowanych w Jafie, ale dzięki nim mogłem wyjaśnić szereg istotnych szczegółów biograficznych. Pomocne okazały się również materiały wytworzone przez Radę

⁸ A. Patek, *Kwaterna polskich uchodźców wojennych na cmentarzu katolickim w Jafie*, w: *Polska. Europa Środkowa. Europa Zjednoczona. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Łaptosowi*, pod red. A. Kozery et al., Kraków 2014, s. 120–133.

⁹ *Śługa Mesjasza. Z księdzem Grzegorzem Pawłowskim — Jakubem Herszem Grinerem rozmowa Lucyna Montusiewicz*, Lublin 2005.

¹⁰ [H. Drzewiecki], *Cmentarz Polski w Jaffie*, <http://bogun.blog.onet.pl/2004/08/17/cmentarz-polski-w-jaffie/>.

¹¹ K.D. Majus, *Cmentarz katolicki. Tel Awiw — Jaffa (Jaffa)*, <http://2korpus.itgo.com/Groby/Tel%20Awiw%20j/Tel%20Awiw-Jaffa%20CC%20j.htm>.

¹² *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust*. Editor-in-Chief I. Gutman. Vol. *Poland* (vol. 1–2), volume editors S. Bender and S. Krakowski, Jerusalem 2004 (wersja polska: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, vol. 1–2, Kraków 2009).

Naczelną Uchodźstwa Polskiego w Palestynie oraz fragmentaryczne niestety rejestry chrztów, małżeństw i zgonów uchodźców cywilnych.

Z kolei w zbiorach Polskiej Misji Katolickiej zachowały się dokumenty wytworzone przez Katolickie Duszpasterstwo Polskie w Palestynie. Dzięki życzliwości władz Misji uzyskałem możliwość zapoznania się z materiałami Ordynariatu Polowego bp. Józefa Gawliny, do których dostęp jest częściowo zastrzeżony i nie ma bezpośredniego wglądu do oryginałów dokumentów. Pozyskane informacje z części nieobjętej tym zastrzeżeniem pozwoliły na pełniejsze przedstawienie kwatery polskich uchodźców i sylwetek pochowanych tam Polaków, a przede wszystkim umożliwiły odpowiedź na pytanie, kto spoczął w mogiłach, które dziś są bezimiennie.

Część dokumentacji Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego w Palestynie znajduje się w zbiorach krajowych, w Archiwum Katedry Polowej Wojska Polskiego w Warszawie. Z punktu widzenia naszych badań najbardziej pomocne okazały się notatki i zawiadomienia dotyczące zgonów Polaków pochowanych w Jafie, a także pisma traktujące m.in. o polskiej działalności duszpasterskiej w Tel Awiwie i obchodach Dnia Zadusznego.

Wiele wątpliwości pozwoliła wyjaśnić uważna lektura rejestru zgonów parafii św. Antoniego w Jafie „Liber defunctorum”. Dzięki niej mogłem uściślić szereg danych biograficznych oraz rozszyfrować nazwiska na zniszczonych płytach nagrobnych. Kwerenda ta umożliwiła także udzielenie odpowiedzi na istotne pytanie — czy na cmentarzu pochowani są Polacy, których groby nie zachowały się, tak w obrębie polskiej kwatery, jak i poza nią.

Ciekawe rezultaty przyniosły poszukiwania w oddziałowych Biurach Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej. W oparciu o znajdujące się w ich zasobach akta paszportowe oraz dokumenty osób, które wyjechały z Polski, mogłem poznać pełniej sylwetki co najmniej kilkudziesięciu Polaków-emigrantów z PRL pochowanych w Jafie. Wśród tych materiałów są zarówno oryginalne dokumenty przygotowane przez te osoby (kwestionariusze paszportowe, życiorysy, podania), jak i notatki służbowe funkcjonariuszy ministerstwa spraw wewnętrznych.

Uzupełniającą kwerendę prowadziłem także w kilku kolejnych archiwach. W zbiorach Kustodii Ziemi Świętej w Jerozolimie (L'Archivio storico della Custodia di Terra Santa) skorzystałem z materiałów dotyczących założenia i pierwszych lat cmentarza katolickiego w Jafie. Dzięki dokumentacji przechowywanej w Yad Vashem w Jerozolimie mogłem wzbogacić biogramy pochowanych w Jafie Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Sylwetki polskich oficerów — uchodźców z lat wojny przygotowałem w oparciu o akta ze zbiorów Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. W Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w papierach po byłym premierze Rządu RP na Uchodźstwie Antonim Pająku, odnalazłem protokół z prac budowlanych przeprowadzonych na terenie polskiej kwatery w 1946 r.

Wykorzystałem również udostępnioną mi przez Wydział Konsularny Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Izraelu dokumentację dotyczącą inwentaryzacji i projektu renowacji kwatery polskich uchodźców w Jafie. Dokumentacja ta została opracowana w 1998 r. przez arch. Krystynę Malkiewicz na zlecenie Konsulatu Polskiego w Tel Awiwie. Zawiera dokładny plan kwatery (w skali 1:100), wykaz wszystkich grobów i zachowanych inskrypcji oraz projekty odnowienia zniszczonych nagrobków.

Bardzo pomocna okazała się kwerenda prasowa. Najwięcej faktografii dostarczyła „Gazeta Polska. Dziennik Informacyjny Polaków na Bliskim Wschodzie”. Dziennik ten ukazywał się w Jerozolimie w latach 1941–1948 i jest ważnym źródłem do dziejów polskiego wychodźstwa wojennego w Palestynie. Na jego łamach zamieszczano nekrologi i wspomnienia pośmiertne o zmarłych uchodźcach, kronikę wydarzeń etc. Materiały te nierzadko były podstawowym śladem (obok napisów nagrobnych) umożliwiającym ustalenie przynajmniej niektórych elementów biografii postaci mniej znanych.

W odniesieniu do Polaków zmarłych w późniejszych dziesięcioleciach bardzo przydatny okazał się wychodzący w Izraelu w języku polskim dziennik (a od 1992 r. tygodnik) „Nowiny Kurier”. Na jego łamach często pojawiały się nekrologi Polaków z rodzin mieszanych polsko-izraelskich. Zamieszczano także zawiadomienia o nabożeństwach żałobnych w rocznicę zgonu etc. Niestety, dostęp do numerów tego czasopisma jest w Polsce bardzo ograniczony. Po części wynika to z braku po 1967 r. kontaktów między obu krajami, które przywrócono dopiero w 1990 r.¹³

Mimo podjętych wysiłków nie udało mi się odtworzyć biografii wszystkich osób na to zasługujących. Toteż z wdzięcznością przyjmę każdą wiadomość, która uzupełni lub skoryguje informacje podane w niniejszej książce.

Na zakończenie uwaga natury technicznej. Przygotowując pracę, stanąłem przed dylematem, w jaki sposób zapisywać nazwę południowej dzielnicy Tel Awiwu. W polskiej literaturze równie często możemy spotkać się z zapisami „Jafa” i „Jaffa”. Ta druga forma stosowana jest w piśmiennictwie anglosaskim. Zdecydowałem się postępować w myśl zasad ustalonych przez Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej, która zaleca pisownię „Jafa”¹⁴.

Praca ta nie mogłaby powstać, gdyby nie życzliwość wielu osób. W pierwszej kolejności chciałbym podziękować Recenzentom prof. Jiřiemu Friedlowi

¹³ Korzystałem z mikrofilmów znajdujących się w zbiorach National Library of Israel w Jerozolimie.

¹⁴ Hebr. Yafo (transliteracja), Jafa (transkrypcja); arab. Yāfā (transliteracja), Jafa (transkrypcja). *Urządowy wykaz polskich nazw geograficznych świata*, oprac. red. M. Zych, Warszawa 2013, s. 427.

i prof. Jakubowi Politowi, których spostrzeżenia pozwoliły mi spojrzeć na temat z nieco innej perspektywy. Wdzięczność żywią wobec pracowników Biblioteki Polskiej POSK w Londynie, Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, biblioteki Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz krakowskiego oddziału Instytutu Pamięci Narodowej, których bezinteresowna pomoc zaoszczędziła mi wielu godzin żmudnych kwerend.

O przyjęcie serdecznych podziękowań proszę ks. infułata Grzegorza Pawłowskiego z Jafy za wiele informacji dotyczących cmentarza i pochowanych na nim Polaków. Doceniam życzliwość o. Zahera Abbouda OFM i o. Apolinarego Szweda OFM, dzięki którym mogłem przeprowadzić kwerendę w rejestrze zgónów parafii św. Antoniego w Jafie. Bardzo dziękuję Panu Krzysztofowi Dawidowi Majusowi z Izraela za udostępnienie mi archiwalnych fotografii ukazujących kwaterę polskich uchodźców sprzed jej renowacji. Serdeczne podziękowania chciałbym skierować do Pani arch. Krystyny Malkiewicz z Wrocławia za zgodę na wykorzystanie dokumentacji Jej autorstwa dotyczącej odnowienia polskiej części cmentarza w Jafie. Pani Jadwidze Kowalskiej z Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego dziękuję za okazaną mi życzliwość podczas kwerend w Londynie i bezcenną pomoc w dotarciu do zbiorów Polskiej Misji Katolickiej w Anglii i Walii. Szczególne wyrazy wdzięczności kieruję do Pana Profesora Józefa Łaptosa, który łaskawie udostępnił mi szereg nieosiągalnych dla mnie dokumentów z United Nations Archives w Nowym Jorku. Dzięki uprzejmości Pana Marcina Preciszewskiego, redaktora naczelnego Katolickiej Agencji Informacyjnej, mogłem wykorzystać szereg depesz KAI zawierających ciekawe informacje o polskich Zaduszkach i życiu religijnym w Jafie. Osobne słowa podziękowania winien jestem Pani dr Ewie Węgrzyn z Instytutu Judaistyki UJ za konsultacje w zakresie inskrypcji w języku hebrajskim.

Wdzięczny jestem tym wszystkim, których życzliwość w znaczący sposób wzbogaciła tę pracę — Paniom Anat Zajdman, Yael Rusek i Sabinie Andraczyk z Izraela oraz dr hab. Aleksandrze Patalas, dr Monice Jaglarz i dr Annie Rzepce z UJ, ks. płk. dr. Zbigniewowi Kępie z Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego, ks. Rektorowi Stefanowi Wyleżkowi z Polskiej Misji Katolickiej w Anglii i Walii, o. Paschalisowi Kwoczale OFM z Komisariatu Ziemi Świętej w Krakowie, prof. Rafałowi Kosińskiemu, dr. hab. Wojciechowi Drelicharzowi, dr. hab. Januszowi Mierzwie i mgr. Bartoszowi Kołoczkowi. Osobne podziękowania chciałbym złożyć władzom Wydziału Historycznego i Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego za wsparcie finansowe i pomoc w wydaniu tej pracy, a także Towarzystwu Wydawniczemu „Historia Iagellonica”.

CZEŚĆ I
TEL AWIW

1. POLACY W TEL AWIWIE I JAFIE

1.1. Pielgrzymi i emigranci

Tel Awiw-Jafa formalnie jest jednym miastem, ale w rzeczywistości to dwa odrębne organizmy, które różni historia i kultura. *Schowana pod wschodnimi lukami kamienna Jafa z meczetami i kościołami katolickimi i Tel Awiw o prostej, funkcjonalnej linii białych modernistycznych budynków żyją innym rytmem codzienności*¹. Tel Awiw to dynamicznie rozwijający się nowoczesny ośrodek, finansowe i kulturalne centrum Izraela, metropolia, „która nigdy nie zasypia”. Tymczasem Jafa w sporym stopniu zachowała do dzisiaj orientalny koloryt, z wąskimi uliczkami i pchlim targiem w centrum. Przez wiele lat zaniedbana, ponura, o szemranej reputacji i niebezpiecznych zaułkach, bardzo niekorzystnie wyglądała na tle reszty kraju. Ten obraz powoli zmienia się. Jafę odkryła izraelska bohema, za którą przyszły galerie i butiki, odrestaurowano starówkę. Istnieje jednak i inna Jafa, z izraelsko-palestyńskim konfliktem i emocjami w tle.

Jak podaje tradycja, założycielem Jafy miał być najmłodszy syn Noego — Jafet. Historia miasta związana jest z wieloma wydarzeniami opisanymi w Biblii. To czyni je miejscem ważnym zarówno dla żydów, jak i chrześcijan. Przez tutejszy port, który już w starożytności odgrywał kluczową rolę, sprowadzano cedry libańskie do budowy pierwszej Świątyni Jerozolimskiej. Stąd w swą niefortunną podróż morską wyruszył prorok Jonasz. Tu wreszcie — jak czytamy w Nowym Testamencie — Apostoł Piotr wskrzesił Tabitę, a potem mieszkał przez jakiś czas w domu garbarza Szymona². Wydarzenie to spowodowało, że po latach w obrębie tego portowego miasta ulokowały się świątynie różnych wyznań chrześcijańskich.

O Jafie mawiano, że jest bramą do Palestyny³. Strategiczne i gospodarcze walory przyczyniły się do tego, że miasto na przestrzeni wieków wielokrotnie przechodziło z rąk do rąk. Władali nią Egipcjanie, Filistyni, Żydzi i Asyryjczycy. Kontrolowali Persowie, Machabeusze, Rzymianie i Bizantyjczycy. Zdobywali Arabowie, krzyżowcy i Turcy osmańscy. Pod koniec pierwszej wojny światowej przyszli Brytyjczycy, którzy z ramienia Ligi Narodów przez ćwierć wieku sprawowali mandat nad Palestyną (1920–1948). W okresie mandatowym w mie-

¹ Cyt. za: E. Sidi, *Izrael oswojony*, Warszawa 2013, s. 357.

² Dzieje Apostolskie 9, 36–43 (*Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, wyd. 3 poprawione, Poznań 1991, s. 1252).

³ Zob. charakterystyczny tytuł książki Samuela Tolokowsky'ego: *The Gateway of Palestine. A History of Jaffa*, London 1924.

ście ścierały się trudne do pogodzenia racje Arabów i Żydów, co doprowadziło w końcu do otwartych walk. Od 1948 r. Jafa należy do Izraela. Dwa lata później, w kwietniu 1950 r., stała się dzielnicą sąsiedniego Tel Awiwu. Zmienił się skład narodowościowy miasta. W czasach mandatu brytyjskiego Jafa w przeważającym stopniu miała charakter arabski. W wyniku wojny arabsko-żydowskiej w 1948 r. większość Arabów, sześćdziesiąt kilka tysięcy, uciekła albo została zmuszona do opuszczenia swych domostw⁴.

Współcześnie prawie dwie trzecie mieszkańców Jafy to żydowscy imigranci i ich potomkowie z Bałkanów, Afryki Północnej i krajów Bliskiego Wschodu, ale żyje tu także kilkunastotysięczna społeczność arabska. Koncentruje się ona głównie w południowych dzielnicach Adżami i Dżabalije. Większość Arabów to muzułmanie, resztę stanowią chrześcijanie różnych obrządków (prawosławni, rzymscy katolicy, grekokatolicy, maronici i in.)⁵. Społeczność ta szybko rośnie, w latach 1961–1997 powiększyła się niemal trzykrotnie (z 5,9 tys. do 15,8 tys. osób)⁶.

Tel Awiw, którego nazwę można przetłumaczyć na „Wzgórze Wiosny”, liczy sobie niewiele ponad sto lat. Został założony w 1909 r., gdy Palestyną władali jeszcze Turcy osmańscy, ale właściwy rozwój przypadł na lata brytyjskiego mandatu. Miasto zrodziło się i rozwijało niejako w reakcji na Jafę, gdzie coraz trudniej układały się relacje Żydów z ich arabskimi sąsiadami. Rozruchy z maja 1921 r., które pociągnęły wiele ofiar, skłoniły Żydów do przeniesienia się z centralnych dzielnic i schronienia w podmiejskim osiedlu, jakim był wówczas Tel Awiw. Z czasem młode miasto zaczęło przyciągać coraz więcej imigrantów z Europy i wkrótce przewyższyło zaludnieniem i gospodarczym znaczeniem sąsiednią Jafę. Według szacunkowych danych z 1944 r. Tel Awiw liczył już 166,7 tys. mieszkańców, a Jafa 94,3 tys.⁷ Po utworzeniu Izraela w 1948 r. pełnił przez pewien czas funkcję tymczasowej stolicy państwa. Szybko zmieniło się oblicze miasta, a fakt, że było wznoszone przez przybyszów z Europy, nadał mu charakter europejski, widoczny tak w budownictwie, jak i stylu życia⁸.

Trudno powiedzieć, kiedy dokładnie do Jafy zawitali pierwsi Polacy, można jednak założyć, że ich pobyt związany był z pielgrzymką do Miejsc Świętych. Dla jednych Jafa była tylko punktem tranzytowym do Jerozolimy i Betlejem,

⁴ M. Levine, *Overthrowing Geography. Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1800–1948*, Berkeley–Los Angeles–London 2005, s. 215.

⁵ O. Ichilov, A.E. Mazawi, *Between State and Church. Life-History of a French Catholic School in Jaffa*, Frankfurt am Main 1996, s. 59–60.

⁶ M. Levine, op. cit., s. 218; A. LeBor, *City of Oranges. Arabs and Jews in Jaffa*, London 2006, s. 171–181. Całą ludność Jafy szacowano w 2008 r. na 46 tys., w tym ok. 30 tys. Żydów.

⁷ Dla porównania, 25 lat wcześniej, w 1919 r., Tel Awiw liczył tylko 3,6 tys. mieszkańców. J. Nedivi, *Tel Aviv*, [Jerusalem] 1929, s. 11; *The Statesman's Year-Book. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the year 1947*, ed. S.H. Steinberg, London 1947, s. 213.

⁸ Literatura dotycząca Tel Awiwu jest bardzo obszerna. Polskiemu czytelnikowi warto polecić specjalny numer „Midrasza” (nr 5 [145], maj 2009) poświęcony setnej rocznicy założenia miasta.

inni chcieli zobaczyć miejsca opisane w Nowym Testamencie. Dla chrześcijan Palestyna miała znaczenie szczególne jako Ojczyzna Chrystusa, ziemia Jego narodzin i męczeńskiej śmierci. Jak żaden inny kraj budziła wyjątkowe emocje i wyobraźnię. O pobycie w Jafie wspomina w swojej barwnej relacji ks. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”⁹. W mieście tym zatrzymał się także wieszcz Juliusz Słowacki, co odnotował w listach do matki¹⁰. Przez Jafę (która od 1517 r. należała do Imperium Osmańskiego) zapewne przewijali się również Polacy pozostający w służbie tureckiej. Jednym z nich był lekarz Hieronim Żaba, w połowie XIX w. główny inspektor sanitarny portu w Jafie¹¹. Warto odnotować także pobyt orientalisty Ignacego Pietraszewskiego, który w latach 1836 i 1838–1840 pracował w rosyjskim konsulacie jako tłumacz, a następnie konsul¹².

Inny charakter miała polska obecność w Tel Awiwie. Miasto szybko rozwijało się i już przed wybuchem drugiej wojny światowej uważano je za polityczne oraz gospodarcze centrum Żydów palestyńskich. Było wśród nich bardzo wielu przybyszów z Polski. Jak pisze Aleksander Klugman, *na dziesięciu przechodniów co najmniej 6–7 rozumiało język polski*¹³. To z kolei przyciągało następnych imigrantów z Rzeczypospolitej. Ludziom kierującym się ideałami syjonistycznymi łatwiej było zadomowić się w dopiero powstającym mieście niż w mistycznej Jerozolimie, gdzie czuło się obecność Boga. Magnesem był także europejski charakter Tel Awiwu. *Olbrzymie okna wystawowe, barwne reklamy świetlne i plastyczne, wielkie hotele, restauracje, kawiarnie, kina i teatry* — wyróżniały to miasto na tle otaczającego morza Orientu¹⁴.

Według szacunków Konsulatu Generalnego RP w Tel Awiwie, w 1936 r. w mieście mieszkało około 55–60 tys. Żydów pochodzących z Polski¹⁵. Osiedlonych na stałe Polaków chrześcijan doliczono się zaledwie piętnastu¹⁶. Warto jednak zaznaczyć, że spora część Żydów zachowywała polskie obywatelstwo.

⁹ [M.K. Radziwiłł „Sierotka”], *Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła peregrynacja do Ziemi Świętej (1582–1584)*, wydał J. Czubek, Kraków 1925, s. 13, 75–76. Relacja, spisana po polsku, ukazała się najpierw w języku łacińskim w 1601 r.

¹⁰ J. Słowacki, *Listy do matki*, oprac. Z. Krzyżanowska, Wrocław 1990, s. 251 (list datowany 19 II 1837 r. w Bejrucie).

¹¹ J.S. Bystron, *Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie 1147–1914*, Kraków 1930, s. 138, 245; S.A. Korwin, *Stosunki Polski z Ziemią Świętą*, Warszawa 1958, s. 180.

¹² W późniejszych latach był m.in. profesorem języka tureckiego w Petersburgu oraz wykładowcą języków wschodnich w Berlinie. W. Ogrodziński, *Ignacy Pietraszewski (1796–1869). Życie i dzieło*, w: I. Pietraszewski, *Uroki Orientu. Wspomnienia z wojaży (1832–1840 – 1860–1862)*, wstęp i oprac. Z. Abrahamowicz, Olsztyn 1989, s. XII.

¹³ A. Klugman, *Polska kolonia nad Morzem Śródziemnym*, „Midrasz” (Warszawa), maj 2009, nr 5 (145), s. 21.

¹⁴ Cyt. za: *Nowa Palestyna. Przewodnik ilustrowany*, Tel-Aviv 1934, s. 40.

¹⁵ M. Szulkin, *Żydzi palestyńscy w świetle raportów polskiej służby dyplomatycznej*, cz. 2: *1936–1939*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, Warszawa 1981, nr 1 (117), s. 64.

¹⁶ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: IPMS), A. 49/90, Konsulat Generalny RP w Tel Awiwie (dalej: KGTA), *Sprawozdanie statystyczne Konsulatu Generalnego RP w Tel-Aviv na dzień 2 I 1944 roku*, s. 1.

Żydowscy imigranci starali się jak najszybciej zintegrować z nowym-starym krajem i zasilali szeregi miejscowych organizacji społecznych, politycznych i zawodowych. Nie utworzyli odrębnej etnicznej reprezentacji politycznej, gdyż właściwie nie było takiej potrzeby. Żydzi z Polski stali przecież na czele różnych partii i instytucji, zarówno świeckich, jak i religijnych. Pamięć o kraju urodzenia kultywował Związek Żydów Polskich oraz Klub Żydów Polskich, oba z siedzibą w Tel Awiwie¹⁷.

Odrodzona Rzeczpospolita nie potrafiła niestety właściwie wyciągnąć potencjalnych korzyści z faktu, że jej niedawni współobywatele budowali zręby państwowości żydowskiej. Niemniej jednak to właśnie w Tel Awiwie zaczęły koncentrować się polskie placówki i ich ekspozytury. Od 1926 r. działała Palestyńsko-Polska Izba Handlowa i Przemysłowa. W 1932 r. powołano konsulat RP, rok później uruchomiono oddział Banku Polska Kasa Opieki SA (Pekao SA, PKO SA), a w 1934 r. filię Polskiego Biura Podróży „Orbis”. Przy nadmorskim bulwarze Ha’Yarkon swoją siedzibę otworzył Polsko-Palestyński Lloyd, towarzystwo powiernicze i ubezpieczeniowe¹⁸.

Warto zauważyć, że polska placówka bankowa w Tel Awiwie była jednym z pierwszych zagranicznych oddziałów Banku Pekao SA, a do jej otwarcia skłaniał wzrost przekazów pieniężnych od żydowskich emigrantów do rodzin w Polsce. Początkowo oddział mieścił się przy Allenby Road 88 (dzisiaj ta ulica jest bardziej znana jako Allenby Street), ale po kilku latach pomyślny stan obrotów umożliwił wybudowanie nowego gmachu przy Allenby Road 95. W budynku tym urzędowały później także inne polskie instytucje¹⁹.

W Tel Awiwie swoje przedstawicielstwo miała również Linia Palestyńska (Polish-Palestine Line) uruchomiona we wrześniu 1933 r. Utrzymywała ona regularną komunikację na trasie Konstanca–Stambuł–Jafa–Hajfa i z powrotem i przewoziła m.in. emigrantów żydowskich do Palestyny. Podróż odbywała się polskimi statkami „Polonia” i „Kościuszko”²⁰. Cztery lata później, w kwietniu 1937 r., zainaugurowano także regularne lotnicze połączenie na linii Warszawa–Tel Awiw²¹.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ A. Klugman, *Polonica w Ziemi Świętej*, s. 51–57; *Palestyńsko-Polska Izba Handlowa i Przemysłowa*, Tel Aviv [1928]; *Nowa Palestyna...*, s. 21, 84 (wydawcą książki był Polsko-Palestyński Lloyd).

¹⁹ J. Tomaszewski, *Polski bank w Tel Awiwie*, „Almanach Żydowski 1998–1999”, Warszawa [1998], s. 22–25; *Dziesięciolecie Banku P.K.O. w Tel Awiwie*, „Gazeta Polska” (Jerozolima), 14 V 1943, s. 4; S. Stendig, *Polska a Palestyna w dobie obecnej*, Warszawa 1935, s. 29–31.

²⁰ Folder *Linja Palestyńska. Regularna komunikacja między Konstancą a Palestyną, Grecją i Turcją statkami „Polonia” i „Kościuszko”*, [Warszawa 1935]; M. Stankiewicz, *Z floty carskiej do polskiej*, wyd. 2, Warszawa 2007, s. 316–325 (wspomnienia kapitana SS „Polonia”); *Polish-Palestine Steam Ship Service Opened*, „The Palestine Post” (Jerusalem), 2 X 1933, s. 4.

²¹ *Inauguracja stałej komunikacji lotniczej między Polską a Palestyną*, „Palestyna i Bliski Wschód” (Warszawa) 1937, nr 4, s. 164.

Pierwszym dyplomatycznym przedstawicielem Polski w Tel Awiwie mianowano dr. Bernarda Hausnera, działacza syjonistycznego i posła na Sejm RP pierwszej kadencji, który po zakończeniu służby w 1933 r. pozostał w Palestynie²². Po nim placówką kierowali Stanisław Łukaszewicz (1934–1936), Tadeusz Piszczkowski (1937–1940) i Henryk Rosmarin (1941–1945) — podobnie jak Hausner syjonista i wieloletni poseł na Sejm RP²³. Ta polityka obsadowa niewątpliwie była ważnym gestem polskich władz wobec środowisk żydowskich, chociaż mogła czasem stawać w kłopotliwej sytuacji, gdy polityka Warszawy kolidowała z oczekiwaniami jiszuwu.

Polskie instytucje w Tel Awiwie i zatrudniony tam personel stanowiły — jak czytamy w sprawozdaniu Konsulatu RP — *grupkę nieliczną, jednak stanowiącą właściwie jedyną, obok angielskiej (głównie policja), kolonię chrześcijańską w Tel-Avivie, co wśród ludności tego miasta, pragnącej widzieć w nim przyszłe centrum o znaczeniu międzynarodowym, stwarza nastroje zasadniczo przychylnie*²⁴. Warto zauważyć, że w owym czasie jedynie Polska posiadała zawodowy konsulat w Tel Awiwie²⁵.

1.2. Na uchodźstwie

Większe skupiska polskie wytworzyły się dopiero po wybuchu drugiej wojny światowej, gdy przez Palestynę (ówczesny mandat Wielkiej Brytanii) przewinęły się tysiące uchodźców wojennych. Tak się złożyło, że w tym niewielkim kraju, miejscu narodzin Starego i Nowego Testamentu, uformowało się jedno z najważniejszych skupisk polskiej emigracji niepodległościowej okresu wojny. Dla przybysza z Europy ziemia ta jawiła się jako egzotyczna i pełna kontrastów. Nowe osiedla żydowskie sąsiadowały z lepiankami fellachów, a wielbłądy i muły nie bez powodzenia konkurowały z samochodami. Polscy uchodźcy przybyli tu w dwóch etapach i dwoma szlakami. Najpierw przez Bałkany napłynęli uciekinierzy z Rzeczypospolitej zajętej przez III Rzeszę i Związek Radziecki. Później pojawili się dawni zesłańcy i więźniowie sowieckich łagrów, którym

²² Bernard Hausner (1874–1938) urzędował w Tel Awiwie od 1927 r. jako przedstawiciel Ministerstwa Przemysłu i Handlu w randze radcy handlowego. *Słownik biograficzny polskiej służby zagranicznej 1918–1945*, oprac. K. Smolana, vol. 3, Warszawa 2010, s. 48–49; M. Smogorzewska, *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. 2, red. naukowa A.K. Kunert, Warszawa 2000, s. 212 (tu błędnie podane, że Hausner był konsulem w Tel Awiwie w latach 1927–1933).

²³ Henryk Rosmarin (1881–1955) był posłem na Sejm RP w latach 1922–1935. Po wojnie pozostał w Tel Awiwie. *Polski Słownik Biograficzny*, t. 32, Wrocław–Warszawa–Kraków 1989–1991, s. 102–104 (autor: M. Fuks); *Encyclopaedia Judaica. Second Edition*, vol. 17, Detroit 2007, s. 468 (autor: M. Landau); *Kto był kim w II Rzeczypospolitej*, pod red. J. Majchrowskiego, przy współpracy G. Mazura i K. Stepana, Warszawa 1994, s. 414–415 (autor: C. Brzoza).

²⁴ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), MSZ 10547, Sprawozdanie kierownika Konsulatu RP w Tel Awiwie dr. Tadeusza Piszczkowskiego w sprawie „kolonii polskiej w Tel-Avivie”, 20 I 1938, s. 1.

²⁵ Ibidem.

w 1942 r. udało się wydostać z Sowietów z armią gen. Władysława Andersa. Ich szlak do Ziemi Świętej wiódł przez Iran i kraje Bliskiego Wschodu.

Liczba Polaków w Palestynie sukcesywnie rosła. W styczniu 1941 r. szacowano, że przebywało tam około 750 polskich uchodźców. Pod koniec tego roku liczono ich już około 2200, a w grudniu 1944 r. przeszło trzy razy więcej (6718 osób). W 1945 r. liczba osób pobierających zasiłki miesięczne z kasy Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej (MPiOS) Rządu RP na Uchodźstwie przekroczyła 7 tys.²⁶ Znaczący odsetek wśród posiadaczy polskiego paszportu stanowili uchodźcy pochodzenia żydowskiego. W ewidencji Delegatury dnia 31 grudnia 1944 r. znajdowało się wprawdzie tylko 756 osób narodowości żydowskiej, ale o wiele więcej zadeklarowało wyznanie mojżeszowe (2877 osób, czyli około 40% ogółu uchodźców cywilnych)²⁷. Wielu uchodźców pochodzenia żydowskiego uważało się za Polaków i uczestniczyło w życiu polskim w Palestynie. Znajdujemy ich wśród członków uchodźczych organizacji i stowarzyszeń, pracowników instytucji rządowych, członków redakcji gazet, współorganizatorów życia społecznego i kulturalnego. Mieli swój wkład w stworzeniu na obczyźnie namiastki polskiego życia narodowego, swego rodzaju „Polski w Palestynie”.

Na tułaczym szlaku znalazło się wielu przedstawicieli przedwojennych elit, gdyż to oni właśnie w pierwszym rządzie, w poczuciu zagrożenia, udawali się na uchodźstwo po upadku Polski. Według raportu Delegata MPiOS Kazimierza Jaroszewskiego 31 grudnia 1944 r. wśród polskich uchodźców w Palestynie było 161 nauczycieli, 147 przemysłowców i handlowców, 129 urzędników ministerstw, 104 inżynierów, 86 adwokatów i aplikantów, 86 literatów, dziennikarzy i artystów, 84 lekarzy i farmaceutów, 30 sędziów i prokuratorów oraz 30 bankowców²⁸. W sensie liczbowym przeważał jednak *element pólinteligencki*, słabo wykwalifikowany²⁹.

Równocześnie z uchodźcami cywilnymi przybywali także polscy żołnierze. Po kapitulacji Francji do Palestyny została przeniesiona z francuskiego mandatu w Syrii Brygada Strzelców Karpackich (od 12 stycznia 1941 r. Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich, SBSK). Na jej bazie w maju 1942 r., po połączeniu z jednostkami piechoty ewakuowanymi z ZSRR, powstała 3. Dywizja

²⁶ J. Draus, op. cit., s. 19, 25; J. Pietrzak, op. cit., s. 50, 59–60; IPMS, A 49/90, KGTA, Raport Delegata MPiOS Kazimierza Jaroszewskiego, Jerozolima 27 I 1945 r. (dane na dzień 31 XII 1944 r.).

²⁷ Dla porównania, osób innej narodowości było w tej ewidencji dziesięć, a 146 zadeklarowało wyznanie inne niż katolickie i mojżeszowe. IPMS, A 49/90, KGTA, Raport Delegata MPiOS Kazimierza Jaroszewskiego (27 I 1945 r.).

²⁸ Ibidem.

²⁹ Za sprawozdaniem Tomasza Malickiego z 8 X 1945 r., s. 1 (Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Archiwum Domowe Pawlikowskich (dalej: BJ, ADP), sygn. 11855 IV). Malicki, były wojewoda tarnopolski, pracował w Jerozolimie w placówce Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rządu RP.

Strzelców Karpackich, wkrótce przeniesiona do Iraku, gdzie weszła w skład formowanej Armii Polskiej na Wschodzie (APW)³⁰. W sierpniu i wrześniu 1943 r. z Iraku przegrupowano do południowej Palestyny wyodrębniony z APW 2. Korpus Polski gen. W. Andersa w sile, według stanu na dzień 1 października 1943 r., 52 688 ludzi³¹. Jak na warunki palestyńskie było to dosyć sporo zwazwyczaj, że w całym kraju żyło wtedy nieco ponad 1,6 mln mieszkańców³². Polskie wojsko rozmieszczono między Tel Awiwem a granicą z Egiptem i w sensie operacyjnym podporządkowano Brytyjczykom. Pod koniec 1943 r. żołnierze 2. Korpusu zostali skierowani do Egiptu, a następnie na front włoski, gdzie walczyli m.in. pod Monte Cassino. Na miejscu pozostał trzeci rzut APW (oddziały pomocnicze itp.) przemianowany w 1944 r. w Jednostki Wojskowe na Środkowym Wschodzie. W sumie w latach 1940–1947 przez tereny dzisiejszego Izraela przewinęło się kilkanaście większych polskich jednostek wojskowych. Poza wspomnianymi m.in. 5. Kresowa Dywizja Piechoty, 7. Dywizja Piechoty, 2. Samodzielna Brygada Pancerna, Legia Oficerska i in.³³

Życie uchodźców koncentrowało się w dwóch miastach — Jerozolimie i Tel Awiwie. Wprawdzie większość kluczowych instytucji (jak Centrum Informacji na Wschodzie, redakcja „Gazety Polskiej”, Delegatura Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej, Komisja Badawcza Ministerstwa Sprawiedliwości RP, Stary i Nowy Dom Polski) znajdowały się w stołecznej Jerozolimie, ale więcej Polaków osiedliło się w Tel Awiwie.

Dla wielu tułaczy miasto to mogło wydawać się w jakimś sensie swojskie. Na ulicach słyszało się język polski, można było natknąć się na polskojęzyczne szyldy i ogłoszenia. Jak zanotował jeden z uchodźców:

*Tel-Aviv — nie znasz jeszcze, jak iść, gdzie i dokąd.
Kwaciarki pytasz w obcym języku kulawym,
Dziewczyzna w śmiech i nagle przymrużając oko:
„Niech pan mówi po polsku — ja jestem z Warszawy!”*³⁴

³⁰ Szerzej zob. M. Młotek, *Krótki zarys historii Brygady Strzelców Karpackich 1940–1942*, Londyn 1985; *Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich*, red. G. Korczyński, [Kraków] 2014; wspomnienia dowódcy: S. Kopański, *Wspomnienia wojenne 1939–1946*, Warszawa 1990, rozdz. „Z Brygadą Karpacką na Lewancie”, s. 110–128.

³¹ P. Żaroń, *Armia Andersa*, Toruń 2000, s. 225.

³² Według oficjalnych danych pod koniec 1942 r. ludność Palestyny liczyła 1620,0 tys. mieszkańców, w tym 995,3 tys. muzułmanów, 484,4 tys. żydów i 146,3 tys. chrześcijan. R. Bachi, *The Population of Israel*, Jerusalem 1974, s. 399; *Great Britain and Palestine 1915–1945* (ed. by The Royal Institute of International Affairs), London–New York 1946, s. 61.

³³ Szerzej zob. B. Wroński, *Wojsko Polskie na Środkowym Wschodzie*, w: *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 2: *Kampanie na obczyźnie*, cz. 2, wyd. Komisja Historyczna Polskiego Sztabu Głównego w Londynie, Londyn 1975, s. 299–344; P. Żaroń, *Armia Andersa*, s. 214–235; W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Londyn 1959, rozdz. „Na Bliskim Wschodzie”, s. 143–182.

³⁴ Fragment wiersza „Tel Awiw”, T. Sowicki, *Zwrotnik Wilkołaka. 1939–1942. Warszawa. Węgry. Jugosławia. Turcja. Palestyna. Egipt. Libia. Irak, Jerozolima* [1943], s. 21. Sowicki (1915–

Według szacunków konsulatu polskiego, w styczniu 1944 r. mową Mickiewicza mniej lub bardziej biegle posługiwało się około 30 tys. żydowskich emigrantów z Polski, a zatem co piąty mieszkaniec Tel Awiwu³⁵. Jeśli przez stulecia Żydzi byli mniejszością w Polsce, to teraz role jakby się odwróciły: polscy żołnierze i uchodźcy pojawili się w kraju, który miał stać się państwem żydowskim, i spotkali tu bardzo wielu dawnych mieszkańców Rzeczypospolitej.

Według danych Delegatury MPiOS w maju 1944 r. w Tel Awiwie mieszkało dwa razy więcej Polaków niż w Jerozolimie. Niewielkie polskie środowisko uformowało się także w sąsiedniej Jafie³⁶ (zob. tab. 1).

Tab. 1. Polscy uchodźcy wojenni w Tel Awiwie i Jafie (1941–1948)³⁷

Data	Tel Awiw	Jafa
maj 1941	ponad 500	–
2 stycznia 1944	2148	260
1 stycznia 1945	2291	206
grudzień 1945	2378	222
1 stycznia 1948	291	110
28 kwietnia 1948	43	25

Część uchodźców zamieszkała w okolicach Tel Awiwu, m.in. w Rechowot, Ramli, Ramat Ganie. Nieco większe skupisko istniało w Rechowot (16 km na południe od „Wzgórza Wiosny”), gdzie według danych Konsulatu Generalnego RP w styczniu 1944 r. przebywało 341 polskich uchodźców wojennych, a rok później 426³⁸. W sumie w Tel Awiwie i jego rejonie skupiła się prawie połowa wszystkich Polaków, których lata wojny rzuciły na uchodźstwo do Palestyny.

1977), poeta i malarz, był żołnierzem SBSK, a potem 2. Korpusu. Brał udział w obronie Tobruku i w bitwie pod Monte Cassino.

³⁵ IPMS, A 49/90, KGTA, *Sprawozdanie statystyczne Konsulatu Generalnego RP w Tel-Aviv na dzień 2 I 1944 roku*, s. 1.

³⁶ J. Draus, op. cit., s. 26; J. Pietrzak, op. cit., s. 59. Mniejsze skupiska uchodźców istniały także w Ain Karem, Betanii, Betlejem, Hajfie, Ramallah i Tyberiadzie.

³⁷ Osoby pozostające w ewidencji Delegatury MPiOS. [T. Sypniewski], *Tel-Awivskie Sopicowo*, „Biuletyn Informacyjny Polskich Uchodźców Wojennych na Bliskim Wschodzie” (Jerozolima), nr 12 (18 V 1941), s. 3; IPMS, A 49/90, KGTA, *Sprawozdania statystyczne Konsulatu Generalnego RP w Tel Awiwie na dzień 2 I 1944 r. i 31 I 1945 r.*; ibidem, A 76/48, Rada Naczelna Uchodźstwa Polskiego w Palestynie (dalej: RNUP), *List of Polish refugees in Palestine* (stan na 28 IV 1948 r.); United Nations Archives, New York (dalej: UNA), UNRRA, S-1021-0151-13, „Information on Polish refugees in Palestine” (20 XII 1945), s. 2; Biblioteka Polska POSK w Londynie (dalej: BPOSK), rkps 1279, Papiery Stanisława Rosmańskiego, *Spis uchodźców w okręgu Tel-Aviv sporządzony na podstawie list płatniczych Delegatury Polskiej Opieki na dzień 1 stycznia 1948 r.*

³⁸ IPMS, A 49/90, KGTA, *Sprawozdania statystyczne Konsulatu Generalnego RP w Tel Awiwie na dzień 2 I 1944 r. i 31 I 1945 r.* Według sprawozdania Delegatury MPiOS, w czerwcu 1944 r. w Rechowot przebywało 357 polskich uchodźców. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Mini-

Pierwsi polscy uchodźcy przybyli do Tel Awiwu już pod koniec 1939 r. Początkowo napływali samorzutnie, korzystając z rozmaitych możliwości, a od listopada 1940 r. pomocy w organizacji wyjazdu udzielał im rząd gen. Władysława Sikorskiego. Za zgodą władz brytyjskich rząd RP rozpoczął ewakuację do Palestyny polskich uchodźców cywilnych tymczasowo przebywających na Węgrzech, w Rumunii, Jugosławii i innych krajach bałkańskich. W pierwszym rządzie ewakuowano osoby, które ze względu na swoją przedwojenną lub aktualną działalność (urzędnicy państwowi, oficerowie, powstańcy śląscy i wielkopolscy, rodziny osób pełniących służbę wojskową) były najbardziej zagrożone po wejściu tych krajów w niemiecką strefę wpływów³⁹. Do połowy 1941 r. przetransportowano w ten sposób do Palestyny około trzech tysięcy uchodźców cywilnych. Część spośród nich (kilkaset osób, według oficjalnych danych 435) w kolejnych miesiącach w porozumieniu z władzami brytyjskimi wysłano do Rodezji Północnej (dzisiejsza Zambia). Nieco ponad połowę stanowiła wśród nich grupa uchodźców, która jesienią 1940 r. tymczasowe schronienie znalazła na Cyprze (ówczesnej kolonii brytyjskiej) i w czerwcu 1941 r., po zajęciu przez Niemców Krety, została ewakuowana do Palestyny⁴⁰.

Do Tel Awiwu w pierwszej kolejności kierowano rodziny z dziećmi w wieku szkolnym. Później, po ewakuacji wojska polskiego z ZSRR, dołączyły do nich rodziny żołnierzy, zwolnieni i urlopowani z wojska i Pomocniczej Służby Kobiet, sieroty.

Wśród telawiwskich Polaków znaczący odsetek stanowiły osoby z wyższym wykształceniem, przedstawiciele przedwojennych elit. Prawie jedna trzecia wykonywała wolne zawody⁴¹. Ta specyficzna struktura polskiego środowiska pozwoliła rozwinąć niezwykle bogatą aktywność społeczno-kulturalną i oświatową. Mobilizowały do tego tęsknota za krajem i swego rodzaju głód polskiego słowa, rozumiały w warunkach uchodźstwa, ale również potrzeba zapewnienia wykształcenia dzieciom i młodzieży, żeby uchronić je od wynarodowienia.

Aktywność tę pobudzały i rozwijały znaczące postaci ze świata nauki, kultury i polityki, które przewinęły się w latach wojny przez Tel Awiw. Byli wśród nich m.in. profesorowie Cezaria Jędrzejewiczowa (etnograf), Alfred Laskiewicz (otolaryngolog) i Kazimierz Rouppert (botanik), przedwojenni premierzy Janusz

sterstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP w Londynie (dalej: AAN, MPiOS), sygn. 94 (s. 279). Tomasz Malicki w swoim sprawozdaniu z 8 X 1945 r. liczbę polskich uchodźców w Rechowot określił na 600 osób, a w Jafie — na 300 osób. BJ, ADP, sygn. 11855 IV (s. 86), Sprawozdanie Tomasza Malickiego z 8 X 1945 r., s. 1.

³⁹ Jesienią 1940 r. Rumunia i Węgry przystąpiły do Paktu Trzech, a w kwietniu 1941 r. Jugosławia i Grecja stały się celem agresji ze strony III Rzeszy.

⁴⁰ AAN, MPiOS 94 (s. 6–7), Sprawozdanie Tadeusza Lubaczewskiego z działalności Delegatury MPiOS w Palestynie za okres od 1 IV 1941 do 31 III 1942 r. (1 V 1942 r.); J. Pietrzak, op. cit., s. 52–53.

⁴¹ Według sprawozdania Konsulatu Generalnego RP w Tel Awiwie na dzień 2 I 1944 r. struktura zawodowa uchodźców zamieszkałych na podległym mu terenie przedstawiała się następująco: przemysł i handel — 65%, wolne zawody — 30% i rolnictwo — 5% (IPMS, A 49/90, KGTA, s. 1).

Jędrzejewicz i Sławoj Felicjan Składkowski, były prezydent Krakowa Mieczysław Kaplicki, dyrektor Departamentu Konsularnego MSZ Wiktor Tomir Drymmer, generałowie Jakub Krzemieński, Waclaw Przeździecki i Józef Kordian-Zamorski, senator RP Marcin Szarski, pisarz i publicysta Melchior Wańkowicz, artyści Hanka Ordonówna i Feliks Konarski (Ref-Ren).

Podstawową opiekę nad uchodźcami przejął Rząd RP. Początkowo sprawował ją za pośrednictwem konsulatu w Tel Awiwie, który w 1940 r. przemianowano na Konsulat Generalny. Gdy liczba uchodźców zwiększyła się, ustanowiono osobną placówkę rządową. Była nią telawiwska Ekspozytura Delegatury MPiOS w Jerozolimie. Powołano ją w kwietniu 1941 r., a na jej czele stanął doświadczony dyplomata Jerzy Lechowski, przed wojną konsul w Szczecinie i Strasburgu⁴². Do zadań Ekspozytury należało m.in. zapewnienie bezpłatnej opieki zdrowotnej, wypłata zasiłków i innych świadczeń, pomoc w znalezieniu pracy. Placówce w Tel Awiwie, która w połowie 1944 r. zatrudniała trzydzieści osób, podlegali również uchodźcy przebywający w Jafie, Rechowot, Hajfie i na wybrzeżu Morza Śródziemnego⁴³.

W Tel Awiwie, przy Ekspozyturze, zorganizowano ośrodek zdrowia. W latach 1943–1947 kierował nim dr Mieczysław Kaplicki. Dorazną pomoc lekarską świadczyło także Ambulatorium Polskiego Czerwonego Krzyża. Obydwie placówki na początku 1944 r. zatrudniały 38 lekarzy i 9 siostr szpitalnych⁴⁴. Ośrodek zdrowia zajmował niewielki lokal (trzy pokoje z kuchnią), co nie odpowiadało potrzebom⁴⁵. Pacjenci mogli jednak liczyć na zniżkę przy zakupie lekarstw, a w przypadku hospitalizacji pokrywali tylko część kosztów, gdyż pozostałe wydatki refundowała Delegatura MPiOS.

Organizacją życia uchodźców początkowo (jeszcze przed utworzeniem Ekspozytury) zajmował się powołany w grudniu 1940 r. siedmioosobowy Komitet Doradczy dla Spraw Uchodźczych przy Konsulacie Generalnym RP w Tel Awiwie. W ramach Komitetu powołano kilka sekcji. Koordynowały one działalność kulturalno-oświatową uchodźców, organizując odczyty, kursy dokształcające, naukę języka angielskiego; uruchomiono bibliotekę (w maju 1941 r. liczyła ona 140 tytułów książek) oraz chór mieszany. W lutym 1941 r. z pomocą konsulatu oraz oddziału Pekao utworzono Świetlicę Uchodźców Polskich. W jej lokalu (przy Allenby Road 95) ogniskowało się odtąd polskie życie kulturalne i to-

⁴² *Dwulecie działalności Ekspozytury M.O.S. Wywiad z Kons. Gener. Lechowskim*, „Przez Łądy i Morza”, z. 5, Tel Awiw, maj 1943, s. 31–34.

⁴³ J. Pietrzak, op. cit., s. 162; AAN, MPiOS 94 (s. 244), *Wykaz imienny zatrudnionego personelu z podaniem pełnionych funkcji, posiadanych kwalifikacji oraz wysokości plac.*

⁴⁴ IPMS, A 49/90, KGTA, *Sprawozdanie statystyczne Konsulatu Generalnego RP w Tel-Aviv na dzień 2 I 1944 roku*, s. 2.

⁴⁵ AAN, MPiOS 96, Protokół kontroli przeprowadzonej przez Najwyższą Izbę Kontroli (NIK) w Delegaturze MPiOS (1 IX 1943 r.).

warzyskie Tel Awiwu. Świetlica była miejscem ważnym, zwłaszcza dla osób samotnych, których rodziny pozostały w kraju⁴⁶.

W związku z przejściem opieki nad uchodźcami przez Delegaturę MPiOS Komitet Doradczy zakończył działalność. W jego miejsce w czerwcu 1941 r. utworzono Komitet Uchodźców Polskich (KUP) w Tel Awiwie pod prezesurą dr. Leona Barysza, przed wojną dyrektora naczelnego Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie. Nowy organ stał się swego rodzaju reprezentacją polskiego uchodźstwa, a równocześnie animatorem i koordynatorem jego aktywności. Barysz kierował KUP do czerwca 1942 r. Gdy został delegatem Najwyższej Izby Kontroli na Bliski Wschód, zastąpił go Bolesław Golik. Kolejnymi prezesami byli Mikołaj Godlewski (przed wojną tymczasowy prezydent Łodzi) i adwokat Stanisław Olszewski⁴⁷.

Komitet prowadził działalność w trzech komisjach: kulturalno-oświatowej, opiekuńczej oraz propagandowo-prasowej. Inicjował powstanie kół i stowarzyszeń zawodowych, organizował kursy szkoleniowe, czuwał nad sprawami opiekuńczo-bytowymi uchodźców, animował życie kulturalne. Udało się uruchomić kursy przysposobienia technicznego, samochodowy, kroju i szycia, tkactwa ręcznego, modelarstwa i produkcji zabawek, gotowania potraw palestyńskich, sanitarne oraz nauki języków obcych⁴⁸. Największą frekwencją cieszyły się kursy języka angielskiego. Przykładowo w kwietniu 1944 r. uczestniczyło w nich 143 słuchaczy, podczas gdy w kursach języka francuskiego — 28, a włoskiego tylko 8 osób⁴⁹. Przedsięwzięcia te były ważne nie tylko dlatego, że pogłębiały wiedzę fachową, ale wyrabiały wśród uchodźców tak potrzebną inicjatywę i pozwalały im walczyć z poczuciem beznadziei.

Z okazji świąt i rocznic narodowych Komitet organizował okolicznościowe akademie. Szczególnie uroczyste obchodzono rocznicę Konstytucji 3 maja, Dzień Żołnierza Polskiego (15 sierpnia) oraz Dzień Niepodległości (11 listopada). W latach wojny święta te bardziej niż kiedykolwiek integrowały Polaków. W obchodach zwyczajowo uczestniczyli reprezentanci władz cywilnych i wojskowych z konsulem Rosmarinem na czele⁵⁰. Komitet angażował się również

⁴⁶ *Tel-Awivskie Sopicowo*, s. 3; *W Palestynie. Z życia uchodźstwa [!] polskiego w Tel-Awivie. Komunikat Prez. Komitetu Obywatelskiego w Tel-Awivie*, „Głos Polski” (Tel Awiw), nr 2 (15 IV 1942), s. 5.

⁴⁷ J. Pietrzak, op. cit., s. 426–428; J. Draus, op. cit., s. 198–199.

⁴⁸ Jadwiga G., *Organizacja podstawą życia (z działalności Komitetu Uchodźców Polskich w Tel-Awivie)*, „Gazeta Polska”, 19 V 1943, s. 4; *W Palestynie. Z życia uchodźstwa [!] polskiego w Tel-Awivie*, s. 5, 7.

⁴⁹ AAN, MPiOS 94 (s. 183), Sprawozdanie z działalności kursów językowych przy KUP w Tel Awiwie za kwiecień 1944 r.

⁵⁰ *Dzień Żołnierza Polskiego w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 18 VIII 1941, s. 4; *Uroczystości 3 Maja w Tel-Awivie i Jaffie*, ibidem, 8 V 1944, s. 4; *Święto Niepodległości w Tel-Awivie*, ibidem, 22 XI 1945, s. 4. Wykaz obchodów i akademii zorganizowanych przez KUP do marca 1943 r.: Jadwiga G., *Kultura dźwignią życia (z działalności oświatowej w Tel-Awivie)*, „Gazeta Polska”, 27 V 1943, s. 4.

w przedsięwzięcia o charakterze społecznym i politycznym. Inicjował zbiórki pieniężne na pomoc rodakom w kraju i paczki dla rannego żołnierza⁵¹. Reagował na bieżące wydarzenia, protestując przeciwko uchwałom konferencji w Jałcie i zdradzie aliantów⁵².

Ciekawą inicjatywą KUP były tzw. Dzienniki mówione. Miały one charakter cotygodniowych wieczornic, podczas których dyskutowano na aktualne tematy polityczne i społeczne. Regularnie organizowano odczyty i prelekcje o charakterze naukowym i zawodowym.

W ramach świetlicy KUP urządzono bibliotekę, czytelnię, biuro informacyjne i stołówkę, a także składnicę towarową, gdzie uchodźcy mogli kupować podstawowe artykuły po niższej cenie⁵³. Biblioteka była stosunkowo skromna, jej księgozbiór (po części pochodzący z darowizn) pod koniec lipca 1944 r. liczył 652 książki, ale aż 146 stałych abonentów⁵⁴. Sporą frekwencją cieszyła się także czytelnia. W lipcu 1944 r. przeciętnie każdego dnia korzystało z niej 80 osób. Czytelnia prenumerowała około 20 tytułów prasowych, nie tylko polskich, ale również brytyjskich, francuskich i palestyńskich⁵⁵. Działalność obydwu placówek była możliwa dzięki dotacjom Delegatur Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej. Dotowane były również stołówka i bufet, gdzie uchodźcy mogli zjeść posiłek po obniżonej cenie⁵⁶. Własną stołówkę, poza strukturami KUP, prowadził także Związek Ogólny byłych Żołnierzy Wojska Polskiego.

Aktywność uchodźców była swego rodzaju fenomenem. Zdziawia nie tylko ilość, ale i różnorodność rozmaitego rodzaju organizacji, kół i związków, chociaż żywot niektórych okazał się krótkotrwały, a działalność symboliczna. W Tel Awiwie miały swoją siedzibę lub choćby oddział m.in. stowarzyszenia:

- zawodowe (Koło Ekonomistów, Koło Palestyna Związku Lekarzy Polskich w Imperium Brytyjskim, Koło Prawników Polskich [późniejsze Zrzeszenie Prawników Uchodźców Polskich], Stowarzyszenie Inżynierów i Techników, oddział Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskiego w Palestynie)
- naukowe (Koło Przyrodników im. M. Kopernika w Palestynie)

⁵¹ Jadwiga G., *Praca społeczna kobiet. Z działalności Koła Pań w Tel-Awiwie*, „Gazeta Polska”, 4 V 1943, s. 4.

⁵² Protest przyjęto na masowym zebraniu (ponad tysiąc osób). *Protest obywateli polskich w Tel Awiwie*, „Gazeta Polska”, 20 II 1945, s. 1; *Wielka manifestacja obywateli polskich w Tel Awiwie*, ibidem, 21 II 1945, s. 1.

⁵³ Jadwiga G., *Organizacja podstawą życia (z działalności Komitetu Uchodźców Polskich w Tel-Awivie)*, s. 4.

⁵⁴ AAN, MPiOS 94 (s. 65), *Sprawozdanie z działalności Biblioteki KUP za mies. lipiec 1944 r.*; ibidem (s. 181), *Sprawozdanie z działalności Biblioteki KUP w kwietniu 1944 r.*

⁵⁵ AAN, MPiOS 94 (s. 66), *Sprawozdanie z działalności Czytelni Świetlicy KUP w Tel-Awiv za mies. lipiec 1944 r.*; ibidem (s. 182), *Sprawozdanie z działalności czytelnia na dzień 30 IV 1944 r.*

⁵⁶ Gospoda w lipcu 1944 r. wydała ogółem 7695 obiadów. AAN, MPiOS 94 (s. 58–59), *Sprawozdanie Komisji Gospodarczej KUP za mies. lipiec 1944 r.*

— społeczne i pomocowe (Koło Pań Pracujących Społecznie przy KUP, Polski Komitet Obywatelski Pomocy Rodakom w Kraju i Gwiazdki dla Walczącego i Rannego Żołnierza)

— wojskowe i kombatanckie (Koło Wojskowych Rezerwistów, Stowarzyszenie Kombatanatów w Tel Awiwie, Związek Inwalidów Wojennych Armii Polskiej na Środkowym Wschodzie, oddziały terenowe Związku byłych Żołnierzy Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich, Związku Ogólnego byłych Żołnierzy Wojska Polskiego, Związku Rodzin Wojskowych po Poległych, Zaginionych, Jeńców, Internowanych Wojsk Polskich)

— podtrzymujące więzi regionalne (Związek Ziemi Północno-Wschodnich koło w Tel Awiwie, oddział Koła Ślązaków Cieszyńskich)

— gospodarcze (Zjednoczenie Gospodarczo-Społeczne w Tel Awiwie) i wiele innych⁵⁷.

Z czasem organizacje społeczne utworzyły tzw. Komitet Porozumiewawczy działających w Tel Awiwie stowarzyszeń, kół i związków, który wyłonił z siebie Ścisły Komitet Porozumiewawczy Organizacji Polskich w Tel Awiwie. Miał on koordynować działania na polu spraw ogólnouchodźczych, a w jego składzie znaleźli się także przedstawiciele głównych kierunków politycznych⁵⁸.

Polskie życie polityczne w Palestynie było rozdrobnione, ale niektóre ugrupowania miały charakter kanapowy. W Tel Awiwie najbardziej liczyl się piłsudczycy (od 1944 r. pod nazwą Związek Pracy dla Państwa) oraz zbliżeni do nich demokraci (Polski Klub Demokratyczny, od 1943 r. jako Koło Polskiego Stronnictwa Demokratycznego). Jakościowo i liczebnie dominowały grupy związane z przedwrześniowym „obozem władzy”. Tak się złożyło, że w latach wojny to Palestyna (a nie Wielka Brytania) była jednym z najważniejszych ośrodków politycznej aktywności środowisk piłsudczykowskich na uchodźstwie. Stało się tak, ponieważ po klęsce wrześniowej spora część politycznej i wojskowej elity schroniła się w Rumunii i na Węgrzech, skąd potem dotarła na Bliski Wschód. Wśród tych osób byli członkowie ostatniego rządu II RP, parlamentarzyści, urzędnicy państwowi, wyżsi dowódcy. W telawiwskim kole „palestyńskich” piłsudczyków działali m.in. Sławoj Składkowski, Janusz Jędrzejewicz, Wiktor Tomir Drymmer oraz gen. Jakub Krzemieński (przed wojną prezes Najwyższej Izby Kontroli) i Waław Żyborski (były dyrektor Departamentu Politycznego MSW)⁵⁹. Zebrania odbywały się w mieszkaniu Drymmera przy ul. Ha'Yarkon⁶⁰.

⁵⁷ BPOSK, rkps 1279, Papiery Stanisława Rosmańskiego, *Wykaz organizacji i stowarzyszeń okręgu Tel-Aviv* (16 II 1947 r.?, wykaz zawiera 28 organizacji); J. Pietrzak, op. cit., s. 435–446.

⁵⁸ BJ, ADP, sygn. 11855 IV (s. 94), Sprawozdanie Tomasza Malickiego z 8 X 1945 r., s. 9.

⁵⁹ BJ, ADP, sygn. 11855 IV (s. 95), Sprawozdanie Tomasza Malickiego z 8 X 1945 r., s. 10; J. Pietrzak, op. cit., s. 322–325.

⁶⁰ W.T. Drymmer, *W służbie Polsce. Wspomnienia żołnierza i państwowca z lat 1914–1947*, Kraków 2014, s. 354.

W Tel Awiwie miał swoją siedzibę delegat Najwyższej Izby Kontroli na Bliższy Wschód. Kierownikiem tej powołanej w 1942 r. komórki został Leon Barysz, jej zadaniem była kontrola finansów polskich placówek w Palestynie, Iraku i Syrii⁶¹. Własne przedstawicielstwa posiadały tu również Polski Czerwony Krzyż oraz Polska Agencja Telegraficzna. W październiku 1941 r. w Tel Awiwie odbyła się I Konferencja Harcerska na Środkowym Wschodzie (I Walny Zjazd Związku Harcerstwa Polskiego na Wschodzie)⁶², a równo rok później I Zjazd Lekarzy Polskich w Palestynie zwołany z inicjatywy oddziału PCK⁶³.

Wspomniany oddział PCK był jedną z pierwszych polskich inicjatyw, jakie pojawiły się w Tel Awiwie po wybuchu wojny. Powstał już na początku lutego 1940 r. z przekształcenia utworzonego nieco wcześniej (pod auspicjami konsulatu) Komitetu Pomocy Uchodźcom Wojennym oraz Opieki nad Żołnierzem Polskim. Oddział subsydiował szereg instytucji i placówek uchodźczych w Tel Awiwie. Zorganizował Punkt Sanitarno-Ratowniczy (w budynku przy ul. Montefiore) oraz dwa kursy sanitarne, a do czasu przejścia opieki przez Delegaturę MPiOS refundował uchodźcom koszty leczenia. W mieście znajdowała się także siedziba delegata PCK na Palestynę (w latach 1940–1942 był nim Tadeusz Piech, dyrektor oddziału Pekao)⁶⁴.

Wiele uchodźczych instytucji (w tym KUP i świetlica) znalazło swoją siedzibę w gmachu oddziału Pekao przy Allenby Road 95. Miejsce to stało się jednym z ważniejszych adresów „polskiego Tel Awiwu”, a placówka bankowa kontynuowała działalność, chociaż wybuch wojny postawił ją w trudnym położeniu. Wielu zaniepokojonych klientów wycofało wkłady, obroty zmniejszyły się, a Bank of England przestał honorować zlecenia. Sytuacja uległa poprawie po przybyciu do Palestyny polskich żołnierzy i ich rodzin ewakuowanych z ZSRR, którzy w oddziale Banku lokowali oszczędności. Swoje rachunki miały tu także instytucje uchodźcze. W 1943 r. wykazywano przeszło 2500 kont oszczędnościowych, nie licząc wkładów bieżących. Placówka uznawała zwierzchnictwo rządu emigracyjnego do początku 1947 r., kiedy została podporządkowana

⁶¹ IPMS, A 49/90, KGTA, *Sprawozdanie statystyczne Konsulatu Generalnego RP...*, s. 3; J. Pietrzak, op. cit., s. 290.

⁶² L. Kliszewicz, *Związek Harcerstwa Polskiego na Wschodzie 1940–1948*, Londyn 1992, s. 2. Karta uczestnictwa, szczegółowy program Konferencji oraz jej regulamin zob. BJ, Przyb. 93/00, Album Drużyny Harcerskiej im. Zawiszy Czarnego w Tel Awiwie. Sprawozdanie z obrad: *Konferencja Harcerska. Pierwszy dzień obrad w Tel-Avivie*, „Gazeta Polska”, 16 X 1941, s. 4; *Konferencja Harcerska. Drugi dzień obrad w Tel-Avivie*, ibidem, 19 X 1941, s. 4.

⁶³ Sprawozdanie z obrad: *Zjazd lekarzy polskich w Tel Avivie*, „Gazeta Polska”, 20 X 1942, s. 4.

⁶⁴ *Polski Czerwony Krzyż w Palestynie. Sprawozdanie z działalności za okres od 24 I 1940 do 15 VIII 1941*, „Gazeta Polska”, 7 IX 1941, s. 3–4; J. Pietrzak, op. cit., s. 493–495. Dokumenty dotyczące działalności oddziału znajdują się m.in. w zbiorach IPMS, zespół: Polski Czerwony Krzyż, Oddział w Palestynie (A 75/1–5, protokoły posiedzeń, sprawozdania z działalności, rozliczenia kasowe, wykazy siostr PCK i in.).

centrali w Warszawie⁶⁵. W lokalu przy ul. Allenby'ego znajdowała się również siedziba Towarzystwa Akcyjnego „Orzeł” (Investment Company Ltd. „Eagle”). Posiadaczami akcji byli wyżsi oficerowie. Towarzystwo zajmowało się m.in. zakupami i dostawami do instytucji polskich w Palestynie⁶⁶.

Z Tel Awiwem związane były także początki polskiego szkolnictwa w Palestynie. Zapewnienie dzieciom i młodzieży odpowiednich warunków do nauki uznano za jeden z priorytetów. Wybuch wojny przerwał edukację, a zesłanie w głąb ZSRR pogłębiło braki w wykształceniu. Toteż ważną rolę w programach nauczania zajmowały treści patriotyczne, a także dbałość o rozwój fizyczny. O powołaniu placówki szkolnej zdecydowano po przybyciu pierwszych transportów uchodźczych z Rumunii. W Tel Awiwie znalazła się wtedy większość nauczycieli i uczniów szkoły polskiej, która działała wcześniej w Bukareszcie. Uczniom tym należało umożliwić kontynuowanie nauki.

Z pomocą przyszedł konsul RP i pierwsze zajęcia odbyły się już w grudniu 1940 r. Szkoła Polska w Tel Awiwie działała odtąd do końca roku szkolnego 1946/1947. Była właściwie zespołem szkół, gdyż w jej ramach utworzono szkołę powszechną, gimnazjum i liceum, a także przedszkole. Współorganizatorem placówki i jej pierwszym dyrektorem była Helena Baryszowa (żona prezesa KUP), dawna dyrektorka Szkoły Polskiej w Bukareszcie. W szkole uczył m.in. przedwojenny premier Janusz Jędrzejewicz, który wykładał matematykę, oraz Bronisław Biegeleisen-Żelazowski, jeden z pionierów polskiej psychologii pracy. W kolejnych latach liczba uczniów wzrastała, ponieważ przybywało uchodźców. Wśród wychowanków byli także żołnierze odkomenderowani z Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich. W szczytowym okresie rozwoju (rok szkolny 1944/1945) do szkoły powszechnej uczęszczało 115 uczniów, a do gimnazjum i liceum 94. Ponadto w oddzielnych klasach uczyło się 126 uczniów przeniesionych z działającej wcześniej w Rechowot szkoły młodszych ochotniczek⁶⁷.

Początkowo nauka odbywała się w wynajętym budynku przy Pinsker Street. Po kilku tygodniach część gmachu udostępnił szkole oddział Pekao, ale miała ona tam do dyspozycji tylko pięć pomieszczeń. Te trudne warunki skłoniły Delegaturę MPiOS do wystarania się o nowy lokal i przeniesienia placówki jeszcze

⁶⁵ J. Tomaszewski, op. cit., s. 25–26; *Dziesięciolecie Banku P.K.O. w Tel Awiwie*, „Gazeta Polska”, 14 V 1943, s. 4.

⁶⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN) BU 1419/88, Teczka obiektowa krypt. „Reduta”/ „Upadli”, s. 193, Notatnik agenta za okres 30 VIII – 13 IX 1947 dotyczący Delegatury Opieki Społecznej.

⁶⁷ BJ, Papiery Stanisława Kota, Przyb. 120/83, Pismo Tadeusza Lubaczewskiego, Delegata MPiOS, do Stanisława Kota z 6 XI 1942 r. o stanie szkolnictwa polskiego w Palestynie (część: „Państwowa Szkoła Średnia i Powszechna w Tel-Awivie”, s. 1–2); J. Draus, *Szkoły polskie w Tel-Awiwie 1940–1947*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 39, Kraków 1987, s. 113–126; J. Pietrzak, op. cit., s. 215–218; *Szkoła polska w Tel-Awiv*, „Kurjerek Codzienny” (Tel Awiw), nr 21 (2 IV 1941), s. 4.

przed końcem 1941 r. do budynku przy Montefiore Street⁶⁸. Na terenie szkół działały drużyny harcerskie, Sodalicia Mariańska, uczniowie wydawali pisemka („Głos Młodzieży”). Zorganizowano teatr szkolny, który rozpoczął działalność w 1941 r. Jesienią 1943 r. połączył się on z Kołem Przyjaciół Teatru w Jeruzolimie i z czasem zrobił znaczne postępy artystyczne. Wystawiano przede wszystkim rodzimą klasykę, a przedstawienia prezentowano także poza murami szkoły, np. w jednostkach wojskowych⁶⁹.

Kontynuowanie nauki umożliwiały Wyższe Kursy Naukowe. Miały one charakter rocznego studium dokształcającego na poziomie akademickim. W ich ramach prowadzono wykłady z nauk humanistycznych, przyrodniczych, handlu oraz prawa. Działalność Kursów została zainaugurowana w październiku 1941 r. i trwała trzy kolejne lata. Wykłady odbywały się w Szkole Polskiej oraz Kole Przyrodników im. M. Kopernika. Współorganizatorem Kursów był profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Kazimierz Rouppert, a wśród wykładowców znaleźli się m.in. prof. Alfred Laskiewicz, dr Stefan Krupko (botanik, późniejszy profesor uniwersytetu w Poznaniu), inż. rolnictwa Antoni Kotiużyński i Melchior Wańkowicz⁷⁰.

Mówiąc o oświacie pozaszkolnej, warto wspomnieć o tzw. Uniwersytecie Powszechnym z siedzibą w Tel Awiwie, który koordynował odczyty w polskich ośrodkach w Palestynie. Placówka powstała w grudniu 1943 r. z inicjatywy Delegatury Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) i w ciągu pierwszego półrocza swojej działalności zorganizowała ponad sto wykładów⁷¹. Charakter naukowy miała Polska Stacja Biologiczna, działająca pod szyldem Koła Przyrodników im. M. Kopernika i kierowana przez prof. Roupperta⁷². Zorganizowano także różne formy przysposobienia zawodowego (np. Kurs Handlu Zagranicznego i Administracji Portowej).

Tel Awiw był również ośrodkiem wydawniczym, chociaż pod tym względem wyraźnie ustępował stołecznej Jeruzolimie, gdzie koncentrowały się najważniejsze inicjatywy. W Tel Awiwie miała siedzibę prywatna oficyna „Przez Łądy i Morza”, która wydawała m.in. magazyn powieściowy („Przez Łądy i Morza”), tytuły beletrystyczne, reportaże i literaturę harcerską. Tu pierwotnie ukazała się

⁶⁸ AAN, MPiOS 94 (s. 4), Sprawozdanie T. Lubaczewskiego z działalności Delegatury MPiOS, 1 V 1942 r.

⁶⁹ H. Zatorska, *Kordian w Tel-Awivie*, „Pamiętnik Teatralny”, z. 1–4, Warszawa 1963, s. 328–332; I. Kiec, *Polski Teatr Szkolny na Wschodzie 1941–1945*, „Pamiętnik Teatralny”, z. 1–2, Warszawa 1998, s. 178–186.

⁷⁰ BJ, Papiery S. Kota, Przyb. 120/83, K. Rouppert, *Sprawozdanie z pracy na Wyższych Kursach Naukowych w Tel-Awiv z roku akademickiego 1941/42 i będących w toku w roku akademickim 1942/3* (z 6 XI 1942 r.), s. 1–5; Jadwiga G., *Pod sztandarem polskiej nauki. Wyższe Kursy Naukowe w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 25 V 1943, s. 4; J. Draus, *Oświata i nauka polska...*, s. 248–250.

⁷¹ *Uniwersytet Powszechny. Polska placówka kulturalno-oświatowa w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 6 VII 1944, s. 4.

⁷² *Koło Przyrodników im. M. Kopernika w Palestynie*, „Na Straży” (Jeruzolima), nr 32, luty 1947, s. 21; J. Pietrzak, op. cit., s. 435–436.

książka Melchiora Wańkowicza *De profundis* (Tel Awiw 1943)⁷³. W mniejszej skali działalność wydawniczą prowadziły m.in. Wyższe Kursy Naukowe oraz Koło Przyrodników im. M. Kopernika. To ostatnie w latach 1942–1946 opublikowało siedem tomów prac zbiorowych⁷⁴.

Polskie czasopisma i książki, które ukazywały się w Tel Awiwie, trafiały do żołnierzy i uchodźców w całej Palestynie. Samych tytułów prasowych, łącznie z efemerycznymi, doliczyć się można około dwudziestu⁷⁵. Były wśród nich pisma wojskowe, informacyjne, harcerskie, szkolne i sygnowane przez stowarzyszenia zawodowe. Jak na rozmiary środowiska aktywność w tym zakresie była naprawdę spora. Przez pewien czas, na przełomie 1943 i 1944 r., w Tel Awiwie wychodził „Dziennik Żołnierza APW”, którego redakcja po ewakuacji 2. Korpusu przeniosła się najpierw do Egiptu, a następnie do Włoch. Przy Bulwarze Rothschilda, w centrum Tel Awiwu, redagowano „Kurjerek Codzienny”, pierwszy polski dziennik w Palestynie, ale ukazywał się on tylko przez kilka miesięcy w 1941 r. Dłuższy żywot miał dwutygodnik „Głos Polski”, pismo o charakterze polityczno-literackim wydawane od marca 1942 r. do końca sierpnia 1943 r. przez Polski Klub Demokratyczny. W drukarni Azriel tłoczono tygodnik Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie „Ku Wolnej Polsce”. W Tel Awiwie siedzibę swojego organu mieli polscy lekarze („Lekarz Polski na Wschodzie”)⁷⁶. Tu także ukazywał się komunistyczny „Biuletyn Wolnej Polski” (w latach 1944–1947), firmowany przez Związek Patriotów Polskich na Środkowym Wschodzie.

W warunkach uchodźstwa szczególnie ważny był kontakt z ojczystą kulturą — poezją, literaturą, muzyką. Na podwieczorkach żołnierskich oraz okolicznościowych akademiach można było usłyszeć patriotyczne pieśni oraz fragmenty dzieł literackich. Dużą frekwencją cieszyły się koncerty znanych i popularnych artystów-tułaczy, Hanki Ordonówny i śpiewaka operowego Pawła Prokopieniego⁷⁷. Swoją publiczność miały wieczory autorskie Władysława Broniewskiego czy Melchiora Wańkowicza⁷⁸.

Wydarzeniem kulturalnym były przedstawienia teatralne. W większości wystawiały je zespoły działające przy wojsku. To, co je wyróżniało, to kadra pro-

⁷³ Wydawcą był działacz harcerski Romuald Kawalec. Wykaz wydanych pozycji do końca 1943 r.: „Przez Łądy i Morza”, z. 8, Tel Awiw 1943 (okładka, s. 4).

⁷⁴ Wykaz: *Koło Przyrodników im. M. Kopernika w Palestynie*, s. 21; R. Nir, *Szkice z dziejów Polonii*, Orchard Lake 1990, s. 471; omówienie trzech pierwszych tomów: Jadwiga G., *Praca dzisiaj — to kapitał na przyszłość. Działalność Koła Przyrodników im. Mikołaja Kopernika*, „Gazeta Polska”, 27 IV 1943, s. 4.

⁷⁵ J. Kowalik, *Bibliografia czasopism polskich wydanych poza granicami Kraju od września 1939 roku*, t. 1–4, Lublin 1976 (nr 330, 475, 483, 550, 609, 852, 1264, 1403, 1435, 1634, 1916, 1966, 2587, 2647, 2692, 3309, 3491, 3742, 3897).

⁷⁶ Do października 1946 r. ukazało się 15 numerów. S. Stamer, „Lekarz Polski na Wschodzie”. *Wysoce wartościowe przyczynki do rozwoju wiedzy lekarskiej*, „Gazeta Polska”, 3 I 1947, s. 4.

⁷⁷ *Koncert Hanki Ordonówny*, „Gazeta Polska”, 31 VIII 1943, s. 4; „The Palestine Post”, 11 IX 1941, s. 2 (anons o występie Prokopieniego).

⁷⁸ „Gazeta Polska”, 29 XII 1943, s. 4.

fesjonalnych artystów. Znajdowali się wśród nich m.in. Jadwiga Andrzejewska, Renata Bogdańska (późniejsza żona gen. Andersa), Gwidon Borucki, Helena Kitajewicz, Ludwik Lawiński, Nina Oleńska i Henryk Wars. Przeważał lżejszy repertuar — komedie i rewie. Dzięki nim wojenni tułacze mogli chociaż na chwilę zapomnieć o swoich problemach. Przedstawienia odbywały się zazwyczaj w wynajmowanych salach żydowskich teatrów, głównie „Ohel” i „Mograbi”.

W Tel Awiwie gościnnie występowały m.in. Czołówka Teatralna SBSK, Teatr Dramatyczny APW oraz zespoły rewiiowe Feliksa Konarskiego (Ref-Rena) i Kazimierza Krukowskiego. Teatr Dramatyczny wystawił m.in. komedię Aleksandra Fredry *Damy i huzary* w reżyserii Wacława Radulskiego (7 października 1943)⁷⁹. Z pojedynczymi przedstawieniami wystąpiły efemeryczne Polski Teatr Objazdowy oraz Polski Teatr na Uchodźstwie⁸⁰. Z kilkoma inscenizacjami — Polski Teatr Szkolny Delegatury MWRiOP w Jerozolimie, który z czasem nabrał cech sceny prawie półzawodowej. Polscy uchodźcy mieli okazję zobaczyć m.in. *Pana Jowialskiego* Fredry (26 października 1944) i *Balladynę* Słowackiego (18 lutego 1945), oba w reżyserii Władysława Janeckiego i z udziałem Jadwigi Andrzejewskiej⁸¹.

Telawiwską inicjatywą był natomiast teatrzyk „Złota Maską”, określający się jako „literacko-artystyczny”. Działał przy Komitecie Uchodźców Polskich, a do jego powstania przyczynił się Zenon Wardan (wł. Friedwald), autor słów do popularnego niegdyś szlagieru *To ostatnia niedziela*. Nadzieje związane z utworzeniem teatrzyku były duże, ale pozostały chyba niespełnione. Polska prasa w Palestynie wspomina tylko o jednym przedstawieniu, rewii *Porządek musi być!* Wardana (premiera 9 listopada 1941). Widowisko spotkało się jednak z bardzo ciepłym przyjęciem i było grane ponad dwadzieścia razy (także poza Tel Awiwem), a dochód z wystawienia przeznaczono na pomoc Polakom w ZSRR⁸².

W życie uchodźczej społeczności aktywnie włączał się Kościół katolicki. W nowych warunkach miał on do spełnienia także ważną rolę społeczną i patriotyczną. Przeżycia wojenne, szczególnie na zesłaniu w ZSRR, osłabiły u części uchodźców wrażliwość duchową i etyczną. Dlatego Kościół poza ścisłą posługą duszpasterską angażował się również w działalność oświatową, kulturalną i opiekuńczą. Religijną opiekę nad wiernymi sprawowało Katolickie Duszpą-

⁷⁹ S. Piekarski, *Mars i Melpomena. Polskie teatry żołnierskie na obczyźnie 1939–1948*, Warszawa 2000, s. 137–138, 151; *Przedstawienie „Dam i Huzarów” w Tel Awiwie*, „Gazeta Polska”, 7 X 1943, s. 4.

⁸⁰ *Polska premiera w Palestynie. „Dziadek się żeni”*, „Gazeta Polska”, 18 I 1943, s. 4; Z. Broncel, *„Gdy chłop baby nie bije...”*. *Premiera teatralna w Tel-Awiwie*, „Gazeta Polska”, 8 X 1943, s. 4 oraz replika: B. Janicz, *Teatr Polski ma głos*, ibidem, 3 XI 1943, s. 4.

⁸¹ B. Życki, *Balladyna w wykonaniu Polskiego Teatru Szkolnego*, „Gazeta Polska”, 25 II 1945, s. 4; I. Kieć, op. cit., s. 184–185.

⁸² *W teatrzyku „Złota Maską”*. *Nowa placówka literacko-artystyczna w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 21 IX 1941, s. 4; *„Porządek musi być!” w Polskim Teatrzyku Literacko-Artystycznym*, ibidem, 31 XII 1941, s. 4; Jadwiga G., *Kultura dźwignią życia*, s. 4.

sterstwo Polskie w Palestynie, którym początkowo kierował ks. bp Karol Radoński, a po nim ks. kan. Stefan Pietruszka⁸³.

W Tel Awiwie stałą posługę duszpasterską dla Polaków zorganizowano w 1941 r. Do końca wojny uchodźcami cywilnymi opiekował się ks. Bronisław Niemkiewicz ze Zgromadzenia Księży Misjonarzy. Później zastąpili go kolejno ks. Franciszek Ziebura (z tego samego zgromadzenia) i ks. Jan Jażdżewski. Niestety z powodu zbyt małej liczby duchownych nie udało się zapewnić stałej opieki religijnej w mniejszych ośrodkach uchodźczych, jak Jafa i Rechowot, dokąd musieli dojeżdżać księża z Tel Awiwu. Problemy kadrowe nie ominęły zresztą polskiego duszpasterstwa i w samym Tel Awiwie, skoro jego pracę musiał okresowo wspierać włoski franciszkanin o. Pius Caponi. A potrzeby były spore, ponieważ w zakres obowiązków wchodziła także opieka duchowa nad chorymi oraz osobami starszymi, prowadzenie lekcji religii w szkole powszechnej, gimnazjum i liceum oraz praca kancelaryjna⁸⁴.

Wierni korzystali z Kaplicy Polskiej w Tel Awiwie oraz kościoła św. Piotra w pobliskiej Jafie, gdzie regularnie odbywały się nabożeństwa i msze w języku polskim. Kaplica znajdowała się w śródmieściu, przy Allenby Road 21, w wynajętym lokalu i została otwarta w maju 1941 r. Według strony kościelnej jej utworzeniu mieli jednak sprzeciwiać się m.in. Delegat MPiOS Tadeusz Lubaczewski oraz kierownik Ekspozytury Jerzy Lechowski⁸⁵. Być może obawiano się potencjalnych spięć w stosunkach polsko-żydowskich. Kaplica nie mogła pomieścić zbyt wielu osób⁸⁶ i dlatego w szczególnych momentach wybierano okazały kościół św. Piotra. Był on świadkiem wielu ważnych dla polskiej społeczności wydarzeń. Tu zwyczajowo miały miejsce uroczystości religijne z okazji rocznic i świąt narodowych z udziałem przedstawicieli władz polskich. W murach świątyni modlono się za spokój duszy marszałka Józefa Piłsudskiego, za poległych powstańców warszawskich i żołnierzy polskich. Uchodźcy ufundowali tu obraz Matki Boskiej Częstochowskiej jako widomy znak łączności z ojczystym krajem i wiarą⁸⁷.

Tel Awiw był w latach czterdziestych jakby małą Polską. „Polski Tel Awiw” to nie tylko Polacy, cywile i wojskowi, którzy znaleźli się tu na uchodźstwie. To również stworzone przez nich instytucje, życie społeczne i kulturalne oraz

⁸³ Archiwum Katedry Polowej Wojska Polskiego w Warszawie (dalej: AKP), Du III/T. 263/2, *Sprawozdanie z działalności Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego w Palestynie za rok 1944* (10 I 1945), s. 4–5; J. Pietrzak, op. cit., s. 454–459.

⁸⁴ AKP, Du III/T. 263/2, *Sprawozdanie z działalności Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego w Palestynie za rok 1944*, s. 4–5.

⁸⁵ AKP, Du III/T. 264/19, *Sprawa Katolickiej Kaplicy Uchodźców Polaków w Tel-Aviv* (1945).

⁸⁶ Według protokołu zdawczo-odbiorczego z 20 października 1945 r. w kaplicy były 73 miejsca siedzące. Polski charakter obiektu podkreślały wiszące na ścianach dwa biało-czerwone sztandary, obraz Matki Boskiej Częstochowskiej, herby z orłami polskimi oraz ryngraf Matki Boskiej Ostrobramskiej. AKP, Du III/T. 264/8.

⁸⁷ *Uroczystości 3 Maja w Tel-Awiwie i Jaffie*, „Gazeta Polska”, 8 V 1944, s. 4; *Rekolekcje wielkopostne w Tel-Awiwie i Jaffie*, ibidem, 30 III 1944, s. 2; ibidem, 22 III 1943, s. 4.

etos wyrażający się w haśle „wierność Rzeczypospolitej”. Mimo głębokich podziałów politycznych i personalnych można było mówić o pewnej wspólnotcie. W sensie geograficznym centrum „telawińskiego Soplicowa” wyznaczała ulica Allenby’ego, położona w sercu miasta. Działy przy niej nie tylko najważniejsze placówki uchodźcze (zob. tab. 2), ale również prowadzone przez urodzonych w Polsce Żydów restauracje, kawiarnie i sklepy, w których można było porozumieć się po polsku. Przykładowo, cafe-restauracja „Rachel” (Allenby Road 16) nęciła potencjalnych klientów polską kuchnią, a obuwniczy Salon Warszawski (Allenby Road 48) informował, że dysponuje „polską obsługą”. Tuż obok (przy King George Street) Zakład Fryzjerski Ch. Krzepicki oferował dla uchodźców „specjalne zniżki”, a jadalnia „Alster” (Geulah Street) serwowała „małopolskie pierogi”. W miejscowych księgarniach można było kupić polskie książki z Londynu⁸⁸. Rangę „polskiego Tel Awiwu” docenili także Brytyjczycy, otwierając tu w grudniu 1943 r. Anglo-Polish Institute. Placówka powstała z inicjatywy British Council, a jej celem miało być „zadziergnięcie ściślejszych węzłów między obu narodami”⁸⁹. Instytut oferował m.in. naukę języka angielskiego.

Tab. 2. Polskie adresy w Tel Awiwie (1942 r.)⁹⁰

Konsulat Generalny RP	Dizengoff St 18
Oficer Placu	Ha'Yarkon St 78
Ekspozytura Delegatury MPiOS	Ben Zion Blvd 31
Katolickie Duszpasterstwo Polskie i Kaplica Polska	Allenby Rd 21
Komitet Uchodźców Polskich	Allenby Rd 95
Świetlica Uchodźców Polskich	tamże
Koło Przyrodników im. M. Kopernika	tamże
Oddział Banku Pekao	tamże
Polski Czerwony Krzyż, Delegat na Palestynę	tamże
Ośrodek Zdrowia przy Ekspozyturze Delegatury MPiOS	King George St 22
Polskie gimnazjum, liceum i szkoła powszechna	Montefiore St 4
Polski Czerwony Krzyż, Oddział na Palestynę	Montefiore St 32
Palestyńsko-Polska Izba Handlowa	Rothschild Blvd 27
Klub Żydów Polskich	tamże
Reprezentacja Żydów Polskich	Lilienblum St 15

Polskie życie uchodźcze rozwijało się także w Jafie, choć na skalę mniejszą niż w Tel Awiwie. Obydwa miasta przylegały do siebie, jednak dzielił je wielki kontrast Wschodu i Zachodu. *W Jafie, obok dzielnicy Europejskiej przybysz zobaczy*

⁸⁸ „Ku Wolnej Polsce. Tygodnik Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie” (Kair), 31 XII 1941, nr 10, s. 25 (dział ogłoszeń).

⁸⁹ *Inauguracja Angielsko-Polskiego Instytutu w Tel-Awiwie*, „Gazeta Polska”, 17 XII 1944, s. 4; *Opening of Anglo-Polish Institute*, „The Palestine Post”, 15 XII 1943, s. 3.

⁹⁰ *Steimatzkiego przewodnik po Palestynie*, Jerozolima 1942, s. 142; *Adresy władz i instytucji polskich w Palestynie*, „Gazeta Polska”, 1 VII 1942, s. 4.

okropne rudery, jakby na wpeł zapadłe mury, omszałe o wystających nieregularnych masach kamiennych — notowali autorzy pierwszego polskiego przewodnika po Palestynie⁹¹. Z drugiej strony miasto to po części miało charakter chrześcijański, co dla uchodźców-katolików z pewnością nie było bez znaczenia.

W Jafie schronienie znalazły kobiety i dzieci z rodzin wojskowych oraz ochotniczki z Pomocniczej Służby Kobiet (PSK). Utworzono dla nich trzy placówki, zwyczajowo nazywane Stacjami Opieki nad Matką i Dzieckiem⁹². Pierwszą z nich założono na wniosek Dowódcy APW, aby zapewnić opiekę lekarską ochotniczkom w ciąży. Stacja mieściła się nieopodal kościoła św. Piotra, w zakonnym kompleksie znanym jako Casa Nova. Czynnikiem za wynajem opłacało małżeństwo brytyjsko-australijskich filantropów Sydney i Joice Loch. Warto zauważyć, że Lochowie wspierali polskich uchodźców nie tylko w Palestynie (wcześniej pomagali im na Cyprze), za co zostali odznaczeni przez władze polskie na uchodźstwie⁹³. Stacja pozostawała pod wspólną opieką Delegatury MPiOS i władz wojskowych. W połowie lipca 1943 r. przebywało tu 51 kobiet i 26 noworodków. Pensjonariuszkom (ochotniczkom PSK) pomagało wojsko, przekazując racje żywnościowe w postaci suchego prowiantu, a Delegatura MPiOS oprócz normalnego zasiłku uchodźczego zapewniała dodatkowe świadczenia (porodowe, wyprawka dla dziecka, opieka lekarska)⁹⁴.

Lochowie pomogli również w wynajęciu budynku dla drugiej Stacji. Zamieszkały w niej kobiety i dzieci z rodzin wojskowych ewakuowanych z ZSRR. Według stanu na dzień 1 lutego 1944 r. w bursie kwaterowało 61 osób w kilkunastu pokojach. Jeden z nich wynajmowali samotni uczniowie Szkoły Polskiej w Tel Awiwie. Początkowo budynek był jednak w nie najlepszym stanie. Jak wykazały oględziny przeprowadzone przez Najwyższą Izbę Kontroli we wrześniu 1943 r., dom nie posiadał instalacji elektrycznej i łazienek, brakowało stołów i krzeseł, a przez środek podwórza przechodził rynsztok, którym spływały nieczystości. Mieszkańcy uskarżali się na brud, przyborów do sprzątania, a nawet bielizny pościelowej i miednic do mycia⁹⁵. Jak można wnosić z późniejszej o rok relacji „Gazety Polskiej”, niedogodności te, przynajmniej w części, zostały usunięte i Stacja miała dysponować już dwiema łazienkami, kuchnią, świetlicą, a także własnym ambulatorium lekarskim, gdzie siostry PCK pouczyły młode

⁹¹ *Nowa Palestyna...*, s. 39.

⁹² M. Czuchnowski, *Dom Kobiet (reportaż z Polskiej Stacji Matki i Dziecka)*, „Gazeta Polska”, 28 III 1943, s. 4; *Domy Matki i Dziecka*, ibidem, 20 VII 1944, s. 4.

⁹³ UNA, UNRRA, S-1021-0151-13, „Polish refugees in Palestine”, pismo Emily Hughes, Friends Relief Service (Quakers), do Elizabeth Brown, UNRRA, Jerusalem, 19 XII 1945, s. 2–3.

⁹⁴ AAN, MPiOS 96 (s. 35), Protokół kontroli przeprowadzonej przez NIK (1 IX 1943 r.). Według stanu na dzień 30 IV 1944 r. w stacji przebywało 67 kobiet. AAN MPiOS 94 (s. 205–211), Stacja Opieki nad Matką i Dzieckiem, sprawozdanie za kwiecień 1944 r.

⁹⁵ AAN, MPiOS 96 (s. 36), Protokół kontroli przeprowadzonej przez NIK (1 IX 1943 r.); ibidem, MPiOS 94 (s. 155–161), Bursa Kobiet w Jaffie. Sprawozdanie za styczeń 1944 r.

matki o właściwym obchodzeniu się z niemowlętami⁹⁶. Wszystkie placówki szybko przepelniły się. Toteż jesienią 1944 r. w Tel Awiwie uruchomiono kolejny dom opieki nad matką i dzieckiem⁹⁷.

W latach 1942–1944 w Jafie działała polska czteroklasowa szkoła powszechna, w której naukę pobierały dzieci przebywające we wspomnianej Stacji Opieki nad Matką i Dzieckiem⁹⁸. W hotelu El-Jir, na pograniczu Jafy i Tel Awiwu, mieścił się ośrodek mieszkaniowy telawińskiego oddziału Związku Ogólnego byłych Żołnierzy Wojska Polskiego. Ośrodek zajmował drugie piętro hotelu i liczył 14 pokoi (trzy- i czteroosobowych), w których znaleźli dach nad głową byli żołnierze. Dzięki poparciu działającej przy APW Służby Pomocy Katolickiej Polakom (polska sekcja War Relief Services, amerykańskiej katolickiej organizacji charytatywnej) w hotelu urządzono świetlicę, którą uroczyste poświęcono 11 października 1944 r.⁹⁹ W dzielnicy Adżami znajdowała się Wspólnota Domu Polskiego, założona staraniem cywilnych uchodźców i byłych żołnierzy, przy finansowym wsparciu oddziału Banku Pekao. Jak czytamy w regulaminie Wspólnoty, miała ona stanowić *ośrodek mieszkalny i kulturalny dla uchodźców pozostających pod opieką Delegatury Min. Pracy i Opieki Społecznej, a zamieszkałych wspólnie w tym domu lub też samodzielnie mieszkających w Jaffie lub Bath-Jam*¹⁰⁰.

Te niewątpliwe sukcesy, jakimi była aktywność polskich środowisk, nie mogły jednak przysłonić szeregu problemów. Chociaż linie frontu ominęły Palestynę, druga wojna światowa miała swoje reperkusje także tutaj. W kraju panowała drożyzna, systematycznie rosły ceny, pogarszała się aprowizacja. Kwota stałego zasiłku wypłacanego uchodźcom, która początkowo wynosiła 6 funtów palestyńskich miesięcznie na osobę, a w 1942 r. została podwyższona do 8 funtów, nie zaspokajała niestety wszystkich potrzeb¹⁰¹. Budżet uchodźcy zazwyczaj miał wartość ujemną. Jak wyliczał telawiwski „Kurjerek Codzienny”: *mieszkanie £P 1½, utrzymanie: śniadanie 20 milsów, obiad 70 mils, kolacja 40 mils, razem 130 mils dziennie, co stanowi £P 3,900. Pranie 200 mils, mydło i potrzeby toaletowe 150 mils, naprawa bielizny i ubrania 100 mils, gazety i potrzeby kulturalne 200 mils, papierosy (20 sztuk dziennie) 600 mils, naprawa butów 50 mils. Razem*

⁹⁶ *Domy Matki i Dziecka*, „Gazeta Polska”, 20 VII 1944, s. 4.

⁹⁷ Placówka mieściła się w wynajętym budynku przy ul. Yona Ha-Navi, w śródmieściu. *Poświęcenie nowego „Domu Matki i Dziecka”*, „Gazeta Polska”, 29 XI 1944, s. 4.

⁹⁸ J. Draus, *Oświata i nauka polska...*, s. 123; M. Ney-Krwawicz, *Na pięciu kontynentach. Polskie dzieci, młodzież i szkoły na tularnych szlakach 1939–1950*, Warszawa 2014, s. 98; *Trzeci Dom Opieki nad Matką i Dzieckiem*, „Gazeta Polska”, 9 VIII 1943, s. 4.

⁹⁹ IPMS, A 76/18, RNUP, *Poświęcenie świetlicy Związku Ogólnego b. Żołnierzy W.P. w Tel-Awiwie* (październik 1944 r.); *Poświęcenie świetlicy w Jaffie*, „Gazeta Polska”, 16 X 1944, s. 4.

¹⁰⁰ IPMS, A 49/27, KGTA, *Regulamin Wspólnoty Domu Polskiego w Jaffie* (koniec kwietnia 1945 r.), s. 19–20; ibidem, *Postanowienia dodatkowe do regulaminu Wspólnoty Domu Polskiego w Jaffie uchwalone przez walne zebranie w dniu 26 i 27 maja 1945 r.*, s. 8.

¹⁰¹ *Rząd Polski — dla uchodźstwa. Na marginesie 2-lecia Delegatury M.O.S. w Palestynie*, „Gazeta Polska”, 21 II 1943, s. 3.

stanowi to £P 6,700¹⁰². Do tego dochodziły inne wydatki. W tej sytuacji wielu uchodźców, *otrzymując £P 6, na drugi dzień po wypłacie są dosłownie bez grosza*. Niektórzy regulowali budżet w ryzykowny sposób: *nie jadając obiadów, a żyjąc chlebem, pomidorami i pomarańczami*. Delegatura MPiOS próbowała zaradzić temu, przyznając w określonych przypadkach specjalne zapomogi (na dożywianie etc.), ale nie mogły one rozwiązać problemu¹⁰³.

Sytuację pogarszał fakt, że wśród uchodźczej społeczności było wiele osób starszych, kobiet z małymi dziećmi oraz przewlekle chorych i wynędzniałych po dramatycznych przeżyciach w łagrach, którzy nie nadawali się do podjęcia regularnej pracy zarobkowej. Część uchodźców w ogóle nie była zainteresowana znalezieniem pracy i wołała korzystać z zasiłków.

Bardzo ujemnie na kondycję polskich uchodźców wpływało rozbieżne polityczne i aktywność „domorosłych” polityków. Na uchodźstwie znaleźli się ludzie związani zarówno z byłym, jak i aktualnym obozem rządzącym (piłsudczycy i „antysanatorzy”). Grupy te były ze sobą skonfliktowane, co prowadziło do snucia intryg, podejrzliwości, insynuacji oraz walki propagandowej. Linie podziału między ludźmi „starego” i „nowego” porządku okazały się bardzo mocne, a hasło „walki z sanacją” stało się wygodnym narzędziem wewnętrznych rozgrywek. *Znaleźliśmy się w tłumie biednych, obolałych psychicznie ludzi, podszczuwanych do szukania winowajców kłęski, targanych wyrzutami i podejrzeniami* — pisał Wiktor Tomir Drymmer. *Tłumowi ukazywano codziennie w prasie i w radiu Polskę przedwrześniową jako twór sprostytuowany, sprzedajny, zdradziecki, rządzony przez agentów niemieckich*¹⁰⁴.

Konflikty polityczne nie ominęły Szkoły Polskiej. Gdy w kwietniu 1943 r. zwolniono z pracy kojarzonych z piłsudczykami Helenę Baryszową i Janusza Jędrzejewicza, postrzegano to jako efekt działań „antysanatorów”. W obronie dyrektorki uczniowie zorganizowali nawet kilkudniowy strajk szkolny¹⁰⁵. Ten stan rzeczy wpływał niezwykle ujemnie na spójność polskiego uchodźstwa.

Pod koniec wojny sytuację skomplikowało przejście do ofensywy środowisk komunistycznych. Kampanię propagandową mającą na celu zdyskredytowanie emigracji niepodległościowej podjął ukształtowany z początkiem 1944 r. prosowiecki Związek Patriotów Polskich na Środkowym Wschodzie (ZPP), którego baza znajdowała się w Tel Awiwie. W sporej części opierał się on na komuni-

¹⁰² *Budżet samotnego uchodźcy*, „Kurjerek Codzienny” (Tel Awiw), nr 40 (25 IV 1941), s. 6. Mill (z łac. „millesimum”) był tysięczną częścią funta palestyńskiego (£P). *The Statesman’s Year-Book...*, s. 222.

¹⁰³ Ibidem; zob. też J. Pietrzak, op. cit., s. 160, 164.

¹⁰⁴ W.T.D. [Drymmer], *Piłsudczycy w Palestynie*, „Na Straży” (Jerozolima), nr 28–30, październik–grudzień 1946, s. 9. Pismo było organem piłsudczykowskiego Związku Pracy dla Państwa.

¹⁰⁵ J. Pietrzak, op. cit., s. 217–218; J. Draus, *Szkoły polskie w Tel-Awiwie...*, s. 119; Z. Osiński, *Janusz Jędrzejewicz: piłsudczyk i reformator edukacji (1885–1951)*, Lublin 2007, s. 249.

stach pochodzenia żydowskiego¹⁰⁶. Mimo dużej hałaśliwości, w początkowym okresie nie mógł liczyć na poważniejsze wpływy. Jego rola wzrosła jednak po wojnie, po oficjalnym uznaniu przez Wielką Brytanię rządu warszawskiego.

Zdarzały się konflikty ze społecznością żydowską. Gwałtowny przebieg miała bójka, do jakiej doszło na początku listopada 1942 r. między żołnierzami — uczniami polskiego liceum w Tel Awiwie a młodzieżą z sąsiedniej żydowskiej szkoły technicznej¹⁰⁷. Incydent przekształcił się niemal w rozruchy, budynek liceum obrzucono kamieniami. Przy zbiegu ulic Allenby’ego i Montefiore’a gromadził się tłum. Interweniowała polska żandarmeria i brytyjska policja. Nerwowa atmosfera trwała przez kolejne dni (5–7 listopada), zanotowano kilka incydentów (zaczepki uliczne itp.). Nastroje udało się uspokoić dzięki interwencji Agencji Żydowskiej i Histadrutu. Obydwie strony, polska i żydowska, zgodziły się, żeby sprawy nie rozgłaszać¹⁰⁸. Wyrażano przypuszczenie, choć nie było na to dowodów, że zamieszki mogli sprowokować komuniści, dążąc do zaognienia stosunków polsko-żydowskich¹⁰⁹.

W Palestynie panowała wyjątkowo napięta sytuacja. Czasem wystarczył drobny incydent, by ujawniły się emocje. Tak było we wrześniu 1945 r., gdy wojskowy samochód kierowany przez polskiego oficera najechał w Tel Awiwie na żydowskiego rowerzystę. Żyda, który stanął w obronie Polaka, tłum pobili i rozebrał do naga¹¹⁰. Kilka dni później zwykła z pozoru sprzeczka na bazarze z udziałem dwóch Polaków doprowadziła do zająć. Jak donosiła prasa, obywatele polskich zaczęła gonić grupa Żydów jemenickich, w ruch poszły kamienie i wówczas jeden z Polaków *dobył rewolweru i oddał strzał*, raniąc ciężko w gło-

¹⁰⁶ Por. subiektywne wspomnienia działaczki ZPP Heleny Zatorskiej, *Spoza smugi cienia. Wspomnień ciąg dalszy*, Kraków–Wrocław 1985 (rozdz. 4: „Związek Patriotów Polskich na Bliskim Wschodzie”).

¹⁰⁷ IPMS, A 20.4a/125, Ministerstwo Sprawiedliwości, *Akta w sprawie zająć polsko-żydowskich w Tel-Avivie*. O przebiegu konfliktu informował także Delegat MPiOS T. Lubaczewski w kilku sprawozdaniach dla min. S. Kota (6, 7 i 8 XI 1942 r.). W zbiorach: BJ, Papiery S. Kota, Przyb. 120/83, tu także *Wskazówki dla kons. w Tel-Aviv w sprawie zająć szkolnych* (rkps, 7 XI 1942 r.); AAN, MPiOS 94 (s. 327–328), Pismo T. Lubaczewskiego do S. Kota (8 XI 1942 r.); J. Pietrzak, op. cit., s. 217.

¹⁰⁸ IPMS, A 20.4a/125, Ministerstwo Sprawiedliwości, *Notatka urzędowa sporządzona przez referenta Komisji Badawczej J. Luxenburga w dniu 9 listopada 1942 r.* (s. 3, 5–6); odpis notatki urzędowej, brak podpisu, 14 XI 1942 r. (tu m.in. o stanowisku Agencji Żydowskiej, s. 1–2).

¹⁰⁹ O innym tle pisał W.T. Drymmer. Gdy kierownictwo szkoły nie zgodziło się na podjęty z inspiracji „urzędnika jednej z delegatur” pomysł odnowienia przez młodzież najstarszych klas ślubowania jasnogórskiego (obawiano się wykorzystania do celów politycznych), przybyły z Jerozolimy związany z „antysanatoriami” Łukasz Kurdybacha (szef Placówki Wydawniczej MWRiOP) *narobił zamieszania, zamiast uspokoić. W końcowym efekcie młodzież polska poszła pod szkołę żydowską i wszczęła bójkę*. W.T. Drymmer, *W służbie Polski...*, s. 352.

¹¹⁰ BJ, ADP, sygn. 11855 IV (s. 13), „Sprawy polskie w prasie palestyńskiej”, Biuletyn nr 15, 27 IX 1945, s. 2; ibidem (s. 82), Pismo Tomasza Malickiego (1 X 1945 r.).

wę siedemnastoletniego chłopca¹¹¹. W wydanej 28 września 1945 r. specjalnej odezwie zarząd miejski Tel Awiwu potępił zajścia uliczne i zaapelował do mieszkańców, „by nie dawali posłuchu złym podszeptom”¹¹².

Przedłużający się pobyt na uchodźstwie i związana z tym beczynność oraz brak perspektyw negatywnie wpływały na psychikę emigrantów. Katolickie Duszpasterstwo Polskie z troską wskazywało, że część uchodźców jest *biernymi już tylko świadkami historii*, których nic nie jest w stanie zbudzić do *produktywnej pracy*, gdyż ich zainteresowanie *ogranicza się do pogoni za chlebem*¹¹³. W efekcie sale odczytowe zaczęły świecić pustkami, a akcje społeczne znajdowały mniejszą niż wcześniej liczbę zwolenników. To osłabienie wrażliwości popychało niektórych do konfliktu z prawem. Jak donosiła Ekspozytura Delegatury MPiOS w Tel Awiwie, tylko w styczniu 1944 r. miejscowa policja (mandatowa) aresztowała 38 polskich uchodźców pod zarzutem rabunku i kradzieży. *Sprawa masowych kradzieży w Tel-Aviv, Haifie i Rehovoth* — czytamy w sprawozdaniu Ekspozytury — *jest szeroko komentowana w prasie palestyńskiej, jest również przedmiotem interpelacji na radach miejskich tych miast — przy czym wyraźnie oskarża się uchodźstwo polskie*¹¹⁴. Wśród aresztowanych byli m.in. zwolnieni z wojska¹¹⁵, zdemoralizowani pobytem w sowieckich łagrach, alkoholicy, a także osoby, które jeszcze w Polsce miały zasądzone wyroki. O tym, że sprawa była poważna, świadczyło powołanie przez Ministerstwo Sprawiedliwości Rządu RP specjalnej komisji do spraw elementu przestępczego¹¹⁶.

Sytuacja polskich uchodźców w Palestynie zmieniła się w lipcu 1945 r., gdy Wielka Brytania cofnęła uznanie rządowi RP na obczyźnie i uznała władze w Warszawie. Nie oznaczało to wprowadzenie automatycznej likwidacji placówek związanych z rządem emigracyjnym, ale ich status prawny uległ zmianie. Obydwa konsulaty (w Tel Awiwie i Jerozolimie) Brytyjczycy przekształcili w Misje Polskie. Wraz z Delegaturami MPiOS, MWRiOP i NIK weszły one w skład powołanego przez władze brytyjskie Palestine Government Committee for Polish Affairs (Komitet do Spraw Polskich Rządu Palestyńskiego) z siedzibą w Jerozolimie¹¹⁷. Zapowiedzią stopniowej, ale nieuchronnej likwidacji agend polskiego rządu na uchodźstwie było utworzenie przez Brytyjczyków Tymczasowego

¹¹¹ Ibidem, sygn. 11855 IV (s. 14), „Sprawy polskie w prasie palestyńskiej”, Biuletyn nr 16, 28 IX 1945, s. 1; *Youth shot in Tel Aviv*, „The Palestine Post”, 27 IX 1945, s. 3.

¹¹² BJ, ADP, sygn. 11855 IV (s. 14), „Sprawy polskie w prasie palestyńskiej”, Biuletyn nr 16, 28 IX 1945, s. 1.

¹¹³ AKP, Du III/T. 263/2, *Sprawozdanie z działalności Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego w Palestynie za rok 1944*, s. 9.

¹¹⁴ AAN, MPiOS 94 (s. 137), *Sprawozdanie Ekspozytury Delegatury MPiOS w Tel Awiwie za styczeń 1944 r.* (20 III 1944 r.).

¹¹⁵ *Prison for three Polish soldiers*, „The Palestine Post”, 24 II 1944, s. 3.

¹¹⁶ AAN, MPiOS 99 (s. 31, 42–46), *Protokoły z posiedzenia Komisji do spraw elementu przestępczego*, 21 II 1944, 4 IV 1944 r.

¹¹⁷ BJ, ADP, sygn. 11855 IV (s. 88, 90), *Sprawozdanie Tomasza Malickiego z 8 X 1945 r.*, s. 3, 5.

Komitetu Skarbowego do Spraw Polskich (The Interim Treasury Committee for Polish Affairs, ITC) w Londynie. Komitet przejął kontrolę nad placówkami i instytucjami związanymi dotychczas z władzami emigracyjnymi. Odtąd dalsza opieka nad polskimi uchodźcami w Palestynie i jej finansowanie spoczywały w gestii ITC oraz Komitetu do Spraw Polskich. W kierownictwie tego ostatniego znalazł się tylko jeden Polak, dr Kazimierz Grzybowski, prawnik, w latach 1942–1945 zastępca szefa Centrum Informacji na Wschodzie, najważniejszej polskiej placówki informacyjno-propagandowej na Bliskim Wschodzie¹¹⁸. Polityczne posunięcia władz brytyjskich spowodowały wśród Polaków poczucie dużego zawodu.

Dawny konsulat w Tel Awiwie nadal urzędował w tym samym lokalu, nad wejściem wisiały urzędowe emblematy, a jego kierownik Henryk Rosmarin pozostał wierny rządowi RP w Londynie¹¹⁹. Placówka wykonywała swoje czynności przynajmniej do 1946 r. W tym czasie w Tel Awiwie działało już oficjalne przedstawicielstwo władz warszawskich. Latem 1945 r. pojawił się specjalny Delegat Rządu na Palestynę, Transjordanę, Syrię i Liban (został nim były członek Komunistycznej Partii Polski Romuald Gadomski), a kilka miesięcy później uruchomiono konsulat¹²⁰.

Uznanie przez Londyn prosowieckiego Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej w Warszawie znacznie ożywiło działalność komunistów. Dnia 18 lipca 1945 r. powołali oni w Tel Awiwie Komitet Obywatelski Jedności Narodowej z udziałem przedstawicieli Związku Patriotów Polskich na Środkowym Wschodzie oraz efemerycznych grupek działających pod szyldem Polskiej Partii Socjalistycznej, Stronnictwa Ludowego i Stronnictwa Pracy. Struktury te w istocie były przybudówkami ZPP, miały stwarzać pozory wpływów w środowiskach uchodźców i udawać różne kierunki polityczne. W rzeczywistości liczbę zwolenników i sympatyków tych grup jesienią 1945 r. szacowano na około 300 osób w całej Palestynie¹²¹. Komitet współpracował z Delegatem rządu warszawskiego i agitował za zmianami ustrojowymi w Polsce oraz powrotem uchodźców do kraju¹²². Komuniści przypuścili ofensywę także na innych polach. Świadczyła o tym działalność tzw. Ośrodka Kultury Polski Demokratycznej w Tel Awiwie

¹¹⁸ UNA, UNRRA, S-1021-0151-13, „Information on Polish refugees in Palestine”, 20 XII 1945, s. 3.

¹¹⁹ BJ, ADP, sygn. 11855 IV (s. 88), Sprawozdanie Tomasza Malickiego z 8 X 1945 r., s. 3.

¹²⁰ B. Szaynok, *Z historii i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007, s. 57.

¹²¹ W tym około czterdziestu zdeklarowanych członków. BJ, ADP, sygn. 11855 IV (s. 94–95), Sprawozdanie Tomasza Malickiego z 8 X 1945 r., s. 9–10.

¹²² *Komitet Jedności Narodowej*, „Biuletyn Wolnej Polski” (Tel Awiw), nr 28 (47), 20 VII 1945, s. 1; *Deklaracja Komitetu Jedności Narodowej*, ibidem, nr 29 (48), 27 VII 1945, s. 1.

(z własną czytelnią i wypożyczalnią książek), który miał stanowić swego rodzaju przeciwwagę dla Świetlicy KUP¹²³.

O tym, że większość uchodźców w Tel Awiwie lokowała swoje sympatie po stronie rządu emigracyjnego, świadczyła akcja zorganizowana we wrześniu 1945 r. podczas wypłaty zasiłku. Chodziło o poparcie odezwy KUP do brytyjskiej Labour Party po cofnięciu uznania rządowi RP w Londynie. Na 2543 uprawnionych „za” opowiedziało się 2292, przeciw 48, a wstrzymało się 203 uchodźców¹²⁴. Inicjatorem tej akcji był powołany w czerwcu 1945 r. Centralny Komitet Uchodźców Polskich w Palestynie z siedzibą w Jerozolimie, który miał być samorządem emigracji¹²⁵. Podobny „plebiscyt” zorganizowano także w Jerozolimie, gdzie uzyskano zbliżony wynik.

Uchodźcy, choć z oddali, obserwowali rozwój wydarzeń w Polsce i reagowali na nie. Świadczył o tym m.in. „uroczysty protest przeciwko fałszerstwom tzw. wyborów demokratycznych w Polsce”, uchwalony w styczniu 1947 r. przez Ścisły Komitet Porozumiewawczy Organizacji Polskich w Tel Awiwie¹²⁶. Wobec osób lojalnych w stosunku do władz w Warszawie oraz wyrażających chęć powrotu do Polski stosowano bojkot towarzyski. Według raportu służb związanych z rządem warszawskim, na terenie Tel Awiwu *głównym siedliskiem propagandy reakcyjnej był tzw. Citrus House, w którym zamieszkiwali liczni oficerowie 2-jej grupy oraz Świetlica Polska przy KUP*¹²⁷. Trwanie przy wartościach narodowych ułatwiał fakt, że znaczna część uchodźców mieszkała w większych skupiskach oraz korzystała ze świetlic i stołówek prowadzonych przez organizacje niepodległościowe. Ważną rolę odgrywała tu także działalność i autorytet polskiego duszpasterstwa.

Po wojnie dalszy pobyt uchodźców w Palestynie stopniowo tracił rację bytu. Tymczasem Brytyjczycy szacowali, że aż 98% polskiej społeczności *jest przeciwna obecnemu rządowi warszawskiemu i nie ma zamiaru wracać, dopóki reżim ten sprawuje tam władzę*¹²⁸. Na pozostanie na uchodźstwie zdecydowali się najczęściej mieszkańcy Kresów Wschodnich, deportowani w głąb ZSRR. Nie mogli oni powrócić do stron rodzinnych, gdyż zajęła je Moskwa. Wciąż mieli

¹²³ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie (dalej: AMSZ), Departament Prasy i Informacji, zesp. 21/48/687, Sprawozdanie z działalności Ośrodka Kultury Polski Demokratycznej w Tel Awiwie za okres od 15 XI 1946 do 15 I 1947 r.

¹²⁴ W większości przypadków głowa rodziny podpisywała się za całą rodzinę. BJ, ADP, sygn. 11855 IV (s. 92), Sprawozdanie Tomasza Malickiego z 8 X 1945 r., s. 7.

¹²⁵ Przewodniczącym Komitetu został Leon Barysz delegowany przez KUP w Tel Awiwie. IPMS, A 11E/840, MSZ, Odpis pisma Antoniego Pająka do MPIOS Rządu RP w Londynie, Jerozolima, 21 VII 1945.

¹²⁶ BJ, ADP, sygn. 11855 IV (s. 69), Odpis pisma Ścisłego Komitetu Porozumiewawczego Organizacji Polskich w Tel Awiwie.

¹²⁷ AIPN BU 1419/88, Teczka obiektowa krypt. „Reduta”/„Upadli”, s. 99, Raport pt. „Prasa i propaganda reakcyjna”.

¹²⁸ UNA, UNRRA, S-1021-0151-13, „Notes concerning the support of Polish refugees in Palestine”, b.d., prawdopodobnie koniec 1945 r.

w pamięci przeżycia związane z niewolą sowiecką. O życiu poza krajem mogła decydować także służba w armii gen. Andersa lub przedwojenna działalność polityczna. Wojskowi i członkowie ich rodzin oraz młodzież junacka zostali ewakuowani do Wielkiej Brytanii. Pierwszy transport odszedł 15 lipca 1947 r. Innymi zajęła się Międzynarodowa Organizacja ds. Uchodźców (International Refugee Organization, IRO), która w kilku turach w 1947 r. i 1948 r. przewiozła część Polaków do obozów przejściowych w Europie Zachodniej, skąd później emigrowali oni do różnych państw¹²⁹.

Zarządzeniem brytyjskich władz wojskowych *wszyscy polscy żołnierze i ochotniczki PWSK pod dowództwem brytyjskim w służbie czynnej i oficerowie na zmniejszonym uposażeniu przebywający z jakiegokolwiek tytułu na terenie Palestyny* mieli zgłosić się w terminie do 15 września 1947 r. do obozu przejściowego przy Kwaterze Głównej Dowództwa Jednostek Wojskowych na Środkowym Wschodzie w Qassasin w Egipcie w celu załatwienia formalności demobilizacyjnych¹³⁰. Rozkaz był stanowczy i przewidywał, że każdy, kto nie zgłosi się w przewidzianym terminie, będzie uważany za dezertera. Władze brytyjskie zapowiedziały likwidację polskich instytucji wojskowych w Palestynie, ale na skutek starań pozwolono zachować dotychczasowe nazwy pod warunkiem uzupełnienia ich słowami „w likwidacji”. W sierpniu 1947 r. zakończyła działalność Komenda Placu w Tel Awiwie. W miejsce Komendy tymczasowo pozostał tzw. oficer łącznikowo-ewakuacyjny, którego biuro mieściło się w lokalu PCK przy Ahad ha' Am Street¹³¹. Ostatnie stanowiska związane z działalnością likwidowanej Ekspozytury Delegatury Polskiej Opieki (dawna Delegatura MPiOS) zwinęto do 1 października 1947 r.¹³²

Z placówek związanych z emigracją niepodległościową pod koniec września 1947 r. w Tel Awiwie funkcjonowały jeszcze m.in. Towarzystwo Pomocy Polakom, Świetlica Polska (pod prezesurą Stanisława Rosmańskiego¹³³), ośrodek zdrowia oraz Towarzystwo „Orzeł”. Wspomniane Towarzystwo Pomocy Pola-

¹²⁹ IPMS, A 11E/1230, MSZ, *Sytuacja Polaków w Palestynie* (część: „Ewakuacja”), 16 II 1948 r.; *Polacy w Palestynie*, „Kultura”, Paryż 1948, nr 5, s. 147–151.

¹³⁰ *Komunikat Dowódcy Rejonu Terytorialnego Palestyna w Likwidacji*, „Gazeta Polska”, 8 IX 1947, s. 2.

¹³¹ AIPN BU 1419/88, Teczka obiektowa krypt. „Reduta”/„Upadli”, s. 124–125, Sprawozdanie Konsulatu Generalnego RP w Tel Awiwie (warszawskiego) o sytuacji w środowiskach emigracji polskiej w Palestynie podległych władzom londyńskim, 12 X 1947 r.; *Komunikat Dowódcy Rejonu Teryt. Palestyna z dnia 8 września 1947 r.*, „Gazeta Polska”, 9 IX 1947, s. 2.

¹³² IPMS, A 11E/1230, MSZ, Relacja konsula Stanisława Rosmańskiego o okolicznościach śmierci Jerzego Lechowskiego, 25 XI 1947 r. (edycja w: A. Patek, *Polski cmentarz w Jerozolimie...*, s. 104).

¹³³ Stanisław Rosmański (1888–1978) — wieloletni pracownik MSZ, więzień łagrów sowieckich (1940–1941), po uwolnieniu pracował w polskich przedstawicielstwach dyplomatycznych w Moskwie, Teheranie i Tel Awiwie (jako konsul). W 1948 r. wyjechał do Wielkiej Brytanii. BPOSK, Archiwum Osobowe Emigracji, rej. 690/78.

kom zastąpiło dawny oddział PCK, a przewodniczył mu były konsul Henryk Rosmarin¹³⁴.

Jesienią 1946 r. odpowiedzialność za wychodźców polskich w Palestynie (a także w Indiach i Afryce Wschodniej) przejęła Administracja Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA)¹³⁵. UNRRA, pomagając dipisom, stawiała sobie za cel ułatwienie im powrotu do kraju ojczystego. Tymczasem spora część polskich wysiedleńców nie chciała wracać. To rodziło napięcia w kontaktach z urzędnikami Administracji. Ks. Stefan Pietruszka, kierownik Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego w Palestynie, pisał o zmniejszeniu miesięcznych zasiłków *do poziomu niewystarczającego na skromną egzystencję* oraz o redukcji środków na oświatę, leczenie etc. W ten sposób — tłumaczył — *UNRRA pragnie zmusić naszych rodaków do powrotu do Polski. Szczególnie nieżyczliwie ustosunkowała się miejscowa UNRRA do Polskiego Duszpasterstwa, skreślając wszystkie kredyty na opiekę religijną*¹³⁶. Napięcia te niejednokrotnie przysłały humanitarną stronę działalności UNRRA.

Ewakuacja wojska oraz likwidacja polskich instytucji odbiła się na nastrojach uchodźców. Zadawano sobie pytanie: co dalej? Jak długo będą wypłacane zasiłki? Prawo wyjazdu do Anglii miała tylko część Polaków i wielu rywalizowało o miejsce w transporcie ewakuacyjnym. Pojawiły się pogłoski, że ci, którzy pozostaną, będą ulokowani z końcem roku w obozach. Ten stan niepewności sprzyjał niestety antagonizmom w kurczących się szeregach uchodźstwa¹³⁷.

W Palestynie pozostali nieliczni Polacy, głównie ci, których z tym krajem wiązały relacje rodzinne. Według wykazu przygotowanego przez ks. kan. Stefana Pietruszkę w końcu kwietnia 1948 r. w Ziemi Świętej przebywało już tylko 173 polskich uchodźców, w tym w Tel Awiwie 43, a w sąsiedniej Jafie 25¹³⁸. Pozostał także ks. Pietruszka (zm. 1973 w Jerozolimie), nadal służąc rodakom opieką duchową.

Dłuższemu pobytowi Polaków w Palestynie nie sprzyjała panująca tam sytuacja. Proarabska polityka Wielkiej Brytanii potęgowała antybrytyjskie nastroje

¹³⁴ AIPN BU 1419/88, Teczka obiektowa krypt. „Reduta”/„Upadli”, s. 124–125, Sprawozdanie Konsulatu Generalnego RP w Tel Awiwie (warszawskiego).

¹³⁵ UNA, UNRRA, S-1021-0028-05, „Draft Memorandum on Proposed Plan for Assumption by UNRRA of Responsibility for Polish Refugees in the Middle East, India and East Africa”, 6 II 1946.

¹³⁶ AKP, Du III/T.264/23, Pismo ks. kan. Stefana Pietruszki do prezesa Polskiej Ligi Katolickiej w USA, 22 XI 1946. O stosunku UNRRA do polskich dipisów zob. J. Łaptos, *Najtrudniejsze zadanie UNRRA. Repatriacja polskich Displaced Persons (1945–1947)*, w: *Śląsk. Polska. Emigracja*, pod red. I. Paczyńskiej, Kraków 2002, s. 315–328.

¹³⁷ Z satysfakcją donosiły o tym raporty służb warszawskich. AIPN BU 1419/88, s. 113–114, Materiał w sprawie emigracji polskiej w Palestynie, 13 IX 1947 r.

¹³⁸ IPMS, A 76/48, RNUP, *List of Polish refugees in Palestine* (28 IV 1948 r.). Dla porównania, kilka miesięcy wcześniej, według stanu na dzień 1 I 1948 r. w całym okręgu Tel Awiw mieszkało 472 polskich uchodźców, w tym 401 w Tel Awiwie i Jafie. BPOSK, rkps 1279, Papiery Stanisława Rosmańskiego, *Spis uchodźców w okręgu Tel-Aviv*.

wśród Żydów. Żydowską część Palestyny ogarnął ruch oporu przeciwko administracji mandatowej. Spektakularny charakter miało wysadzenie przez Irgun Cwai Leumi w lipcu 1946 r. hotelu „King David” w Jerozolimie, gdzie znajdowały się biura brytyjskiej administracji. Sytuacja skomplikowała się jeszcze bardziej pod koniec 1947 r., po uchwaleniu rezolucji Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ), która postulowała podział kraju na dwa państwa, arabskie i żydowskie. Walki między Arabami a Żydami przybrały formę wojny domowej. Zdarzało się, że Polaków podejrzewano o sprzyjanie już to Arabom, już to Żydom. Rozchodziły się niepotwierdzone pogłoski, jakoby wśród ostrzeliwujących dzielnice żydowskie Tel Awiwu byli także „polscy snajperzy”. Przykładowo poczytny „The Palestine Post” donosił, że podczas ataku na żydowskie pozycje w rejonie granicy między Tel Awiwem i Jafą obrońcy słyszeli *rozkazy wykrzykiwane po polsku i po angielsku*¹³⁹.

Swoją rolę odgrywały tu, jak się wydaje, powiązane z administracją warszawską środowiska komunistyczne, przedstawiające „ludzi Andersa” jako „sługusów imperializmu” współpracujących z brytyjskimi służbami i szkolących „bandy arabskie”¹⁴⁰. W interesie komunistów leżało podsycanie fermentu wśród uchodźców, gdyż ułatwiałoby im to penetrację emigracji niepodległościowej. W tym kierunku działał już wcześniej np. Związek Patriotów Polskich. Zanotowano również próby agitacji w środowisku arabskim, gdzie z kolei przedstawiano Polaków jako osoby współpracujące z Żydami¹⁴¹. Agitacja ta padała na podatny grunt, ponieważ strona arabska bardzo źle przyjęła prosyjonistyczne wystąpienie delegata rządu warszawskiego w ONZ Ksawerego Pruszyńskiego wygłoszone na forum Zgromadzenia Ogólnego w listopadzie 1947 r.¹⁴² To, że pomiędzy rządem warszawskim a Polakami związanymi z emigracją niepodległościową była istotna różnica, słabo zorientowani w arkanach polityki europejskiej palestyńscy Arabowie nie zawsze rozumieli.

W efekcie zanotowano kilka ataków na polskich uchodźców. W Jafie doszło do pobicia Polaków przez grupy arabskie¹⁴³, a w Tel Awiwie w połowie stycznia 1948 r. podziemie żydowskie (prawdopodobnie Irgun) zlikwidowało byłego żołnierza armii gen. Andersa pod zarzutem współpracy z Arabami¹⁴⁴.

¹³⁹ *Haganah Stalls Arab Attack*, „The Palestine Post”, 23 III 1948, s. 3.

¹⁴⁰ Sformułowania takie znalazły się w raporcie Konsulatu Generalnego RP w Jerozolimie (warszawskiego) z 16 I 1948 r. AMSZ, zesp. 21/49/697. Stanowisko środowisk niepodległościowych: BPOSK, 1608, *Sytuacja Polaków w Palestynie*, „Sprawy Bliskiego i Środkowego Wschodu”, 16 I 1948, nr 4, s. 1; *Polacy w Palestynie — w sytuacji coraz gorszej wskutek pogłębiającego się zamętu i rosnących zaburzeń*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” (Londyn), 21 I 1948, s. 1.

¹⁴¹ BPOSK, 1608, *Sytuacja Polaków w Palestynie*, s. 1.

¹⁴² B. Szaynok, op. cit., s. 100–105; *Polacy w Palestynie — w sytuacji coraz gorszej...*, s. 1.

¹⁴³ BPOSK, 1608, *Sytuacja Polaków w Palestynie*, s. 2.

¹⁴⁴ I. Ginor, G. Remez, *A Cold War Casualty in Jerusalem, 1948: The Assassination of Witold Hulanicki*, „The Israel Journal of Foreign Affairs” (Jerusalem), vol. 4: 2010, No. 3, s. 140, 152, internet: <http://israelcfr.com/documents/4-3/4-3-8-IsabellaGinorandGideonRemez.pdf>; *Spy Killed*,

Polscy uchodźcy, wśród których było wielu wrogo usposobionych wobec komunizmu dawnych więźniów sowieckich łagrów, istotnie mogli stanowić zagrożenie dla interesów ZSRR na Bliskim Wschodzie. W ostrym konflikcie znaleźli się z przedstawicielami prosowieckich władz w Warszawie, którzy po cofnięciu uznania Wielkiej Brytanii dla Rządu RP na Uchodźstwie stopniowo przejmowali polskie placówki w Palestynie. Na wytworzenie się tej niekorzystnej dla Polaków atmosfery wpływ miały także inne czynniki. Ludność polska koncentrowała się zarówno w ośrodkach żydowskich (Tel Awiw), jak i arabskich (Jafa) i kontaktowała się między sobą niejako poprzez „linie frontowe”. To przemieszczanie się pomiędzy wrogimi obozami budziło różne podejrzenia. Czynnikiem utrudniającym położenie Polaków był także *smutny fakt znalezienia się wśród rzeszy uchodźczej kilku awanturników i poszukiwaczy przygód i łatwego zarobku, zdemoralizowanych wojną i wędrownkami po łagrach sowieckich, w tym także kryminalistów i jawnych antysemitów*¹⁴⁵.

1.3. W Państwie Izrael

Po wyjeździe uchodźców polska społeczność w Tel Awiwie stała się liczebnie bardzo szczupłą. Pozostali głównie ci, którzy założyli tu rodziny albo nawiązali z Izraelem więź emocjonalną. Do tych drugich należała Teresa Lipkowska (1908–1991), szwagierka gen. Kazimierza Sosnkowskiego, w czasie wojny pracowniczka Biura Dokumentów 2. Korpusu. Po utworzeniu Izraela mieszkała w Jafie¹⁴⁶. W Tel Awiwie i okolicy mieszkali także Polacy, którzy pomagali Żydom przeżyć Holokaust. Traktowali uratowane przez siebie osoby jak kogoś bliskiego i wraz z nimi przyjechali do Erec Israel. Jedni już jako współmałżonkowie ocalonych, inni w charakterze opiekunów żydowskich sierot. Wielu uhonorowano potem medalem „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”. Niektórzy spośród nich przyjechali jeszcze przed utworzeniem Izraela, jak Gertruda Babińska (1902–1995). W późniejszych latach osiedlili się Aniela Krzysztoń (1884–1978), Apolonia Ołdak (1904–1997), Stefan Raczyński (1921–1995, mąż izraelskiej poetki i tłumaczki Szoszany Raczyńskiej), Henryk Rolirad (1909–1984) i inni.

Niektórym „Sprawiedliwym” na początku nie było łatwo. Nie mieli w Izraelu krewnych czy kontaktów, nie znali języka, borykali się z różnymi problemami. Dotykały one oczywiście osób różnej narodowości. W latach osiemdziesiątych przez izraelskie media przetoczyła się dyskusja o potrzebie sformalizowanej opieki nad „Sprawiedliwymi” i zapewnienia im odpowiednich środków do ży-

„The Palestine Post”, 14 I 1948, s. 3; *Polacy w Palestynie*, s. 146. Ginor i Remez oraz notatka w „The Palestine Post” wspominają o Polaku pod nazwiskiem Jan Markowicz (Markowich). O zabójstwie donosił także londyński „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, ale bez podania nazwiska (*B. oficer polski zabity w Tel-Aviv*, 23 I 1948, s. 1). Ofiarą był Jan Narkiewicz.

¹⁴⁵ BPOSK, 1608, *Sytuacja Polaków w Palestynie*, s. 3.

¹⁴⁶ Zob. rozdz. „Biografie”.

cia. W 1986 r. Kneset zatwierdził ustawę o pomocy dla Chasidei Umot ha-Olam (Sprawiedliwych wśród Narodów Świata). Przyznano im przede wszystkim stałą miesięczną pensję, bezpłatną opiekę zdrowotną i inne świadczenia. Rok później, w 1987 r., rozpoczęło działalność Izraelskie Stowarzyszenie Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata (Organization of Righteous Among the Nations in Israel) z siedzibą w Tel Awiwie. Wśród założycieli byli Szoszana i Stefan Raczyńscy. Stowarzyszenie integrowało to środowisko i czuwało, by przyznane uprawnienia były przestrzegane¹⁴⁷. Dzięki jego staraniom na cmentarzu Kiriat Szaul w Tel Awiwie została wydzielona osobna kwatera dla chrześcijan — „Sprawiedliwych”.

Wieczny spoczynek znalazła tam Gertruda Babilińska (1902–1995), której dramatyczną biografię opisał izraelski pisarz Ram Oren¹⁴⁸. Babilińska była nauczycielką i przed wojną pracowała u zamożnej żydowskiej rodziny Stołowickich w Warszawie. Zajmowała się kilkuletnim synkiem pracodawców. Po wybuchu wojny chlebodawczyni na łożu śmierci powierzyła jej opiekę nad synem, prosząc, by po nastaniu pokoju zawiozła go do Palestyny. Polka przez całą okupację opiekowała się chłopcem, traktując go jak własne dziecko. W lipcu 1947 r. wraz z nim wsiadła we Francji na statek „President Warfield”, który miał ich zawieźć do Erec Israel. Płynęło nim 4,5 tys. Żydów ocalałych z Holokaustu. Statek, znany bardziej pod nazwą „Exodus 1947”, nie został jednak wpuszczony przez Brytyjczyków. Przechwycili go po nierównej walce na morzu. Pasażerów skierowano do okupowanej przez Wielką Brytanię strefy Niemiec i internowano. Babilińskiej i jej podopiecznemu udało się przybyć do Palestyny wiosną 1948 r., jeszcze przed utworzeniem Izraela. Mieszkali w Jafie i Tel Awiwie. Ostatnie lata Babilińska spędziła w domu spokojnej starości w Nahariji. Tytuł Sprawiedliwej wśród Narodów Świata otrzymała w 1963 r. O jej życiu opowiadał powstały w 1997 r. w USA telewizyjny film fabularny pt. *Rescuers: Stories of Courage: Two Women* w reżyserii Petera Bogdanovicha, z Elizabeth Perkins w roli Babilińskiej. Producentem filmu była znana artystka Barbra Streisand.

W kwaterze „Sprawiedliwych” w Kiriat Szaul zostali pochowani także Andrzej Sycz (1931–1995), dr fizyki, wieloletni wykładowca Politechniki Śląskiej w Gliwicach¹⁴⁹, wspomniany Stefan Raczyński¹⁵⁰ oraz Jerzy Wünsche (1915–2008), ze znanej rodziny przemysłowców z Radomska, po wojnie m.in. attaché

¹⁴⁷ Sz. Raczyńska, *O miłości do chasydów szczególnych (rozmowę przeprowadziła A. Ćwikowska)*, „Kontury”, t. 15, Tel Awiw 2005, s. 34–36.

¹⁴⁸ R. Oren, *Przysięga Gertrudy. Opowieść o miłości i dobroci w czasie wojny i Zagłady*, Warszawa 2012. Ta fabularyzowana opowieść ukazała się najpierw w języku hebrajskim w Tel Awiwie (2007), a następnie w USA (2009), Niemczech (2010, 2013) i Norwegii (2011).

¹⁴⁹ W Izraelu osiedlił się w 1987 r., autor nowego przekładu na język polski poematu *Eugeniusz Oniegin* A. Puszkina (Kraków 1995). L.R. Sawin [R. Löw], *Andrzej Sycz*, „Kontury”, t. 7, Tel Awiw 1996, s. 10–14.

¹⁵⁰ [S. Raczyński], *Zeżnanie Stefana Raczyńskiego*, „Kontury”, t. 9, Tel Awiw 1998, s. 29–33.

handlowy w Londynie (w 1950 r. odmówił powrotu i pozostał w Wielkiej Brytanii)¹⁵¹. Każda biografia to gotowy scenariusz filmowy.

Telawiwską Polonię w większości tworzyły rodziny mieszane, zazwyczaj Polki, które wyszły za Izraelczyków lub miały małżonków narodowości żydowskiej jeszcze w Polsce, przed przyjazdem do Izraela. Wiele takich rodzin przybyło z falą emigracji żydowskiej z Polski w latach 1956–1959. W Izraelu nazywano ją aliją gomułkowską od nazwiska Władysława Gomułki, ówczesnego I sekretarza KC PZPR¹⁵². Wśród emigrantów byli także polsko-żydowscy przesiedleńcy z ZSRR, którzy przyjechali do Polski w latach 1955–1959 w ramach tzw. repatriacji — mieszkańcy dawnych Kresów II RP oraz zesłańcy okresu stalinowskiego. Wielu z nich wkrótce po przyjeździe zdecydowało się na emigrację do Izraela, gdzie mieli krewnych i znajomych. Inni od początku traktowali „repatriację” jako sposób na wydostanie się z ZSRR¹⁵³. Kolejne rodziny mieszane przybyły do Izraela w większej liczbie w następstwie wydarzeń marca 1968 r.

Na ogół Polacy obracali się w gronie polsko-żydowskich emigrantów. Niektóre Polki, by nie komplikować życia sobie i bliskim, przeszły na judaizm. Część rodzin mieszanych przybyłych po 1956 r. mieszkała w dzielnicy Ramat Awiw, żartobliwie nazywanej Gomułkowem. Podobno *wszędzie można było dogadać się [tam] po polsku, ale nie wszędzie po hebrajsku*¹⁵⁴. Ze względu na wielowiekowe związki polsko-żydowskie oraz procesy asymilacyjne trudno określić rozmiary społeczności typowo polonijnej. Sporo jednostek deklarowało związek zarówno ze wspólnotą żydowską, jak i polską. Zdarzało się, że sprawami polskimi bardziej interesowali się Żydzi pochodzący z Polski niż osoby z małżeństw mieszanych¹⁵⁵. Niewątpliwie w Tel Awiwie koncentrowała się znacząca część izraelskiej Polonii, szacowanej na kilka tysięcy osób.

Polacy w Tel Awiwie nie wykształcili własnych struktur organizacyjnych. W mieście rozwijały się jednak różne formy życia społecznego i kulturalnego w języku polskim, i to najbardziej w skali całego Izraela. Tworzyli je urodzeni w Polsce Żydzi, którym łatwiej było wyrazić się w mowie Mickiewicza niż po hebrajsku i którzy czuli potrzebę kontaktu z tą kulturą. W Tel Awiwie ukazywały się w języku polskim książki i czasopisma, działały polskie księgarnie

¹⁵¹ Zmarł w Monte Carlo. Nekrolog w „The Jewish Chronicle” (13 VI 2008).

¹⁵² W ramach aliji gomułkowskiej przybyło do Izraela około czterdzieści kilka tysięcy imigrantów z Polski. E. Węgrzyn, *Emigracja ludności żydowskiej z Polski do Izraela w latach 1956–1959. Przyczyny, przebieg wyjazdu, proces adaptacji w nowej ojczyźnie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, z. 137, Kraków 2010, s. 137–151. Ostatnio ukazała się monografia autorki pt. *Wyjeżdżamy! Wyjeżdżamy?! Alija gomułkowska 1956–1960*, Kraków–Budapeszt 2016.

¹⁵³ Przesiedleńcami z ZSRR, których groby znajdują się na cmentarzu w Jafie, byli m.in. Genowefa Joffe (1922–1989) i Józef Steckiewicz (1896–1976). AIPN BU 1368/11609, Akta osobowe Borysa i Genowefy Joffe; AIPN Ld 0181/2364, Dokumentacja paszportowa J. Steckiewicza.

¹⁵⁴ Cyt. za: E. Sidi, *Izrael oswojony*, Warszawa 2013, s. 274.

¹⁵⁵ Inf. Henryka Drzewieckiego z Kiriat Gat (6 IV 2014 r.).

i instytucje o polskobrzmiących nazwach (Związek Żydów Polskich, Związek Autorów Piszących po Polsku w Izraelu, Związek Krakowian w Izraelu i in.), a miejscowe radio przez pewien czas nadawało krótką codzienną audycję¹⁵⁶. Tu także ukształtowało się środowisko izraelskich pisarzy i poetów tworzących po polsku. Twórczość ta z języka i częściowo z tematyki była polska, ale równocześnie izraelska, nie tylko ze względu na miejsce powstania¹⁵⁷. Spośród licznych tytułów prasowych najważniejsze były dziennik „Nowiny Kurier” (1958–1991, przekształcony potem w magazyn tygodniowy, który wychodził do 2009) i almanach literacki „Kontury” (1988–2006), ale warto wymienić także tygodnik „Przegląd” (1949–1982) czy ukazujące się z różną częstotliwością pismo „Od Nowa” (1958–1965)¹⁵⁸. „Nowiny Kurier” swego czasu uchodziły podobno (jak pisał Aleksander Klugman, powołując się na opinię Marii Danilewicz-Zielińskiej z Biblioteki Polskiej w Londynie) za jedną z lepiej redagowanych gazet w języku polskim wydawanych „w wolnym świecie”¹⁵⁹. Inicjatywy te powstawały z myślą o odbiorcy żydowskim, ale zapewniały kontakt ze słowem polskim także Polakom.

Dowodziła tego np. działalność Księgarni Polskiej. Istniała ona w latach 1958–2004 i mieściła się w śródmieściu Tel Awiwu, przy Allenby Road 94. Prowadził ją Edmund Neustein, emigrant z Polski. Księgarnia ta była czymś więcej niż sklepem z książkami. Zachodzili do niej nie tylko urodzeni w Polsce Żydzi, ale również Polacy przebywający w Tel Awiwie, którzy traktowali to miejsce jako swego rodzaju przystań polskości. Placówka prowadziła także działalność wydawniczą i antykwaryczną, odbywały się tam spotkania autorskie (np. z Ry-

¹⁵⁶ AMSZ, Biuro Konsularne, zesp. 20/71/924 (s. 11), Sprawozdanie konsularne za okres marzec–grudzień 1958 r.

¹⁵⁷ Temat ten zasługuje na odrębne opracowanie i w tym miejscu można jedynie go zasygnalizować. Szerzej zob. R. Löw, *Polskojęzyczne życie literackie w Izraelu. Wstępne rozpoznanie*, „Kontury”, t. 12, Tel Awiw 2001, s. 145–156; idem, *Druki polskie w Izraelu: bibliografia 1948–1990*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” (Warszawa) 1991, nr 3, s. 71–81; K. Famulska-Ciesielska, S.J. Żurek, *Literatura polska w Izraelu. Leksykon*, Kraków–Budapeszt 2012.

¹⁵⁸ W sumie doliczyć się można około czterdziestu tytułów prasowych, łącznie z efemerycznymi. K. Adamczyk, *Inna pamięć. Żydzi z „Nowin Kuriera”*, w: *Pisarze polsko-żydowscy XX wieku. Przybliżenia*, pod red. M. Dąbrowskiego i A. Molisak, Warszawa 2006, s. 239–255; K. Famulska-Ciesielska, S.J. Żurek, op. cit., s. 90–93, 116–119 i 127–130; N. Gross, *Burzliwe dzieje polskiej prasy w Izraelu*, „Nowiny Kurier”, 7 I 1977, s. 5; R. Löw, *Ostatki polskie. Rzecz o izraelskiej prasie w języku polskim*, „Zeszyty Literackie” (Warszawa–Paryż), cz. 1: z. 48 (1994), s. 152–156, cz. 2: z. 49 (1995), s. 141–145; idem, *Rozpoznanie. Rzecz o izraelskiej prasie w języku polskim*, „Kontury”, t. 6, Tel Awiw 1995, s. 148–160; idem, „Kontury”. *Pismo — Autorzy — Tematy — Recepcja*, w: *Paryż — Londyn — Monachium — Nowy Jork. Powrześnieowa emigracja niepodległościowa na mapie kultury nie tylko polskiej*, pod red. V. Wejs-Milewskiej i E. Rogalewskiej, Białystok 2009, s. 211–231. Ryszard Löw, wieloletni redaktor „Konturów”, był jednym z głównych animatorów polskojęzycznego życia kulturalnego w Izraelu.

¹⁵⁹ A. Klugman, *Spojrzenie wstecz*, Łódź 2000, s. 22–23 (wspomnienia z pracy w redakcji „Nowin Kuriera”).

szardem Kapuścińskim, Julianem Strykowskiem). Można było wypożyczyć książkę do domu albo usiąść przy stoliku i poczytać gazetę z Polski. Pod względem zasobności przerastała niejedną księgarnię w Warszawie czy Krakowie¹⁶⁰.

Ważne zarówno dla odbiorcy żydowskiego, jak i polskiego były wieczory literackie (np. w setną rocznicę śmierci Adama Mickiewicza, w rocznicę urodzin Stefana Żeromskiego), spotkania z pisarzami (Zbigniew Herbert, Czesław Miłosz i in.), a także gościnne występy zespołów teatralnych i artystów z kraju i emigracji. Na swoją widownię mogły liczyć m.in. inscenizacja *Pana Tadeusza* przygotowana przez Danutę Michałowską z krakowskiego Teatru Jednego Aktora (1965) oraz przedstawienie o Zapolskiej zaprezentowane przez Teatr Polski ZASP z Londynu (*Pani Gabriela. Autoportret z listów*, sztuka Tamary Karren, 1978)¹⁶¹. Wspomnieć trzeba o Konkursie Chopinowskim w Tel Awiwie, odbywającym się od 1999 r. co dwa lata. Konkurs adresowano do dzieci i młodzieży, a jego inicjatorem i duszą był pianista Tadeusz Kerner, absolwent Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej w Sopocie (dzisiejsza Akademia Muzyczna w Gdańsku)¹⁶².

Wszystkie te przedsięwzięcia dla publiczności żydowskiej były okazją powrotu do spraw znanych z młodości, dla polonijnej zaś formą podtrzymywania związków z polskością. Nadwiślańskie klimaty przypominały prowadzone przez *olim* (imigrantów) z Polski kawiarnie i restauracje („Dalia”, „U Persa”, cukiernia „Łodzianka”, restauracja Lipskiego w Jafie i in.), gdzie mówiło się i dyskutowało po polsku, a także można było zamówić dania polskiej kuchni¹⁶³.

Jednak nie wszyscy Polacy, którzy przyjechali do Izraela z żydowskimi współmałżonkami, potrafili odnaleźć się w nowej rzeczywistości. Inna kultura, problemy ze znalezieniem pracy w wyuczonym zawodzie oraz brak znajomości języka hebrajskiego rodziły trudności. Najtrudniej było tym, którzy tymczasowe lokum

¹⁶⁰ W centrum Tel Awiwu, przy tej samej ulicy, przez wiele lat istniały także dwie inne polskie księgarnie, Jana Foka i Ewy Szyper. A. Ćwiakowska, *W polskiej księgarni Neusteinów*, w: eadem, *Nieobecni*, Łódź 2004, s. 18–25; R. Löw, *Końcówki. Rzecz o polskich księgarzach i księgarniach w Tel-Awiwie*, w: idem, *Pod znakiem starych foliantów. Cztery szkice o sprawach żydowskich i książkowych*, Kraków 1993, s. 77–81; idem, „Księgarnia Polska”, „Kontury”, t. 12, Tel Awiw 2001, s. 9–11; K. Famulska-Ciesielska, S.J. Żurek, op. cit., s. 95–96 (hasło: „Księgarnie polskie”); E. Sidi, op. cit., s. 233–242; [A. Rok], *Izraelski księgarz, który zasłużył na polskiego IKAR-a (Rozmowa z Edmundem Neusteinem, właścicielem polskiej księgarni na Allenby w Tel Awiwie)*, „Słowo Żydowskie” (Warszawa) 1998, nr 24, s. 14–15.

¹⁶¹ R. Löw, *Polskojęzyczne życie literackie w Izraelu*, s. 153–155; D. Michałowska, *Pamięć nie zawsze święta. Wspomnienia*, Kraków 2004, s. 241; A. Ćwiakowska, *Gabriela Zapolska w Tel Awiwie*, „Nowiny Kurier”, 25 X 1978, s. 4.

¹⁶² Tadeusz Kerner (1926–2008) wyjechał z Polski w 1966 r. i przez wiele lat mieszkał w USA. Koncertował w Europie i Ameryce. W 1991 r. został wykładowcą Akademii Muzycznej w Łodzi. Zmarł w Izraelu. S. Andracyk, *Profesor Tadeusz Kerner nie żyje*, „Nowiny Kurier”, 10 I 2008, s. 12–13; eadem, *Konkurs Chopinowski w Tel Awiwie*, „Nowiny Kurier”, 7 V 2009, s. 12.

¹⁶³ A. Klugman, *Łodzianie w Ziemi Świętej*, „Tygiel Kultury” (Łódź) 2002, nr 1–3 (73–75), s. 24 i n.; M. Lewińska, *U Persa*, w: eadem, *Z moich trzech groszy reszta*, Tel Awiw 1997, s. 71–73.

otrzymywali w przejściowych schroniskach dla nowych imigrantów. Pojawiały się myśli o powrocie do Polski.

Zjawisko takie zaobserwowano wśród małżeństw mieszanych przybyłych z aliją gomułkowską. Dylematy związane z powrotem dotyczyły także części żydowskich imigrantów, najbardziej zasymilowanych z polską kulturą i językiem. W ciągu pół roku, od marca do września 1957 r., do Poselstwa PRL w Tel Awiwie wpłynęło w tej sprawie 420 podań (obejmujących w sumie 1429 osób), w większości od rodzin mieszanych¹⁶⁴. W stenogramie z posiedzenia rządu Izraela z 8 grudnia 1957 r. czytamy, że *dziś była próba wszczęcia zamieszek w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, zazwyczaj spowodowane to jest reakcją żon, pragnących powrócić do Polski*¹⁶⁵.

Decyzję o powrocie przeważnie motywowano tęsknotą za krajem, brakiem emocjonalnych związków z Izraelem oraz względami rodzinnymi (rozpad małżeństwa i chęć połączenia z krewnymi w Polsce). Problem stanowiło także przystosowanie się do gorącego klimatu oraz zupełnie innego kulturowo środowiska¹⁶⁶.

Niektórzy ponawiali swą prośbę kilkakrotnie, tak jak ppłk Zdzisław Kielczyński, niegdyś przewodniczący Zarządu Głównego Związku Inwalidów Wojennych RP (w latach 1946–1948), przybyły do Izraela w ramach alii gomułkowskiej. *Siedem lat temu złożyłem pierwsze podanie o powrót do Polski — pisał do ambasadora PRL w Tel Awiwie. W międzyczasie złożyłem jeszcze dwa podania i byłem co najmniej dwadzieścia razy osobiście w Poselstwie. Cały ten czas, pod różnymi pozorami, zwlekano i ociągano się z udzieleniem mi konkretnej odpowiedzi. Kilka dni temu, pismem z dnia 29.6.65 r. Nr 90042 powiadomiony zostałem o odmownym załatwieniu sprawy*¹⁶⁷.

Powrót rodzin mieszanych nie był prosty, ponieważ obydwa państwa niechętnie odnosiły się do reemigracji. W styczniu 1958 r. Rada Państwa PRL faktycznie wykluczyła możliwość wyjazdu na stałe do Izraela bez zrzeczenia się obywatelstwa polskiego¹⁶⁸. Część polskich emigrantów-chrześcijan zachowała

¹⁶⁴ AMSZ, Biuro Konsularne, zesp. 20/44/550 (s. 69–70), Sprawozdanie konsularne za okres marzec–wrzesień 1957 r.

¹⁶⁵ Cyt. za: *Stosunki polsko-izraelskie (1945–1967). Wybór dokumentów*, wybór i oprac. Sz. Rudnicki i M. Silber, Warszawa 2009, s. 479 (dok. 262).

¹⁶⁶ AMSZ, Departament V, zesp. 12/38/925, Pismo Poselstwa PRL w Izraelu do Departamentu V MSZ w Warszawie (24 I 1959).

¹⁶⁷ AIPN BU 1547/1039, Akta paszportowe Zdzisława Kielczyńskiego (s. 78), Pismo Z. Kielczyńskiego do ambasadora PRL w Tel Awiwie Józefa Puty (1965 r.).

¹⁶⁸ Wcześniej polskie paszporty mogli zachować m.in. członkowie partii, byli funkcjonariusze MSW oraz zdemobilizowani oficerowie wojska. Pozostali wyjeżdżali z tzw. dokumentem podróży, co oznaczało utratę obywatelstwa PRL. D. Stola, *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010, s. 139–140; E. Węgrzyn, *Emigracja...*, s. 142; B. Szaynok, op. cit., s. 294.

paszport PRL, ale gdy w kolejnych latach starali się oni o jego przedłużenie i wydanie paszportu konsularnego, wielu otrzymało odmowę¹⁶⁹.

Do powrotu mogły skłaniać także inne przyczyny. Zgodnie z rozporządzeniem wydanym w 1960 r. przez ministra spraw wewnętrznych Izraela dzieci małżeństw mieszanych rejestrowano jako żydowskie, o ile matka była Żydówką. Natomiast jeśli Żydem był tylko ojciec, to dzieci zapisywano według narodowości i wyznania matki¹⁷⁰. Jak donosiło sprawozdanie Poselstwa PRL w Tel Awiwie, zdarzało się, że w niektórych szkołach kierownictwo (o ile jest wierzące) daje do zrozumienia dzieciom, a nawet i rodzicom, że trzeba dokonać obrzędku obrzezania¹⁷¹. Z kolei w religijnych rodzinach oczekiwano od nieżydowskich żon imigrantów przejścia na judaizm. Bywało, że na tym tle dochodziło do rodzinnych kryzysów. Niektóre Polki skarżyły się nawet w listach do polskich władz, że czują się sekowane¹⁷².

Większość Polaków-chrześcijan zaaklimatyzowała się w nowej rzeczywistości. Tu mieszkali ich dzieci, potem przyszły na świat wnuki. Przyzwyczaili się do bliskowschodnich realiów, gdzie żyło się na styku różnych kultur.

Nieżydowscy małżonkowie *olim* (w przeciwieństwie do swoich żydowskich partnerów) nie nabywali automatycznie obywatelstwa izraelskiego z chwilą osiedlenia w Izraelu. Mogli natomiast otrzymać je później, po spełnieniu (tak jak w innych państwach) określonych warunków. Według ustawodawstwa izraelskiego obywatelstwo tego kraju przysługiwało imigrantom żydowskim przybyłym w oparciu o *Prawo powrotu* (1950), a także Żydom i nie-Żydom przez zamieszkanie, urodzenie i naturalizację (ustawa o obywatelstwie, 1952). Ponieważ początkowo *Prawo powrotu* nie precyzowało, kto jest Żydem, wraz ze wzrostem imigracji władze były zmuszone do wprowadzenia pewnych ustaleń formalnych. Problem nabrał znaczenia, gdyż przyjeżdżało coraz więcej małżeństw mieszanych. Tradycja i doświadczenia historyczne sprawiły, że znaczenie judaizmu dla żydowskiej tożsamości narodowej było i jest wyjątkowe. Tę szczególną rolę religii uszanowało także Państwo Izrael. Przyjęte rozwiązania prawne szły w kierunku uznania religijnej definicji żydowskości. Ostatecznie uchwalona w 1970 r., pod wpływem partii ortodoksyjnych, poprawka do *Prawa powrotu* stwierdzała, że Żydem jest osoba, która urodziła się z matki Żydówki lub przeszła na judaizm i nie wyznaje innej religii. Równocześnie uregulowano status nieżydowskich członków najbliższej rodziny *olim* (mąż, żona, dzieci,

¹⁶⁹ AIPN BU 1368/5689; ibidem, 728/90620; ibidem, 1268/26453, akta osobowe polskich emigrantów do Izraela.

¹⁷⁰ AMSZ, Departament V, zesp. 12/39/942 (s. 43, 45), Raport polityczny Poselstwa PRL w Izraelu za okres od 1 XI 1959 do 31 III 1960 r.; A. Dudzińska, *Tożsamość żydowska a polityka migracyjna Izraela*, Warszawa 2014, s. 104.

¹⁷¹ Cyt. za: AMSZ, zesp. 20/50/636 (s. 4), Sprawozdanie konsularne za okres październik 1957 – luty 1958.

¹⁷² AIPN BU 1218/28018 (s. 49–51); ibidem, 1268/11368 (s. 85, 93), Akta osobowe cudzoziemców.

wnuki oraz ich współmałżonkowie). Zgodnie z tą poprawką *Prawo powrotu* miało przysługiwać także im, ale pod warunkiem, że nie porzucili w przeszłości wiary możeszowej na rzecz innej religii. Jednak jako nie-Żydzi nie mogli np. korzystać z różnych przywilejów imigranckich¹⁷³.

Warto wspomnieć o telawiwskim epizodzie w biografii Marka Hłaski. Prozaik nie miał żydowskich korzeni, ale po wyjeździe z Polski w 1958 r. powracał do Izraela kilkakrotnie. W sumie żył tu prawie dwa lata, a owocem tych pobytów było kilka opowiadań i powieści (*Drugie zabicie psa*, *Nawrócony w Jaffie*, *Opowiem wam o Esther* i in.). Hotel „Victory” w Tel Awiwie, gdzie przez pewien czas mieszkał, uwiecznił w *Pięknych dwudziestoletnich*, jednej ze swych najlepszych książek¹⁷⁴. *Tyle samo pisał w Polsce i o Polsce co w Izraelu i o Izraelu, więc właściwie Hłasko jest pisarzem polsko-izraelskim* — napisała po latach Maria Lewińska¹⁷⁵.

Tel Awiw przez krótki czas był także domem dla Aleksandra Forda. Niegdyś wszechwładny człowiek peerelowskiego filmu, a równocześnie sprawny reżyser (*Ulica Graniczna*, *Krzyżacy*) emigrował z Polski po marcu 1968 r. jako ofiara antysemitki nagonki. Chciał włączyć się w rozwój izraelskiej kinematografii, myślał o realizacji kolejnego filmu, ale ostatecznie nie zdecydował się na pozostanie dłużej w tym kraju¹⁷⁶.

W latach sześćdziesiątych przez Tel Awiw przewinęli się także Konrad Swinarski i Aleksander Bardini, ich pobyt miał jednak charakter artystycznej współpracy z tutejszymi scenami. Swinarski wystawił *Kartotekę* Tadeusza Różewicza (Zavit Theatre, 1965) i *Hamleta* Williama Szekspira (The Cameri Theatre, 1966), a Bardini — *Tango* Sławomira Mrożka (The Habima National Theatre, 1967). Bardini przez pewien czas zasiadał w fotelu dyrektora artystycznego Teatru Narodowego Habima, czołowej izraelskiej sceny¹⁷⁷.

W czerwcu 1967 r. oficjalne relacje polsko-izraelskie zostały zamrożone. Najpierw, po wojnie sześciodniowej, władze PRL za wzorem Kremla zerwały stosunki dyplomatyczne z Izraelem, opowiadając się po stronie krajów arabskich. Potem, po marcu 1968 r., w efekcie wewnętrznych rozgrywek o władzę w Polsce, rozpętano kampanię antysyjonistyczną i antyizraelską, po której wiele osób pochodzenia żydowskiego emigrowało. Wśród wyjeżdżających byli

¹⁷³ A. Skorek, *Rola ortodoksyjnego judaizmu w kształtowaniu prawa w Państwie Izrael*, „Studia Judaica”, Kraków 2007, nr 1 (19), s. 66–68; A. Dudzińska, op. cit., s. 103–106.

¹⁷⁴ Szerzej zob. H. Rozpędowski, *Był chamsin*, Londyn 1994; A. Grabowska, *Dialog z Hłaską*, „Nowiny Kurier”, 30 V 1969, s. 7; AMSZ, zesp. 12/38/926, Sprawa Marka Hłaski (materiały prasowe, notatki Poselstwa PRL, 1959).

¹⁷⁵ M. Lewińska, *Emigracji dzień pierwszy*, Warszawa 1999, s. 18.

¹⁷⁶ W lipcu 1969 r. w wydawanym w Tel Awiwie hebrajskojęzycznym dzienniku „Davar” ukazał się obszerny artykuł o Fordzie, opisujący jego pobyt na emigracji. F. Gańczak, *Filmowcy w matni bezpieki*, Warszawa 2011, s. 150–151.

¹⁷⁷ J. Opalski, *Rozmowy o Konradzie Swinarskim i Hamlecie*, Kraków 1988, s. 245–275 („Materiały dotyczące *Hamleta* wyreżyserowanego przez Konrada Swinarskiego w Tel-Awiwie”); E. Frister, *Mrożek na scenach hebrajskich*, „Kontury”, t. 12, Tel Awiw 2001, s. 124–127.

także polscy członkowie rodzin mieszanych niemający korzeni żydowskich. Oni również musieli złożyć wniosek do Rady Państwa o tzw. zmianę obywatelstwa, co w istocie oznaczało zrzeczenie się obywatelstwa PRL¹⁷⁸. W rezultacie przekraczali granicę nie z paszportem, ale z osobliwym „dokumentem podróży”, który stwierdzał w trzech językach, że jego posiadacz *nie jest obywatelem polskim*. Innymi słowy, uprawniał do wyjazdu z PRL, ale już nie do powrotu. Promesę wizy izraelskiej emigranci uzyskiwali w Wydziale Konsularnym ambasady holenderskiej, która od 1967 r. reprezentowała interesy Izraela w PRL¹⁷⁹. Wyjeżdżający do Izraela musieli również złożyć stosowne zaświadczenia o niezaleganiu w opłacie podatków oraz o przekazaniu mieszkania do dyspozycji miejscowego Wydziału Kwaterunkowego, a także wnieść wysoką opłatę paszportową¹⁸⁰.

Po zerwaniu stosunków przez ponad dwadzieścia lat izraelska Polonia nie mogła liczyć na wsparcie ze strony Polski. Na całe pokolenie zostały zerwane wszelkie kontakty między obydwojma krajami. Co więcej, niektórzy Polacy znaleźli się na *indeksie osób niepożądanych w PRL*, a innym nie wydawano wiz, gdy chcieli przyjechać do kraju, żeby odwiedzić najbliższą rodzinę. Charakterystyczny był tu przypadek Stanisława Oleszczuka, stolarza z Cholonu pod Tel Awiwem. Najpierw w 1973 r. odmówiono mu powrotu do Polski, a potem co najmniej dwukrotnie (w 1975 i 1979) nie przyznawano wizy pobytowej¹⁸¹. Formalnie uzasadniano to brakiem stosunków dyplomatycznych. Niektórzy Polacy nie mieli jeszcze obywatelstwa izraelskiego, a nie posiadając już polskiego, byli bezpaństwowcami, co rodziło różne problemy¹⁸². Wydarzenia 1968 r. bardzo destruktywnie wpłynęły nie tylko na stosunki polsko-żydowskie, ale również na wizerunek Polski i Polaków w Izraelu. Pod wpływem bolesnych doświadczeń kształtowały się najgorsze stereotypy.

Jedyną oficjalną polską placówką, jaka pozostała, był telawiwski Oddział Banku Pekao, przekształcony w 1968 r. w Agencję podporządkowaną Oddziałowi w Paryżu. Przetrawianie tej placówki w sytuacji, gdy relacje międzypaństwowe zamarły, było czymś niezwykłym, chociaż zrozumiałym, ponieważ Agencja stanowiła wygodny kanał do utrzymywania nieoficjalnych kontaktów. Poza tym za jej pośrednictwem Izraelczycy mogli wysyłać pieniądze do krewnych w Polsce. Toteż chociaż placówka nie przynosiła dochodów i wymagała wkładów finanso-

¹⁷⁸ Zob. przykładowo: AIPN BU 1268/20666; ibidem, 1268/15375; ibidem, 1268/22418 (akta osób emigrujących do Izraela po marcu 1968 r.).

¹⁷⁹ D. Stola, op. cit., s. 232.

¹⁸⁰ Zob. przyp. 178.

¹⁸¹ Oleszczuk, Polak z Podlasia, przyjechał do Izraela wraz z żoną (pochodzenia żydowskiego) w 1968 r. AIPN BU 1268/16877. Pochowany na cmentarzu katolickim w Jafie.

¹⁸² Potwierdzają to zachowane w zbiorach IPN akta osobowe niektórych polskich emigrantów: AIPN BU 1268/20665; ibidem 1268/20666; ibidem, 1218/22168; ibidem, 1268/22093. W aktach brak informacji, czy i kiedy nabyli obywatelstwo.

wych, to jednak przetrwała¹⁸³. Jej znaczenie wzrosło po przywróceniu w 1986 r. obustronnych kontaktów między Polską i Izraelem. Agencja uzyskała wówczas niemal dyplomatyczną rangę, ponieważ Polska utworzyła przy niej tzw. sekcję interesów. Tę osobliwą pozycję Agencja (a od 1988 r. znowu Oddział) zachowała do lutego 1990 r., kiedy obydwa państwa nawiązały pełne stosunki dyplomatyczne na szczeblu ambasad¹⁸⁴. W obszernym budynku placówki przy Allenby St 95 ulokowały się wkrótce także przedstawicielstwa Polskiego Biura Podróży „Orbis” oraz Polskich Linii Lotniczych „Lot”. W 1993 r. Oddział został przekształcony w samodzielny bank prawa izraelskiego pod nazwą Bank Polska Kasa Opieki Tel-Aviv Ltd. i był jedynym w Izraelu samodzielnym bankiem o kapitale zagranicznym. Działał do 2003 r., kiedy sprzedano go izraelskiemu Bankowi Hapoalim¹⁸⁵.

Od końca lat osiemdziesiątych przez Tel Awiw przewinęły się tysiące polskich gastarbeiterów, którzy w większości pracowali na czarno. W 1991 r. w całym Izraelu ich liczbę szacowano na 10 tys.¹⁸⁶ W przeciwieństwie do imigrantów z innych krajów nie byli jednak tak wyobcowani i skazani na życie w getcie. Wielu znajdowało bowiem pracę w firmach i domach, gdzie mówiło się po polsku. Polacy pracowali na budowach, przy zmywaniu naczyń w restauracjach, zajmowali się opieką nad osobami starszymi. Ci, którym kończyła się wiza i zdecydowali się na nielegalny pobyt, musieli się liczyć z deportacją. Toteż starali się nie afiszować swojej obecności¹⁸⁷. Wielu gastarbeiterów przybyło do Izraela jako uczestnicy wycieczek do Ziemi Świętej. Zdarzało się, że do Polski wracał tylko przewodnik. Inni przyjechali z krajów zachodnich, ponieważ po upadku PRL odmówiono im tam azylu i poproszono o wyjazd. Po wejściu Polski do Unii Europejskiej Izrael stracił dla polskich gastarbeiterów na atrakcyjności i wielu Polaków przeniosło się do Wielkiej Brytanii i innych krajów. Ich miejsca pracy zajęli Filipińczycy, Wietnamczycy, a przede wszystkim rosyjskojęzyczni imigranci z byłego ZSRR.

Z drugiej strony Polacy coraz częściej przyjeżdżali na studia i do pracy w biznesie, co niekiedy znajdowało finał w postaci założenia rodziny w Izraelu. Żoną Izraelczyka jest Elżbieta Sidi (z domu Karbasz, ur. 1965), pisarka, tłumaczka i grafik komputerowy, autorka m.in. wydanej w Polsce, cytowanej już książki pt. *Izrael oswojony* (Warszawa 2013). W Izraelu zamieszkała w 1991 r., najpierw

¹⁸³ J. Tomaszewski, op. cit., s. 29–32.

¹⁸⁴ „Protokół o wznowieniu stosunków dyplomatycznych między Rzeczpospolitą Polską a Państwem Izrael”, w: *Stosunki międzynarodowe 1989–2000. Dokumenty i materiały*, red. Z. Leszczyński i A. Koseski, Pułtusk–Warszawa 2001, s. 34.

¹⁸⁵ J. Dyduch, *Stosunki polsko-izraelskie w latach 1990–2009. Od normalizacji do strategicznego partnerstwa*, Warszawa 2010, s. 153; J. Tomaszewski, op. cit., s. 33.

¹⁸⁶ J. Dowgiałło, H. Sarner, *From Science to Diplomacy. A Pole's experience in Israel*, Cathedral City, Ca 1995, s. 53.

¹⁸⁷ R. Frister, *Saksy na Ziemi Świętej*, „Polityka” (Warszawa) 1997, nr 3, s. 40–41; A. Ćwiałkowska, *Nie ma już polskich „zaksów” w Izraelu*, „Kontury”, t. 16, Tel Awiw 2006, s. 110–115.

w Giwataim, a potem w Ramat Ganie w aglomeracji Tel Awiwu. Pracowała m.in. w Księgarni Polskiej i „Nowinach Kurierze”, a następnie w poczytnym hebrajskim dzienniku „Maariv”¹⁸⁸.

Po wznowieniu stosunków międzypaństwowych do Tel Awiwu powróciły polskie placówki i przedstawicielstwa (Ambasada RP, Wydział Konsularny, Izba Handlowa Izrael-Polska i in.). Ciekawe, że tak jak przed wojną koncentrowały się one właśnie tutaj, a nie w stołecznej Jerozolimie. W nowych warunkach miały one do spełnienia jeszcze jedną, ale bardzo ważną rolę — przełamanie stereotypów i przekazanie rzetelnej wiedzy o Polsce, ponieważ przez wiele lat obywatele Izraela o polskich korzeniach byli pozbawieni możliwości kontaktu z krajem urodzenia.

Z uwagi na silne więzy historyczne, jakie łączyły obydwie kraje, logiczne stało się powołanie osobnej instytucji, zajmującej się promocją Polski i polskiej kultury w Izraelu. Zadanie to powierzono Instytutowi Polskiemu w Tel Awiwie, który miał działać pod patronatem Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Uruchomiony w 2000 r. Instytut był pierwszą tego rodzaju polską placówką, która powstała poza Europą. Jego aktywność obejmowała nie tylko działalność kulturalną, ale również edukacyjną. Podjęto w tym zakresie szereg inicjatyw, jak kursy dla przewodników izraelskich przyjeżdżających do Polski z młodzieżą w ramach tzw. wizyt edukacyjnych, a także seminaria naukowe na uczelniach izraelskich, mobilne wystawy w szkołach („Jan Karski — człowiek nadziei”) etc. Uruchomiono kursy języka polskiego oraz bibliotekę, której księgozbiór częściowo zasilili zbiory dawnej księgarni Neusteina.

Strategicznym zadaniem placówki było nawiązanie współpracy z instytucjami izraelskimi i podjęcie wspólnych projektów kulturalnych i edukacyjnych. Wysiłki te zaowocowały np. udziałem zespołów z Polski w ważnym festiwalu teatralnym Hanocha Levina. Nadspodziewanie duże zainteresowanie wśród Izraelczyków, szczególnie młodszego pokolenia, wzbudziły takie inicjatywy, jak polski tydzień kulinarny czy platforma współczesnego tańca polsko-izraelskiego. Aktywność ośrodka uzupełniały wystawy, prelekcje i promocje książek.

To, co wyróżniało Instytut od podobnych placówek w innych krajach, to duże znaczenie działalności edukacyjno-historycznej, w której ważną rolę odgrywała prezentacja wspólnej polsko-żydowskiej historii oraz dziedzictwa Żydów polskich. Oferta Instytutu była skierowana również do Izraelczyków, którzy nie mieli żadnych związków z Polską. Placówką kierowali kolejno: Agnieszka Maciejowska, Elżbieta Frister, Joanna Stachyra i Krzysztof Kopytko¹⁸⁹.

Nieprzypadkowo w Tel Awiwie właśnie, najbardziej „polskim” mieście w Izraelu, 9 kwietnia 2008 r. uroczystie inaugurowano „Rok kultury polskiej w Izra-

¹⁸⁸ Biogram: K. Famulska-Ciesielska, S.J. Żurek, op. cit., s. 146–147.

¹⁸⁹ Informacje p. Karola Prejny, zastępcy dyrektora Instytutu Polskiego w Tel Awiwie (19 V 2015 r.); *The Polish Institute, Israel*, <http://www.polishinstitute.org.il/en.html>. Od 2007 r. siedziba Instytutu mieści się w wieżowcu przy Bulwarze Rothschilda.

elu”. W jego ramach odbyło się w sumie około 140 wydarzeń z różnych dziedzin twórczości. Co warte podkreślenia, większość przedsięwzięć powstała dzięki współpracy Polaków i Izraelczyków. Projekt był wspólną inicjatywą Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Ministerstwa Spraw Zagranicznych, a jego koordynację powierzono Instytutowi im. Adama Mickiewicza. Wydarzenie to miało być próbą zmierzenia się ze stereotypowym postrzeganiem Polski przez pryzmat doświadczeń okresu Holokaustu i dlatego za ważną grupę docelową uznano młode pokolenie¹⁹⁰.

W Tel Awiwie swoją siedzibę miało również Towarzystwo Przyjaźni Izrael–Polska. Ukierunkowane raczej na Izraelczyków pochodzących z Polski, odegrało ono jednak swoją rolę w kultywowaniu elementów polskiej kultury w Izraelu oraz podtrzymywaniu związków z dawną ojczyzną¹⁹¹. Przy Ambasadzie RP uruchomiono Szkolny Punkt Konsultacyjny, gdzie odbywały się pozalekcyjne zajęcia zarówno dla dzieci Polaków mieszkających w Izraelu, jak i dzieci Izraelczyków o polskich korzeniach¹⁹².

Polacy, którzy pozostali przy wierze katolickiej, swoje życie duchowe koncentrowali wokół franciszkańskiego kościoła św. Piotra w Jafie, gdzie w niedziele i święta odprawiano msze w języku polskim. Świątynia, utrzymana w stylu latynoskiego baroku, znajduje się w sercu starej Jafy przy placu Kedumim i jest najznacniejszą budowlą w tym rejonie. Kościół istniał tu już w XVII w., ale obecna bryła pochodzi z końca XIX stulecia. W sąsiednim klasztorze św. Piotra posługę pełnili m.in. polscy franciszkanie (o. Sabin Plechta, br. Jacek Podlewski, o. Jerzy Czembor i in.), którzy starali się nieść wsparcie duchowe miejscowym Polakom¹⁹³. Potem przez długie lata wsparcie to niósł ks. Grzegorz Pawłowski.

Ksiądz Pawłowski (w 2000 r. podniesiony do godności prałata) osiedlił się w Izraelu w 1970 r. Urodził się w Zamościu w 1931 r. w pobożnej rodzinie żydowskiej jako Jakub Hersz Griner. Dzięki pomocy polskich rodzin ocalał z Holokaustu, w którym zginęli jego rodzice i siostry. Po wojnie przyjął chrzest i wstąpił do seminarium duchownego w Lublinie. Po otrzymaniu święceń w 1958 r. był kapłanem w kilku parafiach archidiecezji lubelskiej. W Izraelu pełnił posługę wśród Polaków i katolickich wspólnot języka hebrajskiego.

¹⁹⁰ J. Dyduch, op. cit., s. 338–340; P. Potoroczyn, *Kto potrzebuje dyplomacji kulturalnej? Rok Polski w Izraelu 2008–2009*, w: *Brzemień pamięci. Współczesne stosunki polsko-izraelskie*, pod red. E. Kossewskiej, Warszawa 2009, s. 221–228.

¹⁹¹ M. Akavia, *O Towarzystwie Przyjaźni Izraelsko-Polskiej w Izraelu*, „Kontury”, t. 13, Tel Awiw 2002, s. 154–156. Autorka od 1998 r. była prezesem Towarzystwa. W 2007 r. zastąpiła ją dr Ilona Dworak-Cousin.

¹⁹² *Polska Szkoła w Tel Awiwie*, <http://izrael.org.il/news/1436-tel-awiw-polska-szkola.html>.

¹⁹³ A.J. Szeinke, *Polscy Bracia Mniejsi w służbie Ziemi Świętej 1342–1995*, Poznań 1995, s. 67, 109, 136, 138.

W 2011 r. papież Benedykt XVI uhonorował go najwyższą godnością, jaką może uzyskać prezbiter — protonotariusza apostolskiego (infułata)¹⁹⁴.

Przez lata swojej duszpasterskiej posługi ks. Pawłowski stworzył przy kościele św. Piotra rodzaj polskiego ośrodka, gdzie można było znaleźć nie tylko wsparcie religijne, ale także pomoc w trudnych sytuacjach życiowych. Gdy zaczęło przybywać Polaków, którzy przyjeżdżali tu za pracą, pomagał im w znalezieniu zatrudnienia, mieszkania i opieki lekarskiej, czasami pośredniczył w kontaktach z władzami izraelskimi. Z myślą o emigrantach, których było coraz więcej, organizował przy kościele św. Piotra polskie rekolekcje i wigilie dla samotnych (na jedną z nich przyszło ponad dwieście osób), wprowadził majówki i wypominki, założył bibliotekę i urządzał pielgrzymki po Ziemi Świętej¹⁹⁵.

Ponieważ poza Jafą nie było w Izraelu polskiej parafii, rekolekcje dla Polaków trwały przez kolejne niedziele Adwentu i Wielkiego Postu, a nie jak w Polsce, w jednym tygodniu dzień po dniu. Nauki głosili polscy franciszkanie z Jerozolimy i studiujący tam klerycy. W ramach przygotowań do Bożego Narodzenia organizowano adwentowe pielgrzymki do Betlejem. Uczestniczyło w nich nawet do stu osób¹⁹⁶. W posłudze duchowej pomagały siostry franciszkanki misjonarki Maryi z Bat Jam. Bywało, że podczas tradycyjnej Pasterki i w Boże Narodzenie Polacy wypełniali świątynię i plac przed kościołem. Te religijne spotkania miały szczególny wymiar, ponieważ większość emigrantów zarobkowych żyła samotnie, w rozproszeniu, z daleka od Ojczyzny i bliskich, i te wyjątkowe chwile pragnęła spędzić wspólnie¹⁹⁷.

W ten sposób ośrodek duszpasterstwa Polaków przy kościele św. Piotra stał się jednym z najważniejszych polskich adresów w Tel Awiwie. Ośrodek inicjował także inne wydarzenia, które integrowały polską wspólnotę katolicką. Były wśród nich np. uroczystości Matki Boskiej Królowej Polski (obchodzone po raz pierwszy 3 maja 2000), modliwa w intencji zmarłego papieża Jana Pawła II (3 kwietnia 2005) czy Pierwsza Komunia Święta dzieci polskich. W lutym 2002 r. Polaków w Jafie odwiedził, przy okazji pobytu na międzynarodowym

¹⁹⁴ Ks. Grzegorz Pawłowski jest członkiem Rady ds. Dialogu Religijnego przy Konferencji Episkopatu Polski. W 2012 r. został honorowym obywatelem Puław. Swoje wspomnienia opublikował w książkach *Sługa Mesjasza. Z księdzem Grzegorzem Pawłowskim — Jakubem Herszem Grinerem rozmawia Lucyna Montusiewicz* (Lublin 2005) oraz *Ocalały z zagłady w służbie Mesjasza* (Lublin 2012). Jest autorem m.in. poezji religijnej (*W blasku wiary*, Lublin 2013). Zob. J. Nurkiewicz, *Spotkanie w „Stella Maris”*, „Nowiny Kurier”, 22 V 1970, s. 8; R.J. Weksler-Waszkinel, *Jak Pawłowski ukrywał Grinera*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały”, nr 1, Warszawa 2005, s. 273–279; R. Wasita, *Grzegorz, czyli Jakub Hersz*, „Nowiny Kurier”, 25 XI 2005, s. 7; S.J. Żurek, *Żołnierz Mesjasza*, „Więź”, Warszawa 2006, nr 3, s. 148–151.

¹⁹⁵ *Sługa Mesjasza...*, s. 75–76.

¹⁹⁶ Depesze Katolickiej Agencji Informacyjnej (KAI) z 23 grudnia 2001 r. (*Polski Adwent w Izraelu*), 22 grudnia 2003 r. (*Izrael: w Jaffie zakończyły się rekolekcje adwentowe dla Polaków*).

¹⁹⁷ Depesze KAI z 26 grudnia 1997 r. (*Izrael: polska Pasterka w Jaffie*), 25 grudnia 2004 r. (*Izrael: polska wigilia i pasterka w Jaffie*).

kongresie teologicznym w Jerozolimie, abp lubelski Józef Życiński. Wziął udział w rekolekcjach wielkopostnych i udzielił grupie polskich katolików sakramentu bierzmowania¹⁹⁸.

O związkach z krajem przypomina wiernym obraz Matki Boskiej Częstochowskiej w bocznym ołtarzu kościoła św. Piotra. Oryginalna ikona, ufundowana przez polskich uchodźców i żołnierzy 2. Korpusu, została niestety skradziona, i to w wigilię Bożego Narodzenia w 2008 r. Poszukiwania nie przyniosły rezultatu, toteż postarano się o wierną kopię obrazu, którą przywiózł osobiście przeor Jasnej Góry. Nowy ołtarzyk poświęcono 17 maja 2009 r., a uroczystościom przewodniczył o. Jerzy Kraj OFM, przełożony franciszkańskiej wspólnoty przy Bazylice Narodzenia Pańskiego w Betlejem¹⁹⁹. W świątyni znajduje się jeszcze jeden symbol związany z Polską. Jest nim usytuowany naprzeciwko jasnogórskiej ikony obraz Jezusa Miłosiernego.

W latach siedemdziesiątych tych małżeństw mieszanych było jeszcze sporo — wspominał ks. Pawłowski. — Znałem rodziny, które żyły w zgodzie w kwestiach religijnych. Mąż przywoził żonę do kościoła w niedzielę, a ona, z kolei, urządziła mu święta żydowskie, na przykład Nowy Rok — Rosz Haszana czy paschalny seder. Dzieci, gdy dorastały, z reguły zawierały żydowskie małżeństwa. Kontakt drugiego pokolenia z Kościołem był już luźny, rodzice dawali zwykle dzieciom wolną rękę w sprawach wiary. Nawet, gdy niektóre ochrzciłem, a potem je uczyłem religii, to najczęściej, gdy dorastały, zmieniały wiarę ze względu na małżeństwo²⁰⁰. Miejscowa Polonia powoli asymilowała się. Z upływem lat topniała także grupa małżeństw mieszanych, tych, które przyjechały z Polski, a nowych nie przybywało tak wiele.

Wiernych o polsko-żydowskich korzeniach można było spotkać także wśród katolików języka hebrajskiego. Uznają oni w pełni nauczanie Kościoła oraz zwierzchnictwo papieża, ale zachowują pewne tradycje judaistyczne (np. obchodzą Paschę). Duszpasterską posługę pełnią wśród nich również polscy kapłani, m.in. wspomniany ks. Pawłowski oraz franciszkanin o. Apolinary Szwed.

Tel Awiw był miastem ważnym dla polskiej emigracji niepodległościowej i dla żydowskich emigrantów z Polski. I jedni, i drudzy stworzyli tu, choć z zupełnie różnych powodów, swego rodzaju enklawę życia polskiego oraz polsko-żydowskiej kultury. Tu też w większości koncentrowała się nieliczna izraelska Polonia. „Polski” Tel Awiw przechodzi do historii. Nie ma już większych sku-

¹⁹⁸ Depesze KAI z 4 maja 2000 r. (*Izrael: Msza św. za Ojczyznę w Jaffie*), 14 maja 2001 r. (*Ziemia Święta: I Komunia św. dzieci polskich w Jaffie*), 25 lutego 2002 r. (*Abp Życiński udzielił w Jaffie sakramentu bierzmowania*), 4 kwietnia 2005 r. (*Izrael: w Jaffie Polacy modlili się za Papieża*).

¹⁹⁹ Nowy ołtarz „jasnogórski” w Jaffie (depesza KAI z 18 maja 2009 r.). O. Jerzy Kraj od 2013 r. jest wikariuszem łacińskiego patriarchy Jerozolimy dla Cypru.

²⁰⁰ Cyt. za *Sługa Mesjasza...*, s. 86.

pisk polskich. Kurczy się środowisko Izraelczyków biegle posługujących się językiem Kochanowskiego. Nie wychodzi już prasa w języku polskim. Pozostało parę miejsc zaznaczonych obecnością Polaków i trochę więcej takich, które odwołują się do polskich realiów (nazwy ulic, tablice pamiątkowe, pomniki). Przykładowo w jednej z dzielnic Tel Awiwu większość ulic upamiętnia gminy żydowskie z Rzeczypospolitej (Kehilat Varsha, Kehilat Krakov, Kehilat Lodz, Kehilat Poznan, Kehilat Białystok), a w Jafie swoją ulicę mają Adam Mickiewicz²⁰¹, Eliza Orzeszkowa i Janusz Korczak. Mimo geograficznej odległości wciąż wyczuwa się pewną nić łączącą ziemię nad Jarkonem i nad Wisłą.

²⁰¹ Uroczystość nadania ulicy imienia polskiego poety miała miejsce 19 IV 1956 r. Uczestniczyło w niej około pięćset osób, a przemówienie wygłosił burmistrz Tel Awiwu. AMSZ 21/724/51, Pismo Poselstwa PRL w Izraelu do Departamentu Prasy i Informacji MSZ w Warszawie, 29 IV 1956 (w załączniku zdjęcia z uroczystości).

Buciki na miarę
indywidualnie
tylko w
Piccadilli
Jerusalem
Mordeh ben Jehille street
Specjalne obuwie
dla PP. Oficerów.

T-XXXI

Drukarnia Azriel
TEL-AVIV, ul. RAANAN 22
Tel. 5377

Wykonuje wszystkie
zamówienia
w języku polskim.

Foto-Goldstein
TEL-AVIV, Pinskier 60
II wejście, II p.

Aparaty Fotograficzne
Lornety

Sprzedż — Kupno
Zamiana

T-XII (20-21)

CAFE-RESTAURACJA
„RACHEL”
TEL-AVIV ALLENBY 16

Polska Kuchnia

Specjalność:
Potrawy jarskie i mleczne.

T-XXXI

KAWIARNIA —
RESTAURACJA
„OPHIR”
Rendezvous Polaków w
Jeruzolimie, ul. Juffa
(obok stacji „Egged”)
składa życzenia szczęśliwego
Nowego Roku
Kuchnia Międzynarodowa
Obsługa Polska
W każdą środę flaczki po
warszawsku.

T-XXXI

SPECJALIŚCI OPTYCY

Ullmann & Zimm
Jeruzalem
12, King George Ave.

GDY JESTES
W TEL-AVIVIE
odwiedź
**KAWIARNIĘ
i
RESTAURACJĘ
MINES**
24 Allenby Road
Tel. 3437
Najlepsze jedzenie i napoje
T-XXI/30

Mundury wojskowe
najnowsze
Płaszczki wełniane, gabardynowe,
impregnowane, gumowe,
oraz kostiumy dla
Pań, Panów i dzieci.
Poleca gotowe i na miarę.
J. SHAPIRA
TEL-AVIV, Allenby str. 67

T-XXXI

ELEGANCKIE OBUWIE
dla Pań i Panów
gotowe i na zamówienie
**SALON
WARSZAWSKI**
TEL-AVIV
ul. Allenby 48
Obsługa polska

T-XXXI

A. REINHERZ
TEL-AVIV
Ben Jehuda 22

KOSZULE, PYJAMY
BIELIZNA
gotowa i na miarę
Specjalny Dział wojskowy
wykonanie pierwszorzędne

T-XXXI

**HOTEL
PALACE**
TEL-AVIV, Geula 32
Tel.: 4994
Pokoje komfortowe

Obsługa polska

FOTO-HOFMAN
Tel-Aviv, Allenby 31
Wszelkie roboty fotograficzne

PHOTO HOFMAN

T-XXXI

S. HABIBI
TEL-AVIV Montefiore 10
INSTRUMENTY
MUZYCZNE, NUTY
Piano-akordeon.
harmoniki ustne i ręczne,
mandoliny, gitary,
instrumenty dęte,
flety, bębny.
poleca w
wielkim
wyborze

T-XXXI

Prof. NIKOLAJEWSKI
ZE SWOJĄ ORKIESTRĄ
w nowootwartej Kawiarni
i Restauracji
RONI BAR
Tel-Aviv, Hajarden 3
(nad morzem) tel. 4086
KONCERT środa, niedziela
godz. 11—1.
PODWIECZORKI
TANECZNE środa, sobota,
niedziela godz. 5—7
WIECZOREM DANCING
pocz. 9—8.
Kuchnia i obsługa polska.

NAJELEGANTSZE
obuwie w kraju
SALON „ADIN”
TEL-AVIV, ul. Allenby 92

WYTWORNA PRACOWNIA MUNDURÓW
Ceny od 5 £. wwyż.
Piżamy, Bielizna wszelkiego rodzaju.
Dla P.T. Wojskowych Rabat 5%.
Tel-Aviv
Ben Jehuda 20

PRESSLER 20
BEN-YEHUDA RL.

T-XXXI

CZĘŚĆ II
NEKROPOLIA

1. POLSKIE GROBY W JAFIE

1.1. Cmentarz jako sacrum

Cmentarz pojmowany jest głównie jako miejsce pochówku zmarłych. W rzeczywistości jego funkcje i rola, jaką spełnia, są o wiele szersze. W kulturze chrześcijańskiej cmentarz posiada charakter sakralny, a teren, na którym znajduje się, powinien być poświęcony. Wiąż z Kościołem podkreślają odbywające się obrzędy religijne i modlitwy za zmarłych oraz obecny na nagrobkach wizerunek Krzyża. Gdy w Dniu Wszystkich Świętych ludzie nawiedzają groby bliskich, tworzy się swoista wspólnota żywych z tymi, którzy odeszli. W tym dniu może najłatwiej dostrzec, że przestrzeń cmentarna ma także inne znaczenie. Jest obszarem pamięci — o bliskich, o związkach z ziemią rodzinną, ale również o przynależności do pewnej wspólnoty. W naznaczonych upływem czasu pomnikach nagrobnych można odczytać historię nie tylko pochowanych osób, ale również całej lokalnej społeczności, wsi lub miasta. Dlatego miejsce to jest ważnym nośnikiem pamięci zbiorowej, a także wyznacznikiem tożsamości społecznej. Buduje ją i utrwała. Niektóre nekropolie pełnią rolę sacrum narodowego (np. warszawskie Powązki), inne mają wymiar symboliczny, jak cmentarze wojenne czy pomniki na miejscach kaźni.

Cmentarze są zatem przestrzeniami bardzo ważną dla żywych, co widać np. w wysiłkach nadania im pewnych form krajobrazowo-parkowych. Odpowiednio dobrana roślinność, wytyczone alejki oraz elementy małej architektury sprzyjają wspomnieniom i refleksji, pozwalają połączyć spacer z zadumą, wyciszyć się. Szczególny charakter cmentarza narzuca odpowiednie normy zachowania. Razi np. głośny i niefrasobliwy sposób bycia. Niemniej jednak zdarza się, że groby jako świadectwo obecności danej grupy na określonym terytorium są celowo niszczone. Wandalizm ten często ma podtekst ideologiczny i jest skierowany tylnie przeciwko zmarłym, co przeciw żyjącym, dla których mogiły te mają znaczenie. Ponieważ pamięć o zmarłych w szczególny sposób wyraża się właśnie na cmentarzu, toteż miejsce to mówi bardzo dużo o kulturze, obyczajach i tradycji miejscowej ludności. Stanowi cenne źródło historyczne i kulturowe¹.

1.2. Cmentarz katolicki w Jafie

Cmentarz zajmuje stosunkowo niewielki obszar. Można go obejść w niespełna kwadrans. Tutejsza wspólnota wiernych była i jest mniejszością. Na rozmiary

¹ Szerzej zob. A. Kalinowski, *Cmentarze. Ewolucja przepisów w kościelnym ustawodawstwie kodeksowym w XX wieku*, Pelplin 2001; J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wrocław 1996.

nekropolii wpływ mógł mieć także głód ziemi w gęsto zaludnionym kraju i związane z tym wysokie ceny gruntów. Chociaż w pobliże wdarła się już zabudowa miejska, sam cmentarz znajduje się na uboczu, w cichej okolicy. Ze wszystkich stron otacza go wysoki kamienny mur, a w sąsiedztwie położone są cztery inne cmentarze — greckokatolicki, grecki prawosławny, ormiański oraz muzułmański. Wyciszeniu sprzyja morze, którego fale widać z pobliskiej uliczki.

Do centrum Tel Awiwu jest stąd godzina marszu, cztery do pięciu kilometrów. Jeśli spojrzymy na mapę, cmentarz znajdziemy na południowych krańcach metropolii, w dzielnicy Jafa, niedaleko granicy z miastem Bat Jam. Brama wejściowa z metalowym krzyżem na szczycie znajduje się przy niewielkiej uliczce Bat Yam 1–7.

Bardziej znana jest sąsiednia Yefet Street (ul. Jafeta), jedna z głównych arterii Jafy. Biegnie od Starego Miasta przez całą dzielnicę na południe, w kierunku Bat Jam. Ta bardzo ruchliwa dziś, ale i dość zaniedbana ulica jest ważna dla chrześcijańskich tradycji Jafy. Znajduje się przy niej m.in. katolicki kościół parafialny św. Antoniego oraz prowadzona przez parafię Terra Santa High School. Swoją adres mają tutaj także instytucje powstałe jeszcze w XIX w., np. założona przez szkockich prezbiterian Tabeetha School czy katolicka Collège des Frères.

Yefet Street, a właściwie położony przy niej niezabudowany jeszcze plac, wyznacza granicę nekropolii od wschodu. Od północy biegnie ul. Siftei Yeshe-nim, od zachodu — wspomniana ul. Bat Yam, a od południa sąsiadem jest cmentarz greckokatolicki². Do Bat Jam, dużego 130-tysięcznego miasta, jest stąd najwyżej 300 m. Kilka minut drogi dalej, w gmachu oddanym w 2009 r., mieści się Peres Center for Peace (Centrum Szymona Peresa dla Pokoju). Granica Tel Awiwu z Bat Jam (nazwa tego miasta oznacza po polsku „Córka morza”) jest zresztą umowna, gdyż przebiega przez nieprzerwany ciąg zabudowy. Z centrum Tel Awiwu najłatwiej dostać się tutaj kursowym autobusem #41, odjeżdżającym z głównego dworca autobusowego.

Ta część Jafy to południowe krańce dzielnicy Adżami (Ajami) zamieszkałej w większości przez ludność arabską. Dzielnicę założyli chrześcijanie maronici pod koniec XIX w. W kolejnych latach osiedliła się tu dobrze sytuowana ludność muzułmańska i chrześcijańska, i w czasach mandatu brytyjskiego Adżami było jedną z najbardziej zamożnych części miasta. Ten stan rzeczy zmienił się, i to diametralnie, w wyniku wojny 1948 r., kiedy władze izraelskie większość arabskiej ludności Jafy skoncentrowały w tej właśnie dzielnicy. Przeludniona Adżami stopniowo ulegała degradacji i wiele osób żyło w ubóstwie. W latach osiemdziesiątych co piąty mieszkaniec był analfabeta³. W ostatnich dekadach pojawiły się inwestycje, dzielnica zaczęła się zmieniać, osiedliło się wielu zamożnych żydowskich rezydentów. Oznaczało to także pogłębienie różnic spo-

² Nazewnictwo za: *Tel Aviv. Map & Guide of Tel Aviv-Yafo*, ed. Mapa Publishers, Tel Aviv 2009.

³ O. Ichilov, A.E. Mazawi, op. cit., s. 59.

lecznych i narodowościowych. W Adżami bieda, przemoc i konflikty etniczne wciąż są problemem, co w przejmujący sposób pokazał nominowany do Oscara dramat społeczny *Ajami* (2009), zrealizowany przez dwójkę izraelskich reżyserów, Żyda (Yaron Shani) i Araba-chrześcijanina (Scandar Copti).

Cmentarz należy do parafii katolickiej w Jafie. Kościół parafialny pod wezwaniem św. Antoniego Padewskiego znajduje się w stosunkowo niewielkiej odległości, około 1,5–2 km na północny wschód od nekropolii. Opiekują się nim ojcowie franciszkanie z Kustodii Ziemi Świętej. Świątynia została zbudowana w 1932 r. Wzniesiono ją w stylu neogotyckim z białego kamienia i jest jednym z bardziej okazałych gmachów w tym rejonie miasta. Wcześniej służył wiernym franciszkański kościół św. Piotra położony w centrum Jafy, ale powiększająca się liczba katolików i brak możliwości jego rozbudowy w gęsto zaludnionej dzielnicy wymusił wzniesienie nowej świątyni⁴.

Warto przypomnieć, że Zakon Braci Mniejszych w Ziemi narodzin Chrystusa obecny jest już od XIII w. Franciszkanie zarządzają Kustodią Ziemi Świętej (Custodia Terrae Sanctae), która opiekuje się najważniejszymi, należącymi do katolików, sanktuariami związanymi z działalnością Chrystusa, a także prowadzi posługę duszpasterską wśród miejscowych katolików, utrzymuje szkoły i domy pielgrzyma, rozwija działalność naukową (studia biblijne). Uprawnienia te nadał franciszkanom papież Klemens VI bullą z 1342 r., a Kustodia działa dziś na obszarze większości państw Bliskiego Wschodu. Jej patronem jest św. Antoni z Padwy. W Jafie, przy kościele św. Piotra, bracia mniejsi mają także swój dom zakonny.

Parafia w Jafie jest centrum życia duchowego zarówno dla miejscowych katolików arabskich, jak i cudzoziemców pracujących w aglomeracji Tel Awiwu. Wśród tych ostatnich bardzo wielu jest Filipińczyków, których można spotkać np. wśród opiekunów starszych ludzi oraz osób chorych⁵. Msze w kościele św. Antoniego odprawiane są po arabsku i po angielsku, a raz w tygodniu także dla niewielkiej społeczności migrantów z Indii (w języku konkani).

Cmentarz parafialny, na którym nadal odbywają się pochówki, jest ogólnie dostępny w godzinach otwarcia: we wtorki, piątki i niedziele — w godz. 14.00–17.00, w środy i czwartki — w godz. 9.00–12.00, w soboty — od 14.00 do 17.00, w poniedziałki — zamknięty⁶. Obiektu pilnuje wynajęty przez parafię pracownik.

Nekropolia znana jest pod łacińską nazwą *Coemeterium Terrae Sanctae*. Najstarsze groby pochodzą z trzeciej dekady XX stulecia. Nie udało się niestety

⁴ E. Or (Ordentlich), S. Feder, T. Shacham, *Jaffa Guide. A visitor's guide to Old Jaffa*, Tel Aviv 1988, ryc. 24 (b.p.).

⁵ C. Liebelt, *Caring for The „Holy Land”*. Filipina Domestic Workers in Israel, New York–Oxford 2011, s. 109.

⁶ *St. Anthony's Catholic Church Jaffa*, <http://www.jaffatsparish.com/services.htm> (dostęp: 4 września 2015 r.); strona internetowa parafii.

ustalić dokładnej daty utworzenia cmentarza, ale w przybliżeniu można ją określić na 1924 lub 1925 rok. Przemawia za tym kilka przesłanek. Z dokumentacji przechowywanej w Archiwum Kustodii Ziemi Świętej w Jerozolimie wynika, że od 1925 r. administracja cmentarza spoczywała w gestii przełożonych franciszkańskiego klasztoru św. Piotra w Jafie⁷. W księdze rachunkowej z maja 1922 r. odnotowano, że ówczesny przełożony o. Pedro Larrucea *wydał na zakup terenu Nowego Cmentarza 8500 piasstrów*⁸, zaś w grudniu tego samego roku *zakupił dwie działki celem powiększenia wspomnianego cmentarza, jedną od Mustafy Luma za 22 000 piasstrów, a drugą od Abu-Zalafa za 8000 piasstrów. W miesiącu sierpniu 1923 roku widnieje wpis 10 000 piasstrów, na mury okalające nowy cmentarz — kolejny wpis w październiku 2600 piasstrów na wykonanie robót na tym samym cmentarzu; inny wpis — 40 000 piasstrów zainwestowano w mur okalający cmentarz w marcu 1924 roku*⁹.

Pierwszy tytuł własności w obrębie nekropolii został przyznany 8 sierpnia 1925 r. niejakiemu Jorge Zalamasowi, który uzyskał zgodę na położenie płyty nagrobnej na mogile swojego brata¹⁰. Nie był on wszakże pierwszą osobą, która zakupiła parcelę pod grobowiec — nie znamy niestety daty tej transakcji, wiemy jednak, że dokonał jej Juan Ode i chodziło o teren w pobliżu bramy wejściowej. We wrześniu 1925 r. uzyskał on zgodę na bezpłatne powiększenie *o dwa lub trzy dodatkowe metry parceli, którą zakupił, mając na uwadze fakt, że jest on ubogi oraz że jako pierwszy kupił teren pod grobowiec*¹¹. Charakterystyczne, że wymienione nazwiska nie mają brzmienia arabskiego, co wskazuje, że wśród parafian byli wierni różnej narodowości.

Założenie cmentarza w połowie lat dwudziestych potwierdza także odręczny szkic fragmentu nekropolii, wykonany przez byłego premiera II RP gen. Sławoja Składkowskiego niedługo po śmierci jego małżonki (pochowanej w październiku 1945 r. w kwaterze polskich uchodźców). Adnotacja zamieszczona na szkicu informuje: *Coemeterium Terrae Sanctae 1924 Jaffa*¹². Może data ta figurowała na bramie wejściowej?

⁷ L'Archivio storico della Custodia di Terra Santa in Gerusalemme (dalej: ASCTS), Amministrazione del nuovo cimitero latino di Giaffa, Księga pt. „Case religiose. Giaffa. San Pietro. Contabilità speciali 1”, s. 1 (*Administración del Nuevo Cementerio Latino de Jafa*, luty 1942 r.).

⁸ Piastr stanowił jedną setną funta egipskiego (Egyptian pound, £E). Funt egipski do czasu wprowadzenia funta palestyńskiego (Palestine pound) w 1927 r. był walutą używaną w brytyjskim mandacie Palestyny.

⁹ ASCTS, „Case religiose. Giaffa. San Pietro...”, s. 1, *Administración del Nuevo Cementerio Latino de Jafa*; rękopis w języku hiszpańskim. Dziękuję dr Annie Rzepce z Instytutu Filologii Romańskiej UJ za tłumaczenie na język polski.

¹⁰ ASCTS, „Case religiose. Giaffa. San Pietro...”, s. 3, *Registro de los titulos de propiedad de tumbas concedidas en el Nuevo Cementerio Latino de Tierra Santa — Jaffa 1941*.

¹¹ Ibidem, s. 3.

¹² Archiwum Emigracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Archiwum Felicjana Sławoja Składkowskiego (dalej: AE/FSS), FSS/I/1, *Materiały do Biografii Petit Gosse*, 1946 r. (1947?).

Jak czytamy w regulaminie cmentarza, nekropolia była przeznaczona wyłącznie dla pochówku katolików rytu łacińskiego¹³. Każdy parafianin miał być pochowany za darmo, ale rodzina, która chciała mieć wieczysty grobowiec, musiała zapłacić za metr kwadratowy jego powierzchni *co najmniej 200 P.Eg.*¹⁴ Dla rodzin bogatszych stawkę tę podniesiono do 300 funtów. Nie było to mało zważywszy, że za dolara płacono wówczas jakieś cztery do pięciu funtów egipskich¹⁵. Uzyskane tą drogą kwoty przeznaczano na konserwację i utrzymanie cmentarza. Dla grobowców rezerwowano miejsce wokół ogrodzenia cmentarza, a dokładną lokalizację mieli wskazywać przełożony franciszkańskiej wspólnoty w Jafie wraz z proboszczem parafii. Na właścicieli grobowców nałożono obowiązek należytego ich utrzymania, w przeciwnym razie po dziesięciu latach mogły być uznane za mienie opuszczone¹⁶. W 1924 r. proboszczem parafii w Jafie był Atanasio Nazlian OFM, a rok później zastąpił go o. Leonardo Akillian. Potem, w latach 1934–1946, parafią kierował o. Bonaventura Akiki, późniejszy wikariusz apostolski w Aleppo (1973–1987) i biskup tytularny Larissy w Syrii¹⁷.

W chwili utworzenia cmentarz znajdował się na odległych peryferiach Jafy. Dalej na południe były niezagospodarowane piaszczyste grunty. W latach dwudziestych grupa ultraortodoksyjnych Żydów z Polski założyła tam osadę Bayit VaGan (VeGan, pol. Dom i Ogród), która jeszcze przed wojną przyjęła nazwę Bat Jam¹⁸. W kolejnych dekadach, w miarę rozrastania się aglomeracji Tel Awiwu, w pobliżu wyrosły osiedla mieszkaniowe.

Nekropolia składa się z kilku działek przylegających do głównej alejki. Alejka ta wiedzie przez środek cmentarza, od bramy wejściowej do ściany grzebalnej, usytuowanej na przeciwległym krańcu nekropolii. Ściana, przedzielona wysokim drewnianym krzyżem, zajmuje całą szerokość cmentarza. Pochowano tu w sumie około dwustukilkudziesięciu osób, a pierwszy pochówek miał miejsce w 1979 r. Jej wybudowanie było koniecznością, ponieważ zaczęło brakować miejsc na pochówki ziemne. Najstarsze groby, z okresu międzywojennego, znajdują się po obydwu stronach bramy wejściowej, w pobliżu muru okalającego nekropolię.

¹³ ASCTS, Amministrazione del Cimitero di T.S. nuovo — S. Pietro. Jaffa, *Règlement pour le nouveau cimetière paroissial de Terre Sainte a Jaffa*. Dokument niedatowany. Inwentarz zbiorów Archiwum Kustodii Ziemi Świętej w Jerozolimie podaje datę 31 V 1941 r. *L'Archivio storico della Custodia di Terra Santa (1230–1970)*, a cura di A. Maiarelli, t. 3, Milano 2012, s. 944. Dziękuję prof. Rafałowi Kosińskiemu za konsultację językową. Tekst regulaminu, zob. Aneks, dok. 1.

¹⁴ Funt egipski (Egyptian pound, £E). Zob. przyp. 8.

¹⁵ *The Statesman's Year-Book*, s. XXIII.

¹⁶ ASCTS, Amministrazione, *Règlement pour le nouveau cimetière...*

¹⁷ *Consacrazione episcopale di Mons. B. Akiki*, „Acta Custodiae Terrae Sanctae” (Gerusalemme) 18, 1973, nn. 1–2, s. 46–47, fot. na wkładce między s. 36–37; inf. uzyskane w parafii w Jafie.

¹⁸ *Encyclopedia of Zionism and Israel*, vol. 1, ed. R. Patai, New York 1971, s. 115; *Encyklopedia palestyńska*, kom. red. B. Cweibaum et al., t. 1, Warszawa 1938, s. 195 (hasło: „Bait-Wegan”).

Zaraz po wejściu na cmentarz wyraźnie można dostrzec jego wielonarodowościowy charakter¹⁹. Rzucają się w oczy inskrypcje nagrobne wykonane w różnych językach i alfabetach (łacińskim, arabskim, hebrajskim, a także rosyjskim). W południowo-zachodnim kwartale nekropolii (patrząc od bramy wejściowej) zdecydowanie przeważają groby arabskie. Dalej znajduje się ogrodzona kamiennym murkiem działka polska, która składa się z dwóch części — przylegającej do głównej alejki kwatery uchodźców wojennych oraz położonej w głębi parceli z grobami prywatnymi. Najrozleglejsza jest działka na prawo od głównej osi cmentarza. Nie ma ona wyraźnego charakteru etnicznego, gdyż pochowano tu osoby różnej narodowości, w tym dwudziestu kilku Polaków.

W tej części znajdują się także miejsca spoczynku duchownych. W północno-wschodnim narożniku, niedaleko ściany grzebalnej, usytuowany jest, zwieńczony wysokim krzyżem, grobowiec sióstr ze zgromadzenia Saint-Joseph de l'Apparition (Zgromadzenie Sióstr św. Józefa od Zjawienia). Na płycie nagrobnej wyryty jest napis w języku francuskim *TOMBEAU / DES SOEURS DE SAINT-JOSEPH / DE L'APPARITION / A JAFFE* oraz nazwiska pochowanych zakonnice, w wielu przypadkach słabo już czytelne. Zgromadzenie założone przez Francuzkę Emilie de Vialar (1797–1856) działa w Ziemi Świętej od połowy XIX w., a jego charyzmatem jest praca pedagogiczna i opieka nad chorymi. Jeden ze swoich domów zakonnych wspólnota sióstr ma w Jaffie²⁰.

Bliżej bramy wejściowej, pod zadaszonym ołtarzem połowym znajduje się pomnik franciszkanów z Jafy. Upamiętnia on zakonników pogrzebanych na tym cmentarzu. Wyryta na płycie inskrypcja podaje nazwiska piętnastu braci zakonnych zmarłych w latach 1924–1973. Jako ostatnie widnieje nazwisko polskiego franciszkanina Jacka Podlewskiego (zm. 11 stycznia 1973). Pierwotnie (do czasu zbudowania pomnika w latach siedemdziesiątych) miejsca ich spoczynku upamiętniały osobne groby w tej części cmentarza.

Estetykę nekropolii podnosi wybrukowana główna alejka oraz półowalny plac przed bramą, także wyłożony kostką brukową. Tu i ówdzie rosną ozdobne krzewy i drzewka. Najwięcej jest ich wzdłuż głównej alejki, a także w rejonie polskiej działki. Teren między grobami porasta trawa, co nadaje cmentarzowi charakter przestrzeni zielonej, po części parkowej. W cieniu kilku większych drzew można znaleźć schronienie przed piekącym słońcem. Nekropolia nie jest jednak miejscem spacerów. Może i dobrze, gdyż pozwala to zachować cichy, kameralny nastrój.

Najlepiej uporządkowana jest działka arabskich katolików oraz rejon w sąsiedztwie ołtarza połowego. Korzystnie wyróżnia się odnowiona w 2007 r. kwatera uchodźców, chociaż upływ czasu i siły natury zrobiły już swoje. W do-

¹⁹ M. Smykowski, *Polski cmentarz w Jaffie*, „Miasteczko Poznań. Żydowskie pismo o małych ojczyznach”, 2012, nr 2 (11), s. 136. Autor myli się jednak, pisząc, że na cmentarzu pochowani są także muzułmanie i żydzi.

²⁰ Ks. G. Pawłowski, *Ocalały z zagłady w służbie Mesjasza*, s. 122–123, 151.

brym stanie przetrwały najciekawsze architektonicznie nagrobki przedwojenne, usytuowane po obu stronach bramy wejściowej. Wygląd wielu z nich wskazuje, że poddawano je konserwacji. Najbardziej zaniedbane są wschodnia część działki mieszanej oraz spore fragmenty parceli z polskimi grobami. Działki te zarosły chwastami kolczastymi, brak tu ścieżek, a wiele nagrobków jest zwiędniętych lub zniszczonych do tego stopnia, że nie sposób odczytać startych i popękanych napisów. Najwyraźniej są to zapomniane mogiły, którymi nikt już się nie zajmuje.

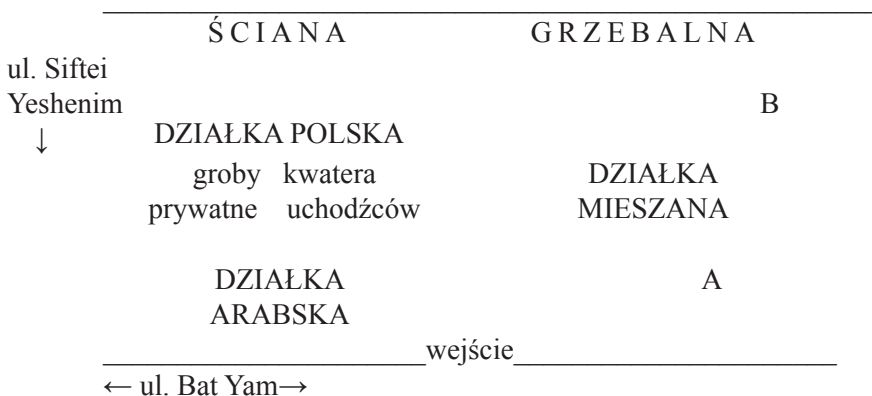
Na cmentarzu najwięcej jest grobów polskich i arabskich. Pogrzebani są tu również Czesi, Niemcy, Rumuni, Węgrzy, Włosi, katolicy pochodzenia żydowskiego, a także osoby urodzone w Austrii, Ghanie, Indiach, Kanadzie i innych krajach. Trudno podać dokładną liczbę pochowanych Polaków. Część nagrobków jest zapuszczonych w stopniu uniemożliwiającym odczytanie inskrypcji. Niekiedy napis na płycie nagrobnej nie pozwala na jednoznaczne określenie narodowości. Nie zawsze wskazywały ją także zapisy w parafialnej księdze zgonów. Do dnia dzisiejszego zachowało się, w różnym stanie, ponad 220 polskich mogił²¹. Więcej pogrzebano tu tylko Arabów.

Wielonarodowościowy charakter cmentarza w Jafie jest jego specyfiką. Na ten stan rzeczy złożyło się kilka przyczyn. Wśród parafian znajdowali się nie tylko miejscowi wyznawcy Chrystusa (Arabowie i katolicy języka hebrajskiego), ale i przybysze z różnych stron świata. W czasie drugiej wojny światowej byli to w większości polscy uchodźcy. Po utworzeniu Izraela wraz z wieloma żydowskimi imigrantami przyjeżdżali także ich nieżydowscy małżonkowie i członkowie rodzin. Później pojawili się imigranci zarobkowi różnych narodowości. Większość z nich szukała pracy w szybko rozwijającej się aglomeracji Tel Awiwu. Także wśród duchownych pełniących posługę w Jafie wiele było osób urodzonych poza Ziemią Świętą.

²¹ Aleksander Klugman (*Polonica w Ziemi Świętej*, s. 91) oraz Beata Roman (*Ślady kultury i historii polskiej w Izraelu*, „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa”, 1998, nr 4 (9), s. 58) piszą o około dwustu polskich grobach. W opracowaniu *Ain Karrem. Ośrodek polskich dziewcząt* (s. 385) znajdujemy informację o 143 grobach osób cywilnych. O. Jerzy Kraj OFM wspomina o 146 pochowanych Polakach (felieton radiowy z 6 XI 2005 r., w zbiorach autora).

Plan 1. Orientacyjny plan cmentarza katolickiego w Jafie²²

← centrum Jafy ← N

A — ołtarz polowy

B — grobowiec siostr ze zgromadzenia Saint-Joseph de l'Apparition

Jak w przypadku innych nekropolii, znaczenie cmentarza w Jafie nie ogranicza się tylko do funkcji grzebalnych. Przekaz, jaki niesie, jest ważny dla różnych społeczności, których bliscy tu spoczywają. Dla wspólnoty katolickiej stanowi widomy znak ich wiary. Wiernym pochodzenia arabskiego przypomina historyczne związki z tą ziemią. Izraelskiej Polonii daje świadectwo jej polskich korzeni. Groby w Jafie, a zwłaszcza kwatery uchodźców, niesie ważny przekaz także dla Polaków z kraju, gdyż dokumentuje jeden z rozdziałów ich historii, z lat drugiej wojny światowej. Z różnych względów cmentarz ten w jakiś sposób integruje poszczególne wspólnoty, jest nośnikiem ich tożsamości. Jest także miejscem przenikania się różnych tradycji kulturowych i narodowych. Ma wprawdzie charakter katolicki, ale groby swoich bliskich, którzy wyznawali Chrystusa, mają tu także żydzi i muzułmanie. Taka jest bowiem specyfika Ziemi Świętej. Dzięki temu mamy wyjątkową okazję, by szukać tego, co łączy sąsiadujące tu ze sobą kultury.

1.3. Kwatery polskich uchodźców wojennych

1.3.1. Przestrzeń

Działka polskich uchodźców znajduje się w północno-zachodniej części nekropolii (idąc od bramy wejściowej). Tworzą ją w większości bardzo podobne nagrobki, w uporządkowanym układzie przestrzennym. Kwatery zajmuje

²² A. Patek, *Kwatery polskich uchodźców wojennych na cmentarzu katolickim w Jafie*, s. 122. Poglądowy plan cmentarza: *Cmentarz katolicki. Tel Awiw — Jaffa*, oprac. K.D. Majus, http://2korp.us.itgo.com/Cmentarze/Tel%20Awiw%20Jaffa/Tel%20Awiw-Jaffa_CC_j.html.

w przybliżeniu około 380 m kw.²³ Ma kształt czworoboku o wymiarach 29 x 14,5 x 27 x 12,5 m i z trzech stron jest ogrodzona kamiennym murkiem. Jej przedłużenie stanowi parcela z grobami prywatnymi, od której częściowo oddziela ją betonowy krawężnik.

Na terenie kwatery znajduje się 59 grobów polskich uchodźców wojennych zmarłych w okresie od sierpnia 1941 r. do lutego 1947 r. oraz wystawiony w 2007 r. wysoki granitowy obelisk z wykutym w kamieniu wojskowym orłem na szczycie. Nagrobki ułożone są rzędowo po obydwu stronach alejki. Na jej końcu usytuowany jest wspomniany obelisk. Osobno, w południowo-wschodniej części, położone są groby dzieci. W kwaterze tej złożono w sumie szczątki piętnastu małych Polaków²⁴. Między rzędami mogił przebiegają ścieżki wysypane drobnym żwirem, częściowo zarosłe trawą. Główna alejka, a także prostopadła do niej ścieżka, zostały utwardzone i tworzą główną oś działki. Posadzono przy nich kilka małych ozdobnych krzewów, które korzystnie wpływają na estetykę kwatery.

Współczesny układ przestrzenny nieco różni się od pierwotnego. Ponieważ po wyjeździe polskich uchodźców z Palestyny spora część działki, na której znajdowały się groby dzieci, pozostała pusta, w późniejszych latach wykorzystywano ją dla celów grzebalnych. Najpierw, w latach 1977–1978, we wschodniej części tej parceli pochowano osiem Polek. Była wśród nich Aniela Krzysztonek (1884–1978), wyróżniona w 1969 r. medalem „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”²⁵. Większość pochowanych to polskie małżonki żydowskich obywateli Izraela, które pozostały przy wierze katolickiej²⁶. Groby te znajdują się obok siebie, w dwóch rzędach.

Z kolei po 1997 r. w różnych częściach polskiej kwatery pogrzebano co najmniej siedem osób innej narodowości, w większości zmarłych niedługo po urodzeniu. Ponieważ na płycie nagrobnej poza imieniem i nazwiskiem oraz datami życia brak innych informacji, trudno określić pochodzenie etniczne zmarłych.

²³ Obliczenia własne na podstawie planu kwatery (w skali 1:100) w: *Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jaffie*. Inwestor: Konsulat Polski w Tel Avivie. Oprac. arch. Krystyna Malkiewicz, Jerozolima, maj 1998, cz. 2: „Plan polskiej kwatery (stara część) cmentarza w Jaffie” (w posiadaniu Ambasady RP w Tel Awiwie, Wydział Konsularny (dalej: ARPwI). Według przeprowadzonej w maju 1998 r. inwentaryzacji 130 m kw. zajmowały alejka i ścieżki między grobami, a 15,3 m kw. tereny zielone.

²⁴ Jedno dziecko, zmarły w sierpniu 1942 r. Andrzej Merczyński, zostało pochowane wśród osób dorosłych. Pierwszy pochówek na terenie kwatery dziecięcej (Adama Głazewskiego) miał miejsce 4 II 1943 r. „Gazeta Polska”, 8 II 1943, s. 3.

²⁵ *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, vol. 1–2, red. nac. I. Gutman, red. współprowadzący S. Bender, S. Krakowski, Kraków 2009, s. 361.

²⁶ W tej części kwatery znajdują się również groby: Lucyny Epsztein (zm. 6 I 1977), Wiesławy Zyskind (zm. 30 I 1977), Jadwigi Schindelmann (zm. 10 III 1977), Antoniny Giser (zm. 3 IV 1977), Elżbiety Spatz (zm. 16 IV 1977), Filomeny Brodzkiej (zm. 29 III 1978) oraz Heleny Szeps (zm. 15 XI 1978).

Być może część wywodziła się z rodzin filipińskich lub latynoskich²⁷, a korzeni jednej osoby należy szukać w Afryce, na co wskazywałoby brzmienie nazwisk²⁸. Trzy nagrobki znajdują się w sąsiedztwie mogił dziecięcych, pozostałe w najstarszej części kwatery, wśród grobów uchodźców zmarłych w 1941, 1942 i 1943 r. Jak się wydaje, o takiej lokalizacji mogły zdecydować względy praktyczne — w wolnej przestrzeni między sąsiednimi polskimi grobami bez problemu mieścił się niewielki rozmiarami nagrobek zmarłego dziecka.

Ponadto w obrębie kwatery uchodźców znajdują się dwa dalsze nagrobki, nawiązujące kształtem oraz rozmiarami do grobów, w których w latach 1997–2007 pogrzebano osoby innej narodowości. Obydwa są bezimienne. Na jednym brak jakiegokolwiek inskrypcji, napis na drugim informuje o pochowaniu N.N.

Łącznie w obrębie polskiej kwatery znajduje się 76 grobów, w tym 59 grobów uchodźców wojennych, 8 mogił Polek zmarłych w latach 1977–1978 oraz co najmniej 7 mogił osób innej narodowości pochowanych po roku 1997. Najstarsze groby zlokalizowane są w zachodniej części kwatery, na lewo od głównej alejki. Tu spoczęli m.in. zmarli w 1941 r. Pierwszy pochówek po drugiej stronie odbył się dwa lata później, w lutym 1943 r.

Pierwszą pochowaną osobą była Maria Kierszniowska, zmarła 26 czerwca 1941 r. w wieku niespełna 24 lat. Niestety, upływ czasu zatarł napis na nagrobku i dzisiaj zamiast imienia i nazwiska widnieje na nim N.N. Najstarsza zachowana inskrypcja poświęcona jest osobie mjr. Jerzego Jagiełły, który zmarł 19 sierpnia 1941 r.²⁹

Spacerując między rzędami mogił, wśród najstarszych grobów można jednak zauważyć także dwie inskrypcje informujące o wcześniejszych pochówkach. Pierwsza z nich poświęcona jest zmarłemu w dzieciństwie Andrzejowi Merczyńskiemu (na płycie nagrobnej widnieje dzień 20 sierpnia 1940; grób nr 5), druga odnosi się do Jana Stadlera (jako data zgonu podany jest 18 stycznia 1941 r.; grób nr 3). W rzeczywistości w obydwu napisach został popełniony błąd. Stadler i Merczyński zmarli w 1942 r.³⁰, a datę taką sugeruje także usytuowanie ich grobów.

²⁷ Mary Grace Fatima Navarrosa (zm. 26 V 2005), Agnelo Silva (zm. 16 XI 2005), Melvin M. Rodrigues (zm. 1 I 2007), Cecilya Fernandes (brak na nagrobku informacji o dacie śmierci).

²⁸ Natalie Naa Akwele Sowah Mensah alias Ata Kakba (1944–1997).

²⁹ W Archiwum Kustodii Ziemi Świętej zachowało się datowane 12 X 1941 r. pismo administratora cmentarza, o. Francisco R. Martinez, w którym zezwalał on na wystawienie na grobie Jerzego Jagiełły płyty nagrobnej. ASCTS, Amministrazione del Cimitero di T.S. Nuovo.

³⁰ IPMS, A 49/183/847, KGTA, Teczka personalna Jana, Ady i Alfreda Stadlerów, Odpis protokołu zgonu poświadczony przez Ekspozyturę Delegata MPiOS w Tel Awiwie, 2 II 1942 r. (tekst w języku łańskim); nekrolog Stadlera: „Gazeta Polska”, 25 I 1942, s. 3; IPMS, A 77/4, Katolickie Duszpasterstwo Polskie w Palestynie (dalej: KDPwP), Ewidencja chrztów, małżeństw i zgonów, 1941–1945, Notatka dotycząca zgonu A. Merczyńskiego (jako data zgonu podany dzień 19 sierpnia).

Plan 2. Orientacyjny plan kwatery polskich uchodźców wojennych³¹

N↑

Pomnik																															
28	29	30	33	32	31	A								17	9	34	36	37	38	39	40										
19	21	22	23	25	26	27								41	42	43	45	47	50	51	52										
18	14	13	*	12	11	10	8							7	16	C	D	20	E	24	67	64	65	68							
														15	35	44	46	48	49	*											
1	*	2	*	3	B	*	4	*	5	+	6													F	G	*	H	66	61	62	63

Groby uchodźców oznaczono w porządku chronologicznym według dat śmierci. Numer nagrobka odpowiada kolejnemu numerowi inskrypcji zamieszczonej w części „Kwaterna polskich uchodźców wojennych — teksty inskrypcji”. Mniejszą czcionką zaznaczono nagrobki dzieci. Litera alfabetu wskazuje groby bezimiennne, a znak „+” nagrobek pozbawiony inskrypcji. Groby zmarłych w latach 1977–1978 oznaczono liczbami od 61 do 68. Kolejno: L. Epszstein (61), W. Zy-skind (62), J. Schindelman (63), A. Giser (64), E. Spatz (65), F. Brodzka (66), A. Krzysztonek (67) i H. Szeps (68).

1.3.2. Okiem historyka

Kwaterna została założona jako miejsce spoczynku polskich wygnańców wojennych — cywili i wojskowych, zmarłych w Tel Awiwie i jego okolicach. Tu pożegnali ich towarzysze broni, rodzina i przyjaciele, by po kilku latach ruszyć dalej. Jedni na front, inni na dalszą tułaczkę, wszyscy z nadzieją powrotu do wolnej ojczyzny.

Na terenie kwatery spoczęli uchodźcy z różnych środowisk i zawodów, ale znaczący odsetek stanowili wśród nich przedstawiciele inteligencji. Taka była specyfika uchodźstwa wojennego. Na tułaczym szlaku znalazło się wielu patriotów, ludzi wykształconych. Swoją nagrobek w Jafie mają m.in. senator II RP (Marcin Szarski), przedwojenny dyrektor Biura Personalnego w Prezydium Rady Ministrów (Jerzy Jagiełło), kawalerowie Orderu Virtuti Militari (ppor. Ludwika Kepisz-Kulikowska, mjr Gustaw Sroczyński), małżonka ostatniego premiera II RP (Germaine Składkowska), inspektor Okręgu Szkolnego Lwowskiego (Ludwik Taras), żołnierze armii gen. Władysława Andersa, urzędnicy państwowi³².

³¹ Uwzględniono także groby osób innej narodowości, oznaczając je symbolem „*”. Z lewej strony, od góry kolejno: Mary Grace Fatima Navarrosa (2005); Agnelo Silva (2005); Melvin M. Rodrigues (2007); Cecilya Fernandes (brak na nagrobku inf. o datach życia); Nica Mae Hadfong (2007). Z prawej strony, od góry kolejno: Natalie Naa Akwele Sowah Mensah alias Ata Kaka (1944–1997); Joshua Llanes (2001).

³² Ich biogramy znajdzie Czytelnik w części „Sylwetki”.

Tab. 3. Pochowani uchodźcy według zawodów i statusu społecznego³³

żołnierze	8	działacz KUP w Tel Awiwie	1
urzędnicy państwowi	4	pielęgniarka	1
robotnicy	4	żona premiera II RP	1
przemysłowcy	2	żony wojskowych	3
ochotniczki PSK	2	żona adwokata	1
prawnik, senator II RP	1	żona przemysłowca	1
inspektor szkolny	1	zmarli w dzieciństwie	16
nauczyciel	1	brak danych	12

Znamienne, że bardzo wielu spośród pochowanych w Jafie — co najmniej 18 osób — pochodziło z Kresów, z ziem zajętych w 1939 r. przez ZSRR. Dla porównania, w Polsce centralnej (wliczając Podlasie i Lubelskie) przyszło na świat co najmniej 12 osób. Jeszcze mniej w Galicji — 4 osoby³⁴. Ta wyraźna liczebna przewaga Kresowiaków ma swoje uzasadnienie. Wśród polskich uchodźców w Palestynie znaczący odsetek stanowili bowiem ewakuowani z ZSRR z armią gen. Andersa dawni mieszkańcy ziem wschodnich RP, deportowani przez władze sowieckie w 1940 i 1941 r.

Aż szesnaście osób pochowanych w kwaterze uchodźców zmarło w dzieciństwie. Oznacza to, że co czwarty uchodźca, który spoczął w Jafie, umierał nie osiągnąwszy wieku dojrzałego. Dwanaścioro odeszło zaraz po urodzeniu lub w pierwszych miesiącach po przyjściu na świat. Smutna konstatacja nasuwa się również, gdy porównamy długość życia dorosłych uchodźców. Okazuje się, że zdecydowana większość (31 osób na 43) zmarła nie ukończywszy 50 lat, a siedmioro nie dożyło nawet 30 roku życia (por. tab. 4).

Tab. 4. Pochowani w Jafie uchodźcy według długości życia³⁵

Wiek	Liczba pochowanych
zmarli w dzieciństwie	16
19–30 lat	7
31–40 lat	8
41–50 lat	15
51–60 lat	6
61–70 lat	3
powyżej 70 lat	4

³³ Opracowanie autora.

³⁴ Nie udało się ustalić miejsca urodzenia trojga uchodźców. Pozostali przyszli na świat: w Kiszyniowie, Poznaniu, Rydze, na Pomorzu oraz we Francji i USA (w każdym z tych miejsc po jednej osobie). Zob. rozdz. „Kwatera polskich uchodźców wojennych — teksty inskrypcji”.

³⁵ Opracowanie autora. W wykazie uwzględniono także pochowanych w bezimiennych mogiłach.

Na tak wysoką śmiertelność wpłynęło wiele czynników. Znaczna część uchodźców to dawni zesłańcy i więźniowie sowieckich łagrów, często ludzie chorzy, wyczerpani. Traumatyczne doświadczenia, niedożywienie i praca ponad siły w obozach i na zesłaniu osłabiały organizm, tak że stawał się on bardziej podatny na choroby i infekcje. Znaczenie miały również warunki życia w Palestynie, przede wszystkim klimat. Upalne i w zasadzie bezdeszczowe lata zwiększały ryzyko udaru słonecznego oraz odwodnienia organizmu. W gorący i parny letni dzień człowiek traci wskutek pocenia się duże ilości wody i żeby normalnie funkcjonować, powinien pić dużo płynów. Długotrwałe odwodnienie prowadzi do utraty siły, osłabienia organizmu, a nawet zagraża życiu, szczególnie małych dzieci oraz ludzi starszych. Do tych właściwości klimatu wynędzniałym uchodźcom na pewno nie było łatwo się przystosować. Często przyczyną śmierci były zapalenie płuc, gruźlica i udar serca.

Niektórzy uchodźcy odchodzili w tragicznych okolicznościach. Jan Narkiewicz, były żołnierz armii gen. Andersa, zginął w styczniu 1948 r. prawdopodobnie zastrzelony przez Irgun za domniemaną współpracę z Arabami (której nie udowodniono)³⁶. W lipcu 1943 r. w czasie kąpieli w morzu utonęła dwiętnastoletnia Jadwiga Sitańska, ochotniczka Pomocniczej Służby Kobiet³⁷. O okolicznościach jej śmierci dowiadujemy się z dramatycznej relacji świadka, mjr. Eugeniusza Kornela Boguckiego z Dowództwa Rejonu Etapowego — Komenda Placu Tel Awiw. *W pewnej chwili podchodząca fala uniosła Sitańską w głąb morza i Sitańska poczęła tonąć. Ja wraz z Kaplicką³⁸ zaczęliśmy ją ratować, jednak fale znosiły nas coraz bardziej w głąb morza. Podczas ratowania Sitańskiej wołaliśmy o pomoc, lecz nikt z zebranych na brzegu na pomoc nie przyszedł. Kaplicka widząc, że pomoc nie nadchodzi podpłynęła do brzegu — wołając o pomoc, ja zaś pozostałem przy Sitańskiej i podtrzymywałem ją jak mogłem — sądząc, że przecież ktoś na pomoc przyjdzie. W pewnym momencie siły mnie opuściły i poczęłem także tonąć. Odwróciłem się na plecy i straciłem poczucie rzeczywistości. Nagle zauważyłem jakiegoś mężczyznę, który mnie doholał do wystającego z wody słupa żelaznego. Odwracając się na plecy widziałem jeszcze głowę Sitańskiej nad wodą, lecz co się dalej stało nie wiem, gdyż jak*

³⁶ I. Ginor, G. Remez, op. cit., s. 140, 152 (jako J. Markowich). Szerzej zob. w rozdz. „Biografie”.

³⁷ Pomocnicza Służba Kobiet (PSK, „Pestki”) — ochotnicza formacja wojskowa działająca w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. Do głównych zadań PSK należała służba pozafrontowa — w szpitalach, szkołach dla sierot wojennych, łączności, w sztabach w charakterze sekretarek etc., *Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 Korpusu 1941–1945*, oprac. A. Bobińska, Warszawa 1999; M. Maćkowska, *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych w okresie 2 wojny światowej*, Londyn 1990.

³⁸ Janina Kaplicka — znajoma Boguckiego i Sitańskiej.

*zaznaczyłem straciłem poczucie świadomości. [...] Po upływie około pół godziny fale wyrzuciły zwłoki Sitańskiej i poczęto ją ratować, jednak bez skutku [...]*³⁹.

W kwaterze uchodźców najwięcej osób pochowano w 1945 i 1946 r. W ciągu tych dwóch lat odbyły się 32 pogrzeby, czyli ponad połowa wszystkich (tab. 5). Ta większa częstotliwość pochówków była spowodowana zwiększeniem się liczby Polaków ewakuowanych do Palestyny. Natomiast od 1947 r. środowisko uchodźców kurczyło się, gdyż jedni powracali do kraju, a drudzy decydowali się na wyjazd do Wielkiej Brytanii lub innych państw „wolnego świata”. Uchodźcy z Polski stanowili w owym czasie znaczącą część wiernych miejscowej parafii i w pewnych okresach zdarzało się, że większość pogrzebów miała polski charakter.

Tab. 5. Zestawienie chronologiczne grobów polskich uchodźców⁴⁰

Rok	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
Liczba grobów	3	3	7	8	15	17	6

Warunki klimatyczne powodowały, że zmarłych grzebano na ogół już następnego dnia po zgonie, a nawet jeszcze tej samej doby. Tak było w przypadku generałowej Składkowskiej, która zmarła 9 października 1945 r. rankiem i została pochowana kilka godzin później, po południu⁴¹. Nabożeństwa żałobne odprawiano zazwyczaj w kościele parafialnym św. Antoniego, w kościele św. Piotra w Jafie, w Kaplicy Polskiej w Tel Awiwie, a także w Bazylice Grobu Pańskiego w Jerozolimie⁴². Odejście bardziej znanych uchodźców odnotowywała „Gazeta Polska”. Na jej łamach ukazały się nekrologi i wspomnienia o trzynastu osobach pochowanych w Jafie⁴³.

Uroczystości pogrzebowe, szczególnie postaci znaczących, gromadziły wiele osób. Zdarzało się, że zmarłych żegnali, poza kręgiem rodziny i znajomych, także przedstawiciele polskich władz w Palestynie oraz organizacji uchodźczych, cywilnych i wojskowych. W pogrzebie Jerzego Jagiełły (zm. 19 sierpnia 1941)

³⁹ Relacja mjr. Boguckiego została zaprotokołowana 11 VII 1943 r. w kancelarii Posterunku Żandarmerii w Tel Awiwie. Pełny tekst w: IPMS, A 49/183/821, KGTA, Teczka personalna Jadwigi Sitańskiej.

⁴⁰ W wykazie nie uwzględniono grobów, które nie zachowały się. Natomiast wzięto pod uwagę bezimiennie mogiły, ponieważ udało się ustalić nazwiska pochowanych.

⁴¹ AFSS/I/1, Relacja z ostatnich chwil życia i pogrzebu G. Składkowskiej; AE/FSS/I/2, Metryka zgonu G. Składkowskiej wystawiona przez Duszpasterstwo Dowództwa Rejonu Terytorialnego Palestyna, 15 X 1945.

⁴² Na podstawie nekrologów w „Gazecie Polskiej” (por. 17 XII 1941, 8 II 1943, 9 VIII 1944, 28 XI 1944, 27 IX 1945, 12 X 1945, 12 II 1947).

⁴³ Znacznie więcej nekrologów i notek zamieszczanych na łamach „Gazety Polskiej” informowało jednak o uchodźcach pochowanych na cmentarzu katolickim w Jerozolimie (materiałem takim dysponujemy w odniesieniu do co najmniej 32 osób). Być może jakiś wpływ mógł mieć na to fakt, że siedziba redakcji tego dziennika mieściła się właśnie w Jerozolimie. Zob. A. Patek, *Polski cmentarz w Jerozolimie...*, s. 57 i n.

wziął udział Konsul Generalny RP w Tel Awiwie Henryk Rosmarin⁴⁴. Konsul Rosmarin, a także kierownik telawiwskiej Ekspozytury Delegatury MPiOS Jerzy Lechowski, prezes Komitetu Uchodźców Polskich w Tel Awiwie dr Leon Barysz, zastępca Oficera Placu por. Ignacy Płonka oraz nauczyciele i uczniowie Gimnazjum Polskiego w Tel Awiwie żegnali byłego dyrektora polsko-holenderskiej Spółki Akcyjnej „Przemysł Futrzany” Jana Stadlera (zm. 18 stycznia 1942)⁴⁵. W ostatniej drodze generałowej Składkowskiej (zm. 9 października 1945) towarzyszyli m.in. Jerzy Lechowski, Leon Barysz oraz ppłk Mieczysław Kaplicki, naczelny lekarz Ośrodka Zdrowia dla Polskich Wychodźców w Tel Awiwie, a także przebywający w Palestynie przedwojenni prominenci, jak Stefan Dąbkowski (wicemarszałek Senatu) i płk Ludwik Bociański (były wojewoda poznański)⁴⁶.

Załatwianiem bieżących spraw związanych z pochówkiem zajmowała się Ekspozytura Delegatury MPiOS w Tel Awiwie, w ramach której wyodrębniono osobny referat opieki nad zmarłymi. Szefem referatu był Karol Sobota, przed wojną wiceprezes sądu w Kołomyi⁴⁷. *Wszystkie zgony ja osobiście zgłaszam w parafii* — pisał do ks. kan. Stefana Pietruszki — *i wręczam zawsze zezwolenie urzędu zdrowia na pogrzeb*⁴⁸. Gdy zmarły nie miał rodziny ani krewnych, pozostałe po nim ruchomości przechodziły do depozytu Ekspozytury Delegatury MPiOS, która mogła zarządzić publiczną sprzedaż licytacyjną⁴⁹.

Dokumentację zgonów prowadziło Katolickie Duszpasterstwo Polskie w Palestynie. W jego gestii spoczywało przygotowanie protokołu pogrzebu oraz metryki zgonu. Proboszcz polskich uchodźców każdorazowo wypełniał „Kartę zawiadomień o zgonie dla duszpasterstwa”, w której odnotowywano m.in. datę i miejsce urodzenia zmarłego oraz jego śmierci, imiona rodziców, informację o małżonku, a także (w celu ewentualnego późniejszego powiadomienia krewnych) miejsce ostatniego zamieszkania w Polsce⁵⁰. Osobny rejestr zgonów parafian („Liber defunctorum”) prowadziła parafia św. Antoniego. Obowiązek

⁴⁴ *Pogrzeb śp. Jerzego Jagielly*, „Gazeta Polska”, 24 VIII 1941, s. 4.

⁴⁵ Nekrolog Jana Stadlera, „Gazeta Polska”, 25 I 1942, s. 3. W pogrzebie uczestniczyli także nauczyciele i uczniowie polskiego liceum w Tel Awiwie.

⁴⁶ AE/FSS/I/1, Relacja z pogrzebu Germaine Składkowskiej (zob. Aneks, dok. 3).

⁴⁷ AAN, MPiOS 94 (s. 244), *Wykaz imienny zatrudnionego personelu z podaniem pełnionych funkcji, posiadanych kwalifikacji oraz wysokości plac* (1944 r.).

⁴⁸ AKP, Du III/T. 340/9, Pismo Karola Soboty do ks. Stefana Pietruszki, 23 VIII 1945.

⁴⁹ Przykładowo w wyniku licytacji ruchomości pozostałych po zmarłej 3 II 1945 r. Helenie Zajączkowskiej uzyskano łącznie 6795 mils. IPMS, A 49/183/1038, KGTA, Teczka personalna Heleny Zajączkowskiej, Protokół licytacyjnej publicznej sprzedaży ruchomości po zmarłej Helenie Zajączkowskiej, 9 i 13 III 1945 r.; ibidem, A 49/183/821, Teczka personalna Jadwigi Sitańskiej, Protokół z odbioru rzeczy pozostałych po zmarłej Jadwidze Sitańskiej, 21 VII 1943 r. 1 mill = 1/1000 £P.

⁵⁰ Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Anglii i Walii (dalej: APMKwAW), zesp. Ordynariat Polowy bp. Józefa Gawliny, Materiały Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego w Palestynie; AKP, Du III/T. 341/6, Pismo ks. S. Pietruszki do Delegatury MPiOS w Jerozolimie, 13 XI 1945.

ten wynikał z prawa kościelnego. W rejestrze poza imieniem i nazwiskiem zmarłego oraz datą śmierci wpisywano także jego wiek, dzień pogrzebu, informację o przyjęciu ostatniego namaszczenia, a w wielu przypadkach także imiona rodziców. Wszystkie zapisy dotyczące polskich uchodźców zmarłych do początku listopada 1946 r. własnoręcznie wprowadzał proboszcz parafii Bonaventura Akiki OFM, a potem jego następcą Aloysius Stellaci OFM. Zdarzało się, że kilka kolejnych notatek odnosiło się wyłącznie do osób z Polski, co świadczyło o znaczącym udziale uchodźców wśród ogółu parafian⁵¹.

Jak wynika z zachowanej dokumentacji Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego, zmarłych na miejsce spoczynku zwyczajowo odprowadzali kolejni proboszczowie uchodźców cywilnych księża Bronisław Niemkiewicz, Franciszek Ziebura i Jan Jażdżewski, a sporadycznie także inni duchowni. Przykładowo przy pogrzebie mjr. Gustawa Sroczyńskiego (zm. 23 maja 1946), oficera Dowództwa Rejonu Terytorialnego Palestyna, asystował proboszcz Wojska Polskiego ks. ppłk Teofil Wdzięczny⁵².

Świecki charakter miało pożegnanie nauczyciela komunisty Ludwika Strzałkowskiego (zm. 29 marca 1946). Według Heleny Zatorskiej, działaczki Związku Patriotów Polskich na Środkowym Wschodzie, a wcześniej nauczycielki w polskim gimnazjum i liceum w Tel Awiwie, żona Strzałkowskiego *jako niezachwiana ateistka nie chciała zgodzić się na żadne obrzędy religijne, których omińnięcie nie było w Palestynie bynajmniej łatwe*⁵³. Oficjalne uroczystości, z udziałem m.in. Delegata rządu warszawskiego Romualda Gadomskiego oraz przedstawicieli lewicowych organizacji (Komitet Obywatelski Jedności Narodowej, ZPP na Środkowym Wschodzie, Zrzeszenie Demokratyczne Uchodźców Polskich i in.) odbyły się dopiero na drugi dzień po pochówku, 31 marca⁵⁴. Wedle relacji zamieszczonej w komunistycznym „Biuletynie Wolnej Polski” szpital Hadassah o śmierci Strzałkowskiego zwyczajowo poinformował związanych z rządem na uchodźstwie urzędników Komitetu do Spraw Polskich (The Palestine Government Committee for Polish Affairs), którzy *nie zawiadamiając żony i córki pochowali po kilku godzinach zmarłego*⁵⁵. Zapis w parafialnej „Liber defunctorum” potwierdza, że istotnie pogrzeb miał miejsce wcześniej, 30 marca 1946 r.⁵⁶

⁵¹ Saint Anthony's Catholic Church, Tel Aviv-Jaffa (dalej: SAC), *Defunctorum 06 May 1932 – 22 Sept. 2005*, przykładowo: 1943 (nr 11–12, 17–18, 23–25), 1945 (nr 12–14, 17–19, 32–34), 1946 (nr 10–12).

⁵² Inf. z APMKwAW, zesp. Ordynariat Polowy bp. Józefa Gawliny.

⁵³ H. Zatorska, *Spoza smugi cienia...*, s. 156.

⁵⁴ *Pogrzeb Ludwika Strzałkowskiego*, „Biuletyn Wolnej Polski” (Tel Awiw), 5 IV 1946, nr 14 (84), s. 6 (zob. Aneks, dok. 4).

⁵⁵ *Ludwik Tadeusz Strzałkowski*, „Biuletyn Wolnej Polski” (Tel Awiw), 5 IV 1946, nr 14 (84), s. 1; Zob. też R. Gadomski, *Dzieje pewnego zakładnika*, w: *Ludwik Tadeusz Strzałkowski*, Warszawa 1948, s. 53.

⁵⁶ SAC, *Defunctorum...*, s. 92 (nr 12).

Nie znamy niestety stanowiska drugiej strony. Można jedynie domniemywać, że w środowiskach związanych z rządem na uchodźstwie górę wzięły obawy, żeby pogrzeb znanego działacza lewicy i byłego więźnia obozu dyscyplinarnego w Latrun nie przekształcił się w komunistyczną demonstrację. Istotnie, późniejsze uroczystości przy grobie Strzałkowskiego stały się okazją do ataków na emigrację niepodległościową. W przemówieniach na cmentarzu zaciekle krytykowano „ludzi Andersa” jako „faszystów” i „reakcję” i obwiniano za przedwczesną śmierć współtowarzysza. Helena Zatorska, zabierając głos w imieniu ZPP, posunęła się nawet do porównania hitlerowskich obozów śmierci z *tym obozem koncentracyjnym w Latrun, utrzymanym przez reakcyjną bandę Andersa*⁵⁷.

Zastanawiać może, dlaczego wśród uchodźców w Tel Awiwie nie został pochowany zmarły w tym mieście 22 października 1947 r. kierownik telawiwskiej Ekspozytury MPiOS Jerzy Lechowski. Jego pogrzeb odbył się w Jerozolimie, w kwaterze polskich uchodźców na cmentarzu katolickim na górze Syjon. Decyzja ta, jak się wydaje, mogła pozostawać w związku z likwidacją Ekspozytury w Tel Awiwie. Liczba uchodźców sukcesywnie malała i stopniowo zwijano placówki związane z ich pobytem w Palestynie. Przez jakiś czas funkcjonowała jeszcze Delegatura Polskiej Opieki w Jerozolimie i to ona zajęła się pogrzebem Lechowskiego⁵⁸.

Polskie groby miały znaczenie dla zbiorowej świadomości uchodźców. Nie tylko utrwały pamięć o korzeniach, ale również w jakiś sposób integrowały wspólnotę uchodźczą. Polacy przychodzili tu, by pomodlić się na mogiłach bliskich, spotkać rodaków, oddać się chwili refleksji. Nie bez znaczenia było to, że polskie groby znajdowały się w osobnej, wyodrębnionej kwaterze. Środki związane z jej utrzymaniem zabezpieczała Delegatura MPiOS. W 1946 r., w związku ze stopniowym zwijaniem placówek rządu na uchodźstwie, Delegat MPiOS podjął decyzję o przekazaniu opieki nad grobami Katolickiemu Duszpasterstwu Polskiemu w Palestynie⁵⁹. Nie udało się jednak ustalić, kiedy i na jakich warunkach to nastąpiło.

Uroczystości obchodzono Dzień Wszystkich Świętych i Dzień Zaduszny. Na cmentarzu zbierali się wierni i ich duszpasterze na wspólną modlitwę, by następnie przejść w procesji między polskimi mogiłami. Przystrojone nagrobki poświęcano i odprawiano nabożeństwa za dusze zmarłych. Środki na przybranie grobów żołnierzy pochodziły z funduszy polskich władz wojskowych. Przykładowo w 1945 r. na uporządkowanie i upiększenie każdej żołnierskiej mogiły przeznaczono po 250 milsów. Niestety, w kolejnych latach, wraz z likwida-

⁵⁷ *Pogrzeb Ludwika Strzałkowskiego*, s. 6.

⁵⁸ IPMS, A 11E/1230, MSZ, Wyciąg z listu konsula Stanisława Rosmańskiego do Zygmunta Zawadowskiego, pisma Rządu RP na Uchodźstwie w Libanie, o okolicznościach śmierci Jerzego Lechowskiego, 25 XI 1947. Edycja w: A. Patek, *Polski cmentarz w Jerozolimie...*, s. 103–108.

⁵⁹ AKP, Du III/T. 268/7, Pismo ks. S. Pietruszki do Delegata MPiOS, 15 VII 1946.

cją agend emigracyjnego Rządu RP, środki te przychodziły z opóźnieniem⁶⁰. Msze święte żałobne najczęściej miały miejsce w Kaplicy Polskiej w Tel Awiwie, a także w kościele św. Piotra w Jafie⁶¹. Za religijną stroną uroczystości odpowiedzialne było Katolickie Duszpasterstwo Polskie w Palestynie.

Po raz ostatni liczniejsza rzesza uchodźców wzięła udział w Zaduszkach w 1947 r. Zgodnie z zasadami kalendarza liturgicznego uroczystość Dnia Zadusznego obchodzono wtedy 3 listopada (w poniedziałek), ponieważ 2 listopada przypadał tego roku w niedzielę. Podczas modlitwy na cmentarzu opiece Bożej polecano również dusze rodaków poległych w czasie wojny, w kraju i na obczyźnie. Msze święte żałobne odprawiono tego dnia trzy razy (o godzinie 7.00, 7.30 i 8.00) w Kaplicy Polskiej w Tel Awiwie. Karteczki z nazwiskami zmarłych, których dusze polecano wspólnej modlitwie (wypominki) składano wcześniej, 1 listopada, w kaplicy i na cmentarzu w Jafie⁶².

W 1946 r. polską kwaterę uporządkowano i przeprowadzono szereg prac budowlanych. Miały one charakter kompleksowy i obejmowały m.in. niwelację terenu i jego odwodnienie, wykonanie ogrodzenia (długości 112,7 m) w postaci muru z boniowanego kamienia⁶³ oraz wytyczenie ścieżek. Ścieżki wzmocniono gładko obrobionymi betonowymi krawężnikami o wysokości 10 cm i łącznej długości 226,2 m. W ramach robót wystawiono również 24 nagrobki, a dwa dalsze, które niszczały (na grobach Jadwigi Sitańskiej i Jana Włodarczyka) gruntownie odnowiono. Uzupełniono inskrypcje nagrobne. Zadbano także o estetykę, sadząc 276 krzewów (żywopłot). Z protokołu prac wynika, że na teren kwatery prowadziła bramka wejściowa, ale brak bliższych danych jak wyglądała⁶⁴.

Roboty budowlane wykonała firma polskiego przedsiębiorcy z Jeruzolimy, Antoniego Dopierało. Kierownictwo prac spoczywało w rękach inżyniera Łukasza Obtulowicza, jednego z liderów Stowarzyszenia Inżynierów i Techników na Środkowym Wschodzie. Zleceniodawcą robót był Delegat Polskiej Opieki (dawna Delegatura MPiOS), Kazimierz Jaroszewski, przed wojną działacz PPS w zagłębiu borysławsko-drohobyckim. Stosowną umowę zawarto 19 grudnia 1945 r. Kosztorys opiewał na sumę 1627,329 funtów palestyńskich⁶⁵.

Prace ukończono z dużym opóźnieniem. Jak czytamy w protokole *opóźnienie terminu ukończenia robót wynikało z powodu 35 dni deszczowych w okresie zimowym i w związku z tym praca w kamieniołomach była przez cały prawie okres*

⁶⁰ AKP, Du III/T. 268/2, 3 i 15, Pisma ks. Teofila Wdzięcznego (24 IX 1945 i 25 I 1947) i ks. Jana Brandysa, Dziekana Wojska Polskiego (17 IX 1945).

⁶¹ *W Dzień Zaduszny nabożeństwa za zmarłych*, „Gazeta Polska”, 31 X 1941, s. 4; ibidem, 1 XI 1942, s. 4; ibidem, 31 X 1947, s. 2 (notatki w dziale „Kronika”).

⁶² *Zaduszki Polskie*, „Gazeta Polska”, 3 XI 1947, s. 2; ibidem, 31 X 1947, s. 2.

⁶³ Kamień z dekoracyjnie obrobioną krawędzią lub licem.

⁶⁴ AAN, Akta Antoniego Pająka i jego rodziny, sygn. 19 (s. 43-45), Protokół w sprawie kolaudacji robót budowlanych na cmentarzu polskim w Jafie, 6 VIII 1946.

⁶⁵ Ibidem, s. 43, 45. Kolaudantem robót był inż. Robert Herold, kierownik referatu gospodarczego Delegatury Polskiej Opieki. Materiały dotyczące Herolda: IPMS, A 49/183/318.

zimowy przerwana. Ponadto częste ograniczenia ruchu, spowodowane zakazem Władz Palestyńskich [brytyjskiej administracji mandatowej – AP] /curfew/ były powodem dalszych przerw w pracy i w transportach⁶⁶. Chodziło o godzinę policyjną, którą władze brytyjskie zarządzały, gdy sytuacja w Palestynie ulegała napięciu.

Decyzja o wyasygnowaniu środków na uporządkowanie i odnowienie kwatery uchodźców miała duże znaczenie. Niewykluczone, że umożliwiła przetrwanie polskich grobów przez kolejne dziesięciolecia. Już bowiem rok później Polacy wojenni wygnańcy, których bliscy spoczywali w Jafie stopniowo z Palestyny wyjeżdżali do innych krajów.

W 1948 r., po wygaśnięciu brytyjskiego mandatu, Żydzi proklamowali Państwo Izrael. W Ziemi Świętej przebywali wtedy już nieliczni polscy uchodźcy, głównie ci, którzy założyli tam rodziny. Przez kolejne trzydzieści lat na terenie kwatery, jak się wydaje, nie odbywały się pochówki. Zmarłych Polaków chowano w głębi działki, za grobami uchodźców. Ponieważ stopniowo przybywało tam mogił, w latach 1977–1978 w wolnej jeszcze części kwatery, obok grobów dziecięcych, pogrzebano osiem osób, o czym była już mowa.

Przez kilkadziesiąt lat czas, a być może i ręka ludzka nie oszczędzały polskich grobów. Zachowane przekazy informują o postępującym zaniedbaniu kwatery⁶⁷. Wiele krzyży było połamanych, a płyty nagrobne popękały do tego stopnia, że nie zawsze dawało się już precyzyjnie odczytać starte przez deszcze i wiatr napisy. Według przeprowadzonej w maju 1998 r. inwentaryzacji 31 krzyży i 25 płyt nagrobnych było w różnym stopniu zniszczonych. Ścieżki wysypane pierwotnie żwirem zachowały się tylko częściowo⁶⁸. Napisy na kilku nagrobkach były już nieczytelne⁶⁹.

Destrukcję w pewnym stopniu mógł przyspieszać lichej materiał, z jakiego na skutek wojennego ubóstwa wykonano nagrobki. Mogły się do niej przyczynić także akty wandalizmu. Jak donosiła Katolicka Agencja Informacyjna, w kwietniu 1998 r. na cmentarzu dwukrotnie dochodziło do profanacji grobów i połamania krzyży. Proboszcz parafii św. Antoniego wyraził przekonanie, że sprawcami byli *nieprzyjaciele krzyża, o których w Jafie nietrudno*⁷⁰. W depeszy brak jednak

⁶⁶ AAN, Akta Antoniego Pająka, sygn. 19 (s. 45), Protokół w sprawie kolaudacji robót budowlanych.

⁶⁷ M. Roubicek, *Echo of the Bugle. Extinct military and constabulary forces in Palestine and Transjordan 1915–1967*, Jerusalem 1975, s. 70; A. Klugman, *Polonica w Ziemi Świętej*, s. 92.

⁶⁸ Dane za: K. Malkiewicz, „Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jafie”, s. 1 (robocze materiały opracowania w wersji elektronicznej udostępnione przez Autorkę).

⁶⁹ Ibidem. Świadczy o tym również zamieszczona w Internecie w sierpniu 2004 r., na blogu Henryka Drzewieckiego („Boguna”), lista Polaków pochowanych w kwaterze uchodźców. Jej autor nie był już w stanie odczytać inskrypcji na siedmiu nagrobkach, a na dalszych czterech (Wincentego Krochmala, Piotra Kuncewicza, Mariana Andrzeja Pukackiego i Romana Rogozińskiego) kilku fragmentów napisów. [H. Drzewiecki], *Cmentarz Polski w Jaffie*, <http://bogun.blog.onet.pl/Cmentarz-Polski-w-Jaffie,2,ID3886701,n>.

⁷⁰ Izrael: *profanacja cmentarzy w Jaffie*, depesza KAI z 19 kwietnia 1998 r.

informacji, czy zniszczone zostały groby również w polskiej części nekropolii. Notowano także przypadki kradzieży metalowych części znajdujących się na nagrobkach.

Co ciekawe, w lepszym stanie zachowało się sporo najstarszych grobów (z 1941 i 1942), masywniejszych w porównaniu z nagrobkami z późniejszych lat. Jak wynika ze wspomnianej inwentaryzacji z maja 1998 r., tylko na dwóch zniszczeniu uległa płyta, a pozostałe wymagały jedynie oczyszczenia. Bez większych uszkodzeń przetrwał również nagrobek generałowej Składkowskiej. Być może w pierwszych latach uchodźstwa emigranci i ich rodziny posiadali jeszcze na tyle środków, żeby wystawić solidniejszy nagrobek.

Inwentaryzacja wykazała ponadto w obrębie kwatery uchodźców dwa bezimiennie krzyże. Znajdowały się one w bezpośrednim sąsiedztwie grobów dziecięcych⁷¹. Niewykluczone, że mogły one oznaczać miejsce mogił, które z czasem popadły w zapomnienie. Dzisiaj na tym miejscu znajdują się dwa inne nagrobki, w tym jeden opatrzony inskrypcją N.N., być może symbolicznie nawiązujący do wspomnianego nieoznaczonego krzyża.

Tab. 6. Stan nagrobków kwatery uchodźców według inwentaryzacji z maja 1998 r.⁷²

Zniszczone płyty nagrobne	groby: W.A. Aleksiejczyk, J. Grzybowska, W. Kamiński, S.D. Kowalska, P. Kuncewicz, P. Kurek, P. Makar, C. Mularczyk, L. Pańczyszyn, M. Poleński, M.A. Pukacki, J. Siedacz, G. Sroczyński, W. Stokowski, M. Szarski, J. Wagner, W. Wołoszyn
Zniszczone krzyże	groby: W.A. Aleksiejczyk, A. Głazewski, S. Harabasz, E. Janiszewska, E.B. Jaworski, W. Keffermüller, L. Kepisz-Kulikowska, M. Kosik, S.D. Kowalska, T. Kowalski-Kowalczyk, W. Krochmal, P. Kurek, Z. Łappo, P. Makar, J. Makowski, J. Masztelarz, C. Mularczyk, Z. Piotrowski, M.A. Pukacki, R. Rogoziński, J. Siedacz, G. Sroczyński, K. Stankowska, W. Stokowski, L. Strzałkowski, W. Tymrakiewiczowa, J. Wagner, Z. Wojdyło, W. Wołoszyn, H. Zajączkowska
Groby przechylone	groby: S. Harabasz, H. Kaplicz, L. Kepisz-Kulikowska, M. Kosik, W. Krochmal, Z. Łappo, K. Łukasiewicz, Z. Piotrowski, M.A. Pukacki, W. Tymrakiewiczowa

Ponadto na dalszych siedmiu nagrobkach płyta była zniszczona w stopniu uniemożliwiającym odczytanie nazwiska pochowanej osoby, a czternaście grobów wymagało gruntownego oczyszczenia.

⁷¹ Dokładna lokalizacja na planie polskiej kwatery: ARPwI, K. Malkiewicz, *Inwentaryzacja i projekt renowacji...*, cz. 2. Zob. plan 8 na wklejce.

⁷² Ibidem: „Plan polskiej kwatery (stara część) cmentarza w Jaffie”.

Mimo zniszczeń zdecydowana większość grobów zachowała się i po latach można je było poddać renowacji. Niestety, kilka mogił uległo całkowitemu zatarciu i nie pozostał po nich żaden ślad. Z rejestru zgonów parafii św. Antoniego w Jafie, a także z dokumentacji udostępnionej przez Polską Misję Katolicką w Anglii i Walii wynika, że w kwaterze uchodźców prawdopodobnie pochowano cztery dalsze osoby — były nimi kolejno: Aleksander Duszak (zm. 4 lipca 1947), Franciszek Cholewa (zm. 25 listopada 1947), Jan Narkiewicz (zm. 13 stycznia 1948) i Józef Pitrusak vel Antoni Pietruszczak (zm. 9 grudnia 1949)⁷³. Być może nie zdążono im wystawić murowanego nagrobka, gdyż albo ludzie ci byli samotni i nie miał kto dopilnować tych spraw, albo rodzina opuściła Palestynę niedługo po ich śmierci, którymś z transportów ewakuacyjnych. Pozbawiona opieki ziemna mogiła z czasem mogła ulec zapomnieniu. Skądinąd osoby, o których mowa, rzeczywiście odeszły w okresie, gdy polska społeczność w Palestynie już zanikała. Warto również zauważyć, że pochowano je w pewnym oddaleniu od istniejących grobów. Może nie pozostało to bez wpływu na zapomnienie tych mogił?

Według szkicu sytuacyjnego polskiej kwatery, przygotowanego w maju 1950 r. dla ks. kan. Stefana Pietruszki, na dwóch grobach położonych w sąsiedztwie kwatery dziecięcej już wtedy nie zachowały się żadne napisy. Brakowało także krzyży⁷⁴. Można przypuszczać, że były to miejsca spoczynku wspomnianych wcześniej Aleksandra Duszaka i Franciszka Cholewy, ale pewności nie ma. Na planie zaznaczono natomiast groby Narkiewicza i Pietruszczaka (Pitrusaka?). Pierwszy z nich znajdował się zaraz za kwaterą uchodźców, w nowym niezapełnionym jeszcze rzędzie. W tym samym rzędzie, ale po przeciwległej stronie pochowano Pietruszczaka⁷⁵. Grób Narkiewicza już w 1950 r. był słabo widoczny i odnaleziono go dopiero po uporządkowaniu cmentarza. W kolejnych latach uległ pełnemu zatarciu. Pozostałość po mogile Pietruszczaka stanowiły być może resztki murku widoczne jeszcze w 2014 r. między nagrobkami z późniejszych lat.

Z rejestru zgonów parafii św. Antoniego, a także z dokumentów Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego w Palestynie wynika, że na cmentarzu *Terrae Sanctae* pochowano także dwoje niemowląt — dzieci polskich uchodźców. Były nimi Janina Krempińska, córka Michała i Janiny (zm. 27 stycznia 1943 przeżywszy

⁷³ SAC, *Defunctorum...*, s. 102, 104, 105, 111. Nazwiska te, w oparciu o zapisy parafialne, przywołuje również pochodzący z 1950 r. wykaz Polaków pochowanych na cmentarzu: APMKwAW, Ordynariat, *List of Christian Poles buried in Jaffa, Roman Catholic Cemetery* (3 V 1950 r.). Między obydwu źródłami zachodzą jednak różnice dotyczące brzmienia nazwisk: Aleksander Duszak (*Defunctorum*, z dopiskiem „Polonus”) i Aleksandra Duszek (wykaz z 1950 r.), Józef Pitrusak (*Defunctorum*) i Antoni Pietruszczak (wykaz). W rejestrze zgonów błędnie zapisano nazwisko Narkiewicza (jako Narkowski).

⁷⁴ APMKwAW, Ordynariat, *Szkic sytuacyjny. Polski odcinek cmentarza w Jaffie* (1950 r.).

⁷⁵ Ibidem.

pięć dni)⁷⁶ oraz dziecko Józefa i Zofii Schenhoferów (zm. 10 listopada 1943, zaraz po urodzeniu). Śmierć Schenhofera odnotowano w rejestrze zgonów parafii, jednak bez podania imienia⁷⁷. Trudno powiedzieć, w którym miejscu pochowano te dzieci. Ich grobów nie ma na planie polskiej kwatery z 1950 r., co może oznaczać, że albo nie zachowały się, albo obydwójce noworodków pogrzebano gdzie indziej. Nie można wykluczyć, że córkę Krempińskiej pochowano obok matki, która zmarła w połogu dwa dni wcześniej. W sąsiedztwie jej grobu znajduje się niewielki nagrobek pozbawiony inskrypcji — może właśnie on kryje szczątki tego dziecka?

Niewykluczone, że w kwaterze uchodźców albo w jej pobliżu mogła spocząć jeszcze jedna osoba z Polski. Parafialna „Liber defunctorum” pod datą 4 października 1949 r. odnotowała śmierć dwudziestopięcioletniej Heleny Gruber („Polona”), podając, że pochowano ją *apud Polonos* (obok Polaków)⁷⁸. Osoby o tym nazwisku nie wymienia jednak wspomniany wykaz i szkic sytuacyjny z maja 1950 r. Trudno dociec dlaczego.

Mogilami polskich uchodźców w Jafie nie interesowały się władze PRL, ponieważ nie przywiązywały wagi do miejsca spoczynku ludzi ideowo obcych. Po drugie — po wojnie sześciodniowej, 12 czerwca 1967 r., Polska zerwała stosunki dyplomatyczne z Izraelem, które zostały przywrócone dopiero 27 lutego 1990 r.⁷⁹

Kwaterna nie była jednak całkowicie zapomniana. Pamiętali o niej polscy duchowni odbywający posługę w Jafie, a także nieliczna miejscowa Polonia. Wiadomo, że raz do roku pewną sumę pieniędzy na konserwację grobu swojej małżonki przysyłał gen. Składkowski⁸⁰. Po przywróceniu stosunków dyplomatycznych między Polską a Izraelem w opiekę na grobami uchodźców włączyła się Ambasada RP w Tel Awiwie oraz nowo powstała Fundacja „Polonica w Izraelu”. Fundacja stawiała sobie za cel ochronę polskich pamiątek i śladów polskości znajdujących się w Ziemi Świętej, a w jej działalność włączyły się polskie placówki i przedsiębiorstwa w Izraelu oraz przebywający tam polscy duchowni, a także obywatele izraelscy. Dzięki Fundacji uporządkowano najbardziej zaniedbane groby żołnierzy⁸¹. Fundusze na uprzątnięcie kwatery uchodźców i wyczyszczenie znajdujących się tam mogił wyłożył przed Dniem

⁷⁶ Pogrzeb odbył się 28 I 1943 r. SAC, *Defunctorum...*, s. 67 (nr 3, błędnie jako Krempinowska). Inf. z APMKwAW.

⁷⁷ Dziecko zostało pochowane 10 XI 1943 r. APMKwAW, *Defuncti anno 1943 in Paroecia Jaffa*, No. 24; SAC, *Defunctorum...*, s. 72 (nr 24).

⁷⁸ SAC, *Defunctorum...*, s. 110 (nr 9).

⁷⁹ J. Dyduch, op. cit., s. 27, 46.

⁸⁰ AE/FSS/I/1, Notes pt. *Stawoj Składkowski. Chronologia życia*. W swoich notatkach pod rokiem 1954 generał zapisał: *wysyłam co roku koło 9. 10. £ 3 do proboszcza w Jaffie na mszę i konserwację grobu Minon*.

⁸¹ „Fundacja Polonica w Izraelu”, depesza KAI z 5 września 1996 r.

Wszystkich Świętych również polski konsulat. Tak było np. w 2003 r., kiedy przyozdobiono groby kwiatami o barwach narodowych⁸².

Niestety, z każdym rokiem kwaterna coraz bardziej wymagała gruntownej renowacji, aby nie zaginęła pamięć o pochowanych tam Polakach. Na przeszkodzie przez wiele lat stał brak środków.

Z inicjatywy Wydziału Konsularnego Ambasady RP w Tel Awiwie w maju 1998 r. została opracowana inwentaryzacja polskiej kwatery oraz projekt jej odnowienia. Autorem dokumentacji była architekt Krystyna Malkiewicz z Wrocławia⁸³. W ramach prac przygotowawczych przewidywano: (a) przeprowadzenie wizji lokalnej, (b) zidentyfikowanie grobów w polskiej kwaterze, (c) konsultacje z gospodarzami cmentarza, przedstawicielami Fundacji „Polonica w Izraelu” i ks. Grzegorzem Pawłowskim, (d) opisanie stopnia zniszczenia, (e) wykonanie dokumentacji fotograficznej oraz (f) wskazanie uszkodzonych fragmentów (nagrobków, napisów), które należy zrekonstruować⁸⁴.

Przygotowane opracowanie było solidnym, szczegółowym opisem zarówno stanu istniejącego, jak i projektowanego zakresu remontu. Zawierało dokładny plan kwatery (w skali 1:100), wykaz wszystkich grobów i zachowanych inskrypcji, rysunek modelowy nagrobków (w skali 1:5), projekty nowych tablic nagrobnych (skala 1:5) oraz projekt pomnika (skala 1:5), jaki zamierzano postawić na cmentarzu⁸⁵.

Równolegle przeprowadzono inwentaryzację polskiej części cmentarza katolickiego w Jerozolimie, gdyż i ją zamierzano poddać renowacji⁸⁶. W projekcie uczestniczyła również Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa z Warszawy, a znaczącą pomocą doradczą i konsultacyjną służyli także izraelski architekt Zeev Baran, konsul honorowy RP w Jerozolimie oraz ks. Grzegorz Pawłowski z Jafy. Praca nie była łatwa, ponieważ odczytanie wielu nagrobnych napisów wymagało poszukiwań, a co za tym idzie — dodatkowego czasu i środków. Mimo podjętych starań napisy na siedmiu nagrobkach informują o pochowaniu N.N.

Prace remontowe na cmentarzu przeprowadzono dopiero po kilku latach, w 2007 r., gdy pozyskano odpowiednie fundusze. W ramach renowacji:

- a) oczyszczono teren kwatery
- b) wyremontowano przechylone groby

⁸² *Izrael: polskie Zaduszki w Jaffie*, depesza KAI z 3 listopada 2003 r.

⁸³ ARPwI, K. Malkiewicz, *Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jaffie*. Konsulat Polski w Tel Avivie, Jerozolima, maj 1998. W inwentaryzacji pomagała Hanna Malkiewicz (prywatnie matka Autorki dokumentacji).

⁸⁴ „Prace dotyczące cmentarza w Jaffie” (robocze fragmenty opracowania udostępnione przez p. Krystynę Malkiewicz).

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ Autorką dokumentacji także była Krystyna Malkiewicz. *Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jerozolimie*. Inwestor: Konsulat Polski w Tel Avivie, oprac. K. Malkiewicz, Jerozolima, maj 1998 (w posiadaniu Wydziału Konsularnego Ambasady RP w Tel Awiwie).

- c) wykonano nowe płyty nagrobne (w miejsce najbardziej uszkodzonych) oraz odtworzono zniszczone krzyże
- d) wysypano żwirem teren między grobami oraz utwardzono istniejące ścieżki
- e) postawiono pomnik w centralnej części kwatery, na końcu głównej alejki⁸⁷.

Wystawienie pomnika miało duże znaczenie, ponieważ wskazywało, że nie chodzi tylko o samo odnowienie kwatery, ale przede wszystkim o przywrócenie pamięci i oddanie czci polskim uchodźcom. Początkowo przewidywano wykonanie tablicy z piaskowca o wymiarach 70 x 80 cm. W jej centralnej części miał znajdować się wojskowy wizerunek orła, a pod nim napis „W DRODZE DO KRAJU”. Tablica miała być usytuowana na murku ogrodzenia polskiej kwatery, zaraz przy wejściu na jej teren⁸⁸.

Ostatecznie wystawiono jednak bardziej okazały wysoki granitowy obelisk. Zmieniono także jego lokalizację, sytuując na końcu głównej alejki kwatery, na wprost wejścia. Pomnik ufundowała Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. Obelisk mierzy ponad dwa metry i jest zwieńczony wykutym w kamieniu wojskowym wizerunkiem orła. Dwujęzyczny napis — po polsku i angielsku — informuje, że pomnik postawiono *w holdzie Polakom spoczywającym na tym cmentarzu, osobom cywilnym i żołnierzom II Korpusu Polskiego gen. Władysława Andersa, byłym jeńcom i więźniom sowieckich łagrów, zmarłym w drodze do Ojczyzny w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu*. Napis kończy sentencja *Polska o Was pamięta!* Pod tym obeliskiem w kolejnych latach zwyczajowo składano wieńce⁸⁹.

Bardzo podobny obelisk z napisem tej samej treści odsłonięto rok wcześniej, 10 września 2006 r., na terenie gruntownie odnowionej polskiej kwatery cmentarza katolickiego w Jerozolimie. Różnice dotyczyły szczegółów stylizacji wieńczącego pomnik wizerunku orła. Aktu odsłonięcia dokonał prezydent RP Lech Kaczyński⁹⁰.

W kwietniu 2008 r., w ramach oficjalnej wizyty premiera RP Donalda Tuska w Izraelu, planowano zorganizowanie w kwaterze polskich uchodźców Mszy polowej z udziałem polskich duchownych z Ziemi Świętej, pracowników Ambasady RP w Tel Awiwie, przedstawicieli izraelskiej Polonii oraz żołnierzy polskiego kontyngentu pokojowego stacjonującego na Wzgórzach Golan (United

⁸⁷ ARPwI, K. Malkiewicz, *Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jaffie*, cz. 1: „Opis”.

⁸⁸ Ibidem, cz. 6: „Projekt pomnika”.

⁸⁹ *Kwiaty i znicze na polskich grobach w Izraelu*, 1 XI 2011, <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1356,title,Kwiaty-i-znicze-na-polskich-grobach-w-Izraelu,wid,13949347,wiadomosc.html?ti-caid=115864>; M. Smykowski, op. cit., s. 137; A. Patek, *Kwatera polskich uchodźców wojennych na cmentarzu katolickim w Jafie*, s. 129.

⁹⁰ A. Patek, *Polski cmentarz w Jerozolimie*, s. 52–53, fot. pomnika na wkładce.

Nations Disengagement Observer Forces, UNDOF)⁹¹. W relacjach prasowych z wizyty nie udało się jednak znaleźć potwierdzenia tej uroczystości.

O tym, że kwatera była i jest ważna dla polskiej pamięci zbiorowej, można było przekonać się w dniu 1 listopada. Przychodzili tam miejscowi Polacy, także ci, których krewni nie byli pochowani w Jafie. Dzięki uczestnictwu we wspólnej modlitwie mogli być jednak w kontakcie z rodakami. W te święta najłatwiej może dało się zauważyć szczególną rolę, jaką ten cmentarz miał dla miejscowych Polaków. Integrował niewielką liczebnie społeczność, utrzymywał więzi i był jakby kawałkiem Polski. Uroczystościom zaduszkowym przez wiele lat przewodniczył ks. prałat Grzegorz Pawłowski, duszpasterz Polaków i hebrajskojęzycznych katolików. Ponieważ ten ważny dla chrześcijan dzień jest w Izraelu dniem roboczym, jego obchody zwyczajowo rozpoczynały się po południu, o godz. 16.00. Jeśli Dzień Wszystkich Świętych wypadał w piątek albo w sobotę, to uroczystości na cmentarzu przenoszono na niedzielę, żeby umożliwić wiernym przybycie. W Izraelu w piątek po zachodzie słońca rozpoczynał się bowiem szabas i komunikacja miejska nie kursowała⁹².

Po wznowieniu stosunków polsko-izraelskich w uroczystościach brali udział również przedstawiciele ambasady i wydziału konsularnego, co zwiększało rangę i dowodziło, że wysłannicy wolnego już Kraju szanują pamięć historyczną⁹³. *Na cmentarzu modlimy się za dusze pochowanych tu Polaków, uchodźców i żołnierzy, duchownych, a także spoczywających w zapomnianych mogiłach* — wspomina o. Apolinary Szwed OFM z Jafy. — *Czytamy Ewangelię, potem w procesji z udziałem duchownych, pracowników ambasady i miejscowych Polaków przechodzimy między polskimi grobami. Przychodzą także rodziny żydowskie, które mają tu pochowanych krewnych. Z biegiem lat w uroczystościach bierze udział jednak coraz mniej osób. Miejscowych Polaków pozostała garstka*⁹⁴. Przykładowo w 2008 r. przyszło tylko kilkanaście osób. Jednak bardziej niż liczba uczestników ważna była okazywana pamięć⁹⁵. Na polskich grobach składano biało-czerwone kwiaty i zapalano znicze⁹⁶. Wieczorem 1 listopada, o godzinie 18.00 w kościele św. Piotra w Starej Jafie zwyczajowo była sprawowana Msza św. w intencji Polaków zmarłych w Ziemi Świętej, którą koncelebrowali

⁹¹ Informacje p. Reginy Piątek z Biura Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (17 IV 2014).

⁹² Informacje ks. inf. Grzegorza Pawłowskiego (11 XII 2014).

⁹³ Przykładowo w 2003 r. udział w uroczystościach zaduszkowych wzięła p. konsul Dominika Mosek oraz stały korespondent KAI w Izraelu red. Ryszard Montusiewicz. Rok później kwiaty na polskich grobach złożyli ambasador RP Jan Wojciech Piekarski wraz z pracownikami konsulatu. *Ziemia Święta: ceremonie zaduszkowe na polskich grobach*, depesza KAI z 1 listopada 2004 r.

⁹⁴ Rozmowa z o. Apolinarym Szwedem OFM (Jafa, 12 maja 2015 r.).

⁹⁵ Kwiaty i znicze na polskich grobach w Izraelu.

⁹⁶ Depesze KAI z 2 listopada 1998 r. (*Izrael: uroczystości na polskich cmentarzach*), 2 listopada 2000 r. (*Ziemia Święta: polskie Zaduszki*), 3 listopada 2003 (*Izrael: polskie Zaduszki w Jaffie*), 2 listopada 2008 r. (*Polskie groby w Ziemi Świętej*).

ks. Pawłowski, a także posługujący w Jafie franciszkanie o. Apolinary Szwed i o. Narcyz Klimas⁹⁷.

Pojawić się tutaj musi pytanie o pochowanych w grobach dziś bezimiennych, opatrzonych inskrypcją N.N. Ustalenie ich nazwisk było jednym z najważniejszych zadań, jakie postawił przed sobą piszący te słowa. Odpowiedź przyniosła kwerenda w Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Anglii i Walii. W zbiorach archiwum zachował się pochodzący z maja 1950 r. wykaz Polaków pochowanych na cmentarzu w Jafie z dołączonym szkicem sytuacyjnym polskiej części nekropolii. Wykaz ten został przygotowany w oparciu o zachowane inskrypcje nagrobne oraz parafialny rejestr zgonów („Liber defunctorum”)⁹⁸.

Dzięki tym informacjom udało się ustalić, że w grobach N.N. spoczęli (podajemy według kolejności zgonów, litery alfabetu wskazują lokalizację na orientacyjnym planie kwatery):

1. Maria K i e r s z n i o w s k a (grób B) — ur. 8 września 1917 r. w Buczaczu, zm. 26 czerwca 1941 r. w Gederze; córka Karola i Franciszki z domu Wojnarowskiej, przed wojną mieszkała w Buczaczu (ówczesne woj. tarnopolskie), pochowana 27 czerwca 1941 r.⁹⁹
2. Zofia K o w a l e w s k a (grób C) — zm. 28 czerwca 1944 r. jako jednodniowe dziecko; córka Jana i Marii¹⁰⁰.
3. Jerzy Ł a c h e c k i (grób D) — zm. 9 października 1944 r. w wieku 2 miesięcy; syn Bartłomieja i Ludmiły Łacheckich¹⁰¹.
4. Bronisław Edward D z i e r d z i e j e w s k i (grób E) — ur. 10 grudnia 1944 r. w Tel Awiwie, zm. 10 maja 1945 r. w szpitalu Hadassah w Tel Awiwie; syn Ewy Heleny, pochowany 10 maja 1945 r.¹⁰²
5. Adolf O b o r s k i (grób A) — ur. w 1909 r. w Trembowli, zm. 12 października 1945 r., pochowany tego samego dnia, syn Jana i Anny¹⁰³.
6. Jerzy Ł a w i c k i (grób F) — ur. 18 grudnia 1946 r. w Tel Awiwie, zm. 1 lutego 1947 r. w Tel Awiwie; syn Czesława i Weroniki Ławickich; pochowany

⁹⁷ Ibidem; depesza KAI z 1 listopada 2001 r. (*Polskie obchody Wszystkich Świętych w Ziemi Świętej*); *Polskie zaduszki w Ziemi Świętej*, „Tygodnik Katolicki Niedziela” (Częstochowa), 3 XI 2005.

⁹⁸ APMKwAW, Ordynariat, *List of Christian Poles buried in Jaffa, Roman Catholic Cemetery* (3 V 1950).

⁹⁹ SAC, *Defunctorum...*, s. 56 (nr 14, jako Kierśniowska); inf. z APMKwAW. W *List of Christian Poles buried in Jaffa* (APMKwAW, Ordynariat) jako datę zgonu podano 25 VI 1941 r.

¹⁰⁰ AKP, Du III/T. 340/9, Pismo Karola Soboty do ks. Stefana Pietruszki, 23 VIII 1945.

¹⁰¹ APMKwAW, Ordynariat, *Defuncti anno 1944 in Paroecia St. Antonii in Jaffa* (No. 3). Błędna data śmierci (1945 r.) w *List of Christian Poles buried in Jaffa* (APMKwAW).

¹⁰² APMKwAW, Ordynariat, *Defuncti anno 1944/1945 in Paroecia St. Antonii in Jaffa* (No. 8); SAC, *Defunctorum...*, s. 83 (nr 13). W wykazie *List of Christian Poles buried in Jaffa* błędny zapis nazwiska (Dzierdziewski), a także błędna data śmierci (10 IV 1945).

¹⁰³ SAC, *Defunctorum...*, s. 88 (nr 34).

2 lutego 1947 r.¹⁰⁴ Matka (ur. 1916 w Wołogdzie) służyła w PSK, do Palestyny przybyła zapewne z Iranu, ponieważ legitymowała się paszportem wystawionym przez Poselstwo RP w Teheranie. Po zwolnieniu ze służby w 1944 r. mieszkała w polskim ośrodku w Rechowot¹⁰⁵.

7. Andrzej Sołtanowicz (grób G) — ur. 28 października 1946 r. w Jafie, zm. 8 lutego 1947 r. w Jafie; syn Wacława i Rozalii z domu Halada; rodzice przed wojną mieszkali w Tarnopolu, pochowany 8 lutego 1947 r.¹⁰⁶

1.3.3. Nagrobki, inskrypcje

Na terenie kwatery przeważają dwie formy nagrobków. Pierwsza charakteryzuje się wysoką podstawą, którą przykrywa gładko oszlifowana kamienna płyta z wyrytym napisem dotyczącym zmarłego. W górnej części płyty, powyżej napisu, znajduje się ustawiony poziomo krzyż, w większości przypadków wykonany z kamienia o innym odcieniu. Ten typ nagrobka występuje w najstarszej części kwatery, po lewej stronie głównej alejki (groby nr 1–6, 10, 11, 13, 14, 18 oraz bezimienny). Pozostałe miejsca pochówku mają w większości niewysoki kamienny fundament, płytę nagrobną wieńczy prosty krzyż osadzony pionowo na własnej podstawie.

Od tych szablonów odbiegają tylko trzy nagrobki uchodźców. W największym stopniu dotyczy to miejsca wiecznego spoczynku Marii z Krynickich Latożyńskiej (40). Grób tworzy ustawiona pionowo masywna kamienna płyta, podpierana od przodu przez dwa niewysokie boczki. Nagrobek Jadwigi Sitańskiej (8) wyróżnia się tym, że napis o zmarłej umieszczono na wyodrębnionej ośmiobocznej kamiennej tablicy inskrypcyjnej. Tablica ta usytuowana jest w górnej części płyty głównej. Powyżej, ale już poza powierzchnią płyty, znajduje się pionowy krzyż z kamienia. Elementy obydwu tych form nagrobkowych znaleźć można na grobie Ludwika Tarasa (12) — niski kamienny fundament przykryty płytą z piaskowca, na której ponad napisem znajduje się ułożony poziomo prosty krzyż. Zwyczajowo mniejsze rozmiary mają groby dzieci.

Przeprowadzona w 2007 r. renowacja w pewnym stopniu ujednoliciła architektoniczną stylistykę kwatery. Pierwotnie niektóre najstarsze groby wyglądały nieco inaczej. Przykładowo nagrobki Bolesława Brzózki (10) i Rozalii Dudy (14) poza płytą miały jeszcze głowicę z wyrytym napisem o zmarłym¹⁰⁷. Miejsce pochówku Janiny Krempińskiej (6) oznaczała nisko osadzona płyta nagrob-

¹⁰⁴ Inf. z APMKwAW; błędny zapis nazwiska (Lewicki) oraz błędna data śmierci (1 II 1946 r.) w *List of Christian Poles buried in Jaffa* (APMKwAW, Ordynariat).

¹⁰⁵ IPMS, A 49/183/557, KGTA, Teczka personalna Weroniki Ławickiej (paszport, 16 II 1943; akt paszportowy).

¹⁰⁶ Inf. z APMKwAW; w *List of Christian Poles buried in Jaffa* błędny zapis nazwiska (Sułtanowicz) oraz błędna data śmierci (8 II 1946 r.).

¹⁰⁷ Głowica na pierwszym nagrobku była ustawiona pionowo, na drugim z ukosa. Fotografie Krzysztofa Dawida Majusa wykonane we wrześniu 2007 r. (w zbiorach autora).

na. Inskrypcja na nagrobku Michała Ochrońskiego (11) była odkuta (a nie wyryta) w prostokątnej bryle głównej, osadzonej u wezglowia mogiły¹⁰⁸.

Nagrobki z późniejszych dziesięcioleci, tj. wystawione w latach 1997–2007, w większości nawiązują do stylistyki kwatery. Różnią się natomiast groby Polek zmarłych w 1977 i 1978 r. Mają klasyczną sylwetkę, znaną ze współczesnych polskich cmentarzy. Głównymi elementami są płyta nagrobna i ustawiona prostopadle do niej głowica. Przeważa liternictwo wykonane z metalu.

Wszystkie inskrypcje na grobach uchodźców są umieszczone na płycie. Zdecydowana większość została wyryta w kamieniu, a następnie pomalowana na czarno¹⁰⁹. Jedynie na nagrobkach Jerzego Jagiełły (1) i Ludwika Tarasa (12) napisy są odkute w bryle głównej. Inskrypcje mają układ osiowy i na ogół są równomiernie rozplanowane¹¹⁰. Przeważa antykwa majuskułowa. Na płytach nagrobnych Jana Stadlera (3), Ludwika Tarasa (12) oraz Marii Latoszyńskiej (40) część tekstu wykonano także minuskułą. Rozmiar liter bywa zróżnicowany. Zazwyczaj większy moduł stosowano w odniesieniu do imion i nazwisk. Na nagrobku Jagiełły pod inskrypcją został wyryty herb rodziny.

Napisy nagrobne zawierają różnorodne treści, a łączy je to, że dotyczą rozmaitych aspektów biografii pochowanych osób. Mimo oczywistych różnic zachowują one na ogół pewien porządek w podawaniu informacji. Najczęściej składają się na nie: inwokacja, imię i nazwisko, data urodzenia i śmierci, informacje z biografii zmarłego oraz formuła prekaryjna. Niezależnie od długości i doboru treści inskrypcje stanowią ważne źródło historyczne, a niekiedy są jedyną wskazówką umożliwiającą dalsze kwerendy i poznanie życia zmarłego.

Na wszystkich grobach uchodźców występuje jednakowa inwokacja, jest nią skrót „śp.” („świętej pamięci”) przedzielony znakiem krzyża. Sentencje końcowe występują w siedmiu inskrypcjach, są to głównie prośby o spokój duszy zmarłego. Z punktu widzenia historyka największy walor mają informacje biograficzne. Regułą jest podawanie skrajnych dat życia, w tym dokładnej (dzień, miesiąc, rok) zgonu. Napisy na czterech nagrobkach informują wyłącznie o dacie zgonu, ale uwzględniają również wiek zmarłego. W czterech innych mamy podaną jedynie datę śmierci¹¹¹. O miejscu urodzenia dowiadujemy się z 29 inskrypcji. Szersze wiadomości o życiu zmarłego (zawodzie, pełnionych funkcjach, uzyskanych odznaczeniach etc.) znaleźć można na 11 nagrobkach. Najwięcej w inskrypcjach dotyczących Jerzego Jagiełły (1), Marcina Szarskiego (2), Ludwiki Kepisz-Kulikowskiej (29) i Gustawa Sroczyńskiego (38). W sumie

¹⁰⁸ Zob. fot. na stronie: K.D. Majus, *Polskie groby żołnierskie w Izraelu*, <http://www.2korpus.itgo.com/Groby/Tel%20Awiv%20j/Ochroński%20M.jpg>.

¹⁰⁹ Na czarno pomalowane są inskrypcje na 54 grobach uchodźców. Bezbarwne napisy znajdują się na nagrobkach Jerzego Jagiełły i Ludwika Tarasa (ponieważ nie zostały wyryte, tylko je odkuto) oraz Jadwigi Sitańskiej (8), Germaine Składkowskiej (30) i Marii Latoszyńskiej (40).

¹¹⁰ Układ ten jest częściowo zaburzony na nagrobku Piotra Kuncewicza (23).

¹¹¹ Wieku zmarłego nie podają inskrypcje na nagrobkach: Andrzeja Merczyńskiego (5), Eugeniusza Bogdana Jaworskiego (15), Julii Wagner (17) i Germaine Składkowskiej (30).

jedna piąta napisów nagrobnych zawiera więcej informacji niż tylko imię, nazwisko i daty życia¹¹².

W przypadku kilku napisów pojawiają się usterki literowe lub faktograficzne. Na trzech grobach błędnie zapisano daty śmierci,ienne lub miesięczne (por. inskrypcje 10, 17, 21), a na dwóch roczne (na płytach nagrobnych Jana Stadlera [3] i Andrzeja Merczyńskiego [5]). W kolejnych kilku inskrypcjach znalazł się błąd w dacie urodzin (3, 11, 38, 41), a także w nazwie miejscowości (25, 29, 36, 52). Pojawiają się również zniekształcenia w zapisie nazwisk. Występują one na trzech nagrobkach — Janiny Krempińskiej z Rojewskich (na płycie jest Karempińska z Rajewskich, 6), Bolesława Brzózki (według inskrypcji — Brzosko, 10) oraz Wiesławy Anny Aleksiejczyk (na płycie jest Aleksiejczuk, 46).

Wprawdzie w 2007 r. kwatera została poddana gruntownej renowacji, mimo to nie oparła się upływowi czasu. Gdy siedem lat później, w maju 2015 r., przygotowywałem fotograficzną dokumentację nekropolii, brakowało krzyży na trzech nagrobkach (Gustawa Sroczyńskiego [38] oraz dwóch bezimiennych w kwaterze dziecięcej), a na czterech kolejnych krzyż był ułamany u podstawy i leżał na płycie nagrobnej albo w jej sąsiedztwie (groby Wandy z Kopniaków Tymrakiewiczowej [39], Wiesławy Anny Aleksiejczyk [46], Juliana Masztelarza [51] i Teodora Kowalskiego-Kowalczuka [52]). Warto zauważyć, że większość uszkodzonych nagrobków (cztery z sześciu) znajduje się w sąsiedztwie. Trudno stwierdzić, czy zadziałały tu siły natury, czy może ludzka ręka. Nastąpiło również odbarwienie napisów na obelisku, przez co stały się słabiej czytelne. Wprawdzie nieplewiona na bieżąco dzika roślinność nie pozostaje bez wpływu na ogólną estetykę, jednak kwatera polskich uchodźców wyróżnia się. Uporządkowany układ przestrzenny, odnowione nagrobki, utwardzone alejki, widoczny z daleka pamiątkowy obelisk — to sprawia, że wielu odwiedzających cmentarz dowiadyuje się, iż leżą tu pochowani Polacy.

1.4. Polska działka — groby prywatne

Polska parcela z grobami prywatnymi stanowi właściwie przedłużenie kwatery uchodźców wojennych. Granica nie jest wyraźnie zaznaczona. Częściowo stanowi ją niski betonowy krawężnik widoczny z lewej strony. Mimo to jest łatwo dostrzegalna, ponieważ obydwie części działki różnią się układem przestrzennym, szablonem nagrobków, a także charakterem inskrypcji. Parcela zaczyna się zaraz za wystawionym w 2007 r. pamiątkowym obeliskiem. Od innych części cmentarza polską działkę oddziela solidny kamienny murek. Dzięki temu zachowuje ona charakter wyodrębnionej kwatery.

Na terenie parceli znajduje się co najmniej 51 polskich grobów, jeden mały nieoznaczony krzyż (być może wyznaczający mogiłę dziecka) oraz siedem gro-

¹¹² Przykładowo w kwaterze polskich uchodźców cmentarza w Jerozolimie (na górze Syjon) bardziej szczegółowe informacje przynoszą inskrypcje na 39 nagrobkach (z 83 wystawionych do 1948 r.), tj. blisko połowa. A. Patek, *Polski cmentarz w Jerozolimie...*, s. 47.

bów osób innej narodowości. Trudno jednoznacznie określić jakiej, ponieważ inskrypcje na płytach nagrobnych nie informują o tym, a tylko jedna podaje miejsce urodzenia. Na podstawie języka, w jakim zapisano inskrypcję, oraz brzmienia imienia i nazwiska można przyjąć, że wśród Polaków pochowano prawdopodobnie trzech Węgrów, jedną Czeszkę, a także osoby z kręgu języka francuskiego, angielskiego i rumuńskiego¹¹³. Jedną z pochowanych, urodzoną w Czechach Marie Buchwajcová, była żoną pochodzącego z Polski Wacława Buchwajca i być może dlatego jej doczesne szczątki złożono w obrębie polskiej działki¹¹⁴.

Niewykluczone, że miejsc pochówku Polaków jest (było) więcej, ale nie wszystkie oparły się niszczącej sile czasu, szczególnie jeśli zabrakło rodziny i znajomych. Być może jedna z takich mogił zajmuje pustą dziś przestrzeń zaraz za kwaterą uchodźców, między grobami Zofii Bajner (grób nr 14 na planie 3) i Józefa Steckiewicza (13). Trudno powiedzieć, czy widoczne jeszcze w 2014 r. fragmenty murku i kamienia to resztki starego nagrobka¹¹⁵.

Najwięcej grobów pochodzi z lat 1970–1978. W ciągu tych niespełna dziesięciu lat odbyły się co najmniej 24 polskie pochówki, czyli blisko połowa wszystkich, jakie miały miejsce na obszarze działki od 1951 r. (tab. 7). Dla porównania w całej dekadzie lat pięćdziesiątych pochowano tu tylko pięcioro Polaków, a po roku 1981 mniej niż dziesięcioro. Ta częstotliwość pochówków na pierwszy rzut oka może zaskakiwać, ale łatwo ją wytłumaczyć. Po wyjeździe z Palestyny polskich uchodźców na miejscu pozostali przede wszystkim ci, którzy założyli tu rodziny albo zawarli związek małżeński z ukrywanym podczas niemieckiej okupacji żydowskim partnerem i zdecydowali się, wtedy albo później, zamieszkać w Izraelu. Naturalną kolejną rzeczą po dwudziestu, trzydziestu latach ludzie ci osiągali jesień życia. W miarę upływu lat w obrębie działki przybywało grobów i trudniej było o wolną kwaterę. Toteż z końcem lat siedemdziesiątych Polaków coraz częściej chowano w innych miejscach cmentarza. Wtedy także wykorzystano fragment kwatery uchodźców wojennych, gdzie w latach 1977–1978 na wolnych poletkach nieopodal grobów dziecięcych pochowano osiem osób.

¹¹³ Inskrypcje obcojęzyczne występują na czterech nagrobkach. Zapisano je w języku angielskim (W.H. Peulen, zm. 1988), czeskim (Marie Buchwajcová, zm. 1974), francuskim (Antoinette Cossi, zm. 1963) i węgierskim (Terezija Hirschfeld, zm. 1974). Na pozostałych trzech podane są tylko imię i nazwisko oraz daty życia (Maria Cîmpeanu, zm. 1984; Ilona Ebergenyi, zm. 1984; Géza Szabados, zm. 1960).

¹¹⁴ Nekrolog: „Nowiny Kurier”, 21 I 1974, s. 2.

¹¹⁵ Według pochodzącego z 1950 r. szkicu sytuacyjnego polskiej części cmentarza mniej więcej w tym miejscu miał znajdować się grób zmarłego jesienią 1949 r. Antoniego Pietruszczaka. APMKwAW, Ordynariat, *Szkic sytuacyjny. Polski odcinek cmentarza w Jaffie* (1950 r.). W maju 2015 r. po fragmentach tych nie było już śladu.

Tab. 7. Polacy pochowani na terenie polskiej działki (chronologia)¹¹⁶

Lata	1951–1960	1961–1970	1971–1980	1981–1990	1991–2000	2001–2014
Liczba pochówków	5	15	23	5	3	2

Spośród tych, którzy znaleźli tu miejsce spoczynku, bardzo wiele osób było z małżeństw mieszanych, zawartych jeszcze w Polsce. Zdecydowaną większość pochowanych stanowią kobiety (37 na 53 osoby znane z imienia i nazwiska). Na kilku nagrobkach możemy przeczytać, że spoczywają tam „Sprawiedliwi wśród Narodów Świata”, uhonorowani przez Instytut Yad Vashem w Jerozolimie za ratowanie Żydów w czasie Holokaustu¹¹⁷. Informację taką znajdujemy na grobach Emilii Marii Gerson z Towarnickich (1921–1961), Reginy Kapłan (1907–1985), a także w postaci nieco zmienionej („Zasłużona wśród Narodów Świata”) na nagrobku Antoniny Ringler ze Szklarskich (1915–1999)¹¹⁸. W pobliżu, ale już w obrębie kwatery uchodźców, leży wspomniana wcześniej Aniela Krzysztonek (1884–1978), uhonorowana tym tytułem w 1969 r.

W głębi parceli, niedaleko okalającego murku, znajduje się dość zaniedbany grób zmarłego tragicznie por. Tadeusza Szafnickiego (1903–1965). W jego życiorysie zaznaczyły się dramatyczne rozdziały polskiej historii. Internowany na Litwie we wrześniu 1939 r., potem zesłany w głąb ZSRR, po uwolnieniu żołnierz armii gen. Andersa, z którą prawdopodobnie dotarł na Bliski Wschód¹¹⁹. Niestety, nie udało się ustalić dalszych kolei jego życia ani okoliczności śmierci w Izraelu.

Wśród pochowanych znajdujemy jeszcze jednego wysokiego szarżą wojskowego, ppłk. Zdzisława Kiełczyńskiego (1908–1976). W czasie wojny walczył w Batalionach Chłopskich, później był m.in. zastępcą dowódcy Pomorskiego Okręgu Wojskowego (1945–1946). W Izraelu osiedlił się wraz z rodziną w 1958 r. W tym samym grobowcu miejsce spoczynku znalazł także jego syn Andrzej Kieł-

¹¹⁶ Opracowanie autora.

¹¹⁷ Najwyższe izraelskie odznaczenie cywilne przyznawane nie-Żydom, ustanowione w 1963 r. Medal „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata” nadaje Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu Yad Vashem w Jerozolimie (Yad Vashem The Holocaust Martyrs’ and Heroes’ Remembrance Authority) osobom i rodzinom, które z narażeniem życia ratowały Żydów w czasie Holokaustu. Według danych na dzień 1 I 2015 r. ogółem uhonorowano 25 685 osób, w tym 6532 Polaków. Zob. *The Righteous Among the Nations* na stronie Yad Vashem: <http://www.yad-vashem.org/yv/en/righteous/index.asp>.

¹¹⁸ Emilii Gerson tytuł przyznano pośmiertnie, w 1982 r. Regina Kapłan (właściwie Wanda Piśula) otrzymała go w 1975 r. Antonina Ringler pomagała w ratowaniu Żydów swojemu bratu, Julianowi Szklarskiemu, któremu Instytut Yad Vashem przyznał medal „Sprawiedliwego” w 1994 r. *Księga Sprawiedliwych...*, s. 564, 716–717, 761.

¹¹⁹ *Instytut Pamięci Narodowej — Indeks represjonowanych przez organa władzy sowieckiej w latach 1939–56* (http://ipn.gov.pl/indeks_represjonowanych/indeks). Zob. biogram w części „Pochowani w Jafie”.

czyński (1937–2013), niegdyś członek partii Cherut, człowiek o barwnym życiorysie, który swego czasu skupił zainteresowanie mediów w Polsce i Izraelu¹²⁰.

Szczególne uwagę zwraca nagrobek Jadwigi z Jałowieckich Lipkowskiej (primo voto Żukowskiej) i jej córki Teresy. Znajduje się on w pobliżu kwatery uchodźców i w czasie jej kompleksowej renowacji w 2007 r. także został odnowiony. Jest on interesujący z kilku powodów. Po pierwsze — upamiętnia dwie nietuzinkowe postaci¹²¹. Po drugie — z umieszczonej na nim inskrypcji wynika, że jedna ze zmarłych kobiet była członkinią żydowskiej podziemnej organizacji Irgun Cwai Leumi (znanej także pod skrótem Ecel). W jaki sposób Polka ze szlacheckiej rodziny związała się z radykalną organizacją walczącą o niepodległy Izrael? I w jakich okolicznościach znalazła się w Izraelu? Pytania te muszą nasuwać się w sposób oczywisty.

Jadwiga Jałowiecka (1875–1951) pochodziła z zamożnej rodziny ziemiańskiej, skoliigaconej m.in. z Józefem Piłsudskim. Jej najstarsza córka Jadwiga wyszła za mąż za gen. Kazimierza Sosnkowskiego. Młodsza, Teresa, w czasie wojny pracowała w Biurze Dokumentów 2. Korpusu Polskiego, który stacjonował w Palestynie. Nawiązała współpracę z Irgunem i postanowiła pozostać w Izraelu, dokąd w 1949 r. sprowadziła matkę. Jak pisze Aleksander Klugman, *w uznaniu dla jej zasług w walce o niepodległość Izraela Zrzeszenie Weteranów Ecla wyraziło zgodę na jej prośbę, aby na jej nagrobku wyryty był po hebrajsku napis „członkini Ecla”. Chcąc się upewnić, że tak właśnie będzie, Teresa postanowiła, jeszcze w roku 1968, wyryć swoje nazwisko z owym hebrajskim dopiskiem obok nazwiska swej matki, dodając także fikcyjną datę śmierci (5 października 1968)*¹²².

W rzeczywistości zmarła ponad dwadzieścia lat później, w 1991 r., i nie została pochowana w grobie matki, gdyż zapisała swoje ciało wydziałowi medycyny uniwersytetu w Tel Awiwie¹²³. Inskrypcja kryje jeszcze jedną nieścisłość — na płycie wyryte jest jej nazwisko panięńskie (Żukowska), chociaż w życiu dorosłym była bardziej znana jako Teresa Lipkowska (nazwisko drugiego męża). Grób Teresy Lipkowskiej na cmentarzu w Jafie ma jedynie charakter symboliczny.

Większość pochowanych to osoby, które przybyły do Izraela w drugiej połowie lat pięćdziesiątych, w ramach aliji gomułkowskiej. Są też groby emigrantów marcowych, ale jest ich o wiele mniej. W momencie gdy przybywali do Izraela, spora część działki była już zajęta. Spoczywają tu, obok siebie, ludzie różnych zawodów — urzędniczka, krawiec, bileter w teatrze, agronom, wojskowy, gospodyni domowa, spikerka łódzkiej telewizji, emerytka.

¹²⁰ Zob. rozdz. „Biografie”.

¹²¹ Biogramy Jadwigi z Jałowieckich Lipkowskiej i jej córki Teresy znajdzie Czytelnik w rozdz. „Biografie”.

¹²² Cyt. za: A. Klugman, *Polonica w Ziemi Świętej*, s. 93–98.

¹²³ E. Nejman, *Rękopis znaleziony w Jafie*, „Polityka” (Warszawa), 18 IV 1992, s. 13.

Podobnie jak sąsiednia kwatery uchodźców, działka ma kształt czworoboku i zbliżoną powierzchnię, ale jej układ przestrzenny różni się dość istotnie. Pierwsza rzecz, która zwraca uwagę, to uszeregowanie nagrobków i brak wyraźnie zaznaczonych alejek. Ścieżki między grobami w głębi parceli zarosły gęstymi, wysokimi chwastami i są praktycznie nieczytelne. Nagrobki, które znajdują się zaraz za kwaterą uchodźców, są ułożone względem niej równolegle, w dwóch rzędach. Pozostałe uszeregowano prostopadle, w ośmiu szeregach. Bardzo często groby starsze sąsiadują z późniejszymi nawet o kilka lub kilkanaście lat. Niemniej jednak można wskazać pewne prawidłowości, jeśli chodzi o czas i miejsce pochówków. Najstarsze nagrobki, z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, w większości są zlokalizowane w skrajnych rzędach działki, w pobliżu kamiennego murku. W głębi przeważają mogiły z lat siedemdziesiątych. Wtedy także zwiększyła się częstotliwość pochówków w rzędach sąsiadujących z działką uchodźców. Później chowano zmarłych w wolnych jeszcze kwaterach w różnych częściach parceli.

Rzeczą charakterystyczną jest brak na terenie działki grobowców rodzinnych, chociaż na wielu inskrypcjach podpisani są małżonkowie i dzieci. Tylko w trzech przypadkach napisy na płycie nagrobnej wskazują na pochowanie więcej niż jednej osoby¹²⁴. Sytuacja ta nie może jednak dziwić, jeśli uprzytomnimy sobie, że tutejsza Polonia w większości składała się z rodzin mieszanych, polsko-żydowskich. Żydowskie małżonkowie z reguły nie przechodzili na chrześcijaństwo, a dzieci albo były wychowywane w judaizmie, albo przyjmowały go później ze względu na małżeństwo z żydowskim partnerem¹²⁵.

W Izraelu aż do lat dziewięćdziesiątych XX w. pochówki Żydów znajdowały się w gestii ortodoksyjnych towarzystw religijnych (*chewra kadisza*, l. mn. *chewrot kadisza*) i odbywały się na cmentarzach żydowskich zgodnie z nakazami judaizmu, z udziałem rabina. Dopiero w 1996 r. Kneset uchwalił „Ustawę o prawie do alternatywnych pochówków”, która gwarantowała każdemu Żydowi prawo do ceremonii pogrzebowej zgodnej z jego wolą, w tym prawo do pogrzebu niereligijnego. *Chewrot kadisza* utrzymały jednak do dzisiaj dominującą pozycję w zakresie pochówków, do 2006 r. powstały tylko dwa świeckie cmentarze, a na kilkunastu zarządzanych przez rabinat wydzielono osobne kwatery dla Żydów nieortodoksyjnych¹²⁶.

W przeszłości bywało, że pochówek osób nieuznanych przez rabinat za Żydów halachicznych nastroczał różnych problemów. Zdarzało się, że na cmentarzu w Jafie chowano zmarłych z rodzin mieszanych, którzy z rozmaitych po-

¹²⁴ Grób Anieli Brzeskiej i jej syna Adama (grób nr 10), Zdzisława Kielczyńskiego i jego syna Andrzeja (nr 8) oraz Jadwigi Lipkowskiej i córki Teresy (nr 15). Inskrypcja poświęcona Teresie Lipkowskiej (o czym była już mowa) ma charakter symboliczny.

¹²⁵ *Sluga Mesjasza...*, s. 86 (rozdz.: „Małżeństwa polsko-żydowskie”).

¹²⁶ A. Skorek, op. cit., s. 77–78; Ch. Lewinson, *Pogrzebana ustawa*, „Nowiny Kurier”, 28 IV 2006, s. 24.

wodów nie mogli być pogrzebani na cmentarzu żydowskim. Jeden z takich przypadków miał miejsce w 1957 r. W szpitalu w Jafie zmarło kilkudniowe dziecko. Ojciec był Żydem, niedawno przybyłym imigrantem z Polski, a matka chrześcijanką, Polką. Ponieważ dziecko umarło nieobrzezane, odmówiono rodzicom pochowania go na cmentarzu żydowskim, a zgodę Kościoła na pochówek w Jafie udało się otrzymać dopiero po pewnych staraniach¹²⁷.

Upływ czasu nie pozostał bez wpływu na wygląd polskiej działki, która jest dość zaniedbana. W kilku miejscach sięgająca po pas dzika roślinność przysłania fragmenty płyt nagrobnych. Wcisła się korzeniami w szczeliny nagrobków, krusząc je i stopniowo niszcząc epitafia. Na niektórych grobach rdza skutecznie strawiła metalowe części, a deszcze i wiatr zatarły fragmenty napisów.

Bardzo łatwo można wskazać groby, które mają swoich opiekunów. Świadczą o tym estetyczne obejścia nagrobków, kwiaty i znicze oraz położone zwyczajem żydowskim kamyki. Położyli je zapewne krewni lub znajomi wyznający judaizm. U Żydów obyczaj ten jest widowym symbolem pamięci i szacunku dla zmarłego.

Są również na terenie polskiej działki mogiły zapomniane, z popękаныmi płytami nagrobnymi i słabo już czytelnymi napisami. Przykłady destrukcji, które tu podam, obrazują stan z maja 2015 r. Jedna płyta (grób nr 39) była zniszczona w stopniu uniemożliwiającym odczytanie pełnej inskrypcji. Z zachowanych fragmentów wynikało, że pochowano tutaj Polkę urodzoną w Piotrkowie Trybunalskim w kwietniu 1924 r. (zmarłą w Tel Awiwie w grudniu 1974), której panińskie nazwisko brzmiało Wyżnikiewicz. Niestety, ta część płyty, gdzie znajdowało się imię i nazwisko po mężu, była bardzo pokruszona i zachowała się jedynie fragmentarycznie. Dopiero kwerenda w parafialnej księdze zgonów pomogła ustalić, że pochowaną osobą była Helena Löw¹²⁸. Upływowi czasu nie oparł się nagrobek Henryka Józwiaka (38), tutaj oderwała się głowica z napisem o zmarłym (leżała oparta o płytę nagrobną).

Bardzo zniszczony był również nagrobek Katarzyny Dmytriuk (4). Piszącemu te słowa udało się go odnaleźć dopiero podczas wizyty na cmentarzu w maju 2014 r. Istnienie zapomnianej mogiły w tym miejscu sugerowała wolna przestrzeń między sąsiednimi grobami. Gdy rok wcześniej przygotowywałem fotograficzną dokumentację kwatery, miejsce to było zarośnięte chwastami i przysłonięte resztkami gruzu. Po roku teren został uprzątnięty, ale dopiero po odgarnięciu kamieni i wyrwaniu trawy udało się odsłonić część płyty i odczytać inskrypcję.

Na kilku grobach częściowemu uszkodzeniu uległy napisy wykonane z metalu i przymocowane do płyt nagrobnych. Ta forma inskrypcji prezentowała się efektownie i była niegdyś popularna, ale okazała się mniej odporna na wpływ czasu niż napisy sporządzone tradycyjną techniką rycia lub odkuwania. W maju

¹²⁷ SAC, *Defunctorum...*, s. 124.

¹²⁸ SAC, *Defunctorum...* (1974, nr 14), b.p.

2015 r. liter w imieniu lub nazwisku brakowało na siedmiu nagrobkach (16, 19, 32, 33, 35, 40, 41)¹²⁹. Niekiedy całkowicie uniemożliwiało to poprawne odczytanie nazwiska. Na pytanie, kto spoczywa pod płytą z napisem Maria _rand_tatter (Brandstatter), Stefan Bu___jny (Burdejny), Jadwiga D_r__a (Dorska) czy Janina P__wer (Prywer), mogła odpowiedzieć jedynie drobiazgowa kwerenda. Uszkodzenia te były efektem nie tylko niszczącej siły czasu, w jakimś stopniu mogły przyczynić się do nich także kradzież oraz wandalizm¹³⁰.

Na terenie działki przeważają dwa typy nagrobków. Głównym elementem pierwszego z nich jest osadzona na prostokątnej podstawie kamienna płyta nagrobna z wyrytym lub odkutym napisem o zmarłym. Podstawa ta, wykonana zazwyczaj z tego samego materiału co cały nagrobek, ma jednak różną wysokość. Czasem jest tak niska, że można odnieść wrażenie, iż została osadzona równo z powierzchnią gruntu (6, 18, 20, 24, 39, 46, 51, e, f). Zasadniczym elementem drugiego typu nagrobka jest głowica ustawiona pionowo (lub rzadziej poziomo) na płycie nagrobnej. W jednym przypadku głowicę wieńczy metalowy krzyż (43). Na głowicy umieszczone są informacje o zmarłym (imię i nazwisko, lata życia). Pozostałe napisy (jeśli występują) znajdują się na płycie.

Od tych obydwu form odbiega tylko osiem nagrobków. Cechą wyróżniającą trzy z nich jest niewysoki kamienny krzyż osadzony pionowo na płycie (21, 40, c). Krzyż, niewielkich rozmiarów i częściowo przysłonięty przez dziką roślinność, oznacza także anonimową mogiłę, być może grób dziecka. Na dwóch nagrobkach (Ory-Krystyny Glasman — 47 i Jadwigi Pawlickiej — 27) widoczne są wyraźne wpływy żydowskiej sztuki sepulkralnej. Mają one postać macewy — ustawionej pionowo prostokątnej steli o łukowym zwieńczeniu. Ciekawe architektonicznie są groby Stefanii Begleiter (16) i Genowefy Lipińskiej (48). Centralne miejsce zajmuje stela, a towarzyszące kolumnienki drugiemu z nagrobków nadają postać portyku.

Większość napisów została ręcznie wykuta w płycie kamiennej. Stopniowo od lat sześćdziesiątych coraz większą popularnością cieszyły się inskrypcje wykonane z liter metalowych. Niewątpliwie podnosiły one estetykę nagrobka, chociaż nie zawsze okazywały się trwałe. Tego typu liternictwo występuje na dwudziestu nagrobkach, w większości z lat 1974–1978.

Teksty inskrypcji, podobnie jak w kwaterze uchodźców, w większości zachowują określony porządek w podawaniu informacji i zazwyczaj składają się z inwokacji, imienia i nazwiska zmarłego, daty urodzenia i śmierci oraz formuły prekaryjnej. W przypadku kobiet zamężnych często uwzględniano także nazwisko panięńskie (występuje w 22 inskrypcjach). Natomiast sporadycznie pojawiają się dane rzeczowe o życiu zmarłego. Informują one o przyznanym

¹²⁹ Częściowemu uszkodzeniu uległo także liternictwo z metalu na trzech nagrobkach osób zmarłych w latach 1977–1978 i pochowanych w kwaterze uchodźców (groby 63, 66, 68).

¹³⁰ Informacje ks. inf. Grzegorza Pawłowskiego z Jafy (11 XII 2014 r.).

tytule „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata” (26, 42), uzyskanych stopniach wojskowych (8, 46) i odznaczeniach (15, 48) oraz zawodzie małżonka (21).

Regułą było umieszczanie wizerunku krzyża, najczęściej w inwokacji, gdzie wkomponowywano go w skrót „śp.” („świętej pamięci”). Ten symbol chrześcijaństwa, jak się wydaje, występował na wszystkich nagrobkach¹³¹. Sporadycznie natomiast dodawano podobiznę zmarłego na fotoceramice (8, 36), być może pod wpływem zasad judaizmu, które sprzeciwiały się umieszczaniu na grobach wizerunku postaci ludzkich.

Zdecydowana większość inskrypcji podaje skrajne daty życia, w tym dokładną (dzień, miesiąc, rok) zgonu¹³². Tylko w jednym przypadku brak zarówno roku urodzenia, jak i śmierci, a nawet określenia wieku zmarłego (1). Na trzech nagrobkach podano wyłącznie datę śmierci (7, 21, 40). Informację o miejscu urodzenia możemy znaleźć w trzydziestu inskrypcjach. Rzadziej natomiast uwzględniano miejsce śmierci (jest w siedmiu napisach). Być może dlatego, że wielu pochowanych zmarło w Tel Awiwie i nie było potrzeby podkreślenia tego faktu, skoro osoby te spoczęły na miejscowym cmentarzu. Inne niż Tel Awiw miejsca zgonu, jakie widzimy w inskrypcjach, to Cholon¹³³, Naharija, Ness Syjona i Ra’anana. Miejscowości te (z wyjątkiem Nahariji¹³⁴) znajdują się w aglomeracji telawiwskiej.

W odróżnieniu od tekstów nagrobnych znanych z kwatery uchodźców wiele inskrypcji zawiera słowa pochwalne opisujące cnoty i zalety zmarłego oraz wyrazy żalu po jego stracie ze strony bliskich (9, 10, 19, 22, 27, 48). Niektóre sentencje charakteryzują osobowość zmarłego, inne mają zabarwienie refleksyjne. Warto kilka zacytować, gdyż obrazują one specyfikę nekropolii. Na nagrobku Genowefy Lipińskiej (48) strapiiony mąż polecił napisać: *Pełna cnota dobroci i / dumy pozostanie na / zawsze w sercach / i pamięci tych / którzy ją znali*. Podobny w treści napis umieścili małżonek i dzieci na grobie Rozalii Frajdenberg (22): *Naszej najdroższej / i najukochańszej / matce i żonie pełnej cnoty / dobroci i dumy / która w sercach naszych / pozostanie na zawsze / i w pamięci / tych którzy ją znali / wieczny odpoczynek / racz jej / dać Panie*. Na pomniku zmarłej w 1977 r. Lucyny Epsztejn (kwatery uchodźców, 61) czytamy: *Była człowiekiem / dobrym / czarującym / szlachetnym*.

¹³¹ W maju 2015 r. wizerunku krzyża nie było na jednym nagrobku (Karola Gruszeckiego, 37). Niewykluczone, że pierwotnie krzyż wykonany z metalu mógł być przytwierdzony do płyty ponad inskrypcją, o czym zdają się świadczyć widoczne do dzisiaj dwa niewielkie otwory w górnej części głowicy.

¹³² Na jednym nagrobku (Marii Kunigis z Sobolewskich, grób nr 28) data zgonu uległa zatarciu.

¹³³ Cholon jako miejsce śmierci znajdujemy na jednym nagrobku w polskiej dziale i jednym na terenie tzw. działki mieszanej. W obydwu nazwę miasta zapisano z angielska jako „Holon”. Właściwszą formą w języku polskim wydaje się być jednak „Cholon”, ponieważ w oryginalnym zapisie hebrajskim pierwszą literą jest „chet”. Anglosaski zapis „Holon” używany jest także w części polskiej literatury przedmiotu. Cholon to duży ośrodek przemysłowy położony w sąsiedztwie Jafy.

¹³⁴ Miasto na północ od Hajfy, niedaleko granicy z Libanem.

Niekiedy ta część żałobnych epitafiów jest bardzo długa, jak na nagrobku Janiny Prywer (19). *Była dla nas największym / skarbem w życiu / najszlachetniejsza / najlepsza z ludzi / przez cały czas / naszego długiego / w Polsce życia / bardzo _ _ _ norodnego / w ciągu 40 lat / aż do ostatniej chwili życia / w _ _ również / w całym okresie / nazistów hitlerowskich / w Polsce / i taka pozostanie u nas / w pamięci na zawsze. / Rodzina w kraju / i zagranicą*¹³⁵.

Widać tu wyraźny wpływ tradycji żydowskiej. Zwroty pochwalne są ważną częścią hebrajskiej epigrafiki nagrobnej¹³⁶. Religijni Żydzi wierzyli, że podkreślanie cnót zmarłego miało mu ulżyć w cierpieniach pośmiertnych. Innym przykładem nawiązania do żydowskich zwyczajów jest zapisana po polsku formuła „tu spoczywa”, występująca na sześciu nagrobkach (1, 5, 10a, 28, 43, 51). Oryginalnie zapisywana była oczywiście hebrajskimi literami „pej” i „nun” (נ"פ), będącymi skrótem określenia „po nitman” („po nitmena” — rodzaj żeński), co w dosłownym tłumaczeniu na język polski oznacza właśnie „tu spoczywa”¹³⁷.

Zdarzają się, chociaż rzadko, inskrypcje wierszowane. Ich przykładem jest umieszczony na grobie Anieli Brzeskiej (10) fragment wiersza Adama Mickiewicza pt. *DO M...: Tak w każdym miejscu / i o każdej dobie / gdzieś z tobą płakał / gdzieś się z tobą bawił / wszędzie i zawsze / będę ja przy tobie / bom wszędzie cząstkę / mej duszy zostawił*.

Jak zauważył Aleksander Klugman, *na wielu nagrobkach podpisani są „dzieci i wnukowie”, i chyba właśnie dla tych wnuków, nie znających już języka polskiego, wryto kilka słów po hebrajsku*¹³⁸. Ale nawet ci, którzy nie władali już biegle mową Mickiewicza, starali się, by bliskiego upamiętniał napis w jego ojczystym języku, czego dowodzi wrzeszczące tyleż treścią, co stopniem znajomości polszczyzny epitafium na grobie Bolesława Niezgody (34).

Na kilku tablicach nagrobnych umieszczono teksty w języku hebrajskim, ale występują one równoległe z polskimi. W sumie dwujęzyczne napisy znajdujemy na siedmiu nagrobkach (1, 15, 26, 36, 37, 41, 42), ale tylko na trzech (36, 37, 41) hebrajskimi literami zapisano imię i nazwisko zmarłego¹³⁹. Dwukrotnie, po hebrajsku i po polsku, pojawia się informacja, że pochowana była „Sprawiedliwą wśród Narodów Świata” (חסידת אומות העולם, *Chasidat Umot ha-Olam*)¹⁴⁰. Na płycie nagrobnej Emilii Gerson z Towarnickich (26) wryto także, ale już tylko po hebrajsku, pochodzącą z Talmudu Babilońskiego sentencję „Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat” (“כל המקיים נפש אהת כאילו קיים עולם מלא”), *Kol ha-mekajem*

¹³⁵ Część napisu jest uszkodzona, przez podkreślenie zaznaczono brakujące fragmenty tekstu (literactwo z metalu).

¹³⁶ L. Hońdo, *Hebrajska epigrafika nagrobna w Polsce*, Kraków 2014, s. 151–156.

¹³⁷ Informacje dr Ewy Węgrzyn z Instytutu Judaistyki UJ.

¹³⁸ Cyt. za: A. Klugman, *Polonica w Ziemi Świętej*, s. 93.

¹³⁹ Imię i nazwisko zapisano po hebrajsku także na nagrobku Jadwigi Schindelman, pochowanej obok kwatery uchodźców (kwatera, 63).

¹⁴⁰ Na nagrobkach Emilii Gerson z Towarnickich (26) i Reginy Kapłan (42).

nefesz achat keilu kijem olam male)¹⁴¹. Dodanie tych informacji w zapisie hebrajskim jest zrozumiałe, zważywszy na rangę tytułu „Sprawiedliwego” w Izraelu.

Rzeczą dość niezwykłą było równoczesne umieszczenie na jednym grobie symboliki powszechnie kojarzonej z judaizmem i chrześcijaństwem. Tak jest na nagrobku Ludwika Mendygraua (36), gdzie zapisowi w języku hebrajskim towarzyszy gwiazda Dawida, a tekstowi polskiemu — łaćniński krzyż. W dwóch przypadkach (36 i 41) równolegle użyto określeń stosowanych w odniesieniu do zmarłych wyznania mojżeszowego („błogosławionej pamięci”, w skrócie ל"ז, *zal*) i chrześcijan („świętej pamięci”).

Warto jeszcze powrócić na chwilę do hebrajskojęzycznej części epitafium Ludwika Mendrygaua. Wykorzystano w niej, a właściwie sparafrazowano, fragment wiersza znanego poety izraelskiego Natana Yonatana (1923–2004, ur. jako Natan Klein w Kijowie) pt. *Haisz hahu (Tamten człowiek)*. Oryginalny fragment: „Gdzie jeszcze można znaleźć takich ludzi?”, zmieniono na nagrobku na „Gdzie jeszcze można znaleźć takiego człowieka?” (איפה ישנם עוד, אנשים כמו האיש הזה, *Efo jesznam od anaszim kmo haisz haze*), w domyśle „Nie istnieje już taki człowiek, jak on”. Wiersz ten, spopularyzowany przez izraelskiego piosenkarza Szlomo Artziego, po śmierci premiera Icchaka Rabina (który zginął w zamachu w 1995) nabrał nowego znaczenia, gdyż odnoszono go do postaci tego tragicznie zmarłego polityka¹⁴².

Plan 3. Orientacyjny plan polskiej działki¹⁴³

e	<u>31</u>	<u>35</u>	<u>39</u>	<u>43</u>	<u>44</u>	<u>46</u>	<u>51</u>								
<u>26</u>	<u>30</u>	<u>34</u>	<u>38</u>	<u>42</u>	f		50								
<u>25</u>	<u>29</u>	<u>33</u>	<u>37</u>	+			<u>49</u>								
<u>24</u>	<u>28</u>			<u>41</u>			g								
d	<u>27</u>	<u>32</u>	<u>36</u>	40		<u>45</u>	<u>48</u>								
15	16	17	18	19	20	21	b	c	22	<u>23</u>					
1	2	3	4	5	6	7	8	a	9	10	11	12	13	?	14

kwatery uchodźców

N↑

¹⁴¹ Napis ten widnieje na medalu wręczanym „Sprawiedliwym”.

¹⁴² Informacje p. Anat Zajdman z Hajfy (28 VI 2013 r.).

¹⁴³ Uwzględniono także groby osób innej narodowości, oznaczając je małymi literami alfabety łaćnińskiego: (a) W.H. Peulen (1925–1988); (b) Marie Buchwajcová (1923–1974); (c) Géza Szabados (1911–1960); (d) Ilona Ebergenyi (1901–1984); (e) Terezija Hirschfeld z domu Halasi (1897–1974); (f) Maria Cîmpeanu (1909–1984); (g) Antoinette Cossi (1963). Nagrobki uszeregowane prostopadle do wejścia na teren działki podkreślono. Stan — maj 2015 r.

Groby:

1. Józefa Artensztejn (zm. 2000)
2. Michalina Wallach z d. Woźniak (zm. 1972)
3. Maria Bagińska z d. Czarnecka (zm. 1972)
4. Katarzyna Dmytriuk z d. Duława (zm. 1972)
5. Antonina Ringler z d. Szklarska (zm. 1999)
6. Emilian Dmytriuk (zm. 1970)
7. Nina Langer z d. Kowalczyk (zm. 1970)
8. Zdzisław Kielczyński (zm. 1976)
 Andrzej Kielczyński (zm. 2013)
9. Bronisława Szymborska z d. Nowak (zm. 1988)
10. Aniela Brzeska z d. Szymborska (zm. 1976)
 Adam Brzeski (zm. 2012)
11. Malwina Irena Jaworska z d. Fuksa (zm. 1988)
12. Piotr Stączek (zm. 1976)
13. Józef Steckiewicz (zm. 1976)
14. Zofia Bajner z d. Bojarska (zm. 1976)
15. Jadwiga Lipkowska z d. Jałowiecka (zm. 1951)
 Teresa Żukowska (wł. Lipkowska, grób symboliczny)
16. Stefania Begleiter z d. Tyczyńska (zm. 1960)
17. Anela (?) Komarowska (zm. 1990)
18. Józef Skowroński (zm. 1958)
19. Janina Prywer z d. Błaźniak (zm. 1978)
20. Janina Olma z d. Grodzka (zm. 1969)
21. Jadwiga Davidson z d. Różycka (zm. 1960)
22. Rozalia Frajdenberg z d. Kucia (zm. 1978)
23. Kazimiera Morawska z d. Kaczmarczyk (zm. 1965)
24. Helena Mitelman z d. Żmuda (zm. 1960)
25. Irena Lourie z d. Fabińska (zm. 1974)
26. Emilia Maria Gerson z d. Towarnicka (zm. 1961)
27. Jadwiga Pawlicka z d. Otocka (zm. 1983)
28. Maria Kunigis z d. Sobolewska (zm. 1962)
29. Stanisława Perlmutter z d. Żłotecka (zm. 1963)
30. Sonia Jochelson z d. Iljina (zm. 1974)

31. Franciszek Kreft (zm. 1974)
 32. Jadwiga Dorska z d. Barszczewska (zm. 1975)
 33. Władysław Jan Miller (zm. 1975)
 34. Bolesław Niezgodą (zm. 1974)
 35. Anna Leśniewska (zm. 1974)
 36. Ludwik Mendygrau (zm. 1976)
 37. Karol Gruszecki (zm. 1975)
 38. Henryk Józwiak (zm. 1975)
 39. Helena Löw z d. Wyżnikiewicz (zm. 1974)
 40. Maria Brandstatter z Gałuszków (zm. 1968)
 41. Stefan Burdejny (zm. 1977)
 42. Regina Kapłan (wł. Wanda Pisula, zm. 1985)
 43. Anna Chelfa z d. Towarnicka (zm. 1968)
 44. Władysława Singer z d. Jäger (zm. 1965)
 45. Stanisława Lubowiecka (zm. 1977)
 46. Tadeusz Szafnicki (zm. 1965)
 47. Ora-Krystyna Glasman z d. Bogielska (zm. 1965)
 48. Genowefa Lipińska z d. Mandrys (zm. 1963)
 49. Jan Suhan (zm. 1964)
 50. Maria Dębska z d. Jurczyńska (zm. 1965)
 51. Bolesława Wolschon (zm. 1993)
- + nieoznaczony krzyż
- ? — być może pozostałości nagrobka Antoniego Pietruszczaka (Pitrusaka?, zm. 1949)

1.5. Polskie groby w innych częściach cmentarza

Groby Polaków znajdują się także poza terenem polskiej działki i kwatery uchodźców wojennych. Można je znaleźć w trzech miejscach. Najwięcej w ścianie grzebalnej, gdzie w latach 1979–2011 pochowano ponad siedemdziesięciu Polaków. Podanie precyzyjnej liczby nie jest sprawą prostą, ponieważ lakoniczne informacje na płytach nagrobnych nie zawsze pozwalają na jednoznaczne określenie narodowości, a sugerowanie się jedynie brzmieniem imienia i nazwiska bywa zawodne. Ponad dwadzieścia polskich mogił jest zlokalizowanych na obszarze najrozleglejszej działki, po prawej stronie od wejścia na cmentarz, gdzie spoczywają osoby różnej narodowości. Trzy Polki (zmarłe między 1963

a 1982) miejsce spoczynku znalazły w sąsiedztwie grobów arabskich, ale w stosunkowo niewielkiej odległości od polskiej kwatery¹⁴⁴.

Wśród pochowanych w tych częściach cmentarza są m.in. Henryk Rolirad (1909–1984), odznaczony tytułem „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata”, oraz poeta i dziennikarz Jerzy Herman (1932–2008), współzałożyciel i redaktor naczelny tygodnika „Po Prostu w Izraelu” (1958–1959)¹⁴⁵. Tutaj, na prawo od głównej osi cmentarza („działka mieszana”), w marcu 1937 r. pogrzebano polskiego chłopca Stanisława Sługę, emigranta zarobkowego, przypadkową ofiarę konfliktu arabsko-żydowskiego. Sługa prawdopodobnie był pierwszym Polakiem pochowanym na tym cmentarzu. Jego grobu nie udało mi się odszukać. Według pochodzącego z 1950 r. szkicu sytuacyjnego, przygotowanego dla ks. Stefana Pietruszki, miał znajdować się naprzeciwko nagrobka Marcina Szarskiego, po drugiej stronie alejki¹⁴⁶. W tej części cmentarza jest dziś kilka zapomnianych grobów, z niedającymi się już odczytać napisami. Może w grę wchodzi któryś z nich?

Wśród ojców franciszkanów złożono doczesne szczątki brata Jacka Podlewskiego (1904–1973) z Kustodii Ziemi Świętej, duszpasterza polskiej wspólnoty katolickiej przy kościele św. Piotra w Jafie. Początkowo miejsce wiecznego spoczynku brata Podlewskiego znaczył osobny prosty grób z metalowym krzyżem w zakonnej części cmentarza. Obecnie o polskim zakonniku informuje inskrypcja wyryta na murowanym pomniku ojców franciszkanów („Fr. JACINTHUS PODLEWSKI / + 11–1–1973”), na ołtarzu połowym¹⁴⁷.

Podobnie jak w przypadku polskiej działki, tak i w innych częściach cmentarza zdecydowana większość (co najmniej 80%) pochowanych Polaków to kobiety. Sugerując się brzmieniem nazwiska (choć kryterium to bywa zawodne), z małżeństw polsko-żydowskich. Ciekawe, że również brzmienie nazwisk Polek pogrzebanych w sąsiedztwie grobów arabskich zdaje się wskazywać na rodzinne powiązania raczej z Izraelczykami żydowskiego niż arabskiego pochodzenia. Dodajmy, że nekrolog jednej z nich ukazał się w wydawanych przez Żydów z Polski „Nowinach Kurierze”¹⁴⁸.

Wprawdzie i w tej części cmentarza nie znajdziemy grobowców rodzinnych, ale zdarzało się, że w sąsiednich grobach lub niszach chowano osoby blisko ze sobą spokrewnione. Zazwyczaj jedną z nich był rodzic (najczęściej matka),

¹⁴⁴ Emilia Bergman z domu Kasiubowska (1912–1963), Aleksandra Klasten z domu Mielnik (1925–1978) oraz Maria Tigner Ashkelony z domu Wyszyńska (1920–1982). Groby Polek znajdują się w trzech ostatnich rzędach działki arabskiej (licząc od bramy wejściowej).

¹⁴⁵ Herman został pochowany w ścianie grzebalnej. Biogramy Hermana i Rolirada znajdzie Czytelnik w części „Sylwetki”.

¹⁴⁶ APMKwAW, Ordynariat, *List of Christian Poles buried in Jaffa, Roman Catholic Cemetery* (3 V 1950).

¹⁴⁷ Inf. ks. Grzegorza Pawłowskiego (17 II 2014); E. Biesok, *Był taki brat*, <http://www.prowinca.panewniki.pl/artukul,10,s,sub,2.html>.

¹⁴⁸ Chodzi o Aleksandrę Klasten („Nowiny Kurier”, 5 VII 1978, s. 2).

a drugą dziecko (syn lub córka)¹⁴⁹. Obok siebie pochowano również małżonków Roliradów (Henryka i Marię).

Poza nielicznymi wyjątkami inskrypcje nagrobne nie informują, z jakich środowisk pochodzili zmarli Polacy. Nieco więcej danych biograficznych przynoszą napisy na grobach ziemnych, natomiast te na płytach w ścianie grzebalnej są lakoniczne i w zdecydowanej większości ograniczają się do podania imienia i nazwiska oraz dat życia. Przykładowo spośród 76 inskrypcji na grobach w ścianie o miejscu urodzenia informuje jedynie 8, o nazwisku panieńskim mężatek — 9, a o profesji tylko jedna (na grobie Jerzego Hermana). Ta lakoniczność jest zrozumiała z uwagi na ograniczoną powierzchnię płyty. Dla porównania, spośród 25 polskich grobów znajdujących się w kwaterze mieszanej i arabskiej (pomijamy grobowiec oo. franciszkanów) informacje o miejscu urodzenia podaje 14 inskrypcji (w 8 przypadkach miejscem tym jest po prostu Polska), a o nazwisku panieńskim — tylko 8.

Tak jak na obszarze polskiej działki, część napisów nagrobnych jest dwujęzyczna — po polsku i po hebrajsku (na 3 nagrobkach parceli mieszanej¹⁵⁰ i 3 w ścianie grzebalnej¹⁵¹). Uwagę zwraca obecność na jednym z epitafiów¹⁵² zwrotu charakterystycznego dla żydowskich tekstów nagrobnych — „tanceba” (תנצב"ה), będącego skrótem wyrażenia „niech dusza jej będzie związana w węzełku życia” (*tehe niszmata crura bi'cror hachajim*). Jest to parafraza słów biblijnej Abigail do króla Dawida i wskazuje na wiarę mozaistów w ciągłą opiekę Najwyższego (*Jeśli natomiast ktoś powstanie, aby cię prześladować i czyhać na twe życie, niech dusza pana mojego będzie dobrze zamknięta w woreczku życia u Pana, Boga twojego, życie zaś wrogów niech wyrzuci przy pomocy wydrążenia procy*)¹⁵³.

Wpływ żydowskiej tradycji widoczny jest również w tekstach niektórych inskrypcji przywołujących cnoty i zasługi zmarłego. Na przykład na nagrobku Stanisławy Urban Blumenkranz (grób nr 19 na planie 4) czytamy, że: *Była szlachetna i prawa / wrażliwa na niedolę / ludzi i zwierząt / ratowała Żydów / w okresie zagłady / Niech uczynki jej / idą za nią*. Niekiedy cnoty zmarłego obrazowano za pomocą ciągu pochwalnych epitetów: *Wspaniała, pracowita, / spokojny człowiek / o szlachetnym sercu* (Józef Borowczyński, 18). Podobne w charakterze epitafia znajdujemy także na nagrobkach m.in. Alicji Grosberg (14) i Wandy Iwanowskiej (17).

Analizując czas pochówków, można stwierdzić, że w miarę zapewniania się polskiej działki zmarłych chowano w innych częściach cmentarza. Najpierw

¹⁴⁹ Np. w sąsiednich grobach są pochowane Jadwiga Ebel i jej córka Magdalena Czortkower (groby nr 1 i 2) oraz Regina Korblit i jej syn Bronisław (groby w murze).

¹⁵⁰ Na nagrobkach Katarzyny Jagid (grób nr 10 na planie 4), Zofii Mikuszewskiej (11) i Jacka Wawrzyniaka (13).

¹⁵¹ Na płytach nagrobnych Stanisławy Fink, Mariany Imelfart i Alfredy Tatarski.

¹⁵² Na płycie nagrobnej Mariany Imelfart (pochowana w ścianie grzebalnej).

¹⁵³ Pierwsza Księga Samuela 25, 29. Cyt. za: *Biblia Tysiąclecia*, s. 281.

na parceli mieszanej, gdzie w latach 1979–1988 pogrzebano piętnastu Polaków (po tej dacie tylko sześcioro). Po zbudowaniu ściany grzebalnej stopniowo zaczęło i tam przybywać polskich grobów. Najwięcej w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Los sprawił, że na wielu sąsiednich niszach znajdujemy wyłącznie polskobrzmiące inskrypcje. Część pochowanych to już emigranci drugiego pokolenia, których życie było związane wyłącznie z Izraelem.

Bardzo wielu pogrzebanych w tych częściach cmentarza odprowadzał w ostatnią drogę ks. Grzegorz Pawłowski. Niejeden raz poznawał ludzi dopiero po ich śmierci! *Umierał jakiś Polak czy Polka i chociaż wcześniej ich nigdy nie widziałem, rodzina prosiła mnie o chrześcijański pogrzeb*¹⁵⁴. Zdarzało się, że zmarli nie pozostawiali rodziny, która zajęłaby się pogrzebem, ani żadnych środków na wykupienie miejsca na cmentarzu. Ks. Pawłowski niejednokrotnie starał się o fundusze na godne pochowanie. *Z pogrzebami nieraz miałem trudności — wspominał w rozmowie z Lucyną Montusiewicz — bowiem koszty pochówku na tutejszym katolickim cmentarzu są bardzo wysokie. Od niedawna dopiero zmarłych, którzy nie mają rodzin albo są emigrantami, chowa się na koszt państwa. Przedtem w takich wypadkach wszystko było na mojej głowie. Pewnego razu dwóch Polaków zmarło z przepicia na plaży. Nie mogłem ich zostawić bez pochówku. Przełożony franciszkański w Jafie zgodził się, żebyśmy na polskiej mszy świętej zebrali tacę na ich pochowanie. Były też inne przypadki. Pewna Polka była przekonana, że ksiądz ją pochowa po śmierci, bo jakżeby inaczej! Więc kiedy już była bardzo chora na raka, to ostatnie pieniądze posłała synom do Polski, a sobie nic nie zostawiła na wykupienie miejsca na cmentarzu. Po śmierci oczywiście ją pochowałem*¹⁵⁵.

W pogrzebach swoich polskich członków rodzin brali udział również Żydzi, którzy nie znali języka polskiego. Toteż zdarzało się, że uroczystości pogrzebowe odbywały się w dwóch językach, po polsku i po hebrajsku.

¹⁵⁴ *Sługa Mesjasza...*, s. 75.

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 78.

Plan 4. Polskie groby na terenie działki mieszanej — rysunek poglądowy¹⁵⁶

N→

I									
II							1	2	
III	3	4					5		
IV			(6)					7	
V		8							
VI									
VII									
VIII							9	10	
IX									
X		11							
XI	12	13	14	15			16	17	
XII						18			
XIII		19	20	21				22	

Groby:

1. Magdalena Czortkower z d. Ebel (zm. 1979)
2. Jadwiga Ebel (zm. 1980)
3. Leszek Waldemar Kłusek (zm. 1996)
4. Antoni Adam Kotula (zm. 1996)
5. Alicja Jadwiga Rozenfarb z d. Kozłowska (zm. 2002)
6. Jacek Podlewski OFM (zm. 1973), w grobowcu oo. franciszkanów
7. Henryk Rolirad (zm. 1984)
Maria Rolirad (zm. 1999)
8. Patryk Siwak (zm. 1996)
9. Karolina Ławrów (zm. 1985)
10. Katarzyna Jagid z d. Czajkowska (zm. 1985)
11. Zofia Mikuszevska (zm. 1988)
12. Stanisława Rotholc (zm. 1987)
13. Jacek Wawrzyniak (zm. 1985)
14. Alicja Grosberg z d. Borkowska (zm. 2011)
15. Ewa Martin z d. Kotlarz (zm. 2013)
16. Zofia Piech z d. Biały (zm. 1983)
17. Wanda Iwanowska z d. Piech (zm. 1981)
18. Józef Borowczyński (zm. 1980)

¹⁵⁶ Stan — maj 2015 r. Literami rzymskimi oznaczono kolejne rzędy nagrobków.

19. Stanisława Urban Blumenkranz (zm. 1987)

20. Teresa Frumer (zm. 1980)

21. Wanda Szenfeld z d. Kawa (zm. 1986)

22. Franciszka Landau z d. Kruk (zm. 1986)

1.6. „Polski” cmentarz w Jafie

Cmentarz parafialny w Jafie nie ma wyraźnego oblicza narodowego. Jest miejscem spoczynku ludzi pochodzących z różnych stron świata. Łączyła ich tradycja rzymskokatolicka. Nekropolia ta bywa niekiedy określana jako arabska, ponieważ po części ma taki charakter. Ale równocześnie, w jakimś stopniu, ma również charakter polski. Polskich grobów jest tu niemal tyle co arabskich. Uporządkowana przestrzennie kwatery wojenna z równymi rzędami jasnych nagrobków oraz widoczny z daleka wysoki obelisk z orłem na szczycie to bodaj najbardziej charakterystyczna część cmentarza w Jafie. Do tego kawałka „miasta umarłych” określenie „polska nekropolia” wydaje się jak najbardziej właściwe. Również dlatego, że to miejsce ważne dla naszej pamięci. Pochowani tu Polacy byli świadkami dramatycznych wydarzeń historii — wojny polsko-bolszewickiej 1920 r., września 1939 r., zesłania w głąb ZSRR. Kilku z nich w tej historii się zapisało, a ich biografie znaleźć można w słownikach i monografiach. Polski charakter kwatery podkreślały (i podkreślają nadal) organizowane z okazji świąt narodowych i kościelnych, kameralne wprawdzie, uroczystości o charakterze patriotycznym. I tylko żal, że nekropolia ta pozostaje poza trasą licznie pielgrzymujących do Ziemi Świętej naszych rodaków.

Zdarzało się, że znacząca część pochówków na cmentarzu w poszczególnych latach miała polski charakter. Było tak nie tylko w okresie drugiej wojny światowej, ale również później, szczególnie w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. (zob. tab. 8)¹⁵⁷. Wskazuje to na duży w owym czasie udział Polaków wśród parafian, przynajmniej wśród wiernych starszej generacji. Po roku 2000 w różnych częściach cmentarza pochowano już tylko dwanaście osób o polskobrzmiących imionach i nazwiskach. Dowodzi to liczebnego kurczenia się polskiej wspólnoty katolickiej w Tel Awiwie.

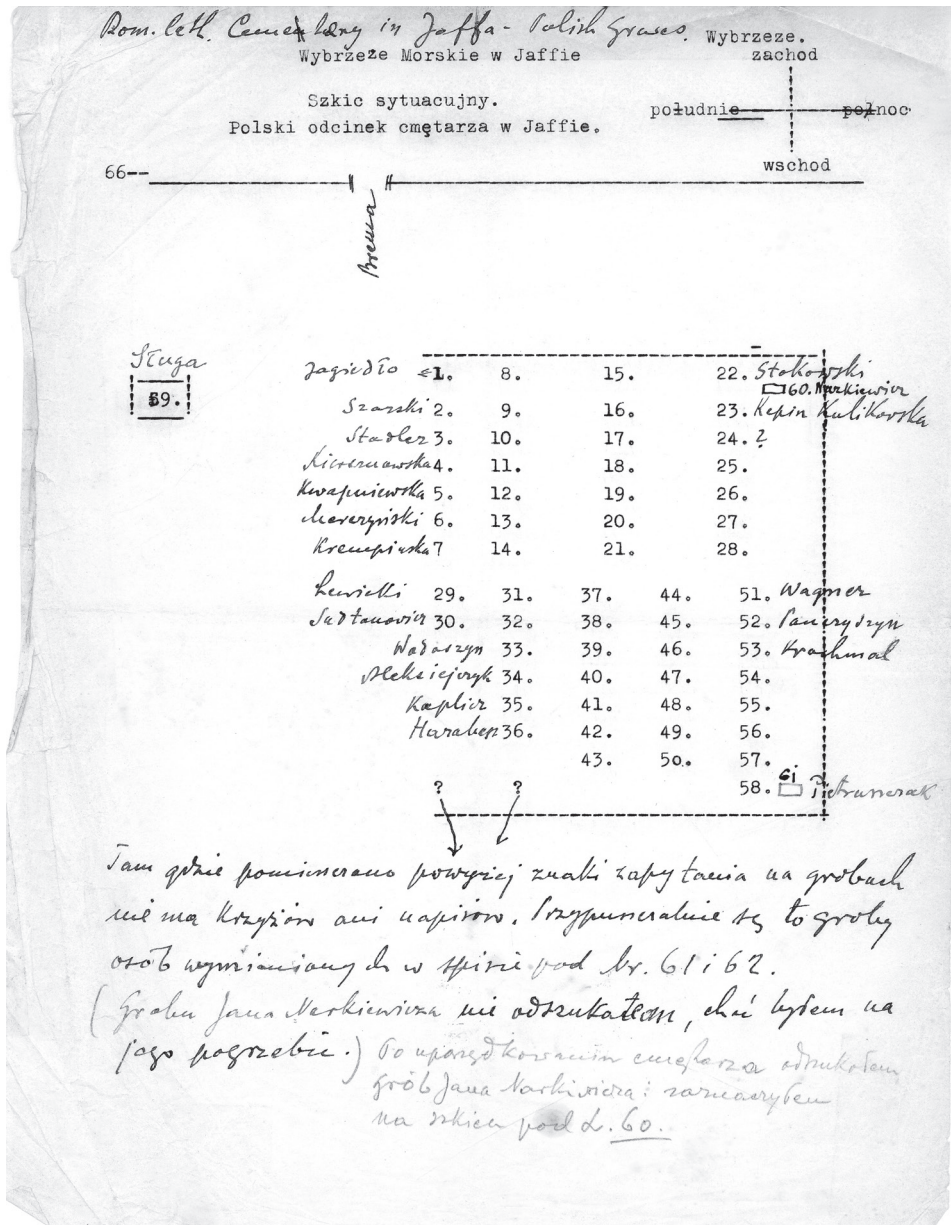
¹⁵⁷ Przykładowo w 1965, 1972, 1974 i 1996 r. kilka kolejnych osób chowanych na cmentarzu miało polskie pochodzenie. SAC, *Defunctorum...*, s. 142 (nr 3–5), s. 159 (nr 2–4), s. 165 (nr 2–4), 1996 (nr 1–2, 4, 6, 8–10), b.p.

Tab. 8. Polacy pochowani w Jafie (chronologia)¹⁵⁸

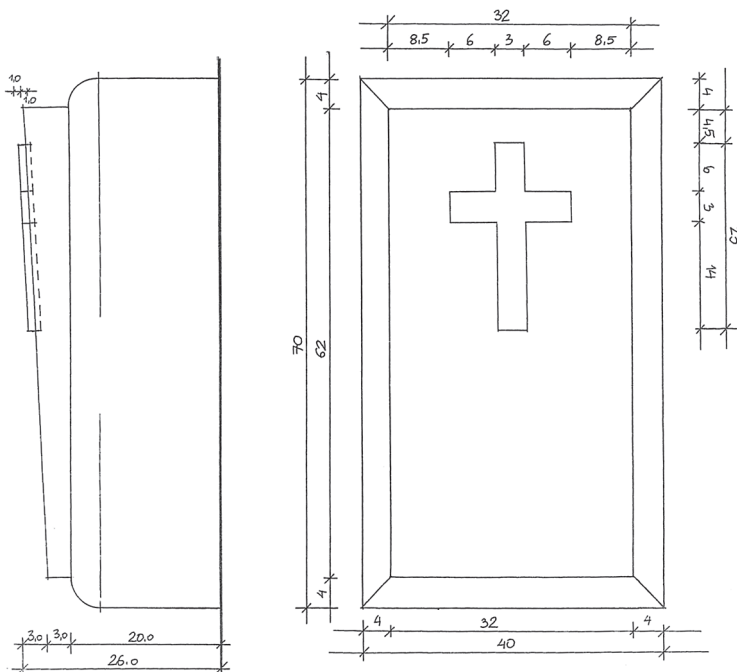
Lata	1931–1940	1941–1950	1951–1960	1961–1970	1971–1980	1981–1990	1991–2000	2001–2014
Liczba pochówków	1	66	9	19	43	55	38	12

Liczne inskrypcje na cmentarzu w Jafie przemawiają po polsku. Dla większości współczesnych parafian są one niezrozumiałe, brzmią egzotycznie. Warto jednak zauważyć, że odbija się w nich nie tylko historia odległego kraju ze środkowej Europy, ale również refleksy dziejów tej ziemi na Bliskim Wschodzie.

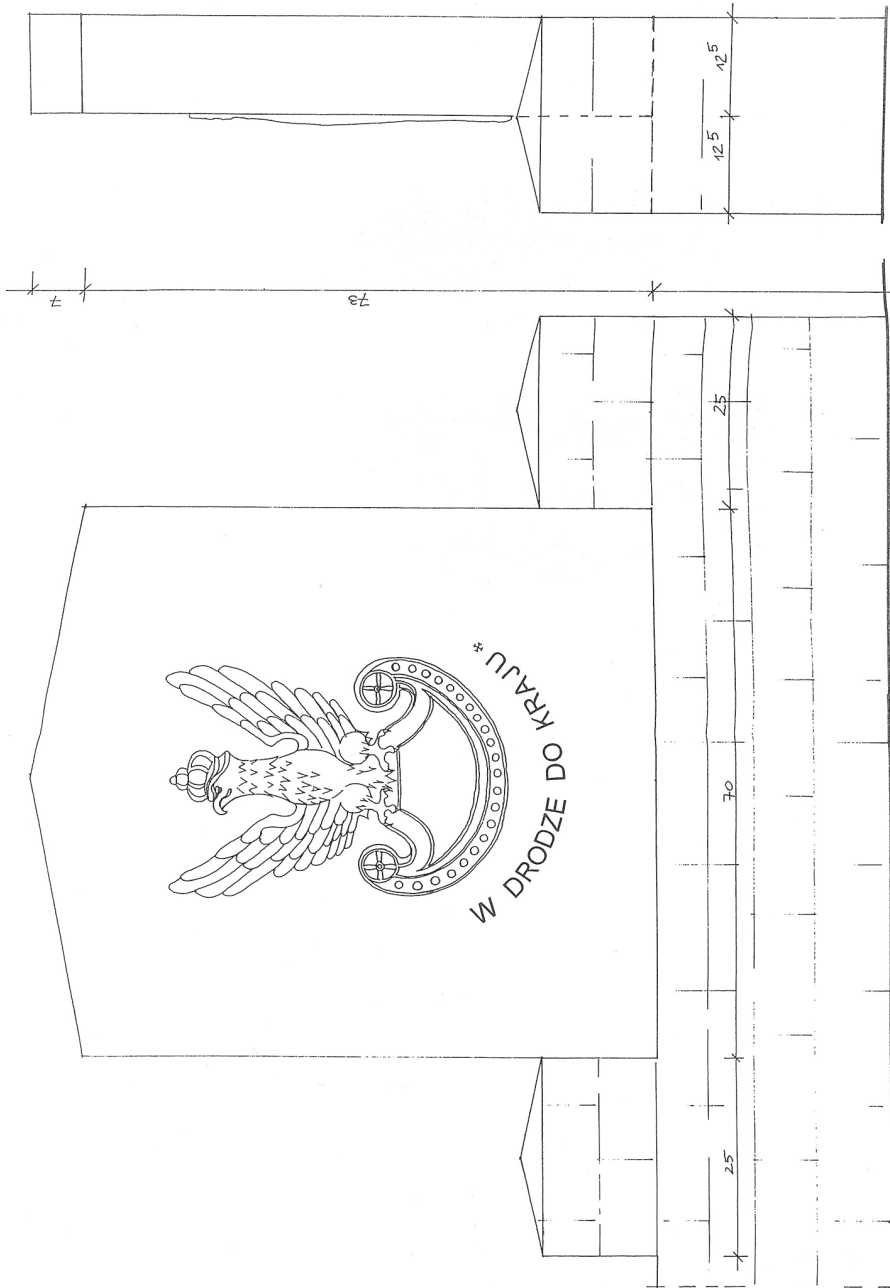
¹⁵⁸ W wykazie uwzględniono również osoby, o których wiadomo, że zostały pochowane w Jafie, ale ich groby nie zachowały się do dnia dzisiejszego.

Plan 5. Szkic sytuacyjny polskiej części cmentarza z 1950 r., z zaznaczoną lokalizacją m.in. grobu Stanisława Sługi [APMKwAW, Ordynariat]. Symbolem „?” oznaczono grób G. Składkowskiej.

GROBY DZIECI
skala 1:10

Plan 6b. Projekt modelowy nagrobka (projekt renowacji), kwatery uchodźców.
Oprac. Krystyna Malkiewicz, 1998 r.

Plan 7. Niezrealizowany projekt pomnika. Oprac. Krystyna Malkiewicz, 1998 r. (skala 1:10)

2. KWATERA POLSKICH UCHODźCÓW WOJENNYCH — TEKSTY INSKRYPCJI

2.1. Uwagi dotyczące edycji

W edycji uwzględniono wszystkie napisy, jakie znajdują się na grobach polskich uchodźców wojennych w wydzielonej kwaterze na cmentarzu katolickim w Jafie oraz na wystawionym tam w 2007 r. pomniku. Jako pierwszy podano tekst na pomniku. Pozostałe ułożono w porządku chronologicznym według dat śmierci pochowanych osób począwszy od najstarszej inskrypcji z 1941 r. Wyjątek stanowią groby bezimienne, na których brak jakichkolwiek napisów, w tym także daty zgonu. Odnotowano je na końcu edycji.

Opracowanie zasadniczo obejmuje inskrypcje z okresu pobytu w Palestynie polskich uchodźców. Nie uwzględniono w nim napisów z późniejszych lat, wyrytych na nagrobkach polskich (z lat 1977–1978) oraz nagrobkach osób innej narodowości (pochowanych po 1997 r.). Osób tych nie łączyły żadne powiązania z uchodźcami, żyły one w Izraelu w innych uwarunkowaniach. O ich pochowaniu na terenie kwatery zadecydowała, jak się wydaje, istniejąca jeszcze wolna przestrzeń, którą postanowiono wykorzystać dla celów grzebalnych.

Uwzględniono natomiast napis na jednym nagrobku położonym poza kwaterą uchodźców (grób Jadwigi z Jałowieckich Lipkowskiej i jej córki Teresy). Znajduje się on nieopodal tej kwatery, w obrębie polskiej działki cmentarza, ale wśród grobów prywatnych. O wzięciu go pod uwagę zadecydowało kilka faktów — biografie osób z nim związanych, duży walor historyczny treści inskrypcji, stylistyka wyraźnie nawiązująca do grobów z lat wojny, a także objęcie pracami konserwatorskimi podczas renowacji kwatery uchodźców w 2007 r.

W edycji zachowano oryginalną pisownię, interpunkcję oraz skróty, a także charakterystyczny graficzny układ treści i proporcje liter. Napisy zasadniczo zostały sporządzone w języku polskim, tylko na jednym nagrobku część tekstu jest także po hebrajsku, a na drugim po francusku. Dwujęzyczny napis — po polsku i po angielsku — widnieje na pomniku.

Edycję obudowano przypisami. Wyjaśniono w nich pojawiające się w tekstach nagrobnych mniej znane pojęcia, nazwy miejscowości oraz skróty, sprostowano błędy faktograficzne, a także zaznaczono usterki literowe. Dzięki kwerendzie archiwalnej udało się, w odniesieniu do większości uchodźców, podać również dalsze szczegóły z ich biografii, wykraczające poza informacje zawarte w napisach nagrobnych. Tam, gdzie zgromadzonego materiału było więcej, opracowano osobny biogram, zamieszczony w rozdziale „Biografie”.

W przypadku nagrobków uszkodzonych, pod tekstem inskrypcji opisano charakter i stopień destrukcji (według stanu na dzień 12 maja 2015 r.).

2.2. Wykaz skrótów

d., dn.	— dnia
dr	— doktor
dypl.	— dyplomowany
gen.	— generał
handl.	— handlowy
N.N.	— łac. <i>Nomen Nescio</i> , niewiadomego imienia
prez.	— prezydium
przem.	— przemysłowy
r.	— rok, roku
RIP	— łac. <i>Requiesca(n)t In Pace, Niechaj Spoczywa w Pokoju</i>
R.Min.	— Rada Ministrów
Rz.	— Rzeczpospolita
śp.	— świętej pamięci
ur., urodz.	— urodzona, urodzony
W.P.	— Wojsko Polskie
z d.	— z domu
zm.	— zmarł, zmarła

2.3. Inskrypcje

Pomnik, napis na frontowej ścianie

W HOŁDZIE
POLAKOM
SPOCZYWAJĄCYM NA TYM CMENTARZU
OSOBOM CYWILNYM I ŻOŁNIERZOM
II KORPUSU POLSKIEGO
GEN. WŁADYSŁAWA ANDERSA
BYŁYM JEŃCOM I WIĘŹNIOM
SOWIECKICH ŁAGRÓW
ZMARŁYM W DRODZE DO OJCZYZNY
W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ
I PO JEJ ZAKOŃCZENIU
POLSKA O WAS PAMIĘTA!
RZECZPOSPOLITA POLSKA
Warszawa Tel Awiw–Jafa
2007

IN TRIBUTE
 TO POLES
 BURIED IN THIS CEMETERY
 CIVILIANS AND SOLDIERS
 OF GENERAL WŁADYSŁAW ANDERS
 POLISH II CORPS
 FORMER PRISONERS OF WAR AND INMATES
 OF SOVIET LAGERS
 WHO DIED ON THEIR WAY TO HOMETLAND
 IN THE YEARS WORLD WAR II
 AND AFTER
 POLAND REMEMBERS YOU!
 REPUBLIC OF POLAND
 Warsaw Tel Aviv–Jaffa
 2007

1. Jagiełło Jerzy¹

Ś. † P.
 JERZY
 JAGIEŁŁO
 MAJOR DYPL. W. P.
 DYREKTOR BIURA
 PREZ. R. MIN.²
 UR. 4.11.95 W WARSZAWIE³
 Z M. 19. 8. 1941
Poniżej wyryty herb Pogonia⁴

Uwagi: płyta nagrobna lekko pęknięta, herb rodowy częściowo zabrudzony czarną substancją.

¹ Zob. rozdz. „Biografie”.

² Właściwie był dyrektorem Biura Personalnego w Prezydium Rady Ministrów. Akt mianowania podpisał premier Janusz Jędrzejewicz (12 V 1934). Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (dalej: CAW), AP 252, Jerzy Jagiełło.

³ Inną datę urodzin (4 XI 1896) znajdujemy w: P. Stawecki, *Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 70. Według akt personalnych Jagiełły w CAW (AP 252) urodził się on w 1895 r.

⁴ W polu tarczy herbowej znajduje się zbrojne ramię, które trzyma obnażony miecz. Ramię wyłania się być może z obłoku lub bezpośrednio z poboczniczy tarczy (linia rysunku oraz charakter powierzchni płyty nagrobnej nie pozwalają na jednoznaczne określenie). Nad tarczą hełm przętowy, wieńczy go korona szlachecka i klejnot wyobrażający zbrojną rękę z mieczem. Ramię w klejnocie skierowane jest w przeciwnym kierunku niż na polu tarczy. Jagiełłów wśród rodzin szlacheckich posługujących się herbem Pogonią nie wymieniają jednak Teodor Chrząński (*Tablice odmian*

2. Szarski Marcin⁵

Ś. † P.

MARCIN

SZARSKI

DOKTOR PRAW

SENATOR RZ. POLSKIEJ⁶

PREZES IZBY

PRZEM I HANDL

WE LWOWIE

UR. W KRAKOWIE

12. IV.⁷ 1868

ZM. W TEL AVIVIE 16. XII. 1941

SPOKÓJ JEGO DUSZY⁸

herbowych Chrząńskiego, wyd. J. Ostrowski, Warszawa 1909 [reprint: Warszawa 2000], s. 42) ani Adam Boniecki, który pisze wprawdzie o rodzinie Jagiełłów z powiatu oszmiańskiego na Litwie, ale podaje, że ich herbem był Łabędź (*Herbarz Polski*, t. 8, Warszawa 1905, s. 143). Jagiełłów jako szlachtę pieczętującą się Pogonią (obok rodziny tego samego nazwiska herbu Łabędź) wymieniają natomiast Seweryn Uruski (*Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 5, Warszawa 1908, s. 318; pod datą 1861 r.) oraz Jan Ciechanowicz (*Rody rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 3, Rzeszów 2001, s. 174). Informacje i wskazówki bibliograficzne dr. hab. Wojciecha Drelicharza z Instytutu Historii UJ.

⁵ Zob. rozdz. „Biografie”.

⁶ Marcin Szarski zasiadał w Senacie w latach 1922–1935, reprezentując okręg stanisławowski.

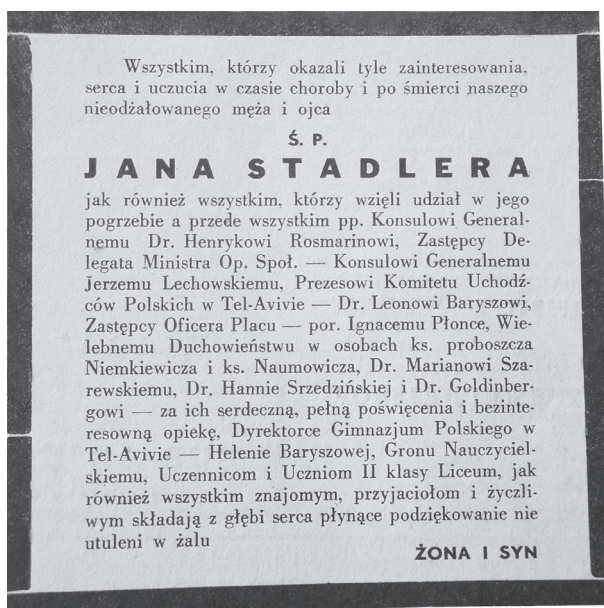
⁷ *Polski Słownik Biograficzny* (t. 47, s. 120), materiały APMKwAW oraz nekrolog w „Gazecie Polskiej” (17 XII 1941, s. 4) podają, że Szarski urodził się 10 IV 1868 r. Data taka widniała także w odręcznym piśmie wdowy Olgi Szarskiej do zwierzchnika (*supérieur*) kościoła św. Piotra w Jaffie w sprawie ufundowania nagrobka dla Marcina Szarskiego (pismo datowane 10 III 1942). Szarska przytoczyła w nim (w tłumaczeniu na język francuski) proponowany tekst inskrypcji na grobnej. ASCTS, Amministrazione del Cimitero di T.S. Nuovo — S. Pietro. Jaffa.

⁸ Podobnej treści inskrypcja widnieje na tablicy poświęconej pamięci Marcina Szarskiego na grobowcu Szarskich w Krakowie (na Cmentarzu Rakowickim): MARCIN SZARSKI / DOKTOR PRAW / SENATOR RZPLITEJ POLSKIEJ / PREZES IZBY PRZEM – HANDLOWEJ / WE LWOWIE / UR. w KRAKOWIE 10. IV. 1868 / ZM. NA UCHODŹSTWIE w TEL AVIVIE 16. XII. 1941.

3. Stadler Jan⁹

Ś. † P.

JAN STADLER

UR. 2. II. 1888 R.
ZM. 18. I. 1941 R.¹⁰*Pokój Jego Duszy*

Nekrolog Jana Stadlera [„Gazeta Polska”, 25 I 1942, s. 3]

⁹ Zob. rozdz. „Biografie”.¹⁰ W tekście inskrypcji jest błąd — w rzeczywistości Stadler zmarł równo rok później, 18 I 1942 r. IPMS, A 49/183/847, KGTA, Teczka personalna Jana, Ady i Alfreda Stadlerów, Odpis protokołu zgonu poświadczony przez Ekspozyturę Delegata MPiOS w Tel Awiwie, 2 II 1942 r. Błędną datę zgonu (19 I 1942) znajdujemy w „Gazecie Polskiej”, *Z żalobnej karty*, „Gazeta Polska”, 21 I 1942, s. 4.

4. Kwapniewska Waleria z domu Chmielowska¹¹

Ś. † P.

WALERIA Z CHMIELOWSKICH
 KWAPNIEWSKA
 UCHODŹCZYNI POLSKA
 URZĘDNICZKA PAŃSTWOWA
 Z KRAKOWA
 UR. 1894 WE LWOWIE¹²
 UM. 1942 W TEL-AWIVIE¹³
 SPOKÓJ JEJ DUSZY

5. Merczyński Andrzej¹⁴

Ś. † P.

JĘDRUŚ MERCZYŃSKI
 ZMARŁ 20 VIII 1940¹⁵

¹¹ Córka Franciszka i Karoliny z domu Malińska. Przed wojną pracowała jako asystentka pocztowa w Krakowie. Do Palestyny przybyła 5 I 1941 r. z dziećmi, Ryszardem (ur. 1926) i Janiną (ur. 1932), jednym z transportów ewakuacyjnych zorganizowanych przez rząd RP na uchodźstwie (przez Turcję, a stąd statkiem „Warszawa” do Hajfy). Mieszkała w Tel Awiwie przy ul. Ha'Yarkon. Była żoną Jana Kwapniewskiego, urzędnika pocztowego w Krakowie. Kwapniewski, były ochotnik Wojska Polskiego w 1920 r. i uczestnik III Powstania Śląskiego, po przybyciu do Palestyny zaciągnął się do SBSK, skąd został zwolniony ze względów zdrowotnych. Później był sekretarzem oddziału Związku b. Żołnierzy SBSK w Tel Awiwie. IPMS, A 49/183/497, KGTA, Tezka personalna Walerii i Jana Kwapniewskich, Zaświadczenia wystawione przez Konsula Generalnego RP H. Rosmarina, 20 II 1941 i 16 V 1944; list J. Kwapniewskiego do konsula H. Rosmarina, 21 IX 1944; inf. z APMKwAW; *Z żalobnej karty*, „Gazeta Polska”, 11 VIII 1942, s. 4; ibidem, 2 II 1945, s. 3.

¹² Według inf. z APMKwAW Waleria Franciszka Kwapniewska urodziła się 22 XI 1894 r. Inną datę urodzin znajdujemy w zaświadczeniu wystawionym 20 II 1941 r. przez Konsulat Generalny RP w Tel Awiwie — rok 1898 (IPMS, A 49/183/497, KGTA).

¹³ Zmarła 5 VIII 1942 r. Pogrzeb odbył się następnego dnia. Nekrolog: „Gazeta Polska”, 7 VIII 1942, s. 2; zawiadomienie o nabożeństwie za spokój duszy, ibidem, 7 VIII 1944, s. 2.

¹⁴ Według ewidencji chrztów Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego w Palestynie — Jan Andrzej Merczyński, syn Stanisława i Marii z domu Rytwińskiej, urodził się 19 VIII 1942 r. w Tel Awiwie. Jego ojciec, Stanisław (ur. 1908) pochodził z Nowego Targu, przed wojną był prokuratorem we Lwowie. Potem służył w oddziałach polskich na Środkowym Wschodzie. W 1944 r. został członkiem KUP w Jerozolimie i kierownikiem jego komisji prawnej. IPMS, A 77/4, KDPwP, Ewidencja chrztów, małżeństw i zgonów, 1941–1945; ibidem, 76/2, RNUP, Skład osobowy członków Komisji przy Komitecie Uchodźców Polskich w Jerozolimie (5 VII 1945); inf. z APMKwAW.

¹⁵ Powinno być: 1942 r. Taką datę roczną potwierdzają m.in. dokumenty Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego: IPMS, A 77/4, KDPwP, Ewidencja chrztów, małżeństw i zgonów, 1941–1945; APMKwAW, Ordynariat, *List of Christian Poles buried in Jaffa, Roman Catholic Cemetery* (wykaz przygotowany dla ks. Stefana Pietruszki na podstawie inskrypcji nagrobnych, 3 V 1950). Także ARPwI, K. Malkiewicz, *Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jaffie*, s. 11.

6. Krempińska Janina z domu Rojewska¹⁶

Ś. † P.

JANINA Z RAJEWSKICH

KAREMPIŃSKA¹⁷

UCHODŹCZYNI POLSKA

UR. 25. 10. 1917 R.

ZM. 25. 1. 1943

SPOKÓJ JEJ DUSZY

7. Głazewski Adam¹⁸

Ś. † P.

ADAŚ GŁAŻEWSKI

UR. 26. X. 1939

W CZERNIOWCACH

ZM. 3. II. 1943

O dzień wcześniejszą datę zgonu (19 VIII 1942) znajdujemy w ewidencji chrztów Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego w Palestynie (IPMS, 77/4).

¹⁶ Córka Bolesława Rojewskiego i Marii z domu Niemirowskiej. Urodziła się w Pławnicach w pow. chełmskim (Chełm Lubelski). Była żoną Michała Krempińskiego, podoficera WP i rolnika z Wołynia. Przed wojną mieszkała w miejscowości Mało-Hołoby w pow. kamieńskim (Kamień Koszyrski). Po zajęciu Wołynia przez ZSRR, w marcu 1940 r. została zesłana wraz z mężem do obwodu archangielskiego, skąd zwolniono ją 6 IX 1941 r. W Palestynie mieszkała w Rechowot. Zmarła w szpitalu Hadassah w Tel Awiwie, zaraz po urodzeniu córeczki (dziecko umarło po pięciu dniach). Pogrzeb odbył się następnego dnia po zgonie. Inf. z APMKwAW; SAC, *Defunctorum...*, s. 67 (nr 2; tu błędny zapis nazwiska: Krempinowska); *Indeks represjonowanych przez organa władzy sowieckiej w latach 1939–56*.

¹⁷ W tekście inskrypcji jest błąd, powinno być KREMPIŃSKA z ROJEWSKICH. Inf. z APMKwAW; ARPwI, K. Malkiewicz, *Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jaffie*, s. 11.

¹⁸ Był najstarszym dzieckiem Gustawa Głazewskiego (1908–1991) i Heleny z domu Wiktor (1911–1960). Rodzina pieczętowała się herbem Cholewa i miała majątek we wsi Chmielowa nad Dniestrem, koło Zaleszczyk. Ojciec służył w stopniu strzelca w Dowództwie Oddziałów Polskich w Palestynie. Adam Głazewski zmarł w Rechowot i został pochowany następnego dnia po zgonie. W Palestynie przyszła na świat dwójka jego młodszego rodzeństwa: siostry Wanda (ur. 1941 w Hajfie) i Krystyna (ur. 1942 w Tel Awiwie). Po wojnie rodzina osiedliła się w Kapsztadzie. Inf. z APMKwAW; nekrolog: „Gazeta Polska”, 8 II 1943, s. 3; M.J. Minakowski, *Elita kresowa i smoleńska. Województwa kresów wschodnich: połockie, witebskie, mścisławskie i smoleńskie*, Kraków 2011, s. 258–259 (t. 3 serii *Elita Rzeczypospolitej*).

8. Sitańska Jadwiga¹⁹

Ś. † P.

JADWIGA SITAŃSKA

UR. DN. 6. IV. 1924 R.

ZGASŁA TRAGICZNIE

DN. 10. VII. 1943 R.

POZOSTAWIŁA W SMUTKU

MATKĘ, SIOSTRĘ

I NARZECZONEGO

9. Pańczyszyn Larissa z domu Alexy²⁰

Ś. † P.

LARISSA

PANCZYSZYN

LAT 29

ZM. 2. IX. 1943

¹⁹ Urodziła się w Równem na Wołyniu jako córka Władysława i Jadwigi z domu Suchodolskiej. Była ochotniczką Pomocniczej Służby Kobiet (PSK). Do Palestyny przybyła 16 VII 1942 r. z Iranu, dokąd wraz z polskim wojskiem została ewakuowana z ZSRR (27 III 1942 r.). Była pielęgniarką w Polskim Szpitalu Cywilnym w Teheranie. Z PSK urlopowana z dniem 29 IX 1942 r. z powodów zdrowotnych. Jako przybyła z ZSRR mieszkała w Domu Matki i Dziecka w Jafie. Od 1 X 1942 r. pobierała zasiłek dla uchodźców. Utonęła podczas kąpieli w Morzu Śródziemnym, w Jafie. Pochowana tego samego dnia. IPMS, A 49/183/821, KGTA, Teczka personalna Jadwigi Sitańskiej; inf. z APMKwAW; M. Kruszyński, *An outline of the history of the Polish General Civilian Hospital in Tehran*, „Antemurale”, vol. 20, Romae 1976, s. 178.

²⁰ Urodziła się 27 I 1914 r. w Kiszyniowie. Była córką Marka i Heleny Alexy, żoną przemysłowca inż. Jana Pańczyszyna. Zmarła w Tel Awiwie, pochowana na drugi dzień po zgonie. SAC, *Defunctorum...*, s. 71 (nr 17); inf. z APMKwAW.

10. Brzózka Bolesław²¹

Ś. † P.

BOLESŁAW BRZOSKO²²

UR. 30 XII 1913

ZMARŁ 29. IX. 1943²³**11. Ochroński Michał²⁴**

Ś. † P.

MICHAŁ

OCHROŃSKI

UR. 1908²⁵ZM. 10. XI. 1943²⁶

²¹ Urodził się w Stanach Zjednoczonych, był synem Józefa i Rozalii z domu Stokowskiej. Przed wojną prawdopodobnie mieszkał we wsi Chelchy (woj. podlaskie). Zmarł w Jaffie 23 IX 1943 r. i tego samego dnia został pochowany. Inf. z APMKwAW; „Gazeta Polska”, 4 IV 1944, s. 4 (nazwa wsi błędnie jako Chelby).

²² W tekście inskrypcji jest błąd. „Liber defunctorum” parafii św. Antoniego w Jaffie oraz notka w „Gazecie Polskiej” (4 IV 1944, s. 4) w dziale „Poszukiwania” podają nazwisko w formie: „Brzózka”. APMKwAW, Ordynariat, *Defuncti anno 1943 in Paroecia Jaffa* (No. 18); SAC, *Defunctorum...*, s. 71 (nr 18). Inny zapis („Brzósko”) znajdujemy w: ARPwI, K. Malkiewicz, *Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jaffie*, s. 10; [H. Drzewiecki], *Cmentarz Polski w Jaffie*, a także w wykazie pochowanych, sporządzonym w 1950 r. na podstawie inskrypcji nagrobnych: APMKwAW, Ordynariat, *List of Christian Poles buried in Jaffa Roman Catholic Cemetery*.

²³ W tekście inskrypcji jest błąd. Brzózka zmarł 23 IX 1943 r. APMKwAW, Ordynariat, *Defuncti anno 1943 in Paroecia Jaffa* (No. 18); SAC, *Defunctorum...*, s. 71 (nr 18).

²⁴ Urodził się we Włodzimierzu Wołyńskim jako syn Ksawerego i Antoniny z domu Maciejaszek. Był strzelcem 2. Korpusu Polskiego. Zmarł w Jaffie. Pochowany 12 XI 1943 r. Inf. z APMKwAW; *Wykaz poległych i zmarłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Obczyźnie w latach 1939–1946*, Londyn 1952, s. 228; *Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. 3, s. 208.

²⁵ Inną datę urodzin (11 X 1907) podają: *Wykaz poległych i zmarłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych* (s. 228) oraz *Księga pochowanych żołnierzy polskich* (t. 3, s. 208). Datę tę potwierdzają także dane uzyskane z APMKwAW. Rok 1908 pośrednio wskazuje SAC, *Defunctorum...* (s. 72), określając wiek Ochrońskiego na 35 lat.

²⁶ Datę tę potwierdza księga zgonów parafii w Jaffie: APMKwAW, *Defuncti anno 1943 in Paroecia Jaffa*, No. 23; SAC, *Defunctorum...*, s. 72 (1943, nr 23, jako Ochroński). Inny dzień (11 XI 1943) znajdujemy w *Wykazie poległych i zmarłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych* (s. 228). Pochowany 11 XI 1943 r.

12. Taras Ludwik²⁷

Ś. † P.

LUDWIK TARAS
INSPEKTOR SZKOLNY²⁸

Urodz. 22. III. 1879

Zmarł 15. XII. 1943

*Spokój Jego Duszy***13. Tchórzewska Czesława z domu Wójcicka²⁹**

Ś. † P.

CZESŁAWA
TCHORZEWSKA
UR. 1914
ZMARŁA 9. I. I. 1944³⁰

14. Duda Rozalia³¹

Ś. † P.

ROZALIA DUDA
LAT 76
ZM. D. 26. V. 1944³²

²⁷ Zob. rozdz. „Biografie”.

²⁸ Według własnoręcznie wypełnionego kwestionariusza Taras w latach 1918–1936 był inspektorem szkolnym w Krakowie i Przemyślu. IPMS, A 74/11/15, Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie, „Wykaz stanu służby i kwalifikacji”, 19 VII 1943. Z kolei *Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminarjów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych* (pod red. Z. Zagórowskiego, Lwów–Warszawa 1924, s. 80) podaje, że w 1924 r. Taras był inspektorem w Okręgu Szkolnym Lwowskim.

²⁹ Urodziła się w Adamowie Lubelskim. Była córką Antoniego i Anny z domu Szczepańskiej. Przed wojną mieszkała w Dęblinie. Była ochotniczką PSK. Żona Piotra Tchórzewskiego. Zmarła w Tel Awiwie. Pochowana 11 I 1944 r. APMKwAW, *Defuncti anno 1944 in Paroecia St. Antonii in Jaffa* (No. 1).

³⁰ Błąd w zapisie. Powinno być: 9 I 1944.

³¹ Córka Szymona i Anieli. W 1943 r. mieszkała w Rechowot. Według pochodzącego z 1950 r. wykazu Polaków pochowanych w Jafie zmarła w Tel Awiwie. IPMS, A 76/48, RNUP, Wykaz polskich uchodźców w Palestynie (brak tytułu dokumentu i daty — prawdopodobnie 1943 r.); APMKwAW, Ordynariat, *List of Christian Poles buried in Jaffa...*

³² W piśmie Karola Soboty do ks. kan. Stefana Pietruszki z 23 VIII 1945 r. czytamy, że Rozalia Duda zmarła 27 V 1944 r. w wieku 77 lat. AKP, Du III/T. 340/9.

15. Jaworski Eugeniusz Bogdan³³

Ś. † P.

GIENIUŚ BOGDANEK

JAWORSKI

ZM. 26. VI. 1944

16. Kowalska Stanisława Danuta³⁴

Ś. † P.

STANISŁAWA DANUTA

KOWALSKA

W DRUGIM ROKU ŻYCIA

ZM. 10. VIII. 1944

17. Wagner Julia

Ś. † P.

JULIA WAGNER

ZMARŁA ŚMIERCIĄ TRAGICZNĄ

22. X. 1944³⁵

POKÓJ JEJ DUSZY

³³ Syn Eugeniusza i Marii, żył 4 dni. AKP, Du III/T. 340/9, Pismo K. Soboty do ks. S. Pietruszki, 23 VIII 1945.

³⁴ Córka Elżbiety Kowalskiej. Według zapisu w parafialnej księdze zgonów żyła 11 miesięcy. APMKwAW, Ordynariat, *Defuncti anno 1944 in Paroecia St. Antonii in Jaffa* (No. 2).

³⁵ W inskrypcji jest błąd. Wagner zmarła 22 XI 1944 r. w wieku 74 lat. Dwa dni wcześniej została znaleziona nieprzytomna w rejonie rzeki Wadi Musrara (ob. Ayalon), skąd przewieziono ją do szpitala Hadassah w Tel Awiwie. Była żoną Franciszka Wagnera. APMKwAW, Ordynariat, *Defuncti anno 1944 in Paroecia St. Antonii in Jaffa* (No. 19); SAC, *Defunctorum...*, s. 78 (nr 19); „The Palestine Post”, 22 XI 1944, s. 3 (podaje, że miała 70 lat).

18. Włodarczyk Jan³⁶

Ś. † P.

JAN WŁODARCZYK

LAT 46

ZMARŁ DNIA 23 XI 1944³⁷**19. Zajączkowska Helena**³⁸

Ś. † P.

HELENA

ZAJĄCZKOWSKA

UR. W 1918 W WILNIE³⁹

ZM. 3. II. 1945

20. Grzybowska Janina⁴⁰

Ś. † P.

JANINA

GRZYBOWSKA

UR. 22 IV. 1945

ZM. 24. IV. 1945

³⁶ Urodził się 12 X 1898 r. w miejscowości Strzelce Wielkie jako syn Andrzeja (według „Liber defunctorum” — Antoniego) i Anny. Z zawodu stolarz, były wojskowy. Pracował w Ekspozyturze Delegata MPiOS w Tel Awiwie. Zmarł w Jafie. Pochowany 25 listopada 1944 r. APMKwAW, Ordynariat, *Defuncti anno 1944/1945 in Paroecia St. Antonii in Jaffa* (No. 5); AKP, Du III/T. 342/4, Pismo ks. Stefana Pietruszki do ks. Jana Jażdżewskiego, 25 IV 1947; nekrolog: „Gazeta Polska”, 28 XI 1944, s. 3.

³⁷ Według nekrologu („Gazeta Polska”, 28 XI 1944) oraz *Defuncti anno 1944 in Paroecia St. Antonii in Jaffa* (APMKwAW, Ordynariat) zmarł 24 XI 1944 r., ale w dokumentacji występuje także data 23 listopada (inf. z APMKwAW).

³⁸ Córka Karola i Julii Zajączkowskich. Jak wynika z zachowanych dokumentów, w grudniu 1937 r. pełniła obowiązki pielęgniarki przy córce Emila Jerzego Czerniawskiego (emerytowanego wicedyrektora Polskiego Monopolu Tytoniowego) w Lecznicy św. Józefa w Warszawie. Dnia 26 X 1944 r., decyzją Komisji Rewizyjnej wojskowo-lekarskiej Dowództwa Jednostek Terytorialnych na Środkowym Wschodzie, została zwolniona z czynnej służby wojskowej z powodów zdrowotnych. Zmarła w Jafie, w chwili śmierci była stanu wolnego. IPMS, A 49/183/1038, KGTA, Teczka personalna Heleny Zajączkowskiej, kwestionariusz paszportowy (12 IX 1944); zaświadczenie Dowództwa (5 XII 1944); oświadczenie E.J. Czerniawskiego (23 IX 1944); APMKwAW, Ordynariat, *Defuncti anno 1944/1945 in Paroecia St. Antonii in Jaffa*, No. 6 (błędna data śmierci — 7 II 1945 oraz wiek w chwili zgonu — 25 lat).

³⁹ Według *List of Christian Poles buried in Jaffa...* (APMKwAW, Ordynariat) urodziła się 19 VIII 1918 r.

⁴⁰ Córka Józefa i Janiny. AKP, Du III/T. 340/9, Pismo K. Soboty do ks. S. Pietruszki, 23 VIII 1945.

21. Makar Piotr⁴¹

Ś. † P.

PIOTR MAKAR

UR. 1905 W WYCZECHÓWCE⁴²ZM. 7. IX. 1945⁴³**22. Stankowska Katarzyna**⁴⁴

Ś. † P.

KATARZYNA

STANKOWSKA

UR. 1876 W TYCZYNI

ZM. 15. V. 1945

⁴¹ Syn Nikity i Marty Makarów, z zawodu był ślusarzem narzędziowym. Do Palestyny przybył w maju 1942 r. transportem wojskowym z ZSRR. Służył w stopniu strzelca m.in. w 3. Dywizji Strzelców Karpackich i 37. Parku Materiałowym Jednostek Pozadywizyjnych 2. Korpusu, z którego stanu ewidencyjnego został w grudniu 1943 r. wykreślony. Inf. z APMKwAW. Jak podawała „The Palestine Post”, w lutym 1944 r. był sądzony przez brytyjski sąd wojskowy (Jerusalem Military Court) za nielegalne posiadanie broni. *Military Court Sentences Confirmed*, „The Palestine Post”, 14 III 1944, s. 3.

⁴² Według inf. uzyskanych z APMKwAW Makar urodził się 25 III 1905 r. w miejscowości Wechówka (gm. Bursztyn, pow. rohatyński, woj. stanisławowskie). Nieco inną pisownię (Wiechówka) znajdujemy w *Wykazie poległych i zmarłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Obczyźnie* (s. 274) oraz *Księdze pochowanych żołnierzy polskich* (t. 3, s. 180).

⁴³ W tekście inskrypcji jest błąd — powinno być 27 IV 1945 r. Data ta widniała na starym nagrobku Makara, sprzed renowacji kwatery (zob. K.D. Majus, *Cmentarz katolicki. Tel Awiw — Jaffa (Jaffa)*, foto: <http://2korpus.itgo.com/Groby/Tel%20Awiw%20j/Makar%20P.jpg>). Dzień 27 IV 1945 r. potwierdzają: APMKwAW, *List of Christian Poles buried in Jaffa...*; ibidem, *Defuncti anno 1944/45 in Paroecia St. Antonii in Jaffa* (No. 7); SAC, *Defunctorum...*, s. 83 (nr 12), a także: *Wykaz poległych i zmarłych żołnierzy* (s. 274), *Księga pochowanych żołnierzy polskich* (t. 3, s. 180), ARPwI, K. Malkiewicz, *Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jaffie*, s. 4.

⁴⁴ Córka Jana i Marii. Pochowana 16 V 1945 r. APMKwAW, Ordynariat, *Defuncti anno 1945 in Paroecia St. Antonii in Jaffa* (No. 9); SAC, *Defunctorum...*, s. 83 (nr 14). W *List of Christian Poles buried in Jaffa...* (APMKwAW, Ordynariat) zapisana jako „Stańkowska”.

23. Kuncewicz Piotr⁴⁵

Ś. † P.
 PIOTR
 KUNCEWICZ
 UR. 1911 W RYDZE
 ZM. 15. VII. 1945

24. Wojdyło Zdzisław⁴⁶

Ś. † P.
 ZDZISŁAW
 WOJDYŁO
 UR. 18. II. 1945
 ZM. 15. VII. 1945

25. Kosik Marian⁴⁷

Ś. † P.
 MARIAN
 KOSIK
 UR. 1902 W CIECHANOWI⁴⁸
 ZM. 9. VIII. 1945

⁴⁵ Syn Jana i Józefy Kuncewiczów. Z zawodu kamieniarz. Do Palestyny przybył 30 IV 1942 r. wraz z ewakuowanym z ZSRR polskim wojskiem. Ze służby wojskowej został zwolniony 13 X 1942 r. ze względów zdrowotnych. W 1942 r. mieszkał w Tel Awiwie. Pochowany 15 VII 1945 r. IPMS, A 49/183/492, KGTA, Teczka personalna Piotra Kuncewicza, Akt paszportowy nr 39201; zaświadczenia Konsulatu Generalnego RP w Tel Awiwie (21 X 1942); APMKwAW, Ordynariat, *Defuncti anno 1945 in Paroecia St. Antonii in Jaffa* (No. 11); SAC, *Defunctorum...*, s. 84 (nr 18).

⁴⁶ W wykazie Polaków pochowanych w Jafie, przygotowanym w 1950 r. dla ks. S. Pietruszki, zapisany jako „Wojdziło” (APMKwAW, Ordynariat, *List of Christian Poles buried in Jaffa...*). Według *Defuncti anno 1945 in Paroecia St. Antonii in Jaffa*, No. 10 (APMKwAW, Ordynariat): „Zdzisław Wojdyło, syn Józefy”. Jako Wojdyło także w: SAC, *Defunctorum...*, s. 84 (nr 17); ARPwI, K. Malkiewicz, *Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jaffie*, s. 4; [H. Drzewiecki], *Cmentarz Polski w Jaffie*.

⁴⁷ Urodził się 29 XI 1902 r., był synem Bronisławy. Przed wojną mieszkał w Ciechanowie. Z zawodu robotnik. Zmarł w Ramat Gan koło Tel Awiwu i został pochowany tego samego dnia. APMKwAW, Ordynariat, *Defuncti anno 1945 in Paroecia St. Antonii in Jaffa* (No. 12); SAC, *Defunctorum...*, s. 84 (nr 19); AKP, Du III/T. 342/3, Pismo PCK koło Jerozolima do ks. S. Pietruszki, 21 III 1947 (jako miejsce śmierci podano Tel Awiw).

⁴⁸ Powinno być: „W CIECHANOWIE”. W zachowanych dokumentach Katolickiego Duszpasterstwa Polskiego w Palestynie jako miejsce urodzenia podawane są dwie miejscowości — Ciechanów i Władysławów (inf. z APMKwAW; AKP, Du III/T. 342/3, Pismo PCK koło Jerozolima do ks. S. Pietruszki (21 III 1947).

26. Janiszewska Elżbieta z domu Bogdanowicz⁴⁹

Ś. † P.
 ELŻBIETA
 JANISZEWSKA
 UR. 1867 w MIŃSKU LITEWSKIM⁵⁰
 ZM. 20. VIII. 1945

27. Poleński Marian⁵¹

Ś. † P.
 MARIAN
 POLEŃSKI
 UR. 1898 W RZESZOWIE⁵²
 ZM. 29. VIII. 1945

28. Stokowski Wacław⁵³

Ś. † P.
 WACŁAW
 STOKOWSKI
 UR. 1910 W WARSZAWIE
 ZM. 7. IX. 1945

⁴⁹ Córka Ignacego i Zofii Bogdanowiczów. Przed wojną mieszkała w Baksztach Wielkich (pow. mołodeczański, woj. wileńskie). Według imiennego wykazu polskich uchodźców z 1943 r. (?) przebywała wtedy w Rechowot. Zmarła w Tel Awiwie i została pochowana tego samego dnia. IPMS, A 76/48, RNUP, Wykaz polskich uchodźców w Palestynie (b.d.); inf. z APMKwAW; AKP, Du III/T. 341/17, Pismo ks. S. Pietruszki, 12 II 1946.

⁵⁰ Obecnie Mińsk, stolica Białorusi.

⁵¹ Przemysłowiec z Katowic, po wybuchu wojny wyjechał do Rumunii (Ploești), a następnie do Palestyny. Był założycielem telawińskiego oddziału Związku Ogólnego byłych Żołnierzy Wojska Polskiego i przez dłuższy czas piastował godność prezesa zarządu tego oddziału. W kwietniu 1944 r. został członkiem KUP w Tel Awiwie, a także zastępcą skarbnika KUP. IPMS, A. 20.4a/79, Komisja Badawcza przy Ambasadzie RP w Bukareszcie, Akta w sprawie Mariana Poleńskiego (s. 7, 16, 38, 103–104); nekrolog w „Gazecie Polskiej” (*Z karty żałobnej*, 7 IX 1945, s. 6); J. Pietrzak, op. cit., s. 428.

⁵² Według akt Komisji Badawczej przy Ambasadzie RP w Bukareszcie urodził się dnia 8 lipca 1898 r. (IPMS, A. 20.4a/79, s. 7). Inną datę urodzin, 8 V 1899 r., podaje nekrolog w „Gazecie Polskiej” (7 IX 1945, s. 6).

⁵³ Urodził się 16 V 1910 r., był synem Franciszka i Michaliny z domu Dąbrowskiej. W 1940 r. aresztowany na Ukrainie przez władze sowieckie. Opuścił ZSRR prawdopodobnie z wojskiem gen. Andersa. W sierpniu 1943 r. zwolniony z wojska w stopniu kaprała na podstawie orzeczenia wojskowej komisji lekarskiej. Jako cywil przeszedł pod opiekę Delegata MPiOS (referat opieki nad zwolnionymi z Polskich Sił Zbrojnych). Zmarł w Gederze (na południe od Jafy), pochowany 7 IX 1945 r. Inf. z APMKwAW; *Indeks represjonowanych przez organa władzy sowieckiej*.

29. Kepisz-Kulikowska Ludwika z domu Daszkiewicz⁵⁴

Ś. † P.

LUDWIKA

KEPISZ

KULIKOWSKA

Z DASZKIEWICZÓW

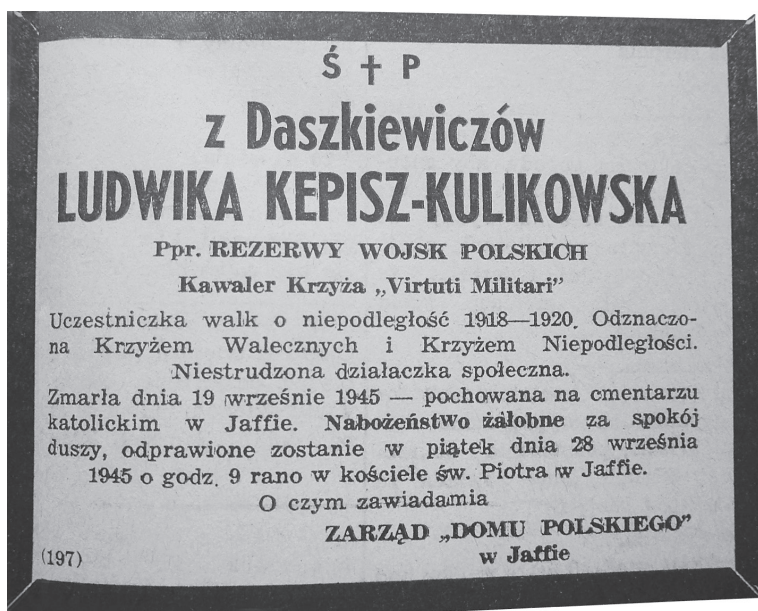
KAWALER ORDERU

VIRTUTI MILITARI

UR. 1882 W IWANKOWIE⁵⁵

(RUMUNIA)

ZM. 19. IX. 1945

Nekrolog Ludwika Kepisz-Kulikowskiej [„Gazeta Polska”, 27 IX 1945, s. 3]

⁵⁴ Zob. rozdz. „Biografie”.

⁵⁵ Chodzi o wieś Iwankowce (ukr. Iwankiwci) na Bukowinie w okolicach Kocmania, w dzisiejszym obwodzie czerniowieckim na Ukrainie. IPMS, A 49/183/490, KGTA, Teczka personalna Ludwika Kepisz-Kulikowskiej, Kwestionariusz osobowy z 14 VII 1933 r. Przed pierwszą wojną światową miejscowość należała do Austro-Węgier, następnie w latach 1918–1940 i 1941–1944 do Rumunii, później do ZSRR (także w okresie 1940–1941), a od 1991 r. znajduje się w granicach Ukrainy. Miejsce urodzenia Kepisz-Kulikowskiej niekiedy podawano w formie zniekształconej, jako: Iwaszkowce (*Wykaz poległych i zmarłych żołnierzy*, s. 338; *Księga pochowanych żołnierzy polskich*, t. 3, s. 132), Iwankowice (A.J. Cieślíkowa, *Ochotnicza Legia Kobiet 1918–1922*, Warszawa 1988, s. 88). Ciekawe, że błędną formę (Iwankowice) zapisano także w Karcie ewidencyjnej (IPMS, A. 49/183/490, Teczka personalna L. Kepisz-Kulikowskiej).

30. Składkowska Germaine (Germine) z domu Leboeuf⁵⁶

Ś. † P.

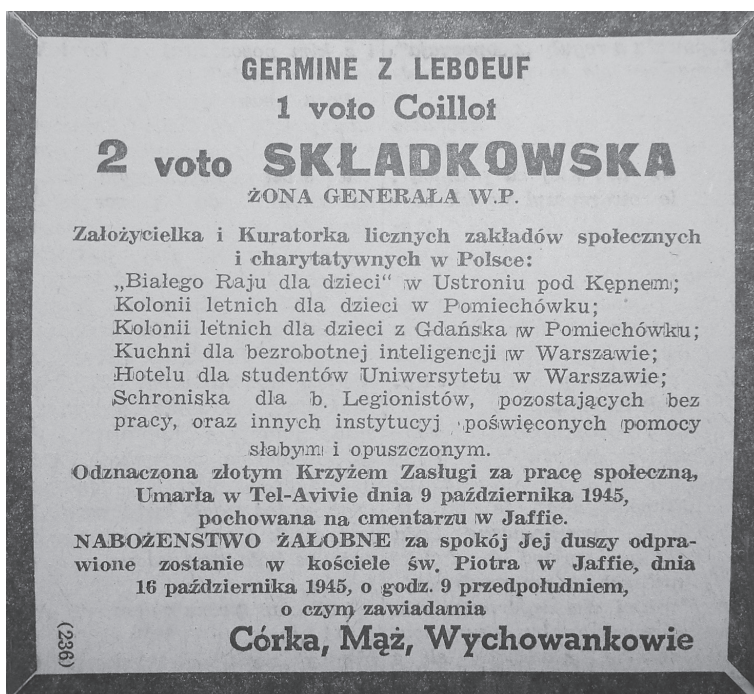
GERMINE

1° voto COILLOT

2° voto SKŁADKOWSKA

ŻONA GENERALA WOJSK POLSKICH

† 9. X. 1945

PALESTYNA⁵⁷PRIEZ PUR ELLE⁵⁸

Nekrolog Germine Składkowskiej [„Gazeta Polska”, 12 X 1945, s. 2]

⁵⁶ Żona byłego premiera Sławoja Felicjana Składkowskiego. Zob. rozdz. „Biografie”.⁵⁷ Zmarła w Tel Awiwie. AE/FSS/I/2, Metryka zgonu wystawiona przez Duszpasterstwo Dowodztwa Rejonu Terytorialnego Palestyna, 15 X 1945; nekrolog: „Gazeta Polska”, 12 X 1945, s. 2.⁵⁸ Z franc. „Módlcie się za nią”.

31. Keffermüller Władysław

Ś. † P.

WŁADYSŁAW

KEFFERMÜLLER

URZĘDNIK STAROSTWA

UR. 1896 WE LWOWIE⁵⁹ZM. 15. XII. 1945⁶⁰**32. Rogoziński Roman⁶¹**

Ś. † P.

ROMAN

ROGOZIŃSKI

UR. 22. IX. 1911 CZARNE⁶²ZM. 18. I. 1946⁶³**33. Piotrowski Zygmunt⁶⁴**

Ś. † P.

ZYGMUNT

PIOTROWSKI

UR. 22. I. 1901 W SEJNACH

ZM. 4. III. 1946

⁵⁹ Według inf. uzyskanych z APMKwAW urodził się 17 VI 1896 r., był synem Józefa i Walerii.

⁶⁰ Według inf. uzyskanych z APMKwAW zmarł 14 grudnia w Jafie, a pochowany został dzień później.

⁶¹ Syn Stanisława i Stanisławy z domu Kacprowicz. Z zawodu był rolnikiem. Przed wojną mieszkał we wsi Mórkowo (pow. lipnowski). Dnia 23 IX 1939 r. został internowany na Litwie, a po jej zajęciu przez Armię Czerwoną zesłany w głąb ZSRR, najpierw do obozu w Ponoj (obw. murmański), a następnie w Juży (obw. iwanowski). Uwolniony 4 IX 1941 r. zaciągnął się do wojska gen. Andersa, z którym przybył na Bliski Wschód. *Indeks represjonowanych przez organa władzy sowieckiej*; inf. z APMKwAW.

⁶² Miasto w województwie pomorskim.

⁶³ Inna data zgonu — 17 I 1946 r. w piśmie ks. Stefana Pietruszki do Delegatury Opieki Społecznej (27 VII 1946 r.). AKP, DU III/ T. 341/32.

⁶⁴ Syn Franciszka i Józefy. Pochowany 5 III 1946 r. W „Liber defunctorum” parafii św. Antoniego zapisany pod różnymi formami nazwiska: jako „Piotrowski” oraz „Piotrkowski”. SAC, *Defunctorum...*, s. 92 (nr 10).

34. Krochmal Wincenty⁶⁵

Ś. † P.

WINCENTY

KROCHMAL

UR. 17. XI. 1898 W SUDULE⁶⁶

ZM. 20. III. 1946

35. Mularczyk Cezary⁶⁷

Ś. † P.

CEZARY

MULARCZYK⁶⁸

UR. 24. III. 1946

ZM. 28. III. 1946

Helena Zajączkowska (inskrpcja nr 19)
[IPMS, A 49/183/1038]

⁶⁵ Był synem Franciszka i Franciszki z domu Skowrońskiej. W 1941 r. aresztowany przez władze sowieckie w rejonie Lwowa. Zmarł w Jafie. Pochowany 20 III 1946 r. Inf. z APMKwAW; SAC, *Defunctorum...*, s. 91 (nr 5bis); *Indeks represjonowanych przez organa władzy sowieckiej*.

⁶⁶ Miejscowość w powiecie jędrzejowskim, woj. świętokrzyskie.

⁶⁷ SAC, *Defunctorum...*, s. 91.

⁶⁸ W wykazie Polaków pochowanych w Jafie, przygotowanym w 1950 r. dla ks. S. Pietruszki, zapisany błędnie jako „Milerczyk”, urodzony w Jafie. APMKwAW, Ordynariat, *List of Christian Poles buried in Jaffa...*

36. Strzałkowski Ludwik⁶⁹

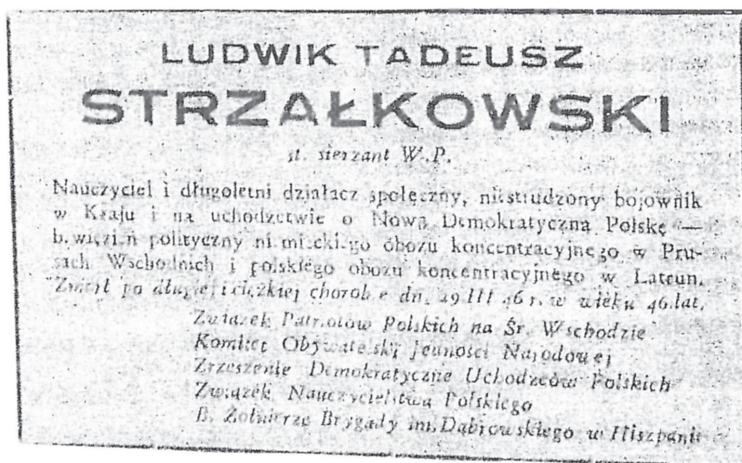
Ś. † P.

LUDWIK

STRZAŁKOWSKI

UR. 25. XI. 1900 W ŁODZI⁷⁰

ZM. 29. III. 1946

Nekrolog Ludwika Strzałkowskiego [„Biuletyn Wolnej Polski”, 5 IV 1946, s. 1]

37. Kurek Piotr⁷¹

Ś. † P.

PIOTR KUREK

UR. 12. I. 1907 W ZALESIU⁷²

ZM. 29. III. 1946

⁶⁹ Zob. rozdz. „Biografie”.⁷⁰ W rzeczywistości urodził się w okolicach Łodzi, we wsi Góra św. Małgorzaty (obecny powiat łęczycki). *Polski Słownik Biograficzny*, t. 44, Warszawa–Kraków 2006–2007, s. 584 (autor: A. Kochański).⁷¹ Syn Józefa i Marianny z domu Śniałkowska (?). W 1945 r. został zwolniony ze służby w wojsku. Pochowany 29 III 1946 r. Inf. z APMKwAW; SAC, *Defunctorum...*, s. 92 (nr 11, inf. o rodzicach trudna do odczytania).⁷² Miejscowość w powiecie bielskim (Bielsk Podlaski, woj. podlaskie).

38. Sroczyński Gustaw⁷³

Ś. † P.
 GUSTAW
 SROCZYŃSKI
 MAJOR W.P.
 KAWALER KRZYŻA
 VIRTUTI MILITARI
 ODZNACZONY
 KRZYŻEM NIEPODLEGŁOŚCI
 I INNYMI
 UR. 12. VI.⁷⁴ 1896 W DOLINIE⁷⁵
 ZM. 23. V. 1946⁷⁶

Uwagi: brak krzyża ułamanego u podstawy.

Nekrolog Gustawa Sroczyńskiego [„Gazeta Polska”, 27 V 1946, s. 3]

⁷³ Zob. rozdz. „Biografie”.

⁷⁴ W tekście inskrypcji jest błąd — powinno być 10 czerwca. Data ta widniała na starym nagrobku Sroczyńskiego, sprzed renowacji kwatery w 2007 r. K.D. Majus, *Cmentarz katolicki. Tel Awiw-Jaffa* (foto: <http://2korpus.itgo.com/Groby/Tel%20Awiw%20j/Sroczyński%20G.jpg>). Jak można wnosić z fotografii, płyta nagrobna była w kilku miejscach popękana, a fragment z dzienną datą urodzin trudny do odczytania. Możliwe, że stąd wzięła się pomyłka podczas odtwarzania zniszczonej płyty. Dzień 10 czerwca potwierdzają akta personalne Sroczyńskiego w CAW, AP 14683 (Karta ewidencyjna), AP 26635 (wniosek o odznaczenie Srebrnym Krzyżem Zasługi); ponadto: *Wykaz poległych i zmarłych żołnierzy* (s. 275); *Księga pochowanych żołnierzy polskich* (s. 269).

⁷⁵ Przed wojną miasto powiatowe w województwie stanisławowskim, obecnie w obwodzie iwanofrankińskim.

⁷⁶ W nekrologu (podpisanym przez żonę i matkę) podano, że Sroczyński zmarł przeżywszy 48 lat. „Gazeta Polska”, 27 V 1946, s. 3.

39. Tymrakiewicz z Kopniaków Wanda⁷⁷

Ś. † P.

WANDA Z KOPNIAKÓW
 TYMRAKIEWICZOWA
 UR. 20. IV. 1902 WE LWOWIE
 ZMARŁA 25. V. 1946
 W KFAR BILU
 WYRWANA I WYWIEZIONA
 PRZEZ WROGA
 W TĘSKNOCIE ZA RODZINĄ

Uwagi: krzyż ułamany u podstawy, częściowo oparty o nagrobek.

40. Latoszyńska Maria z domu Krynicka⁷⁸

Ś. † P.

MARIA z KRYNICKICH
 LATOSZYŃSKA
*żona adwokata
 ze Lwowa*
 UR. 18. I. 1892
 ZM. 29. V. 1946⁷⁹

⁷⁷ Córka Bronisława i Bronisławy z domu Elektorowicz, żona kapitana lekarza WP Piotra Tymrakiewicza, żołnierza 2. Korpusu Polskiego. Zmarła w polskiej sekcji szpitala wojennego w Kfar Bilu (w pobliżu Rechowot). Pochowana 26 (lub 27) V 1946 r. Inf. z APMKwAW; AKP, Du III/T. 341/29, Pismo Ks. Teofila Wdzięcznego do ks. S. Pietruszki, 4 VI 1946.

⁷⁸ Urodziła się we Lwowie jako córka Marceliego i Petroneli Krynickich. Jej mężem był lwowski adwokat Władysław Latoszyński (1886–1951), dr praw, kapitan audytor Wojska Polskiego. Po zajęciu Lwowa przez ZSRR został aresztowany (9 IV 1940) i w październiku 1940 r. zesłany do łagru Uchtiżemłag w Komi ASRR, skąd zwolniono go 8 IX 1941 r. Z armią gen. Andersa opuścił ZSRR. Po wyjeździe z Palestyny przyjechał do Wielkiej Brytanii. Zmarł w polskim osiedlu opieki w Penrhos w Walii, 26 VII 1951 r. Inf. z APMKwAW (zesp. Ordynariat); K. Grodziska, *Polskie groby na cmentarzach północnej Walii*, Kraków 2004, s. 244; *Indeks Represjonowanych*. t. 6: *Aresztowani w rejonie Lwowa i Drohobycza. Alfabetyczny wykaz 5822 obywateli polskich aresztowanych przez NKWD w rejonie Lwowa i Drohobycza w latach 1939–1941*, red. A. Knyt et al., Warszawa 1998, s. 184; nekrolog: „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” (Londyn), 30 VII 1951, s. 4.

⁷⁹ Zmarła w szpitalu francuskim w Jafie. Pogrzeb odbył się 30 V 1946 r. Inf. z APMKwAW (zesp. Ordynariat).

41. Kamiński Władysław

Ś. † P.

WŁADYSŁAW

KAMIŃSKI

UR. 13. III. 1889 W CHEŁMIE⁸⁰

ZM. 1. VII. 1946

42. Makowski Jerzy

Ś. † P.

JERZY

MAKOWSKI

UR. 26. IV. 1902 W NIESZAWIE⁸¹

ZM. 11. VII. 1946

43. Pukacki Marian Andrzej⁸²

Ś. † P.

MARIAN ANDRZEJ

PUKACKI

CZŁONEK IZBY PRZEMYSŁOWEJ

W POZNANIU

UR. 30. XI. 1894 W POZNANIU

ZM. 15. VIII. 1946

⁸⁰ W oryginale „WCHELMIE”. W tekście inskrypcji jest błąd — w rzeczywistości urodził się w 1899 r. w miejscowości Leśniczówka, powiat chełmski. Inf. z APMKwAW.

⁸¹ Według inf. uzyskanych z APMKwAW urodził się w Aleksandrowie Kujawskim jako syn Ludwika i Józefy Makowskich. Z zawodu był urzędnikiem. Zmarł w sanatorium „Bilu” w Gederze 10 VII 1946 r. (tj. dzień wcześniej niż podaje inskrypcja nagrobna) i tego samego dnia został pochowany. W czasach mandatu brytyjskiego w Gederze zbudowano liczne sanatoria, gdzie leczono m.in. choroby płucne.

⁸² Syn Antoniego i Marii z domu Babach. Przed wojną mieszkał w Poznaniu, gdzie zajmował się działalnością przemysłową. Zmarł w sanatorium „Bilu” w Gederze. Został pochowany 15 VIII 1946 r. Inf. z APMKwAW; AKP, Du III/T. 341/27, Pismo ks. S. Pietruszki do Delegatury MPiOS, 24 VIII 1946; nekrolog: „Gazeta Polska”, 25 VIII 1946, s. 3.

44. Wołoszyn Władysław⁸³

Ś. † P.

WŁADYSŁAW

WOŁOSZYN

UR. 22. I. 1946⁸⁴

ZM. 19. VIII. 1946

45. Łappo Zuzanna z domu Szewińska⁸⁵

Ś. † P.

ZUZANNA ŁAPPO

UR. 16. XII. 1896 W WARSZAWIE

ZM. 5. IX. 1946

46. Aleksiejczyk Wiesława Anna⁸⁶

Ś. † P.

WIEŚŁAWA ANNA

ALEKSIEJCZUK⁸⁷

UR. 1. X. 1945

ZM. 18. X. 1946

Uwagi: krzyż ułamany u podstawy, położony na płycie nagrobnej.

⁸³ Urodził się w Jafie, był synem Barbary Wołoszyn (przed wojną mieszkała w Grodnie). Razem z matką przebywał w Jafie (gdzie zmarł), pochowany 20 VIII 1946 r. Inf. z APMKwAW; AKP, Du III/T. 341/15, Pismo ks. S. Pietruszki do ks. J. Jażdżewskiego, 26 X 1946.

⁸⁴ Według inf. uzyskanych z APMKwAW urodził się 25 I 1946 r.

⁸⁵ Córka Franciszka Ksawerego i Zuzanny z domu Sępskiej. Przed wybuchem wojny mieszkała w Grodnie. W czerwcu 1941 r. deportowana z Wilna przez władze sowieckie. Opuściła ZSRR w sierpniu 1942 r. z ewakuowaną armią gen. Andersa. W Palestynie mieszkała w Bat Jam. Była żoną Józefa Łappy, kapitana WP w rezerwie. Zmarła w Tel Awiwie. Pochowana 7 IX 1946 r. IPMS, kol. 138/297, *Lista ewakuowanych z ZSRR rodzin polskich w ciągu sierpnia 1942 r., litera F–M*, s. 78; inf. z APMKwAW; AKP, Du III/T. 341/15, Pismo ks. S. Pietruszki do ks. J. Jażdżewskiego, 26 X 1946; *Indeks represjonowanych przez organa władzy sowieckiej*.

⁸⁶ Urodziła się w Tel Awiwie, była córką Michała (żołnierza Armii Polskiej na Wschodzie) i Haliny z domu Kowalczewskiej. Zmarła w szpitalu francuskim w Jafie, pochowana 19 X 1946 r. Inf. z APMKwAW.

⁸⁷ W tekście inskrypcji jest błąd, powinno być ALEKSIEJCZYK. APMKwAW, Ordynariat, *List of Christian Poles buried in Jaffa*; AKP, DuIII/T.341/15, Pismo ks. S. Pietruszki do ks. J. Jażdżewskiego, 26 X 1946; ARPwI, K. Malkiewicz, *Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jaffie*, s. 8.

47. Siedacz Józef⁸⁸

Ś. † P.

JÓZEF SIEDACZ

UR. 3. X. 1901 W DUBOWCACH⁸⁹

ZM. 22. XI. 1946

48. Kaplicz Helena⁹⁰

Ś. † P.

HELENA KAPLICZ

UR. 27. VI. 1946

ZM. 8. XII. 1946

49. Harabasz Stanisław⁹¹

Ś. † P.

STANISŁAW

HARABASZ

UR. 17. X. 1943

ZM. 10. I. 1947

50. Łukasiewicz Konstanty⁹²

Ś. † P.

KONSTANTY

ŁUKASIEWICZ

UR. 3. V. 1913 W KULISZKACH⁹³

ZM. 18. I. 1947

⁸⁸ Syn Stefana i Agaty Siedaczów. Pod koniec września 1939 r. aresztowany przez władze sowieckie i zesłany do obozu najpierw w Krzywym Rogu, a następnie w Siewzeldorlagu (Komi ASRR) i Juży (obw. iwanowski). Po zwolnieniu w 1941 r. wstąpił do armii gen. Andersa. Zmarł w Jafie, pochowany 23 XI 1946 r. Inf. z APMKwAW; *Indeks represjonowanych przez organa władzy sowieckiej*.

⁸⁹ Przed wojną miejscowość w województwie białostockim.

⁹⁰ Córka Witolda i Stanisławy z domu Woźniak. Urodziła się w Tel Awiwie i razem z rodzicami mieszkała w Jafie (w Adzami). Pochowana 9 XII 1946 r. Przed wojną rodzice mieszkali na Polesiu (Chylin, pow. stoliński). Inf. z APMKwAW (zesp. Ordynariat).

⁹¹ Urodził się w Tel Awiwie, był synem Ireny. Zmarł w Jafie. Pochowany 11 I 1947 r. Inf. z APMKwAW (zesp. Ordynariat).

⁹² Syn Konstantego i Pauliny Łukasiewiczów. Pracował jako robotnik. Zmarł w Jafie, pochowany 20 I 1947 r. Inf. z APMKwAW.

⁹³ Przed wojną miejscowość w województwie wileńskim, obecnie na Białorusi w obwodzie grodzieńskim.

51. Masztelarz Julian⁹⁴

Ś. † P.

JULIAN

MASZTELARZ⁹⁵

UR. 13. II. 1901

W KROŚCIENKU N.D.⁹⁶

ZM. 2. II. 1947

Uwagi: krzyż ułamany, fragmenty ułożone na płycie nagrobnej.

Nekrolog Juliana Masztelarza (uwagę zwraca błąd w nazwisku)
[„Gazeta Polska”, 12 II 1947, s. 2]

⁹⁴ Syn Jana i Marii. W latach 1931–1939 wójt Krościenka nad Dunajcem. W styczniu 1932 r. został członkiem Rady Nadzorczej Spółdzielczego Banku Ludowego w Krościenku, a w lutym jej wiceprezesem. Od 1933 r. był dyrektorem Banku. Funkcję tę faktycznie pełnił do września 1939 r. (a formalnie do 22 I 1940). Po wybuchu wojny uszedł na Węgry, skąd przedostał się do Palestyny. Zaciągnął się do Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich (sierżant w służbie sanitarnej, nr ewid. 6422). Na nadzwyczajnym walnym zebraniu koła byłych żołnierzy SBSK w Tel Awiwie, 29 VII 1943 r., wybrany sekretarzem. Zmarł w sanatorium „Bilu” w Gederze, pochowany 4 II 1947 r. Inf. z APMKwAW; AKP, Du III/T. 341/22, Pisma ks. S. Pietruszki (26 IX 1946, 9 X 1946) i Delegatury Polskiej Opieki w Palestynie (1 X 1946); B. Krzan, *Klejnot zagubiony w górach. 700-lecie Krościenka nad Dunajcem*, Kraków 1988, s. 198, 233 (tu błędna informacja o śmierci i pochowaniu w Jerozolimie); Z. Picheta, *Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich 2 IV 1940 – 2 V 1942. Spis żołnierzy*, [Londyn 1998], s. 53; *Nadzwyczajne walne zebranie Placówki b. żołn. S.B.S.K. w Tel-Awiwie*, „Gazeta Polska”, 29 VII 1943, s. 4 (nazwisko w formie Mastalarz); nekrolog: „Gazeta Polska”, 12 II 1947, s. 2; inf. p. Mariusza Ziemiańczyka, prezesa Zarządu Pienińskiego Banku Spółdzielczego w Krościenku.

⁹⁵ Nazwisko w formie Masztalarz — w nekrologu podpisanym przez Związek byłych Żołnierzy SBSK („Gazeta Polska”, 12 II 1947, s. 2) oraz w spisach żołnierzy SBSK (Z. Picheta, op. cit., s. 53; *Trzecia Dywizja Strzelców Karpackich 1942–1987*, t. 2, red. W. Maciejczyk, Londyn 1991, s. 510). Jeszcze inaczej (Mastelarz, Mastalerz) w monografii Krościenka ks. Bronisława Krzana (op. cit., s. 198, 233).

⁹⁶ Krościenko nad Dunajcem — wieś gminna w woj. małopolskim (pow. nowotarski).

52. Kowalski-Kowalczyk Teodor⁹⁷

Ś. † P.

TEODOR

KOWALSKI
-KOWALCZYK

UR. 22. II. 1892

W CIEŻOWIE⁹⁸

ZM. 12. II. 1947

Uwagi: krzyż ułamany u podstawy, położony na płycie nagrobnej.

53–59. N.N.⁹⁹

Ś. † P.

N. N.

Uwagi: na dwóch nagrobkach w kwaterze dziecięcej brak krzyża ułamanego u podstawy.

Treść inskrypcji 53–59 nie jest oryginalna. Umieszczono je w 2007 r. podczas renowacji kwatery uchodźców. Istniejące pierwotnie napisy, zawierające imiona i nazwiska oraz daty zgonu, uległy zniszczeniu i nie udało się ich odczytać.

⁹⁷ Syn Bazylego i Marii. W 1941 r. aresztowany przez władze sowieckie na terenie dawnego województwa stanisławowskiego. Zmarł w Jafie, pochowany 13 II 1947 r. Inf. z APMKwAW; *Indeks represjonowanych przez organa władzy sowieckiej* (tu jako rok urodzenia — 1891).

⁹⁸ Powinno być „w CIEŻOWIE”. Przed wojną miejscowość w powiecie stanisławowskim, obecnie wieś Tiaziw w obwodzie iwanofrankińskim na Ukrainie.

⁹⁹ Nazwiska osób pochowanych w grobach dziś bezimiennych Czytelnik znajdzie w częściach „Pochowani w Jafie” (przy imieniu i nazwisku dodano w nawiasie symbol NN) oraz „Polskie groby w Jafie” (tamże wskazówki bibliograficzne). Groby pochodzą z okresu 1941–1947. Pierwszą pochowaną osobą była Maria Kierszniowska (zm. 26 VI 1941), a ostatnią Andrzej Sołtanowicz (zm. 8 II 1947).

60. Lipkowska Jadwiga z domu Jałowiecka, 1. voto Żukowska¹⁰⁰

Ś. † P.

J A D W I G A
 Z KNIAZIÓW JAŁOWIECKICH
 1° VOTO ŻUKOWSKA¹⁰¹
 2° VOTO L I P K O W S K A¹⁰²
 UR. 1875 W ROSTOWIE NAD DONEM
 ODZNACZONA KRZYŻEM WALECZNYCH
 W POWSTANIU WARSZAWSKIM
 ZM. 1951 26. XII¹⁰³

Ś. † P.

DR. T E R E S A Ż U K O W S K A¹⁰⁴
 חברה אצ"ל¹⁰⁵
 UR. PETERSBURG. 1908. ZM. 5. 10. 68.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Zob. rozdz. „Biografie”.

¹⁰¹ Pierwszym mężem Jałowieckiej był Władysław Żukowski (1868–1916) — poseł do II i III Dumi Państwowej z guberni piotrkowskiej (1907–1912).

¹⁰² Drugim mężem Jałowieckiej był Józef Lipkowski (1863–1949) — przemysłowiec, generał Wojska Polskiego.

¹⁰³ Inną datę dzienną zgonu (28 grudnia) znajdujemy w SAC, *Defunctorum...*, s. 114 (nr 7).

¹⁰⁴ Właściwie Teresa Lipkowska (Żukowska to nazwisko panieńskie). Zob. biogram w rozdz. „Biografie”.

¹⁰⁵ Hebr. *chawerat Ecel* (członkini Ecel). Ecel to hebrajski skrót od Irgun Cwai Leumi (Narodowa Organizacja Wojskowa), podziemnego ugrupowania żydowskiego związanego z syjonistyczną prawicą (rewizjoniści).

¹⁰⁶ Inskrypcja ma charakter symboliczny. Przed śmiercią Żukowska (Lipkowska) zapisała swoje ciało Uniwersytetowi w Tel Awiwie. Podane daty życia są błędne (urodziła się w 1903 r., zmarła w 1991 r.). Zob. rozdz. „Biografie”.

Pogrzeb Jana Narkiewicza, 1948 r. [APMKwAW, Ordynariat]

Narkiewicz został pochowany w kwaterze uchodźców, ale jego grób nie zachował się.

CZEŚĆ III
SYLWETKI

1. BIOGRAFIE

Gerson Emilia Maria, z domu Towarnicka (10 [13?] IX 1921 – 11 III 1961)¹

Emilia Gerson
[AIPN BU 1547/714]

Urodziła się w Samborze. Była córką Kazimierza i Eu-frozyny (Rozalii) z Pużakowskich. Miała brata i siostrę. W czasie wojny Towarniccy mieszkali w osadzie Agatówka koło Stalowej Woli. Na przełomie 1939 i 1940 r. przez trzy miesiące ukrywali Salomona Herschsohna z rodziny ży-dowskiej. Herschsohn był kolegą szkolnym Emilii i ucieka-jąc przed Niemcami, zapukał do jej mieszkania. Jak podaje *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations*, Emilia pod nieobecność ojca wpuściła go do domu, a na-stępnie uprosiła rodzica, by zgodził się na jego ukrycie. W lutym 1940 r. pomogła mu w przedostaniu się na tereny pod okupacją sowiecką, odwożąc wynajętym wozem w po-bliże granicy w rejonie miasteczka Tarnogród. Herschsohn lata wojny spędził w ZSRR. Po wojnie Towarnicka wyszła za niego za mąż (była jego drugą żoną). Jako zawód w kwestionariuszu paszportowym podała „pra-cownik umysłowy”. W 1957 r. wraz z mężem i pięciorgiem dzieci wyjechała do Izraela. Przed emigracją z Polski Gersonowie mieszkali w Warszawie przy ul. Rakowieckiej.

Pośmiertnie, 5 kwietnia 1982 r., Instytut Yad Vashem przyznał jej tytuł „Sprawiedliwej wśród Narodów Świata”. Dziesięć lat później, 28 czerwca 1992 r., odbyła się uroczystość zasadzenia pamiątkowego drzewka ku jej czci w Alei Sprawiedliwych w Jerozolimie.

Mąż Towarnickiej (ur. 27 września 1920 r. w Rozwadowie) po wojnie używał nazwiska Stanisław Gerson. Zajmował się grafiką, był także autorem wierszy li-rycznych i satyrycznych. Po powrocie z ZSRR (1947) pracował w Ministerstwie

¹ AIPN BU 1547/714, Akta paszportowe Emilii i Stanisława Gersonów (w tym: kwestionari-usze paszportowe, 19 XII 1956); SAC, *Defunctorum...*, s. 132 (nr 3, tu inne nazwisko panięskie matki — Podhorska); *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations*, vol. 1, s. 233–234; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata*, vol. 2, s. 761; *Gerson Emilia*, w: *Yad Vashem — The Righteous Among The Nations* (<http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?lan-guage=en&itemId=4043921>); biografii S. Gersona: *Who's who in Israel and Jewish personali-ties from all over the world, 1985–1986*, Tel Aviv 1985, s. 120; J. Shen-Dar, *Virtues of Memory. Six Decades of Holocaust Survivors' Creativity*, Jerusalem 2010, s. 516. Rejestr zgonów parafii św. Antoniego w Jafie oraz inskrypcja nagrobna podają jako datę urodzin Towarnickiej 13 wrze-sinia, natomiast w kwestionariuszu paszportowym znajdujemy datę 10 IX 1921 r.

Bezpieczeństwa Publicznego, a następnie w Ministerstwie Kultury i Sztuki. W Izraelu (gdzie używał imienia Szlomo) uczył rysunku i publikował w prasie. Jego prace malarskie były wystawiane m.in. w Izraelu, Polsce i ZSRR.

Herman Jerzy (12 VII 1932 – 14 VII 2008)²

Urodził się w Krakowie w rodzinie inteligenckiej o korzeniach żydowskich. Ojciec, Adam Jan (1892–1947), oficer Wojska Polskiego, był prawnikiem z zawodu, a muzykiem z zamiłowania. Ukończył Wydział Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego (doktorat 1919). Kształcił się w grze na skrzypcach w konserwatorium w Krakowie. Zorganizował orkiestrę kameralną i jako dyrygent występował z nią w krakowskiej rozgłośni Polskiego Radia. Zespołem tym kierował do wybuchu wojny. Zginął w wypadku samochodowym pod Tarnowem. Matka, Janina Maria z Franzmanów, spolonizowana Niemka, była chrześcijanką i ojciec, by ją poślubić, przyjął chrzest w tradycji protestanckiej. Później rodzina przeszła na katolicyzm. W tym obrządku został już ochrzczony Jerzy Herman.

Wybuch wojny rozdzielił rodzinę. Ojciec i starszy brat (również żołnierz Wojska Polskiego) znaleźli się na Węgrzech, a Jerzy z matką i siostrą pozostali w Krakowie, ukrywając się na „aryjskich papierach”. W 1942 r. udało im się przedostać na Węgry. Przez pewien czas Herman przebywał w polskim ośrodku szkolnym w Balatonboglár zorganizowanym dla dzieci uchodźców z Polski. Ukończył tam trzecią i czwartą klasę szkoły powszechnej. Po zajęciu Węgier

² Archiwum Zakładowe Radia Kraków SA (dalej: AZRK), sygn. 4/70: Akta osobowe Jerzego Hermana (życiorys, ankieta personalna, opinie, umowy o pracę); AIPN BU 01237/394/J, Jerzy Herman; ibidem, Kr 49, Karta w kartotece paszportowej KW MO/WUSW w Krakowie; K. Famulska-Ciesielska, S.J. Żurek, *Literatura polska w Izraelu*, s. 70–72; [J. Herman], *Pasażer martwej wizy, rozmowa z Jerzym Hermanem, poetą, bajko- i fraszkopisarzem, redaktorem Polskiego Radia, założycielem „Po Prostu” w Izraelu*, w: M. Lewińska, *Przechowane słowa*, Tel Awiw 2008, s. 39–43; *Jerzy Herman ma głos...*, „Nowiny Kurier”, 1 V 2008, s. 15 (wybór kilkunastu miniatur literackich); S. Andracyk, „*Cale życie cierpiał na paniczny strach przed śmiercią — nareszcie odetchnął z ulgą*”. Umarł poeta Jerzy Herman, „Nowiny Kurier”, 17 VII 2008, s. 6–7; A. Ćwiakowska, *Gwiazdy Jurka Hermana*, „Miasteczko Poznań” 2010, nr 1, s. 174–176; N. Gross, *Poeci i Szoa. Obraz zagłady Żydów w poezji polskiej*, Sosnowiec 1993, s. 181; E. Kossewska, *Ona jeszcze mówi po polsku, ale śmieje się po hebrajsku. Partyjna prasa polskojęzyczna i integracja kulturowa polskich Żydów w Izraelu (1948–1970)*, Warszawa 2015, s. 448 i n.; M. Lewińska, *Z maską na twarzy*, Warszawa 2006, s. 84–86; R. Loew, *Robotnik słowa*, „Nowiny Kurier”, 16 II 1990, s. 7; R. Löw, *Strażnik pamięci*, „Dziennik Polski” (Kraków), 11–12 I 1992, s. 4; Z. Pakuła, *Śmiech przez łzy. Jerzy Herman (1932–2008)*, „Miasteczko Poznań” 2009, nr 1, s. 173; P. Tański, „*Kontury*” — *izraelskie pismo literackie*, „Archiwum Emigracji”, z. 3, Toruń 2000, s. 302–303; „*Słowo Żydowskie*”/„*Dos Jidisze Wort*” (Warszawa) 1994, nr 12, s. 16 (rec. tomiku wierszy, autor: T.J.Ż[ółciński]); *Wiersze o Krakowie*, „Echo Krakowa”, 19–21 IX 1986, dodatek literacki: „*Czas przeszły i przyszły*”, s. 1; biogram ojca: L.T. Błaszczyk, *Żydzi w kulturze muzycznej ziem polskich w XIX i XX wieku. Słownik biograficzny*, Warszawa 2014, s. 106; M. Barcik, A. Cieślak, D. Grodowska-Kulińska, U. Perkowska, *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae 1850/51–1917/18, E–J*, Kraków 2006, s. 741.

przez wojska niemieckie w marcu 1944 r. ukrywał się w różnych miejscach, m.in. w katolickim kolegium Św. Imrego (Szent Imre Kollégium) w Budapeszcie. W czasie wojny używał nazwisk Jerzy Rutkowski oraz Jerzy Adam.

Do kraju powrócił po wojnie. Ukończył dawne gimnazjum im. Jana Kochanowskiego w Krakowie. Naukę kontynuował w Państwowej Szkole Pracy Społecznej. W 1948 r. zapisał się do Związku Młodzieży Polskiej i był przewodniczącym koła szkolnego. Według Kartoteki Paszportowej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (sygn. PZ-26) w 1950 r. starał się o wyjazd za granicę (do Izraela), ale uzyskał odmowę. Mieszkał wtedy w Krakowie przy ul. Bohaterów Stalingradu (ob. Starowiślna).

Żeby zapewnić utrzymanie sobie i matce, która nie pracowała zarobkowo i nie pobierała emerytury, w kwietniu 1951 r., mając niespełna dziewiętnaście lat, rozpoczął pracę w referacie Wszechnicy Radiowej przy krakowskiej rozgłośni Polskiego Radia. Początkowo został zatrudniony jako instruktor, a w grudniu 1952 r. przeszedł na stanowisko redaktora Samodzielnego Referatu Ekspozytur i Studiów Fabrycznych. W zakres jego obowiązków wchodziły m.in. kontro-

Jerzy Herman [„Nowiny Kurier”,
17 VII 2008, s. 6]

la i instruktaz radiowęzłów fabrycznych oraz okresowa ocena ich programów. W sierpniu 1954 r. powierzono mu, pozostawiając na dotychczasowym etacie, opracowywanie serwisu informacyjnego dla dziennika lokalnego w Redakcji Publicystyki i Informacji Rozgłośni Krakowskiej³. Pracował również w Redakcji Łączności z Terenem, a także redagował „Biuletyn Rozgłośni Krakowskiej”. W aktach osobowych Hermana zanotowano: *Jest pracownikiem zdolnym oraz inteligentnym, o czym może świadczyć fakt, że potrafi on podolać obowiązkowi redaktora w Ekspo[zyturze], nie posiadając nawet średniego wykształcenia*⁴. Gorzej wypadła ocena „uświadomienia politycznego”, które określono jako „stosunkowo małe”, w czym swoją rolę mógł odegrać fakt, że Herman nie był członkiem partii. W związku z reorganizacją rozgłośni z dniem 30 września

³ Opis za: AZRK, sygn. 1/126: Teksty audycji 1–30 IX 1954. „Dziennik Krakowski” był emitowany w godz. 16.30–16.40.

⁴ AZRK, sygn. 4/70: Akta osobowe Jerzego Hermana, s. 89 („Charakterystyka”, 23 VII 1953).

1955 r. został zwolniony z pracy w radiu, ale jeszcze przez jakiś czas wykonywał prace zlecone w Redakcji Łączności z Terenem.

Po odejściu z radia pracował w katowickim oddziale „Sztandaru Młodych”, a następnie nawiązał współpracę ze śląskim tygodnikiem ilustrowanym „Panorama” (1956–1957). Teksty, które zamieszczał na jej łamach, wyróżniały się żywym, atrakcyjnym językiem oraz ciekawym materiałem ilustracyjnym. Był autorem m.in. cyklu artykułów o polskich wyprawach polarnych (*Jutro na Szpicbergen*, 1956, nr 26–28), a także reportaży o zatopionej kopalni „Matylda” w Chrzanowie (*Sygnal z zatopionej kopalni*, 1957, nr 8), o komecie Halleya (*Kometa świetlisty bluff czyli widzialne „nic” błąkające się po wszechświecie*, 1957, nr 11) i in.

W 1957 r., w ramach tzw. aliji gomułkowskiej, wyemigrował do Izraela. Próbował powrócić do pracy dziennikarskiej jako współzałożyciel i redaktor pisma „Po Prostu w Izraelu”. Było ono wydawane w Tel Awiwie przez socjalistyczną partię Bund i ukazywało się nieregularnie w latach 1958–1959. Z braku funduszy przestało wychodzić po kilku numerach. *Nigdy nie należałem do „Bundu” — przyzna później Herman w rozmowie z Marią Lewińską. — Nie miałem z nimi nic wspólnego. Chcieli sfinansować pismo, które bardzo chciałem robić — to się entuzjastycznie zgodziłem. Tym bardziej, że od razu dali mi 150 funtów pensji i zapewnili lokum. A jeżeli chodzi o ich poglądy, że Żydzi mają prawo żyć w kraju, w którym się urodzili, jednocześnie kultywując swój język, kulturę — oczywiście, że mi to absolutnie nie przeszkadzało*⁵. Czasopismo swym tytułem nawiązywało do wydawanego w Warszawie tygodnika „Po Prostu”, uznawanego za symbol „Października 1956” i z tego powodu zlikwidowanego przez władze. Herman publikował w swoim piśmie pod różnymi pseudonimami (np. Witold Wilkosz, Wiktor Szrajber). Z dużym oddźwiękiem spotkał się jego tekst o pozbawianiu żydowskich emigrantów polskiego obywatelstwa przez władze PRL. Dziennikarska aktywność Hermana nie uszła uwadze służb PRL, które zaczęły zbierać informacje na jego temat, a w 1960 r. umieściły go w kartotece „osób niepożądanych w Polsce”.

W swoich artykułach pokazywał on trudności, przed jakimi stawali nowi imigranci po przybyciu do Izraela. Trudności te znał z własnego doświadczenia. Żeby zarobić na życie, miał się różnych zawodów (pracował jako mierniczy, tragarz w teatrze i przy produkcji filmów). Przyjaźnił się z Markiem Hłaską, z którym przez pewien czas dzielił pokój w hotelu w Tel Awiwie. W Izraelu pozostał przy katolicyzmie. Jak gorzko zauważyła Maria Lewińska, *ta wybuchowa mieszkanka* (gorliwy katolik, z matki Polki i ojca Żyda) gmatwała mu życie i w Polsce (gdzie doświadczył przejawów antysemityzmu), i w nowej ojczyźnie (gdzie nie wszyscy uważali go za Żyda)⁶.

⁵ M. Lewińska, *Przechowane słowa*, s. 41.

⁶ Eadem, *Z maską na twarzy*.

W Izraelu Herman zadebiutował jako poeta. Nie wykorzystał jednak posiadanych możliwości twórczych, na co wpłynęły przeciwności życiowe, problemy ze zdrowiem, a w pewnych okresach nadużywanie alkoholu. Był członkiem Związku Autorów Piszących po Polsku w Izraelu i współpracownikiem rocznika literackiego „Kontury”. Chętnie występował w wieczorach organizowanych przez Związek i recytował swoje wiersze (miał świetną dykcję). Nie zabiegał jednak o ich publikację i przez wiele lat jego dorobek ogłoszony drukiem był ilościowo skromny. Jedyne tomiś, *Ballada o nienapisanym wierszu*, wyszedł w 1994 r. w Tel Awiwie pod patronatem „Konturów”. Utwory Hermana ukazywały się głównie w polskojęzycznych periodykach w Izraelu („Kontury”, „Nowiny Kurier”, „Od Nowa”), a później także w Polsce (krakowskie „Dziennik Polski”, „Echo Krakowa” i „Wieści”). Kilka tekstów ogłosił londyński „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”. Niektóre pojawiły się w tłumaczeniu na język angielski (na łamach dwujęzycznego polsko-angielskiego kwartalnika literackiego „Language Bridges” w USA) i hebrajski (w Izraelu). Pośmiertnie kilka wierszy opublikowało polskie czasopismo „Miasteczko Poznań”.

W dorobku Hermana znajdują się liryczne wiersze i poematy opisowo-dygresyjne, ale również bajki i przypowieści oraz fraszki. Ważnym źródłem literackiej inspiracji były pamięć o Zagładzie Żydów, rodzinny Kraków (cykl wierszy „Smoki, wianki, obwarzanki”), a także wątki autobiograficzne. *Echa jego ciernistej drogi* — pisał Natan Gross — *odzywają się nie raz w jego wierszach, trochę drwiną, trochę gorzką ironią, choć nie zdeklarowanym pesymizmem. Być może, prawdopodobnie, bajkowa, bajeczna wyobraźnia pozwala poecie płynąć na powierzchni wzburzonego potoku życia*⁷. W literackich miniaturach (bajkach i przypowieściach) Herman był *moralistą, czasem gorzkim i sarkastycznym, zawsze ujawniającym poczucie humoru i zmysł komizmu*⁸. Takie też były jego fraszki: *pełne treści i dosadne, cięte i zarazem dowcipne*⁹. Chętnie sięgał po formę apostrofy, kierując swe wypowiedzi do postaci *będących nośnikami wyznawanych przez niego ideałów — Janusza Korczaka albo ojca Kolbego jako personifikacji poświęcenia się*¹⁰. Według Ryszarda Löwa twórczość Hermana, jej źródła i tradycje, pozostawała pod wpływem poezji okresu międzywojennego¹¹.

Żył w trudnych warunkach bytowych, co podsumował kiedyś w ironiczno-gorzkiej fraszkce: *Jak jest bogaty gagatek / To fruwa z kwiatka na kwiatek. / A jak biedny golec / To skacze z kolca na kolec*¹². Zachował jednak dowcip. Lubiał zaskakiwać spontanicznymi kalamburami i aforyzmami. Pod koniec życia

⁷ Cyt. za: N. Gross, *Bajkowa wyobraźnia*, „Nowiny Kurier”, 15 VII 1994, s. 16.

⁸ Cyt. za: R. Loew, *Robotnik słowa*, s. 7.

⁹ Cyt. za: A. Ćwiakowska, *Spotkanie w Zw. Literatów*, „Nowiny Kurier”, 3 VII 1987, s. 7.

¹⁰ R. Löw, *Literackie podsumowania polsko-hebrajskie i polsko-izraelskie*, Białystok 2014, s. 144.

¹¹ R. Loew, *Robotnik słowa*.

¹² Cyt. za: AMK, *Z kolca na kolec*, „Dziennik Polski” (Kraków), 19 VII 2008, s. P7.

zamieszkał w domu opieki pod Hajfą, gdzie miał stałą opiekę lekarską. Zmarł w szpitalu w Nahariji. Uroczystości żałobne odbyły się w kościele św. Antoniego w Jafie. Zmarłego pożegnali m.in. ks. Grzegorz Pawłowski, Ryszard Löw i Anna Ćwiakowska, głos zabrał także przedstawiciel Ambasady RP.

Jagiello Jerzy (4 XI 1895 – 19 VIII 1941)¹³

Urodził się w Warszawie. Był synem Wacława Huberta, inżyniera chemika i Marii Reginy z Białkowskich. Umieszczony na płycie nagrobnej herb Pogoni wskazuje, że prawdopodobnie pochodził z rodziny szlacheckiej¹⁴.

Naukę rozpoczął w szkole realnej rosyjskiej w Warszawie, a po strajku szkolnym w 1905 r. (w którym wziął udział) kontynuował edukację w polskich gimnazjach prywatnych prowadzonych przez zasłużonych pedagogów — Emiliana Konopczyńskiego, a potem Wojciecha Górskiego. Na studia wyjechał do Belgii. Studiował w wyższej szkole tkackiej w Verviers, a od 1913 r. na politechnice w Liège. W październiku 1912 r. wstąpił do Związku Strzeleckiego jako członek kompanii zagranicznej okręgu belgijskiego. Służył w nim do lata 1914 r. Niedługo potem wyjechał z Belgii i prawdopodobnie powrócił do kraju.

W czasie wojny, od 1 lutego 1915 r. był żołnierzem armii rosyjskiej, nie udało się jednak ustalić, w jakich okolicznościach znalazł się w jej szeregach. W czerwcu 1915 r. ukończył elitarną Pawłowską Szkołę Wojskową w Piotrogradzie (Pawłowskoje wojennoje ucziliszcze) i w stopniu chorążego piechoty został przydzielony do 52. pułku piechoty (pp.), a następnie do Dowództwa Frontu Zachodniego. Kiedy w lipcu 1916 r. otrzymał awans na podporucznika, był już dowódcą kompanii (od maja 1916 do kwietnia 1917).

Pełniąc służbę w Borysowie na Białorusi, zaangażował się w organizowanie miejscowego komitetu Polaków i z jego ramienia wziął udział w Zjeździe Wojskowych Polaków Frontu Zachodniego w Mińsku, który obradował w dniach 29 kwietnia — 4 maja 1917 r. Starał się o przyjęcie do polskich formacji w armii rosyjskiej, m.in. I Korpusu Polskiego gen. Józefa Dowbór-Muśnickiego. Wysiłki te powiodły się dopiero w listopadzie 1917 r., kiedy podjął służbę w nowo po-

¹³ CAW, AP 252 (zyciorys, dokumenty kwalifikacyjne); ibidem, MN–29.12.1933, Jagiełło Jerzy (wnioski o odznaczenie Brązowym Krzyżem Zasługi oraz Medalem Niepodległości); inf. z APMKwAW (zesp. Ordynariat); SAC, *Defunctorum...*, s. 56 (1941, nr 15); IPMS, A 49/183/353, KGTA, Teczka personalna Jerzego Jagiełły; ASCTS, Amministrazione (dot. nagrobka Jagiełły, 1941); *Rocznik Polityczny i Gospodarczy 1939*, Warszawa 1939, s. 142; M. Gałęzowski, *Wierni Polsce. Ludzie konspiracji piłsudczykowskiej 1939–1947*, Warszawa 2005, s. 248; P. Stawicki, *Oficerowie dyplomowani...*, s. 70; *Zgon uchodźcy polskiego*, „Gazeta Polska”, 21 VIII 1941, s. 4; *Pogrzeb śp. Jerzego Jagiełły*, ibidem, 24 VIII 1941, s. 4; M. Roubicek błędnie podaje, jakoby Jagiełło był „director of the office of the President of the Polish Republic” oraz potomkiem dynastii Jagiellonów (M. Roubicek, op. cit., s. 70). Fot.: *W 50-lecie Powstania Wyższej Szkoły Wojskowej w Warszawie*, zebrał i oprac. W. Chocianowicz, Londyn 1969, wkładka między s. 304/305.

¹⁴ Zob. część „Kwaterna polskich uchodźców wojennych — teksty inskrypcji”, przyp. 4.

wstałej Komendanturze Naczelnego Polskiego Komitetu Wojskowego dla okręgu moskiewskiego. Następnie, po sformowaniu Pułku Strzelców Polskich im. Bartosza Głowackiego, Jagiełło zameldował się w tej jednostce, ale był jej żołnierzem krótko, ponieważ już w kwietniu 1918 r. pułk został rozbrojony przez bolszewików pod zarzutem „kontrrewolucyjności”. Po rozwiązaniu pułku podjął formalną współpracę z oddziałem moskiewskim Szwedzkiego Czerwonego Krzyża. Wyrabiał dokumenty polskim uciekinierom z Moskwy. Działalność ta ściągnęła uwagę władz bolszewickich i Jagiełło musiał ukrywać się. W tej sytuacji postanowił powrócić do kraju i w drugiej połowie września 1918 r. opuścił Moskwę.

W listopadzie 1918 r. podjął służbę w Wojsku Polskim. Został przydzielony w charakterze oficera sądowego do Komendy Twierdzy Dęblin, gdzie przebywał do 1 maja 1919 r. Następnie ukończył pięcioletni kurs adiutantów sztabowych przy Naczelnym Dowództwie Wojska Polskiego i z dniem 1 czerwca 1919 r. otrzymał awans na kapitana. Służbę pełnił w 8. i 20. Brygadzie Piechoty oraz w Dowództwie Okręgu Generalnego „Pomorze”. Jako adiutant 8. brygady brał udział w walkach z bolszewikami na ziemi wołyńskiej. W lipcu 1920 r. przeszedł do pracy w Ministerstwie Spraw Wojskowych. Pracował w różnych komórkach resortu, m.in. w Oddziale V Sztabu Generalnego, Biurze Ścisłej Rady Wojennej, Departamencie Piechoty i Biurze Personalnym. Stopniowo awansował, pokonując kolejne szczeble hierarchii służbowej — od starszego referenta przez kierownika referatu po szefa wydziału. Kwalifikacje zawodowe podniósł na rocznym kursie doszkolenia Wyższej Szkoły Wojennej w Warszawie, który ukończył w 1925 r. Zdobył doświadczenie także jako dowódca kompanii 62. pp. (listopad 1928 – czerwiec 1929) oraz batalionu 13. pp. (grudzień 1929 – marzec 1931). W 1930 r. otrzymał awans na majora.

Służbę w Ministerstwie Spraw Wojskowych zakończył jako szef Wydziału Organizacyjnego Biura Ogólno-Organizacyjnego (1931–1933). Potem przeszedł do dyspozycji Prezesa Rady Ministrów (był nim wtedy Janusz Jędrzejewicz), który z dniem 12 maja 1934 r. mianował go Naczelnikiem Wydziału i Dyrektorem Biura Personalnego w Prezydium Rady Ministrów. W tym samym roku, orzeczeniem komisji wojskowo-lekarskiej, został przeniesiony w stan spoczynku.

Jagiełło był wysoko oceniany przez przełożonych. W pochwalnej wystawionej w 1925 r. przez Szefa Sztabu Generalnego gen. Stanisława Hallera czytamy, że *zwracał uwagę pełną inicjatywą, inteligencją, samodzielnością i energią*¹⁵. Cechy te, a ponadto zdolności organizacyjne wskazywali także generałowie Michał Tokarzewski-Karaszewicz oraz Kazimierz Fabrycy. Bardziej wstrzeźmieli w ocenie był gen. Wiktor Thomme, w opinii którego Jagiełło brakowało doświadczenia w służbie liniowej¹⁶.

Jagiełło był odznaczony m.in. Krzyżem Walecznych (1922), Srebrnym Krzyżem Zasługi (1928), Medalem Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości

¹⁵ CAW, AP 252, Pochwała Szefa Sztabu Generalnego (11 III 1925).

¹⁶ Ibidem, Opinie w dokumentach kwalifikacyjnych (1927 i 1932).

(1928), Médaille Interalliée (medal międzysojusznicy, 1928), Medalem Niepodległości (1933) oraz rosyjskim orderem św. Stanisława III stopnia (w czasie wojny). Został także wyróżniony m.in. pochwałą Szefa Sztabu Dowództwa Okręgu Generalnego „Pomorze” (1920). W 1937 r. złożył podanie o przyznanie mu Krzyża Niepodległości (w miejsce posiadanego Medalu Niepodległości), ale wniosek rozpatrzono odmownie.

Po wybuchu wojny przebywał w Rumunii, skąd udał się do Palestyny. Mieszkał w Tel Awiwie przy 7, Shivtei Yisrael Street. Zmarł nagle na udar serca na plaży w Tel Awiwie, a jego tożsamość potwierdziło dopiero wdrożone dochodzenie. Pochowany został 21 sierpnia 1941 r. po Mszy żałobnej w kościele św. Antoniego w Jafie. Na miejsce wiecznego spoczynku odprowadził zmarłego proboszcz polskich uchodźców cywilnych ks. Bronisław Niemkiewicz, a w pogrzebie udział wzięli m.in. konsul generalny RP Henryk Rosmarin oraz liczne grono uchodźców.

Jeśli chodzi o stosunki rodzinne Jagiełły, udało się ustalić tylko tyle, że był żonaty, ale jeszcze przed wojną pozostawał z małżonką (Walerią) w separacji.

Kaplan Regina, z domu Pisula (4 V 1907 – 15 I 1985)¹⁷

Urodziła się jako Wanda Pisula we wsi Sztuczki pod Lublinem. Gdy wybuchła wojna, mieszkała razem z mężem i córką w Lublinie przy ul. Żniwnej. Rodzina była biedna. Mąż pracował w pralni Józefy i Wacława Łabęckich przy ul. Farbiarskiej, a ona dorabiała w majątku Michalewskich pod Lublinem.

Tu, w majątku, spotkała żydowskich jeńców wojennych z obozu pracy w Lublinie przy ul. Lipowej 7, których Niemcy przymusowo skierowali na roboty. Obóz znajdował się pod zwierzchnictwem Deutsches Ausrüstungswerke (DAW, Niemieckie Zakłady Zaopatrzenia), a więźniowie wykonywali także inne prace poza obozem. Pisula zdobyła ich zaufanie. Gdy okazało się, że wkrótce mają zostać wywiezieni do obozu na Majdanku, grupa jeńców poprosiła ją o pomoc. Pisula przygotowała dla nich kryjówkę na swojej posesji, gdzie przez półtora roku ukrywała w sumie dziesięciu Żydów (w tym dwie kobiety) i ponosiła koszty ich utrzymania. *To była taka komórka koło mieszkania i ja zrobiłam skrytkę w tej komórce. I wszystko postawiłam tak, żeby nie było znać. Ta skrytka była duża, bo duża komórka stała. Duża była — i ja ziemię wyniosłam i rozsypałam po ogrodzie, żeby śladu nie było. [...] Ja chodziłam dzień w dzień na wioskę i przynosiłam jedzenie dla nich, bo oni nie mieli ani grosza¹⁸.* Dwukrotnie zatrzymywali ją Niemcy, podejrzewając o handel jedzeniem.

¹⁷ Yad Vashem Archives, Jerusalem (dalej: YVA), O3/3795, *Zeznanie Rywki Kaplan z domu Pisula* (marzec 1975), *Zeznanie Jony Kaplana* (obydwie relacje w języku polskim); *Księga Sprawiedliwych*, vol. 2, s. 564; *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations*, vol. 2, s. 615–616; *Pisula Wanda*, w: *Yad Vashem — The Righteous Among The Nations*, <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=en&itemId=4016933>.

¹⁸ YVA, O3/3795, *Zeznanie Rywki Kaplan z domu Pisula* (s. 1–2).

Ryzykowała życiem, ponieważ ktoś z sąsiadów doniósł na nią, że przechowuje Żydów. Przeprowadzone przez policję przeszukanie mieszkania nie dało jednak rezultatu i cała grupa Żydów doczekała końca wojny. Odwagę Pisuli potwierdził, zeznaniem złożonym w Yad Vashem, jeden z ocalałych — Jona Kapłan (*Wszyscy przeżyli. To było bardzo ciężkie życie. Ona, ta kobieta od nas wynosiła /nieczystości/, ona wszystko dla nas robiła*)¹⁹. Kapłan (ur. 1909) był żołnierzem kampanii wrześniowej. Pod Kielcami dostał się do niewoli niemieckiej. Początkowo był na przymusowych robotach w Niemczech, następnie trafił do obozu w Lublinie. Po wojnie Pisula wyszła za niego i wyjechała wraz z nim do Izraela, gdzie spędziła resztę życia. Internetowa baza *The Righteous Among The Nations* wśród uratowanych przez Polkę podaje także nazwiska Mosze Dubczeka i Jankiela Berga.

Dnia 24 lipca 1975 r. Instytut Yad Vashem nadał Wandzie Pisuli-Kapłan tytuł „Sprawiedliwej wśród Narodów Świata”. Uroczystość zasadzenia pamiątkowego drzewka w Alei Sprawiedliwych, z udziałem uhonorowanej, odbyła się rok później, 25 sierpnia 1976 r.

Kepisz-Kulikowska Ludwika, z domu Daszkiewicz (19 III 1882 – 19 IX 1945)²⁰

Urodziła się na Bukowinie, we wsi Iwankowce (dawny powiat Kocmań) koło Czerniowiec. Jej rodzicami byli Gustaw i Władysława z domu Pawłusiewicz. Ukończyła Seminarium Nauczycielskie w Stanisławowie, a maturę zdała we Lwowie w 1901 r. Początkowo pracowała jako nauczycielka, a następnie (od 1910 r.) w biurze Głównego Zarządu Towarzystwa Kółek Rolniczych we Lwowie.

¹⁹ YVA, O3/3795, *Zeznanie Jony Kapłana* (s. 3).

²⁰ IPMS, A 49/183/490, KGTA, Teczka personalna Ludwiki Kepisz-Kulikowskiej (w tym: Wniosek o odznaczenie Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, 1938; Lista kwalifikacyjna (1921?); Karta ewidencyjna (1921?); CAW, KZ 16–158 (wniosek o odznaczenie Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, 1938); CAW, I. 482.76–7168 (wniosek o odznaczenie Orderem Wirtuti Militari); CAW, OOP 1/571 (wniosek o odznaczenie); SAC, *Defunctorum...*, s. 89 (nr 32, błędny wiek zmarłej: 65 lat i 6 mies.); inf. z APMKwAW (zesp. Ordynariat Polowy); A.J. Cieślíkowa, op. cit., s. 88; *Słownik biograficzny kobiet odznaczonych orderem wojennym Wirtuti Militari*, t. 1, pod red. E. Zawackiej przy współpracy D. Kromp, Toruń 2004, s. 128–131 (fot.); A. Idzik, *Czwartaczki*, w: *Czwarty Pułk Piechoty 1806–1966*, oprac. A. Idzik, Londyn [1966], s. 414–416 (fot.); S.M. Jankowski, *Dziewczęta w maciejówkach*, Warszawa 2012, s. 60, 71, 74–75, 81–84, 88–97 (tu m.in. reprodukcje kilku dokumentów); Małasz, *Pamięci Ludwiki Daszkiewicz ppor. W.P. kawalera „Wirtuti Militari”*, „Gazeta Polska”, 20 III 1946, s. 4; M. Wołoszynowska, *Z walk II Brygady na Wołyniu*, w: *Służba Ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, kom. red. A. Piłsudska (przew.) et al., Warszawa 1929, s. 43, 45–46 (właśc. M. Wołoszyńska); *Księga pochowanych żołnierzy polskich*, s. 132 (jako Kępisz-Kulikowska); *Indeks Represjonowanych*, t. 20: *Deportowani w obwodzie molotowskim. Alfabetyczny wykaz 11 144 obywateli polskich wywiezionych w 1940 roku z zachodnich obwodów Białoruskiej SRR i Ukraińskiej SRR*, red. E. Kołodziejka et al., Warszawa 2010, s. 273 (błędna data urodzenia — 1883 r.); nekrolog: „Gazeta Polska”, 27 IX 1945, s. 3.

Ludwika Kepisz-Kulikowska
[IPMS, A 49/183/490]

W tym czasie związała się z ruchem niepodległościowym we wschodniej Galicji, angażując się w działalność m.in. Towarzystwa Szkoły Ludowej, Polskich Drużyn Strzeleckich oraz Polskiego Skarbu Wojskowego; brała udział w samokształceniowych kołach młodzieży robotniczej. W Drużynach Strzeleckich we Lwowie zaliczyła szkolenie wojskowe (1912), poznała tajniki służby polowej i zasady posługiwania się bronią. W 1913 r. wyjechała do Wiednia, gdzie pracowała w fabryce wyrobów fajansowych, a jednocześnie uczyła w szkółce dla dzieci polskich robotników.

W lipcu 1914 r. przyjechała do Galicji. W spisanim później życiorysie podała, że chodziło o *przysposobienie warunków dla wycieczki dziatwy z Wiednia*²¹, ale przeczuwając wybuch

wojny, ponownie zaangażowała się w działalność Drużyn Strzeleckich. Po rozpoczęciu działań wojennych postanowiła ochotniczo wstąpić do Legionów Polskich. Ponieważ kobiety nie były przyjmowane do służby frontowej, skierowano ją do pracy w intendenturze. Udało się jej jednak ominąć komisję lekarską i 8 listopada 1914 r. zaciągnęła się w przebraniu męskim jako „Stanisław Kepisz”²². Służyła jako sanitariusz liniowy najpierw w batalionie uzupełnień 1. pp. pod dowództwem kpt. Andrzeja Galicy, a następnie w 2. pp. w składzie II Brygady Legionów. Prawdziwa tożsamość sanitariusza wśród współtowarzyszy broni była jednak tajemnicą niemal powszechnie znaną. W marcu 1915 r. Daszkiewiczówna uzyskała stopień plutonowego. Brała udział m.in. w walkach na Wołyniu i pod Rarańczą. W jednej z bitew walczyła z bronią w rękę w pierwszej linii. W listopadzie 1915 r., podczas starć pod Bieligowem nad Styrem, dostała się do niewoli rosyjskiej. Dzięki zaliczeniu do austriackich sanitariuszek została w czerwcu 1916 r. zwolniona w ramach wymiany jeńców. Przez Finlandię, Szwecję, Niemcy i Czechy przybyła do Krakowa, skąd powróciła na Wołyń do służby w 2. pp.

²¹ IPMS, A 49/183/490, KGTA, Kwestionariusz (14 VII 1933).

²² W jej ślady poszła także (przyjmując imię Alfred Wołoszyński) Maria Bronisława Wołoszyńska, autorka cytowanych wspomnień *Z walk II Brygady na Wołyniu*. Obydwie służyły w tej samej jednostce.

Ponieważ II Brygada była luźniej związana z Józefem Piłsudskim, Daszkiewiczówna złożyła prośbę o przeniesienie do wiernej Komendantowi I Brygady. Po odmowie próbowała w październiku 1916 r. popełnić samobójstwo. Jak napisała później w życiorysie: *represje „swoich” na korzyść „sprzymierzeńców” powodują radykalne przeciwstawienie się — chybiony strzał, szpital, urlop*²³. Po pobycie w szpitalu do czynnej służby powróciła 10 grudnia 1916 r. Otrzymała przydział do 4. pp. I Brygady Legionów, gdzie powierzono jej prowadzenie izby chorych pułku. Podobnie jak większość żołnierzy Legionów, w lipcu 1917 r. odmówiła złożenia przysięgi na wierność cesarzowi Niemiec (kryzys przysięgowy). Była internowana. Wcielona do wojska austriackiego, służyła w 16. pułku strzelców, w randze sierżanta prowadziła izbę chorych.

Po zakończeniu wojny ochotniczo zgłosiła się do dalszej służby w 4. pp. Legionów w Krakowie (15 listopada 1918). Brała udział, w stopniu sierżanta, w walkach polsko-ukraińskich i wojnie z Rosją sowiecką. Była kolejno szefem magazynu 1. Pociągu szpitalnego na odcinku lwowskim frontu ukraińskiego, przełożoną pułkowej izby chorych oraz referentem kulturalno-oświatowym batalionu, a następnie pułku. Podczas walk w rejonie Chyrowa w grudniu 1918 r. dostała się na krótko do niewoli ukraińskiej, z której udało jej się zbiec już po kilku godzinach. Od maja 1919 r. służyła na froncie litewsko-białoruskim. W czasie starć polsko-rosyjskich nad Berezyną dowoziła prowiant na pierwszą linię walk. W sierpniu 1920 r. przeszła do służby w Ochotniczej Legii Kobiet (OLK), pierwszej regularnej wojskowej formacji kobiecej w Polsce. Z dniem 17 czerwca 1921 r. została awansowana na stopień podporucznika. W 1921 r. zaliczyła kurs instruktorów oświatowych przy Ministerstwie Spraw Wojskowych w Warszawie, a rok później trzymiesięczny kurs spółdzielczości w Poznaniu dla kobiet-żołnierzy. Po rozwiązaniu Ochotniczej Legii Kobiet, z dniem 4 kwietnia 1922 r., została przeniesiona do rezerwy.

Przełożeni charakteryzowali Kepisz-Kulikowską jako *bardzo dzielnego i pełnego poświęcenia żołnierza* (ppłk Mieczysław Smorawiński) oraz *niezmordowaną towarzyszkę żołnierskiej doli i niedoli* (mjr Jan Korkozowicz)²⁴. Podkreślano jej *odwagę osobistą i niezwykłą pogardę śmierci oraz podziwu godny zapał*²⁵. Twierdzono, że cechował ją *wysublimowany żar patriotyczny*²⁶.

Prawdziwości tych słów dowodziły wysokie odznaczenia, w tym Krzyż Srebrny Orderu Virtuti Militari, przyznany w 1922 r. Wyróżniono ją również m.in. Krzyżem Walecznych (1921) i Krzyżem Niepodległości (1931) oraz Medalem Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości. Dwukrotnie otrzymała pochwałę w rozkazie dziennym Dowództwa 2. Dywizji Piechoty Legionów

²³ IPMS, A 49/183/490, KGTA, Kwestionariusz (14 VII 1933).

²⁴ Cyt. za: IPMS, A 49/183/490, KGTA, wniosek o odznaczenie Krzyżem Walecznych, opinia mjr. J. Korkozowicza (23 III 1921 r.) i ppłk. M. Smorawińskiego (24 III 1921 r.).

²⁵ Cyt. za: CAW, I.482.76–7168 (s. 6), wniosek o odznaczenie Orderem Virtuti Militari (1922).

²⁶ Cyt. za: A. Idzik, op. cit., s. 415. Te słowa przywołuje także S.M. Jankowski, op. cit., s. 94.

(w kwietniu i lipcu 1919). Posiadała także austriackie medale waleczności: dwa brązowe (1915, 1917) i srebrny (1917).

Po zakończeniu służby czynnej, w maju 1922 r. otrzymała jako osadniczka wojskowa 23-hektarową działkę w osadzie Willa Nowa w gminie Jezioro koło Grodna. Na działkę składało się 11 ha ziemi ornej, 7 ha łąk i 5 ha zagajnika. Dała się poznać jako społeczniczka. Z jej inicjatywy został zbudowany dom legionowy w Jeziorach oraz świetlica dla dzieci, przez dwa lata kierowała miejscową Spółdzielnią Osadniczą. Chciała stworzyć w Jeziorach ośrodek kulturalno-oświatowy. Plany te sparaliżował kryzys gospodarczy. Jego skutki odbiły się także na gospodarstwie Kepisz-Kulikowskiej. W 1938 r. przygotowała wniosek o odznaczenie jej Krzyżem Kawalerskim I klasy Orderu Odrodzenia Polski „za zasługi na polu pracy społecznej”.

Po wybuchu wojny Willa Nowa znalazła się pod okupacją ZSRR. Kepisz-Kulikowska jako osadniczka wojskowa w lutym 1940 r. została deportowana przez władze sowieckie na Ural, do obwodu mołotowskiego (ob. permski). Przebywała w „specposiołku” Nikulinskaja Baza w rejonie dobriańskim. Zwolniona 26 sierpnia 1941 r. (po układzie Sikorski–Majski), przedostała się do formowanej w ZSRR armii gen. Władysława Andersa. Wstąpiła do Pomocniczej Służby Kobiet (PSK). Po ewakuacji Armii Polskiej do Iranu była kierowniczką Referatu Oświaty w Batalionie PSK z siedzibą w Teheranie. Wraz z nim przeszła do Palestyny. W maju 1943 r. złożyła podpis pod apelem do Piusa XII, w którym sygnatariusze (dwunastu kawalerów Orderu Virtuti Militari przebywających w Ziemi Świętej, m.in. generałowie Kazimierz Fabrycy, Jan Jur-Gorzechowski i Maksymilian Milan-Kamski) prosili papieża o pomoc w wysłaniu do Katynia międzynarodowej komisji w celu zbadania okoliczności zbrodni popełnionej na polskich oficerach.

Pogarszający się stan zdrowia spowodował, że 31 grudnia 1943 r. Kepisz-Kulikowska została zwolniona ze służby wojskowej. Mieszkała w wynajętym pokoju w Jafie, nie angażując się już z przyczyn zdrowotnych w życie polskiego uchodźstwa. Zmarła w szpitalu w Jafie i została pochowana 20 września 1945 r.

Jej mężem był Stanisław Kulikowski, rolnik, organizator „Strzelca” w Nowej Rudzie pod Grodnem, za którego wyszła za mąż po osiedleniu się w Willi Nowej. Po wybuchu wojny udało mu się przedostać do wojska polskiego na Zachodzie. Własnych dzieci nie mieli, wychowywali dwójkę sierot — Marię i Antoniego Arcimiuków (w lipcu 1933 r. dzieci miały odpowiednio 8 i 11 lat).

Kielczyński Andrzej (20 VII 1937 – 28 I 2013)²⁷

Urodził się w Radzyminie, był synem Zdzisława i Ernestyny z Bronnerów. Ojciec (zob. osobny biogram), działacz komunistyczny, wywodził się z rodziny szlacheckiej, matka była pochodzenia żydowskiego.

Po wybuchu wojny początkowo przebywał z rodzicami w Zamościu. Później, wiosną 1942 r., Kielczyńscy uciekli przed Niemcami w Sandomierskie. Wraz z matką i starszym bratem Bohdanem ukrywał się we wsi Lipnik. Po wojnie, w związku z politycznym awansem ojca, rodzina otrzymała obszerne mieszkanie w Warszawie w odbudowanej kamienicy przy ul. Foksal. W 1957 r., kiedy rodzice zdecydowali się na emigrację do Izraela, Kielczyński, jak podawał później w swojej książce, *od roku [był] słuchaczem Technicznej Oficerskiej Szkoły Wojsk Lotniczych w Oleśnicy*²⁸. W kwestionariuszu paszportowym z lutego 1957 r. jako zawód wpisał „monter chłodniczy w Przedsiębiorstwie Remontowo-Montażowym MHW”. Z Polski wyjechał wraz z rodzicami i bratem w styczniu 1958 r.

Po przyjeździe do Izraela miał się dorywczo różnych zajęć i borykał z problemami bytowymi. Pracował m.in. w kibucu i fabryce, policji celnej na lotnisku, zarabiał na życie malowaniem i sprzedawaniem obrazów. Miał nawet kilka wystaw, także za granicą, ale jako artysta nie odniósł sukcesu. Swoje obrazy (głównie martwa natura) sygnował imieniem „Andre Kielczynski”. Jak wynika z akt paszportowych, po kilku latach pobytu w Izraelu ubiegał się o powrót do Polski, jednak bez powodzenia.

Jako imigrant pochodzenia żydowskiego (po matce) otrzymał obywatelstwo izraelskie, przeszedł także na judaizm. Powołany do wojska brał udział w wojnach sześciodniowej (1967) i Jom Kipur (1973). Zaangażował się w działalność polityczną, wstępując do prawicowej partii Cherut. Umocnił swoją pozycję jako

²⁷ AIPN BU 1547/1039, Kwestionariusz paszportowy Andrzeja Kielczyńskiego, 1 II 1957 (s. 22); A. Kielczyński, R. Ginalski, *Amerykański piorun. Agent CIA ujawnia kulisy swojej działalności w Izraelu*, Warszawa 1993; *Encyclopaedia Judaica Year Book 1977/8*, Jerusalem 1979, s. 13; *Two seize W. German Embassy*, „The Jerusalem Post”, 15 IV 1977, s. 1–2; R. Frister, *Chcemy zapomnieć, ale nie potrafimy*, „Przegląd” (Tel Awiw), nr 1469 (28 IV 1977), s. 4–5, 24; M. Sarjusz-Wolski, *Prywatna wojna*, „Przegląd Tygodniowy” (Warszawa) 1992, nr 22 (531), s. 1, 5; idem, *Wykrywacz kłamstw*, „Przegląd Tygodniowy” 1992, nr 23 (532), s. 12; idem, *Kręgi zbliżenia*, „Przegląd Tygodniowy” 1992, nr 24 (533), s. 12; J. Pawłowski, *Puszczański żywot Andrzeja K.: eks-szpieg CIA ukrywa się w Polsce*, „Kurier Poranny” (Białystok) 1993, nr 73, s. 4; T. Trabelski, *Andrzej Kielczyński aresztowany w Polsce*, „Nowiny Kurier”, 14 I 1994, s. 4; *Wszystkie skandale Kielczyńskiego*, „Nowiny Kurier”, 14 I 1994, s. 4; *A. Kielczynski — The CIA's agent in Israel*, „Commonwealth of Independent States and the Middle East. A Monthly Summary and News Analysis of the CIS and East European Press” (Jerusalem), 1992, vol. 17, No. 5, s. 45–46; *Kielczynski v. US CIA*, 128 F. Supp. 2d 151, „West's Federal Supplement”. 2nd ser., t. 128, St. Paul, Minn. 2001, s. 151–152, internet: <http://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp2/128/151/2298376/>; Y. Melman, *Israeli Who Spied for CIA*, „Haaretz” (Tel Aviv), 18 V 2001; R. Rzepka, *Były szpieg CIA w sieci Reporter*, <http://www.e-reporter.pl/index.php/item/12-upadek-ameryka%C5%84skiego-pioruna>.

²⁸ A. Kielczyński, R. Ginalski, op. cit., s. 14.

przywódca grup młodzieżowych. Z czasem stał się jednym ze współpracowników lidera partii, Menachema Begina, późniejszego (1977–1983) premiera Izraela. W latach osiemdziesiątych był członkiem Komitetu Centralnego Likudu. Ten blok partii prawicowych był wówczas główną siłą koalicji rządowej. Otrzymał także nominację na członka dwóch partyjnych komisji: bezpieczeństwa i spraw zagranicznych oraz polityki i spraw wewnętrznych. Utrzymywał kontakty z wpływowymi politykami i twierdził, że był bliskim znajomym Begina, Ariela Szarona i Mosze Arensa.

Nazwisko Kielczyńskiego trafiło na czołówki gazet w kwietniu 1977 r., gdy uzbrojony w rewolwer wtargnął (z Henrykiem Toruńczykiem, również imigrantem z Polski) do ambasady RFN w Tel Awiwie i okupował jeden z pokoi, protestując przeciwko temu, że placówka nie uszanowała dnia pamięci o ofiarach Holokaustu. Prasa donosiła, że obaj mężczyźni *protestowali też przeciwko trybowi prowadzenia w NRF rozprawy sądowej przeciwko oprawcom z Majdanka. Stwierdzili oni, że nie mają zamiaru uciec się do przemocy, ale ostrzegli, iż otworzą ogień, jeśli zostanie podjęta próba usunięcia ich siłą z budynku ambasady*²⁹. Swoją kapitulację uwarunkowali od spotkania z prasą, aby nadać sprawie rozgłos. Okupację zakończyli po pięciu godzinach, oznajmiając, że *cel ich został osiągnięty — to znaczy protest nabral szerokiego rozgłosu*³⁰.

Kielczyński brał później udział jeszcze w kilku innych akcjach skierowanych przeciwko RFN, m.in. w zamachu na przedstawicielstwo Lufthansy w Izraelu i okupacji Goethe-Institut w Tel Awiwie. Otrzymywał za to niskie wyroki w zawieszeniu. Swe działania uzasadniał protestem przeciwko liberalnej postawie rządu RFN wobec neonazistów. W wydanej w Polsce książce twierdził jednak, że miał realizować politykę Begina *wpędzania Niemców w kompleks żydowski i wywoływania u nich poczucia winy narodowej w stosunku do Żydów*³¹.

Po ociepleniu stosunków polsko-izraelskich coraz częściej przyjeżdżał do Polski w roli biznesmena, a w 1992 r. zamieszkał w niej na stałe. Twierdził, że w 1985 r. został zwerbowany przez pracownika ambasady USA w Tel Awiwie do służby w Centralnej Agencji Wywiadowczej (CIA) i przez kilka lat był jej najważniejszym agentem w Izraelu. Miał działać pod pseudonimem „Josef Barak” („Piorun”) i przekazać Amerykanom wiele cennych informacji, m.in. o politycznych planach rządu izraelskiego na Bliskim Wschodzie, rozmieszczeniu broni atomowej w Izraelu, nastrojach w wojsku i rządzącym Likudzie, priorytetach Mosadu. Jak utrzymywał, zdekonspirowany w ostatniej chwili wyjechał z Izraela. Tych sensacyjnych wiadomości nie potwierdziły jednak ani strona izraelska, ani amerykańska. Także w Polsce odniesiono się do nich z rezerwą.

²⁹ *Dwaj mężczyźni okupowali wczoraj pokój biurowy w ambasadzie NRF*, „Nowiny Kurier”, 15 IV 1977, s. 1.

³⁰ Ibidem.

³¹ A. Kielczyński, R. Ginalski, op. cit., s. 76, 100.

Kielczyński nawiązał w Polsce kontakty ze światem polityki i biznesu. W lutym 1992 r. otrzymał polskie obywatelstwo. Rok później we współpracy z Robertem Ginalskim z Wydawnictwa Da Capo wydał książkę o swojej domniemanej działalności wywiadowczej (*Amerykański Piorun*), jej fragmenty emitował trzeci program Polskiego Radia³².

Na początku stycznia 1994 r. razem ze swoim bratankiem Albertem (1955–2002) został zatrzymany w Warszawie przez polską policję pod zarzutem udziału w grupie przestępczej, która miała dokonywać włamań do biur, hurtowni oraz mieszkań prywatnych. Zdołano mu jednak postawić tylko zarzut nielegalnego posiadania broni i po miesiącu opuścił areszt. O jego zatrzymaniu donosiła także prasa izraelska. „Nowiny Kurier”, powołując się na poczytny dziennik „Jedijot Achronot”, wydaną w Polsce książkę Kielczyńskiego określiły jako „pseudo-autobiograficzną” i „antyizraelską”.

Jeszcze w czasie pobytu w Polsce Kielczyński domagał się od Amerykanów oficjalnego potwierdzenia współpracy z CIA oraz wypłaty odszkodowania „za utracone na skutek pracy zdrowie”³³ (w 1991 r. zdiagnozowano u niego cukrzycę). Podjął w tej sprawie protest głodowy przed ambasadą USA w Warszawie. W 1995 r. wyjechał do Stanów Zjednoczonych i próbował dochodzić swych roszczeń na drodze sądowej. Do USA ponownie przybył trzy lata później i poprosił o azyl polityczny. W lutym 2001 r. sąd w Brooklynie (Nowy Jork) oddalił jego pozew, a władze imigracyjne odmówiły przyznania azylu i odesłały do Izraela.

Był żonaty kilka razy. Starsza córka Smadar (ur. 1963), izraelska modelka i aktorka, była żoną reżysera Assi Dajana (syna Mosze Dajana, w latach 1967–1974 ministra obrony Izraela, a później szefa dyplomacji). Młodsza Szaron także związała się ze światem filmu.

Kielczyński Zdzisław (14 I 1908 – 13 XI 1976)³⁴

Urodził się we wsi Samborzec w powiecie sandomierskim jako czwarte z kolei dziecko Waława i Bronisławy z Kamińskich. Ojciec był pisarzem gminnym. Po

³² Emisja w dniach 14–18 VI 1993 r. [ek], *Amerykański Piorun*, „Antena” (Warszawa) 1993, nr 24, s. 47.

³³ A. Kielczyński, R. Ginalski, op. cit., s. 154.

³⁴ AAN, Teczka osobowa 15130 (w tym: „Ankieta uczestnika walki o wyzwolenie narodowe i społeczne ludu polskiego w okresie do 1939 r.”, 19 XI 1949; Życiorys, 19 XI 1949); AIPN BU 1547/1039, Akta paszportowe Zdzisława Kielczyńskiego (w tym: kwestionariusze paszportowe, 1956 i 1957; odwołania w sprawie wyjazdu do Izraela, 4 VIII 1957; życiorys, 9 V 1964; podanie w sprawie powrotu do Polski, 5 VI 1964); AIPN BU 0423/2856, „Deklaracja zgłoszenia członka Związku Uczestników Walki Zbrojnej o Niepodległość i Demokrację”; A. Kielczyński, R. Ginalski, op. cit., s. 10–14, 16, 23–24; *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1944–1945*, oprac. A. Kochoński, Warszawa 1992, s. 79; J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyło, *Bataliony Chłopskie*, Warszawa 1987, s. 138, 201; R. Nazarewicz, *Razem na tajnym froncie. Polsko-*

Zdzisław Kielczyński
[AIPN BU 1547/1039]

wybuchu wojny, w latach 1915–1918, rodzina przebywała w Rosji, w Czerńowie. Po powrocie do Polski ojciec zakupił majątek w Budziskach w Sandomierskiem³⁵ i pracował jako referent najpierw w starostwie w Będzinie, a następnie w Sandomierzu. Kielczyński uczył się w gimnazjum w Sandomierzu, ale wiosną 1925 r., jeszcze przed maturą, przerwał naukę i zerwał kontakty z rodziną. Imał się różnych zajęć jako niewykwalifikowany robotnik. Do domu wrócił po kilku miesiącach odnaleziony przez brata.

Zapewne pod wpływem ojca kontynuował naukę w szkole rolniczej, najpierw w Kijanach (lubelskie), a później w Bydgoszczy. W 1927 r. został jednak relegowany po zatrzymaniu przez policję za sympatie komunistyczne (chciał

wyjechać do ZSRR). Dalszą naukę pobierał w Państwowej Średniej Szkole Rolniczej w Białokrynicy koło Krzemieńca. Ukończył ją w 1929 r. i otrzymał posadę w Powiatowym Urzędzie Ziemskim w Białymstoku jako sekretarz ziemski. Zwolniony po dwóch latach na skutek redukcji, wyjechał do Cieszyna, gdzie zapisał się na Wydział Rolny Państwowej Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego.

W 1932 r. wstąpił do Komunistycznej Partii Polski (KPP). Był sekretarzem komórki studenckiej oraz członkiem komitetu dzielnicowego partii w Cieszynie. Współpracował jako wykładowca ze Stowarzyszeniem Młodzieży Robotniczej „Siła”. Brał udział w przerzucie literatury komunistycznej z Czeskiego Cieszyna do Katowic i Krakowa. Działalność Kielczyńskiego zwróciła uwagę policji. Był dwa razy aresztowany. Jak sam twierdził, w 1934 r. miał przerwać aktywność w KPP, ponieważ był „nieustannie inwigilowany”³⁶. W październiku tego sa-

-radzieckie współdziałanie wywiadowcze w latach II wojny światowej, Warszawa 1983, s. 49; *Pomorski Okręg Wojskowy 1945–1987. Zarys dziejów*, pod red. A. Karnowskiego, Bydgoszcz 1989, s. 31, 303; W. Sulewski, *Front bez salw*, Warszawa 1975, s. 20–25; *Związek Inwalidów Wojennych RP istnieje 80 lat 1919–1999*, oprac. J. Likowski, Warszawa 1999, s. 19–20; fot. K. w: *Prezydium Zarządu Głównego Zw. In. Woj. na audyencji u Prezydenta R.P. Bolesława Bieruta w Belwederze*, „Inwalida” (Warszawa) 1948, nr 29/30, obwoluta.

³⁵ W spisanym w 1949 r. życiorysie Kielczyński podał, że ojciec zakupił czterdzieści morgów ziemi. AAN,teczka osobowa 15130, Życiorys, s. 1.

³⁶ Ibidem, „Ankieta uczestnika walki...”, s. 2.

mego roku wziął ślub z Ernestyną Bronner, Czeszką pochodzenia żydowskiego (*towarzyszką, która przez dłuższy czas współpracowała ze mną*)³⁷.

Po ukończeniu szkoły rolniczej w Cieszyńcu w 1934 r. powrócił do Białego-ostoku, gdzie podjął posadę jako kancelista w dziale rolnym Urzędu Wojewódzkiego. Ale już po miesiącu musiał szukać nowego zajęcia, co mogło mieć związek z jego sympatiami politycznymi (w życiorysie twierdził, że został zwolniony „na skutek opinii policji z Cieszyńca”). W kolejnych latach był m.in. kierownikiem Okręgowego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych w powiecie radzyńskim (1935–1938), a następnie instruktorem organizacji gospodarstw Okręgowego Towarzystwa w Zamościu.

Po wybuchu wojny nawiązał kontakt z wywiadem ZSRR i zorganizował w Zamościu konspiracyjną grupę (ukrywającą się pod kryptonimem C-505). Utrzymywała ona łączność radiową z placówką sowiecką we Włodzimierzu Wołyńskim, przekazując m.in. informacje o przerzucanych na Zamojszczyznę jednostkach Wehrmachtu. O tym rozdziale swojej biografii nie wspominał w późniejszych życiorysach i ankietach, pisząc, że do 1940 r. zajmował się handlem, a potem pracował dorywczo.

Poszukiwany przez Niemców, wiosną 1942 r. uciekł z rodziną w Sandomierskie. Ukrywali się we wsi Lipnik. Jakiś czas potem wstąpił do Batalionów Chłopskich (BCh), ukończył konspiracyjną szkołę podchorążych i przyjął pseudonim „Antoniego Padewskiego”. W oddziale BCh w powiecie sandomierskim był oficerem oświatowym. W opublikowanym po wojnie artykule pisał o akcji na zamieszkałą przez osadników niemieckich wieś Przeczów pod Staszowem (luty 1944)³⁸. W życiorysie twierdził, że „przeciągał chłopów z Armii Krajowej” do BCh³⁹. Według izraelskiego „Przeglądu” jako partyzant pomagał ukrywającym się Żydom⁴⁰. W maju 1944 r. przeniósł się do powiatu garwolińskiego, do oddziału Zygmunta Golańskiego („Boruta”). Po zakończeniu okupacji niemieckiej przyjechał do Lublina, gdzie wstąpił do „ludowego” wojska polskiego.

Jesienią 1944 r. został przydzielony w stopniu podporucznika do Głównego Zarządu Polityczno-Wychowawczego Wojska Polskiego jako inspektor propagandy. Był zaangażowany przy wprowadzaniu reformy rolnej w województwie warszawskim, a następnie w poznańskim. W tym czasie wstąpił do Polskiej Partii Robotniczej i w maju 1945 r. awansował, w randze kapitana, na zastępcę dowódcy ds. politycznych Pomorskiego Okręgu Wojskowego. W maju 1946 r. został wiceprzewodniczącym, a w listopadzie przewodniczącym Zarządu Głównego Związku Inwalidów Wojennych RP (ZIW RP). Uzyskał także kolejny

³⁷ Ibidem, Życiorys, s. 1.

³⁸ Akcję opisał we wspomnieniowym artykule pt. *Z dziejów partyzantki B.Ch.*, „Polska Niepodległa” (Warszawa), 1947, nr 6, s. 6. Czasopismo było organem Związku Uczestników Walki Zbrojnej o Niepodległość i Demokrację.

³⁹ AAN,teczka osobowa 15130, Życiorys, s. 2.

⁴⁰ R. Frister, *Chcemy zapomnieć ale nie potrafimy*, s. 4.

awans — do stopnia podpułkownika (19 sierpnia 1946). Regularnie był wyróżniany wysokimi odznaczeniami wojskowymi i cywilnymi. Otrzymał m.in. Krzyż Srebrny Orderu Virtuti Militari (1945), Order Krzyża Grunwaldu (1945), Krzyż Walecznych (1945), Krzyż Partyzancki (1946), Śląski Krzyż Powstańczy (1948), Medal za Odrę, Nysę, Bałtyk oraz Medal za Warszawę 1939–1945, a także dwa medale radzieckie.

Z czasem popadł jednak w niełaskę i po pierwszym Zjeździe Krajowym ZIWRP, który się odbył w październiku 1948 r. we Wrocławiu, został odwołany ze stanowiska. Przydzielono go do Komendy Głównej „Służba Polsce”, a stąd na stanowisko dyrektora Biura „SP” przy Ministerstwie Rolnictwa. W opinii przygotowanej przez Komitet Miejski PZPR czytamy, że *towarzysz Kielczyński posiada duży zasób wiedzy z dziedziny marksizmu-leninizmu, ale ma nie zawsze głęboki stosunek do niektórych zagadnień oraz pewne skłonności do oportunistu*⁴¹. Taka opinia oznaczała stopniową utratę wpływów. W kolejnych latach pracował na coraz mniej znaczących stanowiskach — jako dyrektor gabinetu Ministra Rolnictwa, zastępca naczelnego redaktora Państwowego Wydawnictwa Rolniczego i Leśnego i wreszcie jako pracownik administracyjno-techniczny w redakcji „Trybuny Ludu”. To ostatnie zajęcie było wyraźnie poniżej jego ambicji.

W lutym 1957 r. złożył wraz z żoną i dziećmi podanie o wyjazd na pobyt stały do Izraela, gdzie mieszkał (w Hajfie) brat żony. Jednak rozpatrzone je odmownie, w związku z czym Kielczyński wystosował odwołania na ręce I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki, premiera Józefa Cyrankiewicza i ministra spraw wewnętrznych Władysława Wichy. Powołując się na „wieloletnią pełną wyrzeczeń pracę dla Partii”, wyjaśniał, że do emigracji zmuszają go „wybryki antysemitki” i „brak podstawowej opieki” ze strony państwa. W konkluzji stwierdzał, że nie widzi dla siebie i rodziny „możliwości życia w Polsce”⁴². Sprawę wyjazdu przedstawiał również na specjalnej komisji w KC PZPR.

Po otrzymaniu zgody emigrował wraz z żoną i dwójką synów w styczniu 1958 r. Przez pierwszych kilka miesięcy mieszkał z rodziną w kibucu Kfar Masaryk koło Hajfy, gdzie mechanikiem był brat jego żony. Po ukończeniu ulpanu (kursu języka hebrajskiego), jesienią 1959 r., został zatrudniony w Instytucie Naukowym im. Weizmanna (Weizmann Institute of Science), najpierw w stacji doświadczalnej w Newe Yaar, a następnie w Bet Dagan. Jednak już w 1960 r. przerwał pracę (w życiorysie podał, że „z przyczyn rodzinnych”)⁴³ i podjął ją ponownie po kilku miesiącach, w ministerstwie rolnictwa w charakterze planisty. W latach sześćdziesiątych mieszkał w Giwat Szmuel pod Tel Awiwem.

Wyjazd do Izraela nie spełnił oczekiwań Kielczyńskiego. W 1959 r. złożył podanie o powrót do Polski. Kolejne składał w 1961 i 1964 r. Chęć powrotu motywował rozpadem małżeństwa oraz nostalgią za krajem. Borykał się wtedy

⁴¹ AAN, Teczka osobowa 15130, „Ankieta uczestnika walki...”, s. 4.

⁴² AIPN BU 1547/1030 (s. 46, 48, 49), odwołania w sprawie wyjazdu do Izraela, 4 VIII 1957 r.

⁴³ Ibidem, Życiorys (9 V 1964), s. 1.

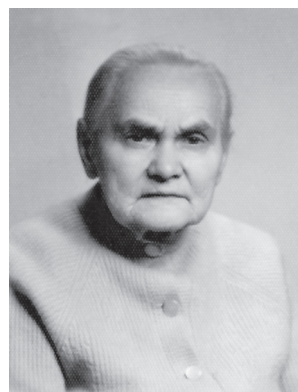
z problemami mieszkaniowymi. Nie miał obywatelstwa izraelskiego⁴⁴. Przez dłuższy czas władze PRL ociągały się z udzieleniem mu konkretnej odpowiedzi i dopiero w czerwcu 1965 r. oficjalnie powiadomiono go o braku zgody. W odpowiedzi Kielczyński zwrócił na ręce ambasadora w Tel Awiwie przyznane mu niegdyś medale i odznaczenia.

Żona, Ernestyna (Erna) z Bronnerów (ur. 1914 we wsi Kozy, pow. bielski), przed wyjazdem z Polski pracowała jako referent w Banku Polska Kasa Opieki SA w Warszawie. Kielczyński miał z nią dwóch synów. Starszy Bohdan (ur. 1935), artysta malarz, służył w wojsku izraelskim, po upadku komunizmu wrócił do Polski. Młodszy Andrzej (zob. osobny biogram), działacz partii Chertut, swego czasu skupił zainteresowanie mediów.

Krzysztonek Aniela (3 XII 1884 – 16 IV 1978)⁴⁵

Urodziła się w miejscowości Smardzowice koło Ojcowa jako córka Jana i Marianny z domu Mądrej. Od młodych lat pracowała u rodziny Fiszgrundów w Krakowie jako pomoc domowa. Jej chlebodawca, Salo Fiszgrund (1893–1971), należał do czołowych działaczy Bundu w Krakowie. Po wybuchu wojny przez pewien czas przebywał w ZSRR, a potem ukrywał się w Warszawie na aryjskich papierach. Jego rodzina (żona i dwójka dzieci, Julian i Chana) pozostała w Krakowie, musiała jednak opuścić swoje mieszkanie, tułając się po mieście. Potem znaleźli się w getcie w Piotrkowie Trybunalskim.

Krzysztonek dobrowolnie zamieszkała z nimi w piotrkowskim getcie. Po kilku miesiącach za namową żony swego chlebodawcy powróciła jednak do Krakowa, skąd starała się posyłać Fiszgrundom paczki żywnościowe. Krótco przed likwidacją getta przez Niemców w 1942 r. udało się przerzucić Chanę (Hanę) „na aryjską stronę” (jej matka zginęła w getcie).

Aniela Krzysztonek
[AIPN BU 1268/29905]

⁴⁴ AIPN BU 1547/1039 (s. 65), Pismo Biura okręgowego emigracyjnego i rejestracyjnego w Petach-Tikwa, 30 Kislew 5724/ 16 XII 1963 r., tłumaczenie polskie. Nie udało się ustalić, czy otrzymał je później.

⁴⁵ AIPN BU 1268/29905, Akta paszportowe Anieli Krzysztonek (w tym: podania o wyjazd do Izraela na pobyt stały, 5 I 1957 i 4 VIII 1965; kwestionariusz paszportowy, 20 VIII 1969); *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations*, vol. 1, s. 411; *Księga Sprawiedliwych*, vol. 1, s. 361; *Krzysztonek Aniela*, w: *Yad Vashem — The Righteous Among The Nations*, <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=en&itemId=4015876>, tu błędna dzienna data śmierci (1 I 1978); BPOSK, Archiwum Osobowe Emigracji, rej. 365/78; B. Anolik, *Pamięć przywołana*, Kraków 1996, s. 105, 108–112; nekrologi: „Nowiny Kurier” (Tel Awiw), 18 i 23 IV 1978; błędna dzienna data śmierci w nekrologu podpisanym przez Instytut Yad Vashem (1 IV 1978).

Dzięki kontaktom Fiszgrunda z polskim podziemiem dotarła ona do mieszkania Anieli Krzysztonek w Krakowie, ta zaś ukryła ją w suterenie i starała się przezmęcać jej jedzenie. Po odkryciu kryjówki przez sąsiadów obydwie wyruszyły do Warszawy. Miały tam spotkać się z łączniczką Bundu, która z kolei miała ich skontaktować z Fiszgrundem. Zanim dotarły do celu, zostały ograbione przez „szmalcowników” i były przesłuchiwane na policji, skąd cudem udało im się ująć z życiem. *Na policji zaczęło się śledztwo i bicie. Żądano, by obie się przyznały, że są Żydówkami. Anielcia cierpiała razy w milczeniu. Hana, nie mogąc znieść widoku zalanej krwią Anieli, postanowiła wyznać, że to ona jest Żydówką, a Anielcia Polką i katoliczką. Natychmiast przesłuchanie się skończyło i śledczy wyszedł z pokoju. I wtedy zdarzyło się coś, czego Hana nie jest w stanie wytłumaczyć. Siedziały, czekając na powrót śledczego, gdy zjawił się inny oficer. — Mam córkę w twoim wieku — powiedział. — Spróbuję ci pomóc. Otworzył zapasowe drzwi i krzyknął: — Wynoście się natychmiast!*⁴⁶ Chanę udało się umieścić w polskim sierocińcu „Nasz Dom” w Warszawie, kierowanym przez Marynę Falską.

Po wojnie Aniela Krzysztonek pozostała u Fiszgrundów. Nie założyła rodziny, opiekowała się nią Chana (po mężu Gdalewicz), którą traktowała jak przybraną córkę. Od 1948 r. otrzymywała rentę starczą. Gdy Gdalewiczowie podjęli decyzję o wyjeździe do Izraela, postanowiła wyjechać z nimi. *Żadnej rodziny nie posiadam* — motywowała swoją decyzję. — *Jedyną dla mnie bliską osobą jest moja wychowanka ob. Hanna Gdalewicz z d. Fiszgrund, na której wyłącznym utrzymaniu pozostaję*⁴⁷. Podanie o wyjazd Gdalewiczowie i Krzysztonek składali trzy razy (w 1957, 1965 i 1969), ale władze PRL zgodziły się na ich emigrację dopiero w 1969 r.

Dnia 16 grudnia 1969 r. Instytut Yad Vashem uhonorował Anielę Krzysztonek tytułem „Sprawiedliwej wśród Narodów Świata”. Uroczystość zasadzenia pamiątkowego drzewka w Alei Sprawiedliwych w Jerozolimie (drzewko nr 618) miała miejsce 2 lipca 1970 r. Yad Vashem w nekrologu zamieszczonym w „Nowinach Kurierze” (23 kwietnia 1978) żegnał zmarłą, podkreślając, że *w czasie drugiej wojny światowej z odwagą i samozaparciem udzielała pomocy prześladowanym Żydom, narażając własne życie*.

Pogrzeb Anieli Krzysztonek odbył się 18 kwietnia 1978 r. po nabożeństwie żałobnym w kościele parafialnym św. Antoniego w Jafie.

⁴⁶ B. Anolik, op. cit., s. 110.

⁴⁷ AIPN BU 1268/29905 (s. 13), Podanie Anieli Krzysztonek do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 5 I 1957.

Lipkowska Jadwiga, z domu Jałowiecka, 1 voto Żukowska (1875 – 26 [28?] XII 1951)⁴⁸

Pochodziła z ziemiańskiej rodziny Bożeniec-Jałowieckich, która według rodzinnej tradycji miała wywodzić się z kniaziów Pieriejasławskich, bocznej linii Rurykowiczów. Urodziła się w Rostowie nad Donem, gdzie jej ojciec Bolesław (1843–1918) pracował jako inżynier przy budowie Kolei Rostowsko-Władykaukaskiej. W późniejszych latach był m.in. dyrektorem Aleksandrowskich Zakładów Budowy Parowozów i Wagonów w Petersburgu (1878–1893), a także posłem do I i III Dumy Państwowej (1906 i 1907–1912). Brał również udział w życiu społecznym polskiej kolonii w Petersburgu, ale opowiadał się za ugodową polityką wobec caratu. Po wybuchu wojny należał do współzałożycieli Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny (PTPOW) w Piotrogradzie. Matka, Aniela Tekla z Witkiewiczów (1854–1918), była siostrą malarza i pisarza Stanisława Witkiewicza (1851–1915), ojca Witkacego (Stanisław Ignacy W., 1885–1939). Jałowiecka miała dwoje młodszego rodzeństwa. Brat Mieczysław (1876–1962), agronom i dyplomata, zajmował wiele odpowiedzialnych stanowisk w administracji cesarskiej w Petersburgu, a po odrodzeniu Polski był jej pierwszym przedstawicielem w Gdańsku (1919–1920). Siostra Aniela wyszła za mąż za Tadeusza Belinę, w latach 1922–1927 posła na Sejm II RP. Rodzina była zamożna i ustosunkowana, kuzynem Jałowieckiej był m.in. Józef Piłsudski.

W młodości Jałowiecka często przebywała w rodzinnym majątku ojca w Syłgudyszkach na Wileńszczyźnie, rodzice mieli także mieszkanie w kamienicy w centrum Petersburga. Kształciła się w renomowanym gimnazjum żeńskim Stojunina w Petersburgu. Za mąż wyszła za Władysława Żukowskiego (1860–1916), przemysłowca i człowieka interesu, który był znaczącą postacią w rosyjskiej stolicy, jako m.in. wiceprezes Rady Zjazdów Przedstawicieli Przemysłu i Handlu, a w latach 1907–1912 poseł do II i III Dumy Państwowej. Żukowski angażował się także w życie petersburskiej Polonii, a po wybuchu wojny został prezesem Komitetu Głównego PTPOW (do 1916). Wśród Polaków miał jednak i przeciwników, którzy wyrzucali mu jego ugodowy stosunek wobec Rosjan.

⁴⁸ SAC, *Defunctorum...* (1951, nr 7); M. Jałowiecki, *Na skraju Imperium i inne wspomnienia*, wybór i układ tekstu Michał Jałowiecki, Warszawa 2013, s. 190, 307, 365, 376–380, 387, 408; T. Lipkowska, *Dedykacja Henryka Sienkiewicza*, „Trybuna” (Warszawa) 1995, nr 48, s. 12 (o spotkaniu Jałowieckiej z Henrykiem Sienkiewiczem w Zakopanem); F. Ruszczyk, *Dziennik*, cz. 1: *Ku Wilnu 1894–1919*, wybór, układ, oprac. i wstęp E. Ruszczyk, Warszawa 1994, s. 55 (tu błędna data urodzin — 1880 r.); S. Witkiewicz, *Listy do syna*, oprac. B. Danek-Wojnowska i A. Micińska, Warszawa 1969, s. 34, 58, 81, 552, 607, 653, 659; I. Wolikowska z Lutosławskich, *Roman Dmowski. Człowiek, Polak, przyjaciel*, Wrocław 2007, s. 138; C. Brzoza, K. Stepan, *Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim 1906–1917*, s. 88–91, 248–249 (biogramy ojca i pierwszego męża); A. Klugman, *Polonica w Ziemi Świętej*, s. 93–94; idem, *Izrael ziemia świecka*, Warszawa 2001, s. 248; J. Siedlecka, *Mahatma Witkac*, Warszawa 1998, s. 19–27, 30–33. W biogramie gen. Józefa Lipkowskiego w *Polskim Słowniku Biograficznym* (t. 17, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 404–406) brak wzmianki o małżeństwie z Jałowiecką.

W małżeństwie z Żukowskim Jałowiecka (przez rodzinę zwana Adą) urodziła dwie córki — Jadwigę (1901–1993), późniejszą żonę Naczelnego Wodza gen. Kazimierza Sosnkowskiego (1885–1969), oraz Teresę (zob. osobny biogram — Lipkowska Teresa).

Żukowscy zajmowali siedmiopokojowe mieszkanie w kamienicy w centrum Petersburga. Jałowiecka była atrakcyjną i ambitną kobietą, lubiła światowe życie, miała arystokratyczne manieri. W swoim mieszkaniu prowadziła salon, w którym bywali przedstawiciele polskiej elity osiadłej w stolicy Rosji, a także bawiący tu przejazdem, jak Roman Dmowski czy Ignacy Jan Paderewski. W mieszkaniu tym ukrywał się Józef Piłsudski w czasie tajnych wizyt w Petersburgu. Bardzo lubiła Witkacego, swojego ciotecznego brata. Zaopiekowała się nim po samobójczej śmierci jego narzeczonej w 1914 r.⁴⁹, a jej mąż (Żukowski) użył wpływów, by umieścić krewniaka w elitarniej Pawłowskiej Szkole Wojskowej w Piotrogradzie.

We wrześniu 1916 r. Jałowiecka owdowiała. Po przewrocie bolszewickim los Żukowskich, podobnie jak i innych rodzin ziemiańskich, nie rysował się jasno. Pod koniec listopada 1917 r. bolszewicy przejściowo aresztowali jej ojca. W jego sprawie (jak czytamy w pamiętnikach Mieczysława Jałowieckiego) Jadwiga miała interweniować u Lwa Trockiego i Feliksa Dzierżyńskiego. Postanowiła przenieść się do Polski. Z Piotrogradu wyjechała wraz z obydwiema córkami w lipcu 1918 r., kilka dni po śmierci ojca, który zmarł na tyfus. W wyjeździe dopomógł im brat Mieczysław.

Zamieszkała w Warszawie. Po pewnym czasie ponownie wyszła za mąż, za gen. Józefa Lipkowskiego (1863–1949). Lipkowski przez wiele lat przebywał we Francji, gdzie był przemysłowcem, prowadził własne przedsiębiorstwo i opatentował kilka wynalazków. Do Polski powrócił w 1920 r., był m.in. dyrektorem Głównego Urzędu Zaopatrywania Armii i otrzymał awans do stopnia generała porucznika (do 1922 r. odpowiednik generała dywizji). Po przejściu do rezerwy w 1921 r. działał w organizacjach gospodarczych i w przemyśle. W Warszawie Jałowiecka odnowiła znajomość z Piłsudskim i odwiedzała go często w Sulejówku. Tak jak wcześniej w Petersburgu prowadziła dom otwarty. Brała udział w powstaniu warszawskim i została odznaczona Krzyżem Walecznych. Po śmierci męża, w 1949 r. wyjechała do córki Teresy do Izraela, gdzie mieszkała do śmierci. Według rejestru zgonów parafii św. Antoniego w Jafie zmarła 28 grudnia 1951 r., natomiast inskrypcja nagrobna podaje datę o dwa dni wcześniejszą. Została pochowana następnego dnia po zgonie.

⁴⁹ Warto przytoczyć słowa Witkacego: *Na tym miejscu muszę wyrazić wdzięczność (zamiast w gazecie) mojej ciotecznej siostrze, Jadwidze Jałowieckiej, I voto Żukowskiej, II voto Lipkowskiej, która z tej całej rodziny zaopiekowała się mną po różnych strasznych przejściach i powrocie z Australii.* Cyt. za: S.I. Witkiewicz, *Narkotyki. Niemyte dusze*, oprac. A. Micińska, Warszawa 1993, s. 320.

Lipkowska Teresa, z domu Żukowska, 1 voto Świętochowska (13 stycznia 1903?–1991)⁵⁰

Urodziła się w Petersburgu w polskiej rodzinie ziemiańskiej. Jej ojciec, Władysław Żukowski, zajmował znaczące stanowiska w życiu gospodarczym rosyjskiej stolicy, a także był posłem do Dumy Państwowej. Matka, Jadwiga z Jałowickich, 2 voto Lipkowska (zob. osobny biogram) była zaliczana do śmietanki towarzyskiej polskiej kolonii w Petersburgu. Teresa miała starszą siostrę, Jadwigę, późniejszą generałową Sosnkowską.

Według Katalogu Głównego Prywatnego Żeńskiego Gimnazjum Realnego S.S. Urszulanek w Krakowie urodziła się 13 stycznia 1903 r., a zatem pięć lat wcześniej niż podaje inskrypcja na płycie nagrobnej⁵¹. Uczennicą gimnazjum była w roku szkolnym 1913/1914 i dnia 19 czerwca 1914 r. otrzymała świadectwo ukończenia klasy pierwszej jako „chlubnie uzdolniona”. W katalogu szkolnym zapisano, że była „prywatystką”, co mogło oznaczać, że podobnie jak starsza siostra być może uczyła się w domu, a w Krakowie składała egzaminy promujące do następnej klasy.

Do końca pierwszej wojny światowej mieszkała w Petersburgu (Piotrogradzie). Po przejściu władzy przez bolszewików dalszy byt Żukowskich nad Newą nie był pewny i rodzina postanowiła przyjechać do odradzającej się Polski, co nastąpiło w drugiej połowie 1918 r. Już w kraju matka wyszła ponownie za mąż (za gen. Józefa Lipkowskiego). Teresa wstąpiła na Uniwersytet Warszawski. Studiowała matematykę i astronomię, obroniła doktorat. Jak czytamy u Kazimierza Zamorskiego (*Dwa tajne biura*), studiowała także antropologię, socjologię i genetykę, a wśród jej wykładowców byli m.in. antropolog Jan Czekanowski i twórca polskiej szkoły immunologicznej Ludwik Hirszfeld. Wedle

⁵⁰ Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie, Kol. 27/171, Wykaz opracowań Biura Dokumentów 2. Korpusu (tu m.in. wykaz opracowań T. Lipkowskiej); E. Nejman, *Rękopisy znalezione w Jaffie*, „Akcenty”, z. 2, Tel Aviv 1991, s. 87–94; idem, *Rękopis znaleziony w Jafie*, „Polityka” (Warszawa), 18 IV 1992, s. 13; idem, *Polka, która obratła Izrael za swoją drugą ojczyznę*, „Trybuna” (Warszawa) 1995, nr 48, s. 12; A. Klugman, *Polonica w Ziemi Świętej*, s. 93–100; idem, *Tajemnica grobu na jafskim cmentarzu*, „Kontury”, t. 6, Tel Awiw 1993, s. 85–91; idem, *Pomoc Polski dla żydowskiego ruchu narodowego w Palestynie*, „Więź”, Warszawa 1997, nr 5 (463), s. 149–150; K. Zamorski, *Dwa tajne biura 2 Korpusu*, Londyn 1990, s. 61–62, 114–115, 120–123; N. Gross, *Żydowski temat w Biurze Dokumentów generała Andersa*, „Nowiny Kurier”, 11 I 1991, s. 7, 10 (rec. książki K. Zamorskiego); M. Kahan, *Sa esh le-hatsit*, Tel Aviv 1988 (on verso: *Carry a Fire to Kindle*), s. 82; B. Roman, *Ślady kultury i historii polskiej w Izraelu*, s. 58 (skrócona wersja: „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” [Londyn], 7 II 2002, s. 5); O-wa, „*W Drodze*”, „Gazeta Polska”, 5 IV 1946, s. 4; M. Jałowicki, *Requiem dla ziemianstwa*, wybór i układ tekstu M. Jałowicki, Warszawa 2005, s. 97–98; J. Lechoń, *Dziennik*, t. 2: *1 stycznia 1951 – 31 grudnia 1952*, Warszawa 1992, s. 506 (jako Teresa Świętochowska); S. Swianiewicz, *W cieniu Katynia*, Warszawa 1990, s. 246, 276, 294–296; S.I. Witkiewicz, *Listy do żony (1923–1927)*, oprac. J. Degler, Warszawa 2005, s. 213, 219, 222, 403, 408.

⁵¹ Archiwum Zgromadzenia Sióstr Urszulanek Unii Rzymskiej Prowincja Polska w Krakowie, Katalog Główny Prywatnego Żeńskiego Gimnazjum Realnego S.S. Urszulanek w Krakowie, Sz II/48 (klasa pierwsza, r. szk. 1913/14).

relacji Lipkowskiej duży wpływ na jej poglądy miał spokrewniony z nią Józef Piłsudski, którego poznała osobiście niedługo po jego powrocie z internowania w Magdeburgu w 1918 r. (*chłonęłam legendę Piłsudskiego we wczesnych latach mego życia*)⁵². Przez bliskich była nazywana Lułą. Prawdopodobnie portretował ją Witkacy, skądinąd jej krewniak (pisał o tym w liście do żony w grudniu 1927), ale obraz nie zachował się.

Po wybuchu wojny znalazła się we Lwowie. Brała udział w przerzucie oficerów polskich na Węgry. Aresztowana przez NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych), początkowo była więziona we Lwowie, a następnie zesłana do łagru w głąb ZSRR. Na wolność wyszła po dwu latach, w następstwie tzw. amnestii obywateli polskich, po zawarciu 30 lipca 1941 r. układu między ZSRR a polskim rządem emigracyjnym. Zgłosiła się do ambasady RP w Moskwie, jak zanotował prof. Stanisław Kot, *w ciężkim stanie, opuchła, ze skorbutem, obdarta, po 23 miesiącach więzień i obozów*⁵³. Pojawienie się szwagierki gen. Sosnkowskiego musiało wzbudzić zainteresowanie, skoro ambasador Kot poinformował o tym premiera Władysława Sikorskiego. Kot mianował ją swoją sekretarką i szyfrantką w ambasadzie. Po jego dymisji we wrześniu 1942 r. Teresa wyjechała wraz z nim i współpracownikami z ZSRR. Mieli udać się do Londynu, ale po drodze zatrzymali się w Palestynie, gdzie Lipkowska zdecydowała się pozostać (14 października 1942).

Początkowo pracowała w Centrum Informacji na Wschodzie, polskiej placówce w Jerozolimie podległej Ministerstwu Informacji i Dokumentacji Rządu RP na Uchodźstwie. Prowadziła kartotekę w działającym w ramach Centrum Biurze Studiów Bliskiego i Środkowego Wschodu, a także zajmowała się tematyką żydowską. Niewykluczone, że mogła przyczynić się do gromadzenia przez Centrum relacji żydowskich z zesłania w głąb ZSRR⁵⁴. Jesienią 1943 r. przeszła do tajnego Biura Dokumentów przy sztabie armii gen. Andersa. Jako „urzędniczka cywilna” została skierowana do referatu żydowskiego. Dla Biura przygotowała obszerną (346 stron maszynopisu) pracę na podstawie własnych przeżyć w ZSRR (pt. *Zły sen*), a także szereg opracowań. Były wśród nich m.in.: *Współpraca polsko-żydowska na terenie Palestyny* (ss. 35), *Problem powojennej sytuacji Palestyny* (ss. 11), *W sprawie dezercji Żydów z AP* (ss. 10), *Organizacje żydowskie na terenie Palestyny* (ss. 7), *Uwagi w sprawie ustosunkowania się czynników polskich do światowego kongresu żydowskiego* (ss. 3), *Histadruth i jego struktura organizacyjna* (ss. 2), *Pobyty Majskiego w Palestynie* (ss. 1), *Notatka o antysemityzmie wśród uchodźców* (ss. 1).

⁵² Cyt. za: T. Lipkowska, *Dlaczego pozostałam w Izraelu*, w: K. Zamorski, op. cit., s. 125.

⁵³ Fragment listu do gen. W. Sikorskiego, z 11 X 1941 r. S. Kot, *Listy z Rosji do Gen. Sikorskiego*, Londyn 1955, s. 135.

⁵⁴ Relacje te zostały opublikowane w tomie: *Widziałem Aniola Śmierci. Losy deportowanych Żydów polskich w ZSRR w latach II wojny światowej. Świadectwa zebrane przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Polskiego na Uchodźstwie w latach 1942–1943*, oprac. i wstęp M. Siekierski, F. Tych, Warszawa 2006 (o Lipkowskiej zob. s. 25–26).

Po przeniesieniu w sierpniu 1944 r. Biura do Egiptu poprosiła o zwolnienie i pozostała w Jerozolimie. Pracując w referacie żydowskim, zaprzyjaźniła się z jego szefem podchorążym Menachemem Buchweitzem, poznała też kilku działaczy syjonistycznych związanych z Irgun Cwai Leumi (Narodowa Organizacja Wojskowa, w skrócie Ecel). Był wśród nich m.in. adwokat z Warszawy Marek Kahan. Pod ich wpływem zbliżyła się do tej podziemnej organizacji i wyraziła chęć współpracy. Nauczyła się hebrajskiego. Walka Irgunu o państwo żydowskie kojarzyła się jej z walką polskiego podziemia o niepodległość. W swoich wspomnieniach pisała, że kilkakrotnie odwiedzała swego szwagra (gen. Sosnkowskiego), gdy ten już jako Naczelnny Wódz przyjechał z wizytą inspekcyjną do Palestyny, i *zalatwiała przez niego sprawy Ecla*⁵⁵. Interweniowała u niego także w sprawie żołnierzy pochodzenia żydowskiego, dezertersów z polskiej armii, którzy przyłączyli się do żydowskiego podziemia i byli poszukiwani przez władze brytyjskie. Później, w czasie walk arabsko-żydowskich w 1947 i 1948 r., Lipkowska, która jako Polka i katoliczka otrzymała od Anglików przepustkę umożliwiającą swobodne poruszanie się po całej Jerozolimie, przносиła informacje oraz pocztę do oddziałów Irgunu i Hagany.

Nie skorzystała z propozycji szwagra, by po ewakuacji polskiej armii wyjechać z Palestyny i osiedlić się w Kanadzie. Według imiennego wykazu polskich uchodźców, w kwietniu 1948 r. przebywała w Jerozolimie⁵⁶. Później, po utworzeniu Izraela, mieszkała w Jafie. Pracowała w szkole dla eksternistów w Tel Awiwie, a także wykładała matematykę w miejskim gimnazjum „Ironi Alef”. Mieszkała w bardzo skromnych warunkach, w poarabskim domu. Jak zanotował znający ją osobiście Edward Nejman, dla sąsiadów — arabskich katolików — wydawała się osobą z innego świata: *ani radia, ani telewizji; nawet kuchni elektrycznej nie miała i gotowała na prymitywnej maszynie naftowej. Najchętniej siadywała na tarasie czytając lub rozwiązując skomplikowane zadania matematyczne. To było jej hobby*⁵⁷. Menachem Buchweitz i Kazimierz Zamorski zapamiętali ją jako kobietę *o wyjątkowym intelekcie, wszechstronnie wykształconą*⁵⁸.

Po śmierci ojczyzna, Józefa Lipkowskiego, w 1949 r. sprowadziła do Izraela owdowiałą matkę, która zmarła dwa lata później. Na jej nagrobku w 1968 r. kazała także wyryć swoje imię z hebrajskim dopiskiem *chawerat Ecel* („członkini

⁵⁵ T. Lipkowska, *Dlaczego pozostałam*, s. 133.

⁵⁶ IPMS, A 76/48, RNUP, *List of Polish refugees in Palestine, on the 28th, April 1948*.

⁵⁷ E. Nejman, *Rękopis znaleziony w Jafie*. Edward Nejman (1921–2003) urodził się w Łodzi w zasymilowanej rodzinie żydowskiej. W czasie wojny był więziony w sowieckich łagrach. W Polsce pracował jako inżynier w fabryce tekstylnej. W 1958 r. wyjechał do Izraela. Związał się ze środowiskiem izraelskich autorów piszących w języku polskim. Był członkiem-założycielem powstałej w 1990 r. grupy literackiej „Akcenty”. Opublikował dwie książki o charakterze wspomnieniowym: *Cena przetrwania* (Szczecin 1992) i *Epitafia* (Warszawa 1997). K. Famulska-Ciesielska, S.J. Żurek, *Literatura polska w Izraelu...*, s. 115.

⁵⁸ K. Zamorski, op. cit., s. 120 i n..

Irgunu”) oraz fikcyjną datę śmierci (5 października 1968). W ostatnich latach pracowała nad powieścią, opartą na doświadczeniach z młodości matki i rodzinnych tradycjach, nie zdążyła jej jednak dokończyć. Gdy w 1990 r. złamała nogę i opadły ją siły, Buchweitz i Kahan załatwili jej miejsce w żydowskim religijnym domu starców w zamieszkałym przez ortodoksów Bene Berak koło Tel Awiwu. Zmarła, pozostając przy wierze katolickiej, a ostatniego sakramentu udzielił jej ks. Grzegorz Pawłowski. Przed śmiercią zapisała swoje ciało dla celów naukowych wydziałowi medycyny uniwersytetu w Tel Awiwie. Jej grób w Jafie ma charakter symboliczny.

Fragmenty wspomnień Lipkowskiej ukazały się, w opracowaniu znajomych i przyjaciół, w ostatnich latach jej życia oraz już po śmierci. Przynoszą one wiele ciekawych szczegółów o Piłsudskim, jeśli chodziło o jego stosunek do Żydów⁵⁹.

Pierwszym mężem Lipkowskiej był inż. Ryszard Świętochowski (1882–1941, syn Aleksandra, ideologa pozytywizmu), kolega i polityczny współpracownik gen. W. Sikorskiego, po wybuchu wojny współzałożyciel Centralnego Komitetu Organizacji Niepodległościowych. Schwytyany na Słowacji, w czasie próby przedostania się do Francji, został przekazany Niemcom. Zginął w obozie w Oświęcimiu. Małżeństwo rozpadło się po półtora roku. Powtórnie wyszła za mąż za krewnego swojego ojczyma, inż. Tadeusza Lipkowskiego.

Narkiewicz Jan (1 XI 1919 – 13 [?] I 1948)⁶⁰

Urodził się we wsi Zyboły. Jego rodzicami byli Bolesław i Anna z domu Czerniak. Jako zawód w kwestionariuszu paszportowym podał „rolnik”.

W czasie drugiej wojny światowej przebywał w ZSRR. Wstąpił do armii gen. Andersa i razem z nią przeszedł do Iranu. Służył w 6. Baonie Sanitarnym. W lipcu 1943 r. z powodów zdrowotnych został zwolniony z czynnej służby i skierowany do polskiego obozu cywilnego w Teheranie, a następnie (w sierpniu 1943) do Palestyny. Leczył się m.in. w szpitalu dla inwalidów pod Gazą. Był zatrud-

⁵⁹ *Dlaczego pozostałam w Izraelu*, w: K. Zamorski, op. cit., s. 124–137; *Dlaczego pozostałam w Izraelu*, „Nowiny Kurier”, cz. 1: 9 IX 1994, s. 6; cz. 2: 16 IX 1994, s. 6; cz. 3: 23 IX 1994, s. 6; *Fragment wspomnień*, „Akcenty”, z. 2, Tel Aviv 1991, s. 95–97; *Dedykacja Henryka Sienkiewicza*, „Trybuna” (Warszawa) 1995, nr 48, s. 12 — o spotkaniu jej matki maturzystki z Henrykiem Sienkiewiczem w Zakopanem, tekst ten pierwotnie ukazał się w 1946 r.: *Ze wspomnień o Sienkiewiczu*, „W Drodze” (Jerozolima) 1946, nr 3 (65), s. 1, 3.

⁶⁰ IPMS, A 49/183/631, KGTA, Teczka personalna Jana Narkiewicza (w tym: kwestionariusz dla ustalenia obywatelstwa, 3 IX 1943; podanie do Delegatury MPiOS w Jerozolimie, 17 V 1944; trzy opinie dot. J. Narkiewicza z maja 1944 r.); APMKwAW, Ordynariat, *Department of Health, Permission to bury* (data niewyraźna); SAC, *Defunctorum...*, s. 105 (nr 1, zapisany jako Joannis Narkowski; jako datę zgonu podano dzień 14 I 1948 r.); AAN, MPiOS 94 (s. 266), Protokół posiedzenia Komisji Zasiłków i Zapomóg Delegatury MPiOS (26 VI 1944); BPOSK, rkps 1279, Papiery Stanisława Rosmańskiego, *Spis katolików w Tel-Aviv na dzień 1 stycznia 1948 r.*; *Spy Killed*, „The Palestine Post” (Jerusalem), 14 I 1948, s. 3 (jako J. Markowich); I. Ginor, G. Remez, op. cit., s. 140, 152 (jako J. Markowicz); *Polacy w Palestynie*, „Kultura”, s. 146.

niony jako pracownik fizyczny w Stacji Przyszłej Matki Casa-Nova w Jafie, a następnie w Polskim Domu Oficerskim w Tel Awiwie. Otrzymał dobre opinie, co mogło mieć wpływ na przyznanie mu w czerwcu 1944 r. przez Komisję Zasiłków i Zapomóg Delegatury MPiOS zapomogi na dożywianie na okres trzech miesięcy (w wysokości 2 £P). Później pracował m.in. jako pomywacz w jednym z barów. Nauczył się języka hebrajskiego. Miał zaciągnąć się w szeregi „sił żydowskich”. Na początku stycznia 1948 r. mieszkał w Tel Awiwie.

Zginął prawdopodobnie 13 stycznia 1948 r. Tego dnia rannym jego ciało zostało znalezione w parku Hadassah w Tel Awiwie. Zmarły miał zakneblowane usta i zawiązane oczy. Wedle relacji zamieszczonej w „The Palestine Post” Narkiewicz został zabity ośmioma kulami, a jako sprawców gazeta wskazała bojowników Irgunu, którzy mieli wykonać na nim wyrok za domniemaną współpracę z Arabami. Zarzutów tych jednak nigdy nie udowodniono. W polskich środowiskach zwracano uwagę, że śmierć Narkiewicza nastąpiła w momencie zaognienia sytuacji w Palestynie, gdy osądzenie o sprzyjanie którejś ze stron konfliktu padało na wyjątkowo sprzyjający grunt.

Jan Narkiewicz pochowany został 17 stycznia 1948 r.

Podlewski Franciszek, brat Jacek OFM (17 III 1904 – 11 I 1973)⁶¹

Urodził się w Ruszkowie koło Środy Wielkopolskiej. Był synem Józefa i Katarzyny z domu Sroka. Do Zakonu Braci Mniejszych wstąpił jako tercjarz w 1927 r. Po trzech latach, w kwietniu 1930 r., został przyjęty do nowicjatu I Zakonu w Prowincji Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (od 1932 r. Wniebowzięcia NMP) w Panewnikach koło Katowic. Nowicjat odbywał w Wieluniu, ale początkowo nie był jeszcze pewny swojego powołania i dwukrotnie myślał o powrocie do życia świeckiego. Śluby wieczyste złożył w maju 1934 r. w Kobylinie (diecezja kaliska).

Do 1959 r. przebywał w klasztorach we Wronkach, Panewnikach, Wieluniu, Wejherowie, Jarocinie i Kobylinie. Pełnił różne funkcje zlecane mu przez przełożonych, był kucharzem, kwestarzem, zakrystianem i ogrodnikiem. Po wybuchu wojny został wysłany na przymusowe roboty do Niemiec. Przebywał m.in. w Glatz (Kłodzko) i Wiedniu, gdzie nawiązał kontakt z tamtejszą prowincją franciszkanów (klasztor w Maria Lanzendorf). Do Polski powrócił w czerwcu

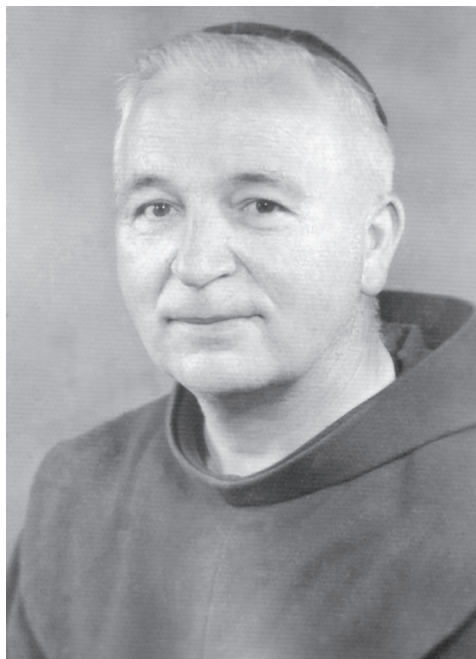
⁶¹ AIPN Ld 0181/791, Akta paszportowe Franciszka Podlewskiego (w tym: zaświadczenie wystawione przez Prowincjałat OO. Franciszkanów w Katowicach-Panewnikach, 29 VII 1958; kwestionariusze paszportowe, 4 VIII 1958 i 4 I 1962; życiorys, 4 I 1962); SAC, *Defunctorum...*, s. 162 (nr 2); E. Biesok, *Był taki brat*, <http://www.prowincja.panewniki.pl/arttykul,10,s,sub,2.html>; E. Lisiecki, *Fr. Giacinto Podlewski (17-3-1904 † 11-1-1973)*, „Acta Custodiae Terrae Sanctae” (Gerusalemme) 1973, Nn. 1-2, s. 66-67; A.J. Szeinke, op. cit., s. 138; A. Szymański, *15-ta rocznica śmierci brata Jacka Podlewskiego OFM (1904-1973)*, „Perła Misji” (Jerozolima) 1988, nr 17, s. 16; E. Szelburg-Zarembina, *Imię jej Klara*, Warszawa 1964 (wyd. 3, Warszawa 1987), s. 193 i n.; inf. o. Jerzego Kraja (felieton wygłoszony w Radiu Maryja, 6 XI 2005).

1945 r. Po wojnie odbywał posługę m.in. na Kaszubach, w klasztorze w Wejherowie. Znajduje się tam jedno z najstarszych w Polsce Sanktuariów Męki Pańskiej („Kaszubska Jerozolima”), którym opiekują się ojcowie franciszkanie. W 1958 r. przez trzy miesiące przebywał w Belgii, gdzie odwiedził swoją siostrę. Ostatnim jego domem zakonnym przed wyjazdem z Polski był klasztor franciszkanów w Wieluniu.

W 1959 r. przełożeni skierowali go do Włoch. W Bazylice Matki Bożej Anielskiej (Santa Maria degli Angeli) pod Asyżem był zakrystianem i przewodnikiem pielgrzymów i turystów polsko- i niemieckojęzycznych. W murach bazyliki znajduje się Porcjunkula, jedno z najświętszych miejsc związanych z działalnością św. Franciszka z Asyżu. O posłudze br. Podlewskiego w tym sanktuarium pisała Ewa Szelburg-Zarembina w książce pt. *Imię jej Klara* (Warszawa 1964).

Od 5 grudnia 1961 r. przebywał w Izraelu, gdzie z ramienia Kustodii Ziemi Świętej pełnił posługę przy klasztorze i kościele św. Piotra w Jafie. Był tutaj m.in. furtianem i ogrodnikiem. We własnoręcznie napisanym życiorysie pisał, że znalazł się w Jafie *przeniesiony przez Najwyższą Władzę Zakonu, aby pracować dla Polaków, których tu spora gromadka się znajduje, z czego jestem zadowolony, bo choć trochę czuję się jak w Kraju*⁶². Pomagał w prowadzonym przy kościele duszpasterstwie dla Polaków i izraelskiej Polonii. Pielęgnował polskie tradycje kościelne. Organizował dla Polaków pasterki, wigilijny opłatek, procesje Bożego Ciała, budował szopki bożonarodzeniowe, oprowadzał pielgrzymów z kraju po Ziemi Świętej. Dbał, by polscy współmałżonkowie Żydów nie stracili kontaktu z Kościołem.

Dwukrotnie przebywał na urlopie w Polsce (na Millenium Chrztu w 1966 r. oraz na kuracji w 1972 r.). Zmarł na zawał serca we włoskim szpitalu w Hajfie (Ospedale Italiano di Haifa). Pogrzeb odbył się następnego dnia po zgonie, 12 stycznia 1973 r., po uroczystym nabożeństwie żałobnym w kościele parafialnym św. Antoniego w Jafie. Wzięli w nim udział przedstawiciele różnych wyznań. Zmarłego żegnał m.in. przebywający na studiach w Jerozolimie sale-

Jacek Podlewski [AIPN Ld 0181/791]

⁶² AIPN Ld 0181/791, Odręczny życiorys F. Podlewskiego, Jafa, 4 I 1962.

zjanin ks. Ryszard Rubinkiewicz (1939–2011), późniejszy profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego i członek Papieskiej Komisji Biblijnej.

Rolirad Henryk (11 IV 1909 – 4 I 1984)⁶³

Urodził się w Poznaniu. Jak pisał w zyciorysie, swoich rzeczywistych rodziców nie zdążył poznać. Kiedy miał dwa lata, adoptowali go Stanisław Rolirad (1879–1943) i jego żona Stefania z Nowickich (1882–1961). Przybrany ojciec był z zawodu leśnikiem. W rodzinnym mieście Rolirad ukończył gimnazjum, a następnie Wyższą Szkołę Handlową. Po uzyskaniu absolutorium w 1933 r. pracował najpierw w Izbie Rzemieślniczej w Poznaniu, a potem w poznańskim oddziale Polskiego Biura Podróży „Orbis” jako zastępca dyrektora.

Jesienią 1938 r. z polecenia przełożonych zorganizował placówkę „Orbisu” w Zbąszyniu, gdzie w obozie przejściowym władze polskie tymczasowo rozlokowały kilka tysięcy Żydów — obywateli polskich deportowanych z Niemiec. Placówka ta *udzielała informacji w zakresie możliwości osiedleńczych na terenie Polski, emigracji do innych krajów oraz podejmowała starania o wywóz z Niemiec pozostawionych ruchomości, jak meble, narzędzia pracy itp.*⁶⁴ W owym czasie w gestii „Orbisu”

Henryk Rolirad
[AIPN BU 1368/2442]

⁶³ YVA O3/3068, Zeznania Henryka Rolirada i Marii Rolirad (1966 r., obydwie relacje w języku polskim); AIPN BU 1368/2442, Akta osobowe Henryka Rolirada (w tym: zyciorys, 23 VI 1947; podania o wyjazd do Meksyku [27 V 1947] oraz na pobyt stały do Izraela [11 III 1957 i 18 III 1963; kwestionariusze paszportowe); *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations*, vol. 2, s. 672; *Księga Sprawiedliwych*, vol. 2, s. 619; A.L. Bauminger, *Sprawiedliwi wśród Narodów Świata*, Warszawa 1994, s. 127–130 (wyd. hebr. Tel Aviv 1978; wyd. ang. Tel Aviv 1990); A. Poray (comp. and ed. by), *Those Who Risked Their Lives*, Chicago 2007, s. 266; *Rolirad Henryk*, w: *Yad Vashem — The Righteous Among The Nations*, <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?Language=en&itemId=4017200>, tu 1 I 1966 r. jako data uhonorowania tytułem „Sprawiedliwego”; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 2, Kraków 1969, s. 238, 240; D. Libionka, L. Weinbaum, *Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze. Wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*, Warszawa 2011, s. 139–141 (błędnie jako Henryk Roliard); G. Pawłowski, *Ocalały z zagłady w służbie Mesjasza*, s. 47; N. Tec, *When Light Pierced the Darkness. Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*, New York–Oxford 1986, s. 124–125, 169, 171–172, 205 (autorka w 1979 r. przeprowadziła wywiad z Roliradem i fragmenty jego relacji zamieściła w swej pracy, pisze o nim jednak pod innym nazwiskiem — Paweł Remba); *Przy pomniku śp. Henryka Rolirada*, „Nowiny Kurier”, 4 I 1985, s. 10 (fot. nagrobka); nekrologi: „Nowiny Kurier”: 6, 9, 10, 13 I 1984 (rodzina, znajomi, Stowarzyszenie Bydgoszczan w Izraelu), 3 I 1985 (zawiadomienie o poświęceniu nagrobka).

⁶⁴ YVA, O3/3068, *Zeznanie własne Henryka Rolirada*, s. 1.

poza turystyką znajdowały się również sprawy związane ze spedycją mienia emigrantów.

Z początkiem 1939 r. Rolirad został przeniesiony do Warszawy na stanowisko wicedyrektora oddziału głównego „Orbisu”. Tam zastał go wybuch wojny. Do 1940 r. kierował fabryką makaronu, a następnie otworzył firmę przewozową oraz hurtownię owoców i warzyw. W tym czasie związał się z ruchem oporu. Był żołnierzem niewielkiego oddziału Armii Krajowej (AK) dowodzonego przez Henryka Iwańskiego, ps. „Bystry” oraz powiązanego z AK Korpusu Bezpieczeństwa (po lipcu 1944 r. większość Korpusu uznała zwierzchnictwo podległego Moskwie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego). Formacje te miały współpracować z żydowskim podziemiem w getcie warszawskim, zaopatrując w broń i żywność utworzony przez syjonistów-rewizjonistów Żydowski Związek Wojskowy. Część historyków nie jest jednak zgodna co do rzeczywistego charakteru i skali tej współpracy⁶⁵.

Jak czytamy w *Księżde Sprawiedliwych wśród Narodów Świata*, Rolirad, działając pod pseudonimem „Harry”, pomagał w przemycaniu Żydów z getta na „aryjską” stronę, wyszukiwał kryjówki dla nich, zaopatrywał w fałszywe dokumenty i podrabiane kartki żywnościowe. Żydzi ukrywali się także w jego mieszkaniu w Warszawie przy ul. Wilczej 8 m 11. Kilka dni po wybuchu powstania w getcie, 23 kwietnia 1943 r., Rolirad brał udział w operacji przesmyglowania ludzi na aryjską stronę. W późniejszej relacji, złożonej w lutym 1966 r. dla Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie, opisywał, jak on i jego towarzysze przebrani w mundury niemieckiej policji wjechali do getta ciężarówkami, „by przewieźć meble” z obrabowanych przez Niemców mieszkań żydowskich do magazynu niemieckiej firmy AEG (Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft) przy ul. Senatorskiej, a więc już poza gettem. W drodze powrotnej do magazynu AEG razem z meblami wywożono Żydów. *Meble te stanowiły jakby osłonę, przykrywkę dla tych ludzi, których przywieziono. Meble rozładowywali przywiezieni i pozostali od razu w magazynie — relacjonował Rolirad*⁶⁶. — *Po rozładowaniu mebli i ludzi do tegoż magazynu, grupa łączników rozprawdzała po jednej, czy po dwie osoby na miejsce czasowego pobytu, gdzie pozostawali do momentu wyprowadzenia ich gdzieś na trwałe kryjówki. Tych ludzi było około 30. W trakcie tej akcji Rolirad został aresztowany. Kiedy przewożono go policyjną ciężarówką do komendy Gestapo, na samochód dokonano zbrojnego zamachu. Udało mu się uciec z transportu, ale od wybuchu granatu odniósł poważne obrażenia i do końca życia był inwalidą (zesztywnienie lewej nogi).*

⁶⁵ Iwański w 1964 r. został odznaczony medalem „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata”. W ostatnich latach wokół jego osoby pojawiły się kontrowersje. D. Libionka, L. Weinbaum, *Pomnik Apfelbauma, czyli kłątwa „majora” Iwańskiego. Prawdziwa i nieprawdziwa historia Żydowskiego Związku Wojskowego*, „Więź”, Warszawa 2007, nr 4, s. 100–111; D. Libionka, L. Weinbaum, *Bohaterowie*, rozdz. II i III.

⁶⁶ YVA, O3/3068, *Zeżnanie p. Henryka Rolirada, zam. Ramat Gan*, s. 3.

Przez wiele miesięcy ukrywał swą przyszłą żonę Żydówkę Marię Einstein (1917–1999), którą poznał w 1938 r. w Zbąszyniu. Była ona wtedy łączniczką poznańskiej gminy żydowskiej z obozem dla wysiedlonych (zob. osobny biogram). Kilka razy padli ofiarą szantażu ze strony konfidentów Gestapo. Pobrali się prawdopodobnie w czerwcu 1944 r.⁶⁷ Po powstaniu warszawskim mieszkali w Nadarzynie, a w lutym 1945 r. wyjechali do Bydgoszczy, gdzie Rolirad otrzymał pracę, początkowo w charakterze inspektora, a następnie jako dyrektor Zjednoczenia Przemysłu Włókienniczego. W maju 1947 r. wraz z żoną starał się o wyjazd do Meksyku, motywując go względami rodzinnymi i zdrowotnymi. Pisał w podaniu: *krewni żony zagwarantowali mi przeprowadzenie całej kuracji w celu uruchomienia nogi, która potrwa ze 2 lata*⁶⁸. Mimo poparcia tych starań przez Federację Żydów Polskich w Meksyku (Sociedad Mexicana Pro-Israelitas Poloneses) do wyjazdu nie doszło.

Jak wynika z akt paszportowych, w 1956 r. Rolirad mieszkał w Warszawie i pracował w Warszawskich Zakładach Gastronomicznych (WZG-Kawiarnie), a od 1957 r. w biurze projektowym „Miastoprojekt Warszawa-Śródmieście” na stanowisku projektanta technologii gastronomiczno-hotelarskiej. Ze względu na stan zdrowia w „Miastoprojekcie” był zatrudniony w niepełnym wymiarze czasu pracy.

W 1957 r. wraz z żoną złożył podanie o wyjazd na pobyt stały do Izraela. Podanie zostało rozpatrzone pozytywnie, jednak w związku z gwałtownym pogorszeniem zdrowia (atak serca) musiał odłożyć wyjazd. Ponowne starania Roliradowie podjęli w 1960 i 1962 r., ale tym razem otrzymali odmowę. W uzasadnieniu podano, że są małżeństwem mieszanym i bardzo wiele osób, które wyjechały do Izraela, składało podania o pozwolenie na powrót do Polski. Od tej decyzji odwołali się, uzasadniając swą prośbę tym, że w Polsce nie mają już żadnych bliskich i pragną połączyć się z najbliższymi krewnymi w Izraelu. Zgodę otrzymali w 1963 r., ale i tym razem choroba uniemożliwiła im wyjazd. Ostatecznie wyemigrowali na początku 1965 r.⁶⁹ wraz z młodszą córką Małgorzatą. Starsza, Krystyna, pozostała w kraju.

Zamieszkali w Ramat Gan pod Tel Awiwem. Rolirad pracował w magistracie w Tel Awiwie na stanowisku technologa żywienia, projektował kuchnie i stołówki w szpitalach, kibucach i jeszybotach. Dnia 18 października 1966 r. został uhonorowany przez Instytut Yad Vashem tytułem „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata”. Rok później, 30 października 1967 r., wziął udział w uroczystości zasadzenia pamiątkowego drzewka w Alei Sprawiedliwych w Jerozolimie. Przez

⁶⁷ Taką datę znajdujemy w odręcznych życiorysach obydwójga z 1947 r. Z innych dokumentów wynika, że pobrali się po wojnie. AIPN, BU 1218/17363, t. 2 (s. 54), Akta osobowe Marii Rolirad.

⁶⁸ AIPN BU 1368/2442 (s. 54), Podanie Rolirada o wyjazd do Meksyku, 27 V 1947.

⁶⁹ Błędna datę, rok 1963, znajdujemy w opracowaniu A.L. Baumingera (s. 130; także inne imię żony Rolirada — Magda).

lata chorował na serce. Ostatni zawał dotknął go podczas urlopu w Szwajcarii. Zdążył jeszcze ze szpitala przesłać pozdrowienie dla uczestników zjazdu żydowskich kombatanów wojennych w Jerozolimie. Przeczuwając kres, prosił żonę o przewiezienie do Izraela, gdzie zmarł. Został pochowany 9 stycznia 1984 r. po Mszy żałobnej w kościele św. Antoniego w Jafie.

Pamięci Rolirada jest poświęcony wiersz Mieczysława Rajchera, izraelskiego poety tworzącego w języku polskim. Tekst ten ukazał się na łamach „Nowin Kuriera” (*Miesiąc po śmierci Henryka Rolirada*, 10 II 1984, s. 9).

Rolirad Maria, z domu Einstein (2 VI 1917 – 11 I 1999)⁷⁰

Urodziła się w Warszawie jako córka Michała i Balbiny z domu Reisbaum. Niebawem rodzice przeprowadzili się do Łodzi, a następnie do Bydgoszczy. Tam Maria Einstein uczęszczała do gimnazjum i szkoły muzycznej. Od 1933 r. mieszkała z rodzicami w Poznaniu. Po wybuchu wojny hitlerowcy wysiedlili ich do Generalnej Gubernii, do Kielc, a stamtąd w 1940 r. przenieśli do getta w Warszawie.

W Warszawie Maria wyszła za mąż za Mieczysława Patałowskiego. Wraz z nim mieszkała w getcie przy ul. Nowolipki. W 1942 r. obydwoje trafili do obozu pracy SS (Arbeitslager der SS), z którego Marii udało się rok później uciec. Rodzice, mąż oraz dwie siostry zginęli w getcie. W złożonej po latach w Yad Vashem relacji twierdziła, że ukrywała się m.in. u żony komendanta obozu pracy Bernarda Schmetkorta, gdy ten został wysłany na front. W swojej relacji bardzo pozytywnie przedstawiła sylwetkę tego człowieka, zeznając, że *Schmetkort sam załatwiał aryjskie Kennkarty dla Żydów i niejednokrotnie dawał pieniądze na drogę. Również i dla mnie i mego męża wyrobił Kennkarty*⁷¹. Później Marią zaopiekował się Henryk Rolirad, którego znała jeszcze sprzed wojny. Ukrywając się, posługiwała się metryką urodzenia wydaną przez proboszcza parafii Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Warszawie na nazwisko Marianna Rowicka, córka Michała i Julii z domu Wójcik. Nazwiska tego, jako panieńskiego, używała także po wojnie.

Żyjąc po aryjskiej stronie, kilka razy otarła się o śmierć. *Kiedy pewnego dnia wyszłam na chwilę z domu, zostałam zatrzymana na ulicy przez volksdeutscha w mundurze SA, który zamierzał mnie oddać w ręce Gestapo. Ublagałam go, aby skontaktował się telefonicznie z moim mężem [Roliradem], który w ciągu jednej godziny zmobilizował 50 000 złotych i dużą ilość biżuterii — wśród swoich krew-*

⁷⁰ AIPN, BU 1218/17363, t. 1 i 2, Akta osobowe Marii Rolirad (w tym: życiorys, 1947; kwestionariusze paszportowe z 1956, 1957 i 1964; odwołanie od decyzji w sprawie wyjazdu do Izraela, 14 VII 1960); YVA O3/3068, Zeznanie Marii Rolirad (*Uzupełnienie do zeznania Henryka Rolirada*, 1966 r.); A.L. Bauminger, op. cit., s. 129–130; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 15 I 1999, s. 24; informacje ks. inf. Grzegorza Pawłowskiego (11 XII 2014).

⁷¹ YVA, O3/3068, Zeznanie Marii Rolirad, s. 2.

nych — i w ten sposób znowu uratował mi życie⁷². Innym razem do domu matki Rolirada w Gocławku, gdzie ukrywała się Maria, wtargnęli volksdeutsche i wymachując bronią, zażądali okupu. Z powodu szantażu konfidentów Maria kilka razy zmieniała miejsce ukrycia. Przeżycia te zbliżyły Rolirada i jego podopieczną, postanowili założyć rodzinę. Po wojnie mieszkali w Bydgoszczy, a następnie w Warszawie, skąd w 1965 r. wyemigrowali do Izraela. Maria Rolirad miała tam siostrę, jedyną osobę, jaka pozostała z najbliższej rodziny.

Jak wynika z dokumentacji paszportowej, przed wyjazdem z kraju nie pracowała zawodowo. Do Polski przyjechała po czterech latach, już jako obywatelka Izraela, w sierpniu 1969 r., a jako powód podała chęć zaopiekowania się pozostałą w kraju córką, która miała się poddać operacji. Otrzymała zgodę na pobyt trzydziestodniowy. Mieszkając w Izraelu, utrzymywała kontakt ze wspólnotą katolicką (przyjmowała sakramenty).

Składkowska Germaine (Germine) Suzanne, z domu Leboeuf, 1 voto Coillot (10 V 1890 – 9 X 1945)⁷³

Urodziła się we Francji, w Saint Quentin. Jej rodzicami byli Élie Joseph Leboeuf i Philomène z domu Cunot, która odumarła ją zaraz po przyjściu na świat. Dzieciństwo i młodość spędziła w Montbozon (Franche-Comté). Jej pierwszym mężem był Achille Coillot, z tego związku urodziła się córka Thérèse (w Paryżu, 12 listopada 1913 r.), zwana Loulou.

Wiosną 1924 r. Suzanne poznała płk. Sławoja Felicjana Składkowskiego (późniejszego generała i premiera RP), który odbywał roczny staż w École Supérieure de Guerre w Paryżu. Znajomość ta przekształciła się we wzajemne uczucie. Ponieważ Składkowski był już żonaty (z Jadwigą z Szolów) i nie mógł liczyć na kościelne unieważnienie dotychczasowego małżeństwa, dokonał konwersji

⁷² Ibidem.

⁷³ AE/FSS/I/1, Notes pt. *Materjały do Biografii Petit Gosse*; ibidem, Relacja z pogrzebu G. Składkowskiej; ibidem, FSS/I/2, Odpis świadectwa małżeństwa S.F. Składkowskiego i G. Składkowskiej (20 I 1931), metryka zgonu (15 X 1945); ibidem, FSS/II/43, Notatnik pt. *Instyucje założone z inicjatywy lub prowadzone staraniem generalowej Germaine Składkowskiej (1926–1939)*; IPMS, A 49/183/824, KGTA, Teczka personalna Sławoja Składkowskiego: Formularz paszportowy G. Składkowskiej (22 III 1945); inf. z APMKwAW (zesp. Ordynariat Polowy); SAC, *Defunctorum...*, s. 89 (nr 33, wiek zmarłej określono błędnie na 47 lat); S.M. Nowinowski, „*Minon — son Petit Gosse*”, w: *Niebem i sercem okryta. Studia historyczne dedykowane dr Jolancie Malinowskiej*, pod red. M. Malinowskiego, Toruń 2003, s. 549–559; A. Adamczyk, *Kobiety w życiu Sławoja Felicjana Składkowskiego*, w: *Niebem i sercem okryta...*, s. 563–567; idem, *General dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Zarys biografii politycznej*, Toruń 2002, s. 147–148; M. Sioma, *Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Żołnierz i polityk*, Lublin 2005, s. 414–415; Z. Landau, *Składkowski Sławoj Felicjan, Polski Słownik Biograficzny*, t. 38, Warszawa–Kraków 1997–1998, s. 196 (tu błędne imię Składkowskiej); nekrologi: „*Gazeta Polska*”, 12 X 1945 (s. 2), 15 X 1945 (s. 3; zawiadomienie o nabożeństwie żałobnym). We współczesnym polskim piśmiennictwie imię małżonki premiera pojawia się w formie „Germine”.

z wyznania rzymskokatolickiego na ewangelicko-reformowane. Po uzyskaniu rozwodu orzeczonego przez Sąd Kolegium Wileńskiego Ewangelicko-reformowanego Składkowski wziął ślub z Francuzką. Ceremonia odbyła się 7 czerwca 1926 r. w zborze w Warszawie.

Małżeństwo było udane, słynąca z urody Germaine (w Polsce zwana Żermeną) nie uzyskała jednak pozycji towarzyskiej należnej małżonce prominentnego polityka. Złośliwie krytykowano jej swobodę zachowania, śmiały makijaż, okoliczności zawarcia małżeństwa. Synowej nie akceptowała również matka przyszłego premiera. Swój temperament Składkowska wykorzystywała w działalności charytatywnej i społecznej.

Zachowany w zbiorach toruńskiego Archiwum Emigracji wykaz przedsięwzięć dobroczynnych powstałych z inicjatywy generałowej lub przez nią prowadzonych zawiera informacje o prawie trzydziestu akcjach. Nawet jeśli po części były one obliczone na pozyskanie społecznego poparcia dla obozu rządzącego, na pewno liczyło się wymierne wsparcie, które otrzymywali potrzebujący. Generałowa pozyskiwała fundusze na rzecz pomocy weteranom powstania styczniowego (schronisko na Pradze), bezrobotnej inteligencji (jadłodajnia w Warszawie przy ul. Ciepłej) oraz ubogim studentom warszawskim (bursa przy ul. Ciepłej). Z jej wsparcia korzystali m.in. pensjonariusze domu aktora w Skolimowie i chorzy z kilku warszawskich szpitali (ewangelicki, św. Rocha i św. Jana Bożego), a także pozostający bez pracy dawni legioniści (schronisko przy ul. Ciepłej). Była współzałożycielką i opiekunką otwartego w 1928 r. ośrodka leczniczego dla dzieci urzędników państwowych „Biały Raj” w Ustroniu Wielkopolskim (pow. kępiński). Patronowała koloniom letnim dla dzieci w Pomiechówku. Jej inicjatywą było zagospodarowanie nieużytków w Turku i urządzenie w ich miejscu latem 1937 r. parku miejskiego. Wydatki potrzebne na te przedsięwzięcia częściowo sama finansowała, ale czerpała także z funduszy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, narażając męża na zarzut wykorzystywania publicznych pieniędzy dla celów prywatnych.

Za pracę społeczną została odznaczona złotym Krzyżem Zasługi.

Germaine Składkowska
[IPMS, A 49/183/824]

Po wybuchu wojny towarzyszyła mężowi podczas ewakuacji instytucji rządowych z Warszawy, a następnie w czasie internowania w Rumunii. Już w grudniu 1939 r. udało się jej wyjechać do Francji, gdzie zabiegała o pomoc w uwolnieniu męża⁷⁴. Zgodę taką uzyskała w czerwcu 1940 r., ale kapitulacja Francji udaremniła te wysiłki. Z mężem połączyła się dopiero po jego ucieczce z internowania. Od 1941 r. (razem z córką Germaine z pierwszego małżeństwa i dwójką przysposobionych synów) Składkowscy mieszkali w Tel Awiwie. Byłemu premierowi nie udało się wrócić do czynnej służby (mimo ponawianych prób), w sensie politycznym był izolowany przez obóz gen. Sikorskiego. Germaine Składkowska zmarła w Tel Awiwie na zapalenie płuc i została pochowana jeszcze tego samego dnia. Przed śmiercią wyraziła wolę powrotu do Kościoła katolickiego. Dzięki temu pogrzeb miał charakter katolicki⁷⁵.

W związku z gen. Składkowskim nie miała dzieci. Na początku lat trzydziestych wraz z mężem adoptowali chłopców — Michała Byczkowskiego i Romana Mieczysława Sawickiego (późniejszego entomologa, członka The Royal Society of London). Wychowywali również siostrzeńca Sławoja Składkowskiego — Radosława Kozłowskiego, który utracił matkę jako roczne dziecko.

Sluga Stanisław (1891/1892 – 10 III 1937)⁷⁶

Pochodził z rodziny chłopskiej, ze wsi Łuszczanowice w dawnym powiecie piotrkowskim w ziemi łódzkiej. Był synem Michała i Małgorzaty Sługów.

Z rodzinnej wioski wyruszył w świat za chlebem, jak wielu polskich chłopów, których bieda zmusiła do emigracji. W kraju pozostawił żonę i dwójkę dzieci, miał im przysyłać zarobione pieniądze. W poszukiwaniu pracy przyjechał najpierw do Palestyny⁷⁷, potem przebywał w Etiopii i Hidżazie, by w końcu ponownie osiąść w Palestynie. W Ziemi Świętej miał się różnych zajęć. Pracował w hucie szkła w Riszon le-Syjon, wiercił studnie, był robotnikiem rolnym

⁷⁴ AE/FSS/V/a/85, Pismo G. Składkowskiej, 1 II 1940 r.

⁷⁵ Relacja z pogrzebu zob. Aneks, dok. 3.

⁷⁶ SAC, *Defunctorum...*, s. 23 (nr 5, z podanych informacji wynika, że Sluga urodził się pod koniec 1891 r.); APMKwAW, Ordynariat, *List of Christian Poles buried in Jaffa, Roman Catholic Cemetery* (tu jako data urodzenia 1892 r.); [D.L.], *Cichy bohater*, „Nowy Dziennik” (Kraków), 17 III 1937, s. 4; Sz. Samet, *Ostatnia droga Stanisława Sługi*, ibidem, s. 5; *Jak pies policyjny wytropił mordercę Stanisława Sługi*, ibidem, 23 III 1937, s. 6; *Sąd palestyński uwolnił Araba oskarżonego o zabójstwo Stanisława Sługi*, ibidem, 27 IX 1937, s. 7; *Polish Labourer Shot by Arab*, „The Palestine Post” (Jerusalem), 7 III 1937, s. 7; *Identification by Watchman*, ibidem, 9 III 1937, s. 5; *Sluga Succumb To Bullet Wound*, ibidem, 11 III 1937, s. 1, 8; *Sluga Murder Case. Preliminary Inquiry*, ibidem, 30 IV 1937, s. 9; *Sluga, mistaken for Jew, dies of Arab bullet*, „The Sentinel. The American Jewish Weekly” (Chicago), 18 III 1937, s. 4; *Stanisław Sluga gestorben*, „Die Stimme. Jüdische Zeitung” (Wien), 16 III 1937, s. 2; B. Giladi, *Opowieść o jednym mieście*, oprac. i wstęp A. Rzędowska, Piotrków Trybunalski 2010, s. 140 (jako Sluga).

⁷⁷ Według sprzecznych doniesień „The Palestine Post” do Palestyny po raz pierwszy miał przybyć około 1927 r. (numer z 7 III 1937) albo około 1933 r. (numer z 11 III 1937).

w żydowskich osiedlach. Nauczył się języka hebrajskiego. Uzyskał członkostwo Histadrutu (Powszechna Federacja Pracowników w Kraju Izraela).

Dnia 5 marca 1937 r. został śmiertelnie postrzelony. Do zamachu doszło w gaju pomarańczowym w moszawie Beit Oved niedaleko Ness Syjona, ostatnim miejscu pracy Polaka. Strzały oddał młody człowiek narodowości arabskiej. Jak podawały relacje prasowe, napastnik był przekonany, że strzelał do Żyda. W Palestynie od roku trwały wystąpienia ludności arabskiej skierowane zarówno przeciwko osadnikom żydowskim, jak i brytyjskim władzom mandatowym. Rannego przewieziono do szpitala Hadassah w Tel Awiwie, ale pomimo wysiłków lekarzy Stanisław Sługa zmarł tam po kilku dniach, 10 marca. Według rejestru zgonów parafii w Jafie miał 45 lat i 5 miesięcy. Pochowany został jeszcze tego samego dnia.

Śmierć Polaka, niewinnej ofiary konfliktu arabsko-żydowskiego, odbiła się echem. W pogrzebie udział wzięli także Żydzi i arabscy katolicy. Wśród obecnych byli m.in. przedstawiciele Konsulatu RP z konsulem Tadeuszem Piszczkowskim, prezes Palestyńsko-Polskiej Izby Handlowej i Przemysłowej Mosze Chelouche, dyrektor oddziału Pekao Tadeusz Piech, a także delegaci Agencji Żydowskiej, Waad Leumi (Rada Narodowa) i Histadrutu. Pojawili się również przedstawiciele rady miejskiej Tel Awiwu, wielu organizacji żydowskich oraz prasy (w tym korespondenci pism zagranicznych). Na znak żałoby Konsulat RP opuścił flagę do połowy masztu.

Kondukt pogrzebowy uformował się pod szpitalem w Tel Awiwie. *Ścisk nie do opisania* — relacjonował krakowski „Nowy Dziennik”. — *Policja toruje drogę. Modlitwy pogrzebowe śpiewane przez całą drogę cichym głosem przez młodociany chór kościelny wespół z księdzem w ornatach wywoływały niezwykle nastrój. Kondukt pogrzebowy kroczył ulicami Balfoura, Allenby, Derech Jaffa — Tel Awiw ku Jaffie. Komunikacja kołowa i autobusów miejskich została na czas pogrzebu przerwana, ażeby nie tamować pochodu. Również i część sklepów zamknięto. Wielotysięczny tłum gromadził się na chodnikach, płaskich dachach, balkonach. [...] Tuż u granicy oddzielającej Tel Awiw od Jaffy [...] zmienił się w zupełności wygląd pogrzebu. Policja zatrzymała pochód na kilka chwil. Żydzi wrócili do Tel Awiwu, a następnie tylko nieznaczna garstka współuczestników konduktu udała się do kościoła Franciszkanów w Jaffie, gdzie odbyło się krótkie nabożeństwo, później zaś — na cmentarz katolicki nad morzem⁷⁸.*

Śledztwo doprowadziło do zatrzymania siedemnastoletniego Muhammeda Ali Zultana, zamieszkałego w wiosce arabskiej oddalonej o 3 km od Beit Oved. Raniony śmiertelnie Sługa podczas konfrontacji przeprowadzonej w szpitalu Hadassah rozpoznał zamachowca. Podejrzany został osadzony w areszcie, gdzie przyznał się do popełnionego czynu, cynicznie stwierdzając: *myślałem, że on jest Żydem. Gdybym był wiedział, że jest katolikiem, nie byłbym strzelał*

⁷⁸ Cyt. za: Sz. Samet, op. cit., s. 5.

do niego⁷⁹. Po rozprawie sądowej we wrześniu 1937 r. został jednak uwolniony. Motywując swą decyzję, sąd stwierdził, że chociaż *jest przekonany, iż oskarżony jest sprawcą zabójstwa, wskazał na niego bowiem przed śmiercią śp. Stanisław Sługa*, to jednak w myśl obowiązującej ustawy *zasądzenie nastąpić może co najmniej na podstawie zeznań dwóch świadków* [„corroborative evidence”]. *Wobec czego Trybunał widzi się zmuszonym uwolnić oskarżonego od kary*⁸⁰.

Sroczyński Gustaw (10 VI 1896 – 23 V 1946)⁸¹

Urodził się w Dolinie (na południe od Lwowa) jako syn Ignacego i Anieli Marii z Petryków. Ojciec był urzędnikiem starostwa. Pierwsze nauki pobierał w rodzinnej Dolinie. Edukację kontynuował w Stryju, gdzie ukończył sześć klas gimnazjum filologicznego.

Po wybuchu wojny jako osiemnastoletni młodzieniec zaciągnął się do Legionów Polskich. Od 8 grudnia 1914 r. służył w 1. pp. I Brygady. Był jej żołnierzem aż do wycofania jednostki z frontu w 1917 r. Po rozbrojeniu I Brygady, z dniem 1 września 1917 r., został przymusowo wcielony do armii austriackiej, do 20. pp. W czasie tej służby odbył trzymiesięczne szkolenie wojskowe w austriackiej szkole oficerskiej w Opawie (30 kwietnia – 25 lipca 1918).

Pod koniec wojny brał udział w rozbrajaniu Austriaków, a następnie wstąpił ochotniczo do Wojska Polskiego. Przydzielony do 5. pp. Legionów, wyruszył w listopadzie 1918 r. na front ukraiński, na odsiecz Lwowa. W 1919 r. był kilkakrotnie awansowany, najpierw na kaprala (czerwiec), potem sierżanta (sierpień) i w grudniu na podporucznika. Jako dowódca plutonu 1. baonu 5. pp. Legionów walczył w kampanii bolszewickiej i był ranny w bitwie pod Borodzianką (na zachód od Kijowa, 11–13 czerwca 1920). Rany leczył w szpitalu w Rzeszowie. Wrócił na front w połowie lipca, w charakterze oficera prowiantowego 201. ochotniczego pp., ale już po trzech tygodniach rana się odnowiła i znowu trafił do szpitala.

W 1921 r. służył w batalionie zapasowym 5. pp. Legionów, a następnie w 76. i 77. pp. (Kowieński Pułk Strzelców). Rozkazem dowództwa 77. pp. został skierowany na wojskowe kursy maturalne w Wilnie. Egzamin dojrzałości zdał

⁷⁹ Cyt. za: „Nowy Dziennik”, 23 III 1937, s. 6.

⁸⁰ Cyt. za: *Sąd palestyński uwolnił...*; zob. także: *Dispense with Corroborative Evidence*, „The Sentinel. The American Jewish Weekly” (Chicago), 7 X 1937, s. 34.

⁸¹ CAW, AP 14683 (karty ewidencyjne, wniosek nominacyjny, świadectwo dojrzałości); ibidem, AP 26635 (wniosek o odznaczenie Srebrnym Krzyżem Zasługi, b.d.); ibidem, AP 27925 (wniosek o odznaczenie Krzyżem Zasługi, 1932), ibidem, AP 30234 (wniosek o odznaczenie Krzyżem Zasługi, 1933); ibidem, AP 30591 (karta ewidencyjna, 1928); ibidem, KZ 13–337 (wniosek o odznaczenie Złotym Krzyżem Zasługi, 1938?); SAC, *Defunctorum...*, s. 93; inf. z APMKwAW; R. Rybka, K. Stepan, *Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków 2006, s. 620; *Wykaz poległych i zmarłych żołnierzy*, s. 275; *Księga pochowanych żołnierzy polskich*, s. 269; nekrolog w „Gazecie Polskiej”, 27 V 1946, s. 3.

w styczniu 1924 r. z wynikiem dostatecznym. Edukację kontynuował na kursie doszkolenia młodszych oficerów w Chełmie (maj – październik 1924). W maju 1922 r. uzyskał zatwierdzenie na porucznika zawodowego, a w 1924 r. otrzymał awans na kapitana. W 77. pp. służył do 1927 r., kiedy został przeniesiony do Dowództwa Okręgu Korpusu Nr VIII i wyznaczony na dowódcę 8. kompanii 61. pp. z miejscem postoju w Bydgoszczy. W 1931 r. ukończył kurs Dowódcy Baonu w Rembertowie. Stopniowo otrzymywał coraz bardziej odpowiedzialne stanowiska. Przez dwa lata był dowódcą szkoły podoficerskiej, w marcu 1932 r. został komendantem Obwodu PW 61. pp., a w sierpniu 1935 r. dowódcą 1. baonu 62. pp. w Bydgoszczy w randze majora (starszeństwo z dniem 1 stycznia 1935 r.).

Przełożeni charakteryzowali Sroczyńskiego jako „bardzo dobrego oficera”, „rzutkiego i przedsiębiorczego”, dbałego o swoich podwładnych⁸². W opinii dowódcy 61. pp. ppłk. Jana Korkozowicza położył *wybitne zasługi nad wyszkoleniem żołnierza*. Przekonanie to podzielili także dowódca Okręgu Korpusu Nr VIII gen. Stefan Paślawski i dowódca 15. Dywizji Piechoty Wlkp. gen. Wiktor Thomme⁸³.

Był odznaczony m.in. Krzyżem Niepodległości (1932), Złotym Krzyżem Zasługi („za zasługi na polu wyszkolenia i wychowania wojska”), Medalem pamiątkowym za wojnę 1918–1921, Medalem Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości oraz Krzyżem I Brygady Legionów „Za wierną służbę”. Inskrypcja nagrobna podaje, że był również kawalerem Krzyża *Virtuti Militari*.

Nie udało się ustalić, kiedy i w jakich okolicznościach znalazł się na Bliskim Wschodzie. W czasie pobytu w Palestynie służył w Dowództwie Rejonu Terytorialnego Palestyna w randze majora służby stałej (piechota). Zmarł w Tel Awiwie po długotrwałej chorobie. Został pochowany 24 maja 1946 r.

Żoną Sroczyńskiego była poślubiona 8 marca 1923 r. Jadwiga Korytowska z Fochtów.

Stadler Jan Marian (2 II 1888 – 18 I 1942)⁸⁴

Urodził się w Rohatynie (na południe od Lwowa), był synem Pawła i Sabiny z domu Jongan(?)–Raczyńskiej. Przed wojną pracował jako urzędnik administracyjny w zakładach elektrotechnicznych w Czechowicach. Był także dyrektorem

⁸² CAW, AP 14683, Opinia dowódcy baonu (16 VII 1921).

⁸³ CAW, AP 26635, Wniosek o odznaczenie Srebrnym Krzyżem Zasługi (1933).

⁸⁴ IPMS, A 49/183/847, KGTA, Teczka personalna Jana, Ady i Alfreda Stadlerów (w tym kwestionariusz paszportowy, 30 VII 1941; zaświadczenia wystawione przez Konsulat Generalny RP w Tel Awiwie, 5 III 1941 i 21 VIII 1941; notatka paszportowa, 30 VI 1941); SAC, *Defunctorum...*, s. 59 (nr 3); inf. z APMKwAW; L. Chajm, *Międzywojenne wolnomiarstwo i parawolnomiarstwo na obszarze obecnego woj. katowickiego*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”, t. 12, pod red. J. Chlebowczyka i K. Popiołka, Wrocław 1973, s. 332; *Z żalobnej karty*, „Gazeta Polska”, 21 I 1942, s. 4 (błędna data śmierci — 19 I 1942); nekrolog: „Gazeta Polska”, 25 I 1942, s. 3.

polsko-holenderskiej spółki akcyjnej „Przemysł Futrzany”. Należał do Rotary Club w Bielsku (ob. Bielsko-Biała).

Po wybuchu wojny, we wrześniu 1939 r., wyjechał z kraju. Jako uchodźca cywilny przebywał kolejno na Węgrzech, w Jugosławii i Turcji, skąd 5 października 1940 r. przybył do Palestyny. Zaciągnął się do Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich, w której służył w stopniu sierżanta do 21 lipca 1941 r. W Tel Awiwie mieszkał przy ul. Sirkin 26, w centrum miasta.

Żona Stadlera, Adelajda Ernestyna z domu Hierse (ur. w 1895 w Białej Krakowskiej, ob. część Bielska-Białej), dzieliła z mężem życie na uchodźstwie. Do Palestyny przybyła nieco później, 5 grudnia 1940 r., via Hajfa na statku „Warszawa” jako ewakuowana przez Konsulat Generalny RP w Stambule i wraz z synem Alfredem (ur. 1923 w Czechowicach) korzystała z zasiłku wypłacanego uchodźcom polskim.

Stadler zmarł w Tel Awiwie i został pochowany 20 stycznia 1942 r., po Mszy żałobnej w kościele św. Antoniego w Jafie. Udział w pogrzebie takich osób, jak konsul Henryk Rosmarin i kierownik Ekspozytury MPiOS Jerzy Lechowski, wskazywał, że Stadlera zaliczano do znaczniejszych postaci polskiego uchodźstwa w Tel Awiwie.

Prawdopodobnie jego bratem był urodzony w Rohatynie Karol Ludwik Stadler (1886–1940), kapitan rezerwy WP, podinspektor Policji Państwowej, jeniec obozu w Ostaszku, zamordowany w Kalininie (pochowany w Miednoje)⁸⁵.

Jan Stadler [IPMS, A 49/183/847]

⁸⁵ *Miednoje. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, t. 2, oprac. zespół pod kier. G. Jakubowskiego, Warszawa 2006, s. 850. Przyopuszczenie o rodzinnych związkach Karola i Jana opieramy na następujących przesłankach: (1) te same imiona rodziców, (2) to samo miejsce urodzenia, (3) brzmienie nazwiska panińskiego matki (według *Księgi cmentarnej* matka Karola Ludwika była z domu Jangan, z kolei w kwestionariuszu paszportowym Jana Mariana czytamy „Jongan-Raczyńska”, zapis odręczny, IPMS, A 49/183/847).

Strzałkowski Ludwik Tadeusz (25 XI 1900 – 29 III 1946)⁸⁶

Inskrypcja nagrobna podaje, że urodził się w Łodzi, w rzeczywistości przyszedł na świat we wsi Góra św. Małgorzaty niedaleko Łęczycy jako syn Andrzeja i Zofii Strzałkowskich. Miał dwie młodsze siostry. Jego ojciec był organistą kościelnym w Tarczynie pod Warszawą.

Pierwsze nauki pobierał w Tarczynie. W 1911 r. rodzice zapisali go do rosyjskiego gimnazjum rządowego w Warszawie, ale po roku, po śmierci ojca, musiał je przerwać, gdyż zabrakło środków na czesne. Naukę kontynuował w szkole rzemieślniczej, a następnie w Seminarium Nauczycielskim im. Stanisława Konarskiego w Warszawie. W seminarium był uczniem Władysława Spasowskiego, działacza lewicy oświatowej i filozofa-marksisty, który z czasem stał się dla niego intelektualnym przewodnikiem i opiekunem. Jesienią 1918 r. przerwał naukę i zaciągnął się ochotniczo do wojska. Brał udział w rozbrajaniu żołnierzy niemieckich. Później uczestniczył w wojnie polsko-sowieckiej i był ranny w bitwie pod Warszawą w sierpniu 1920 r. Przez pewien czas służył w kompanii przybocznej Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego. Po demobilizacji w 1921 r. ukończył seminarium i podjął posadę nauczyciela, najpierw w Pruszkowie, a w roku następnym w Warszawie, gdzie do 1937 r. pracował kolejno w kilku placówkach szkolnych. Studiował także na Wolnej Wszechnicy Polskiej na wydziale matematyczno-przyrodniczym, ale nie udało się ustalić, kiedy dokładnie studia te ukończył.

Pozostając pod wpływem Spasowskiego, współtworzył koło samokształceniowe nauczycieli zwane Kołem Spasowiaków i był jednym ze współautorów jednodniówki „Na wyżyny” (1923), dedykowanej mentorowi. W kolejnych latach coraz wyraźniej angażował się w organizację ruchu lewicowego wśród nauczycieli. W latach 1931–1939 był działaczem powiązanego z komunistami

⁸⁶ AAN, Teczka osobowa 5568: [S.M.], *Ludwik Strzałkowski (Tadeusz). Jeden z tych, co uczyli po życie sięgać nowe* (błędne miejsce śmierci); SAC, *Defunctorum...*, s. 92 (nr 12); *Polski Słownik Biograficzny*, t. 44, Warszawa–Kraków 2006–2007, s. 584–586 (autor: A. Kochański); *Ludwik Tadeusz Strzałkowski*, Warszawa 1948 (Biblioteka Nauczyciela-Demokraty, nr 7); Ż. Kormanowa, M. Strzałkowska, *Tadeusz Ludwik Strzałkowski*, „Z Pola Walki” (Warszawa) 1976, nr 1, s. 137–152; M. Strzałkowska, *Ludwik Tadeusz Strzałkowski*, w: *Wspomnienia o Władysławie Spasowskim*, pod red. M. Szulkina, Warszawa 1961, s. 249–259; C. Wycech, *Towarzystwo Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory” 1931–1939*, Warszawa 1966, s. 117–118 (biogram podaje błędnie jako miejsce urodzenia Tarczyn); H. Zatorska, *Spoza smugi cienia*, s. 92, 112, 114, 155, 156; T. Zimecki, *Przed sądem*, „Głos Nauczycielski” (Warszawa) 1956, nr 18, s. 2, 4 (tu błędnie, jakoby był pochowany „na małym cmentarzu polskim pod Jerozolimą”); *Listy Tadeusza Ludwika Strzałkowskiego*, oprac. N. Obrębska, „Z Pola Walki” 1979, nr 2, s. 229–233 (cztery listy do żony z okresu 1941–1943); *Sprawa st. sierż. Ludwika Strzałkowskiego*, „Biuletyn Wolnej Polski” (Tel Awiw), nr 5, 15 V 1944, s. 7; *Ludwik Tadeusz Strzałkowski*, ibidem, nr 14 (84), 5 IV 1946, s. 1; *Pogrzeb Ludwika Strzałkowskiego*, ibidem, s. 6; J. Winnicki, *Wspomnienie kolegi*, ibidem, s. 6; J. Pietrzak, op. cit., s. 391, 397; *Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 4, Warszawa 1976, s. 304 (jako Ludwik Tadeusz S.); nekrologi: „The Palestine Post”, 31 III 1946, s. 2; „Biuletyn Wolnej Polski”, 5 IV 1946, nr 14 (84), s. 1.

Towarzystwa Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory”. Współredagował jego organ „Miesięcznik Nauczycielski” (ukazywał się w latach 1935–1937). Kryjąc się pod różnymi pseudonimami (Andrzej Brzoza, Jan Cieśla, Tomasz Kowalski, H. Tański i in.), ogłaszał na jego łamach wiele tekstów. W 1934 r., przed zjazdem Związku Nauczycielstwa Polskiego (ZNP), wydał własnym sumptem, pod pseudonimem „Andrzej Brzoza”, broszurę pt. *Prawda o Związku Nauczycielstwa Polskiego*, w której zarzucał władzom związku „reakcyjną działalność” i apelował do członków o przeciwstawienie się oportunistycznej jego zdaniem polityce kierownictwa ZNP. Był jednym z liderów lewicowej frakcji w ZNP.

W 1932 r. został członkiem nielegalnej Komunistycznej Partii Polski i działał w jej komórce nauczycielskiej. Udzielał się również w prosowieckiej polskiej sekcji Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom (MOPR). Jego mieszkanie na Pradze było miejscem konspiracyjnych narad, a także służyło jako kryjówka towarzyszy partyjnych. Działalność ta nie uszła uwadze policji, która podjęła obserwację Strzałkowskiego. Po strajku zorganizowanym przez ZNP w październiku 1937 r. (brał w nim udział) kuratorium przeniosło go z Warszawy na prowincję, do Sulmierzyc w powiecie radomszczańskim, a w 1938 r. do Łodzi. Strzałkowski miał dar zjednywania sobie ludzi, co niewątpliwie było pomocne w podejmowanych przez niego inicjatywach.

Po wybuchu wojny Strzałkowski próbował przedostać się na Wschód. Został aresztowany przez Niemców i osadzony w Mińsku Mazowieckim, a potem w obozie pracy w Prusach Wschodnich. Po ataku serca, jako niezdolny do pracy, w listopadzie 1939 r. został zwolniony. Niedługo po powrocie do domu razem z żoną i kilkuletnią córką przedostał się do Białegostoku, na tereny zajęte przez ZSRR. Otrzymał tam odpowiedzialne stanowisko w szkolnictwie, wykładał „w duchu idei” na polskojęzycznych kursach nauczycielskich. Po ataku Niemiec na ZSRR został ewakuowany do Czuwaskiej Republiki Autonomicznej, gdzie pracował wraz z żoną w dziesięcioletniej szkole w kołchozie. Z polecenia Kominternu wstąpił do formowanej w ZSRR armii gen. Władysława Andersa. Przydzielono go w stopniu starszego sierżanta do tworzonej w Uzbekistanie 9. Dywizji Piechoty, do pracy oświatowo-propagandowej. Po ewakuacji Dywizji z ZSRR na przełomie marca i kwietnia 1942 r. służył kolejno w Iranie, Palestynie, Iraku i ponownie w Palestynie.

Ze względu na komunistyczną przeszłość przebywał w ośrodku zapasowym armii. Nawiązał kontakt z działającą w szeregach Armii Polskiej na Wschodzie (APW) grupą „berlingowców”, którzy podjęli próbę utworzenia w Palestynie prosowieckiej organizacji (grupa kpt. Kazimierza Rosen-Zawadzkiego). Wraz z czołowymi członkami grupy został aresztowany 29 października 1943 r. przez żandarmerię 2. Korpusu, osadzony w polskim więzieniu wojskowym w Jerozolimie (przez kilka dni przebywał w karczerze) i oskarżony o utworzenie „nielegalnej organizacji wywrotowej”. W procesie, który odbył się przed 13. Sądem Polowym APW w Jerozolimie w lutym 1944 r., Strzałkowski został uniewin-

niony. Nie zwolniono go jednak i skierowano do polskiego wojskowego obozu dyscyplinarnego w Latrun, gdzie przebywał aż do jego likwidacji. Przejściowo, ze względu na pogarszający się stan zdrowia, był leczony w szpitalu polowym w Egipcie. Chorował jeszcze przed aresztowaniem, przebywał w kilku lecznicach wojskowych. Po zwolnieniu do domu na początku stycznia 1945 r. nie powrócił do zdrowia. Leczenie w sanatorium finansowała mu palestyńska delegatura Rządu Tymczasowego w Warszawie.

Zmarł w szpitalu Hadassah w Tel Awiwie. Według zapisu w księdze zgonów parafii św. Antoniego w Jafie Strzałkowski *suicidio mortuus est*⁸⁷. Niestety, nie udało się zweryfikować prawdziwości tej informacji. Żałobne uroczystości przy grobie zmarłego na cmentarzu w Jafie miały charakter świecki⁸⁸. Wzięli w nich udział m.in. delegat warszawskiego Rządu RP na Palestynę i Transjordanę Romuald Gadomski oraz przedstawiciele środowisk lewicowych polskich i żydowskich.

Żoną Strzałkowskiego była poślubiona w 1927 r. Maria z domu Wallmoden (1898–1994), nauczycielka, działaczka lewicowa. Poznali się w Kole Spasowiazków. Przez wiele lat pracowali razem. W Palestynie Strzałkowska uczyła w polskiej szkole, była współpracowniczką Związku Patriotów Polskich na Środkowym Wschodzie. Mieli córkę Janinę (ur. 1932).

W 1948 r. ukazała się, nakładem Państwowych Zakładów Wydawnictw Szkolnych, poświęcona Strzałkowskiemu subiektywna w charakterze broszura (*Ludwik Tadeusz Strzałkowski*, Warszawa 1948, ss. 60). Była ona zbiorem wspomnień jego współpracowników, m.in. Romualda Gadomskiego, Żanny Kormanowej i Marii Strzałkowskiej.

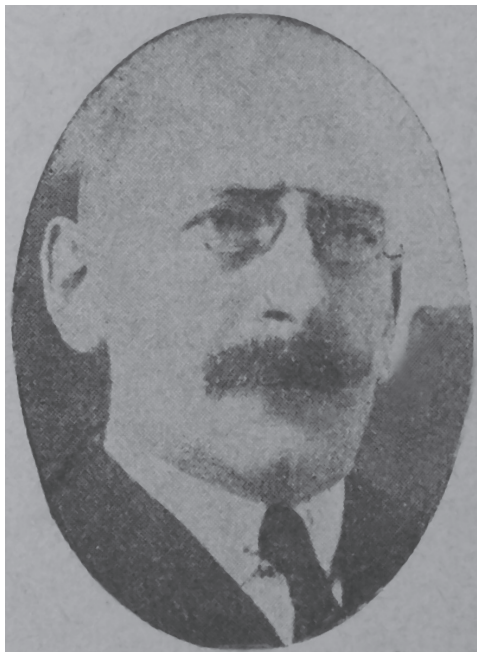
Szarski Marcin (10 IV 1868 – 16 XII 1941)⁸⁹

Przyszedł na świat w zasłużonej dla Krakowa rodzinie mieszczańskiej pochodzenia żydowskiego. Jego ojciec, Stanisław Samuel Feintuch (1826–1898),

⁸⁷ SAC, *Defunctorum...*, s. 92 (nr 12).

⁸⁸ Zob. Aneks, dok. 4.

⁸⁹ Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (dalej: AUJ), WP II 138, Teczka Marcina Szarskiego; inf z APMKwAW (zesp. Ordynariat Polowy); SAC, *Defunctorum...*, s. 58 (nr 21, jako nazwisko panięńskie matki podano: Różycka); ASCTS, Amministrazione (dotyczy nagrobka Szarskiego, 10 III 1942); *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae 1850/51–1917/18, E–J*, s. 76–77 (jako Feintuch); *Polski Słownik Biograficzny*, t. 47, Warszawa–Kraków 2010–2011, s. 120–122 (autor: T. Latos); *Kto był kim w II Rzeczypospolitej*, s. 552; J. Adamczewski, *Krakowskie rody*, Kraków 1994, s. 238–239; T. Lenczewski, *Genealogie rodów utytułowanych w Polsce*, t. 1, Warszawa 1995–1996, s. 280–281; *Czy wiesz kto to jest?*, red. S. Łoza, t. 1, Warszawa 1938, s. 715; M. Mieses, *Z rodu żydowskiego. Zasłużone rodziny polskie krwi niegdyś żydowskiej*, Warszawa 1991, s. 217; W. Morawski, *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Warszawa 1998, s. 190; D. Mycielska, J.M. Zawadzki, *Senatorowie zamordowani, zaginieni, zmarli w latach II wojny światowej*, Warszawa 2009, s. 140–141; J. Purchla, *Z dziejów mieszczaństwa krakowskiego w XIX i XX wieku*, „Znak”, Kraków 1985, nr 370–371 (9–10), s. 117, 120, 121; T. i W. Rzepec-

Marcin Szarski

[T. i W. Rzepeccy, *Sejm i Senat 1922–1927*, s. 453]

kupiec i radny miasta Krakowa, był założycielem znanej firmy „Szarski i Syn”, która mieściła się w Szarej Kamienicy przy Rynku Głównym 6 i z czasem zdobyła renomę jednego z najlepszych w Krakowie domów handlowych. Matka, Józefina z Rosenzweigów (1832–1898), była córką doktora medycyny. Z czasem rodzina przeszła na katolicyzm, a w 1893 r. zmieniła rodowe nazwisko Feintuch na Szarski, biorąc je od nazwy Kamienicy. Inna linia rodu, wywodząca się od brata Stanisława Samuela — Leona Augusta (1834–1905), przybrała nazwisko Zawiejski. Pochodził z niej znany krakowski architekt Jan Zawiejski (1854–1922, bratanek Marcina), autor projektu gmachu Teatru Miejskiego, nazwanego później imieniem Juliusza Słowackiego.

Edukację pobierał w rodzinnym Krakowie. Uczył się w gimnazjum

św. Anny (dawne Collegium Nowodworskiego), a następnie w Państwowym III Gimnazjum im. Króla Jana Sobieskiego. Po maturze podjął studia prawnicze na Uniwersytecie Jagiellońskim. Ukończył je w 1889 r., uzyskując stopień doktora praw. Po studiach przeniósł się do Wiednia, gdzie przez wiele lat pracował jako urzędnik w austriackich instytucjach skarbowych. W 1893 r. został powołany do służby w Ministerstwie Skarbu. *Przydzielony byłem początkowo sekcji budżetowej, a następnie sekcji kredytowej lat piętnaście. Przez ten czas pracowałem w departamencie walutowym i Banku austriacko-węgierskiego lat pięć, a następnie lat ośm w departamencie bankowym i giełdowym. W ostatnim roku mej służby prowadziłem samodzielnie referat finansowo-kredytowy dla komunikacji (koleje, żegluga morska i rzeczna)*⁹⁰. Równolegle w latach 1900–1908 był

cy, *Sejm i Senat 1922–1927. Podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy poglądowe*, Poznań 1923, s. 456, 537, 538; T. i W. Rzepeccy, *Sejm i Senat 1928–1933. Podręcznik zawierający wyniki wyborów w województwach, okręgach i powiatach, podobizny posłów sejmowych i senatorów, statystyki i mapy poglądowe*, Poznań 1928, s. 176, 208, 239; *Koło Ekonomistów przy Komitecie Uchodźców Polskich w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 25 VIII 1941, s. 4; *Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej „Monitor Polski”* 1937, nr 260, poz. 410; *Śp. sen. M. Szarski*, „Gazeta Polska”, 17 XII 1941, s. 4; *zawiadomienie o nabożeństwie żałobnym*, ibidem, 14 XII 1942, s. 4.

⁹⁰ Cyt. za: AUJ, WP II 138, *Curriculum vitae*, s. 1.

zastępcą komisarza rządowego na giełdzie wiedeńskiej, a przez pięć lat referentem komisji ds. stowarzyszeń przy Ministerstwie Sprawiedliwości.

W 1910 r. otrzymał nominację na dyrektora nowo powstałego Banku Przemysłowego dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim (w 1918 r. przemianowanym na Polski Bank Przemysłowy SA) i przeniósł się do Lwowa. W październiku 1918 r., po zaadoptowaniu przez Heinricha Ignaza barona von Roza (urzędnika ministerstwa spraw wewnętrznych), cesarz Karol I przeniósł na Szarskiego dziedziczny austriacki tytuł baronowski.

W odrodzonej Rzeczypospolitej kontynuował działalność ekonomiczno-finansową. Od roku 1920 był wiceprezesem, a w latach 1927–1931 prezesem Związku Banków w Polsce. Pełnił również funkcje prezesa Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie, lwowskiej Giełdy Towarowej i Pieniężnej oraz Francusko-Polskiej Izby Handlowej. Jako cenionemu fachowcowi powierzano mu odpowiedzialne stanowiska w przemyśle, był prezesem Zakładów Górniczych w Sierszy SA, a także członkiem rad nadzorczych wielu spółek akcyjnych. W latach 1922–1935 zasiadał w Senacie, najpierw z listy Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej, a następnie od 1928 r. z ramienia Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem (BBWR). Uczestniczył w pracach Komisji Skarbowo-Budżetowej. Opowiadał się za silną złotówką oraz dokapitalizacją banków poprzez pozyskanie zagranicznych funduszy.

W 1919 r. starał się o „veniam legendi” (prawo do prowadzenia wykładów) na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego w zakresie nauki „o kredycie, organizacjach kredytowych i pieniądzu”⁹¹, jak się wydaje bez powodzenia. W latach trzydziestych wykładał na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie.

Opublikował wiele prac z zakresu bankowości i ekonomii. Ukazywały się one w periodykach austriackich i polskich, a także w formie broszur (*Uwagi o polityce bankowej*, Lwów 1918, ss. 55; *Bankowość polska*, Warszawa 1928, ss. 34). Był autorem przekładu książki niemieckiego bankiera Alfreda Lansburgha (ps. Argentarius) pt. *O pieniądzu listów dyrektora banku do syna* (cz. 1, Lwów 1923), a także poprzedził przedmową monografię Stanisława Hoszowskiego pt. *Ekonomiczny rozwój Lwowa 1772–1914* (Lwów 1935). Przez wiele lat współpracował z krakowskim „Czasem”, a w okresie międzywojennym z dziennikiem „Rzeczpospolita”.

Był odznaczony m.in. austriackim Krzyżem Rycerskim Orderu Franciszka Józefa (1901), francuską Legią Honorową (1922) oraz Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski (1937) przyznanym za zasługi na polu pracy zawodowej.

Przez wiele lat pełnił godność konsula honorowego Belgii we Lwowie, dzięki czemu po zajęciu miasta przez wojska sowieckie w 1939 r. mógł skorzystać

⁹¹ Cyt. za: AUJ, WP II 138, Podanie M. Szarskiego do Wydziału Prawa i Administracji UJ (18 X 1919).

z belgijskiego paszportu dyplomatycznego. Na jego podstawie wraz z żoną opuścił ZSRR, udając się najpierw do Turcji, a następnie w 1940 r. do Palestyny. Mieszkał w Tel Awiwie przy Allenby Road 109. W sierpniu 1941 r. objął prezesurę nowo utworzonego Koła Ekonomistów przy Komitecie Uchodźców Polskich w Tel Awiwie. Zmarł w centrum medycznym Assuta w Tel Awiwie. Pogrzeb odbył się następnego dnia po zgonie, 17 grudnia. Nabożeństwo żałobne odprawiono w kościele parafialnym św. Antoniego w Jafie.

W małżeństwie z poślubioną w 1897 r. w Wiedniu Olgą baronówną Budwińską (1875–1955, zm. w USA) miał dwóch synów. Starszy, Andrzej (1899–1972), prawnik z wykształcenia, był sędzią Sądu Okręgowego w Warszawie, w czasie drugiej wojny światowej służył w randze majora w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie, a także w brytyjskim wywiadzie; po wojnie osiadł w USA. Młodszy syn, Kazimierz Witalis (1904–1960), był zoologiem, profesorem Uniwersytetu Wrocławskiego (w latach 1956–1959 jego rektorem). Pamięci Marcina Szarskiego, jego żony oraz obydwu synów poświęcone są tablice inskrypcyjne na grobowcu rodzinnym Szarskich na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie (pas 12 wschodni).

Taras Ludwik (22 III 1879 – 15 XII 1943)⁹²

Urodził się w Bełzie (dawny pow. sokalski, woj. lwowskie), był synem Franciszka i Franciszki Tarasów⁹³. Ukończył Seminarium Nauczycielskie i Studium Pracy Społecznej. Legitymował się dyplomem nauczycielskim dla szkół wydziałowych.

W latach 1899–1905 pracował jako nauczyciel szkoły powszechnej i suplant seminarium nauczycielskiego w Zaleszczykach, a następnie jako kierownik sześcioklasowej szkoły (do 1914). Wykładał matematykę i rysunek. Przed pierwszą wojną światową działał na rzecz krzewienia oświaty polskiej na terenie Galicji Wschodniej, był współzałożycielem wielu szkół wiejskich. W roku 1914 został mianowany inspektorem szkolnym. Funkcję tę pełnił także w odrodzonej Rzeczypospolitej — w Krakowie, Przemyślu oraz w Okręgu Szkolnym Lwowskim. Jako inspektor sprawował nadzór w podległym sobie rejonie nad publicznym

⁹² IPMS, A 74/11/15, Delegatura MWRiOP w Palestynie, Teczka personalna Ludwika Tarasa (w tym: Wykaz stanu służby, 19 VII 1943; notatka Referatu Personalnego Delegatury MWRiOP w Teheranie, b.d.); inf. z APMKwAW (zesp. Ordynariat Polowy); M. Chudziakiewicz, *Jedno polskie życie*, „Zesłaniec”, Wrocław 2011, nr 48, s. 42, 47–48, 58–59 (autor jest wnukiem L. Tarasa); *Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych*, s. 80; *Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 1, pod red. T. Radzika, J. Skarbka i A.A. Witusika, Lublin 1993, s. 268–269 (biogram syna Tadeusza, autor: E. Skrętowicz).

⁹³ Na cmentarzu katolickim w Bełzie jeszcze w 1992 r. istniał grób Franciszka Tarasa (zm. 1911) oraz Franciszki z Kosiaków Taras (zm. 1920 w wieku 80 lat), być może rodziców albo krewnych Ludwika Tarasa. Z. Hauser, *Podróże po cmentarzach Ukrainy — dawnej Małopolski Wschodniej*, t. 3, Kraków 2007, s. 18, 22.

szkolnictwem powszechnym i wychowaniem przedszkolnym. W 1936 r. przeszedł na emeryturę. Pełnił również funkcję opiekuna społecznego we Lwowie.

Po wybuchu wojny i zajęciu przez ZSRR wschodnich ziem II RP, jako przedstawiciel polskiej inteligencji musiał liczyć się z represjami. W kwietniu 1940 r. władze sowieckie deportowały go, wraz z żoną, córką i wnukiem, do Kazachstanu. Przebywał w okolicach Semipałatyńska. Wolność uzyskał po układzie Sikorski–Majski. Ponieważ był członkiem rodziny wojskowej (w wojsku służyli syn i zięć), w sierpniu 1942 r. został ewakuowany z armią gen. Andersa do Iranu. Włączył się w działalność oświatową. Z ramienia Delegatury MPiOS Rządu RP na Uchodźstwie, a następnie Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych, w okresie od 20 września 1942 r. do 15 sierpnia 1943 r. pracował jako inspektor ochron i nauczyciel w polskiej szkole powszechnej i przedszkolu w Teheranie. Zmarł wkrótce po przyjeździe do Palestyny w sanatorium Givat Brenner pod Rechowot i został pochowany 17 grudnia 1943 r. Do zgonu mogły przyczynić się (jak czytamy w relacji wnuka) obrażenia odniesione podczas wypadku ciężarówki, do którego doszło w czasie ewakuacji z Iranu.

Był autorem m.in. prac *Gry i zabawy dla młodzieży szkolnej* (Pińczów 1917), *Najnowsze ustawy i rozporządzenia o ustalaniu i wynagradzaniu nauczycieli publicznych szkół powszechnych* (Stryj 1920); *Pragmatyka nauczycielska: ustawa o stosunkach służbowych nauczycieli z dnia 1 lipca 1926 w brzmieniu ustalonym Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 15/7 1927, rozporządzenie wykonawcze z dnia 22/12 1926 oraz instrukcja Ministra W.R. i O.P. z dnia 24/3 1928 zmieniona częściowo rozp. z dnia 25/8 1928* (Lwów 1929) i nowego wydania tej publikacji pt. *Pragmatyka nauczycielska* (Lwów 1937). Wyróżniony odznaczeniem za długoletnią służbę zawodową (przed wojną).

W małżeństwie z Marią z Moszorów, z zawodu nauczycielką, Taras miał dwójkę dzieci — córkę Marię (żonę Mikołaja Chudziakiewicza) i syna Tadeusza. Tadeusz Taras (1906–1987) był prawnikiem, dziekanem Wydziału Prawa na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (1953–1957, 1964–1972), a w latach 1957–1960 prorektorem tej uczelni.

2. POCHOWANI W JAFIE

Człowiek żyje tak długo, jak długo trwa pamięć o nim. Warto przypomnieć nazwiska Polaków pochowanych w Jafie. Także tych, którym nie dane było wejść na karty historii. Warto także zasygnalizować szczegóły z ich biografii, nawet jeśli ograniczają się one jedynie do dat życia czy miejsca urodzenia. Mimo żmudnych poszukiwań o wielu spoczywających tu osobach mogłem napisać tylko tyle, ile mówiła nagrobna inskrypcja. Tam, gdzie udało się dotrzeć do wiarygodnych dokumentów czy wspomnień, podawałem więcej informacji. W odniesieniu do pochowanych w kwaterze uchodźców dokładniejsze dane biograficzne znaleźć można w części „Kwatera polskich uchodźców wojennych — teksty inskrypcji”.

W tego typu zestawieniach nie zawsze można w sposób bezdyskusyjny wskazać konkretną przynależność narodową. Toteż w wykazie uwzględnione są osoby, o których wiadomo, że urodziły się w Polsce albo miały polskie obywatelstwo lub związki rodzinne z Polakami, chociaż nie wszystkie mogły uważać się za Polaków. Ważną przesłanką był także polskojęzyczny tekst inskrypcji nagrobnej.

2.1. Kwatera uchodźców wojennych¹

1. Aleksiejczyk Wiesława Anna (1 października 1945 – 18 października 1946), córka żołnierza APW. [46]
2. Brzózka Bolesław (30 grudnia 1913 – 23 września 1943). [10]
3. Duda Rozalia (zm. 26 maja 1944 w wieku 76 lat). [14]
4. Dzierdziejewski Bronisław (10 grudnia 1944 – 10 maja 1945). [N.N.]
5. Głazewski Adam (26 października 1939 – 3 lutego 1943), syn żołnierza, pochodził z rodziny ziemiańskiej. [7]
6. Grzybowska Janina (22 kwietnia – 24 kwietnia 1945). [20]
7. Harabasz Stanisław (17 października 1943 – 10 stycznia 1947). [49]
8. Jagiełło Jerzy (4 listopada 1895 – 19 sierpnia 1941), major WP, dyrektor Biura Personalnego w Prezydium Rady Ministrów RP. Zob. rozdział „Biografie”. [1]
9. Janiszewska Elżbieta, z domu Bogdanowicz (1867 – 20 sierpnia 1945). [26]

¹ Uwzględniono tylko osoby zmarłe w latach 1941–1948. W nawiasie kwadratowym oznaczono numer kolejny inskrypcji, zamieszczonej w części „Kwatera polskich uchodźców wojennych — teksty inskrypcji”. Równocześnie jest to numer grobu na planie kwatery. Groby bezimiennie zaznaczono N.N.

10. Jaworski Eugeniusz Bogdan (zm. 26 czerwca 1944, żył 4 dni). [15]
11. Kamiński Władysław (13 marca 1899 – 1 lipca 1946). [41]
12. Kaplicz Helena (27 czerwca – 8 grudnia 1946). [48]
13. Keffermüller Władysław (17 czerwca 1896 – 14 grudnia 1945), urzędnik starostwa. [31]
14. Kepisz-Kulikowska Ludwika, z domu Daszkiewicz (19 marca 1882 – 19 września 1945), podporucznik, żołnierz Legionów Polskich, odznaczona m.in. Krzyżem Srebrnym Orderu Virtuti Militari. Zob. rozdział „Biografie”. [29]
15. Kierszniowska Maria (8 września 1917 – 26 czerwca 1941). [N.N.]
16. Kosik Marian (29 listopada 1902 – 9 sierpnia 1945). [25]
17. Kowalewska Zofia (zm. 28 czerwca 1944 jako jednodniowe dziecko). [N.N.]
18. Kowalska Stanisława Danuta (zm. 10 sierpnia 1944 jako dziecko). [16]
19. Kowalski-Kowalczyk Teodor (22 lutego 1892 – 12 lutego 1947). [52]
20. Krempińska Janina, z domu Rojewska (25 października 1917 – 25 stycznia 1943), żona podoficera WP. [6]
21. Krochmal Wincenty (17 listopada 1898 – 20 marca 1946). [34]
22. Kuncewicz Piotr (1911 – 15 lipca 1945). [23]
23. Kurek Piotr (12 stycznia 1907 – 29 marca 1946), służył w polskich jednostkach wojskowych w Palestynie. [37]
24. Kwapniewska Waleria, z domu Chmielowska (22 listopada 1894 – 5 sierpnia 1942), urzędniczka na poczcie w Krakowie, żona żołnierza SBSK. [4]
25. Latoszyńska Maria, z domu Krynicka (18 stycznia 1892 – 29 maja 1946), żona lwowskiego adwokata, dr. Władysława Latoszyńskiego, kapitana WP. [40]
26. Łachecki Jerzy (zm. 9 października 1944 w wieku 2 miesięcy). [N.N.]
27. Łappo Zuzanna, z domu Szewińska (16 grudnia 1896 – 5 września 1946), żona kapitana WP. [45]
28. Ławicki Jerzy (18 grudnia 1946 – 1 lutego 1947), syn ochotniczki PSK. [N.N.]
29. Łukasiewicz Konstanty (3 maja 1913 – 18 stycznia 1947). [50]
30. Makar Piotr (25 marca 1905 – 27 kwietnia 1945), strzelec w polskich jednostkach wojskowych w Palestynie. [21]
31. Makowski Jerzy (26 kwietnia 1902 – 10 [11?] lipca 1946), urzędnik. [42]
32. Masztelarz Julian (13 lutego 1901 – 2 lutego 1947), wójt Krościenka nad Dunajcem, sierżant SBSK. [51]
33. Merczyński Andrzej (19 sierpnia – 20 sierpnia 1942), syn prawnika. [5]
34. Mularczyk Cezary (24 marca – 28 marca 1946). [35]

35. Narkiewicz Jan (1 listopada 1919 – 13 stycznia [?] 1948), żołnierz armii gen. W. Andersa. Zob. rozdział „Biografie”. [grób niezachowany]
36. Oborski Adolf (1909 – 12 października 1945). [N.N.]
37. Ochroński Michał (11 października 1907 [1908?] – 10 listopada 1943), żołnierz 2. Korpusu Polskiego. [11]
38. Pańczyszyn Larissa, z domu Alexy (27 stycznia 1914 – 2 września 1943), żona inżyniera. [9]
39. Piotrowski Zygmunt (22 stycznia 1901 – 4 marca 1946). [33]
40. Poleński Marian (1898 – 29 sierpnia 1945), przemysłowiec, członek Komitetu Uchodźców Polskich w Tel Awiwie. [27]
41. Pukacki Marian Andrzej (30 listopada 1894 – 15 sierpnia 1946), członek Izby Przemysłowej w Poznaniu. [43]
42. Rogoziński Roman (22 września 1911 – 18 stycznia 1946), żołnierz armii gen. W. Andersa. [32]
43. Siedacz Józef (3 października 1901 – 22 listopada 1946), żołnierz armii gen. W. Andersa. [47]
44. Sitańska Jadwiga (6 kwietnia 1924 – 10 lipca 1943), ochotniczka PSK. [8]
45. Składkowska Germaine, z domu Leboeuf (10 maja 1890 – 9 października 1945), żona premiera II RP gen. S.F. Składkowskiego, urodzona we Francji. Zob. rozdział „Biografie”. [30]
46. Sołtanowicz Andrzej (28 października 1946 – 8 lutego 1947). [N.N.]
47. Sroczyński Gustaw (10 czerwca 1896 – 23 maja 1946), żołnierz Legionów Polskich, major WP, oficer Dowództwa Rejonu Terytorialnego Palestyna. Zob. rozdział „Biografie”. [38]
48. Stadler Jan (2 lutego 1888 – 18 stycznia 1942), urzędnik, sierżant SBSK. Zob. rozdział „Biografie”. [3]
49. Stankowska Katarzyna (1876 – 15 maja 1945). [22]
50. Stokowski Waclaw (16 maja 1910 – 7 września 1945), kapral w oddziałach polskich na Bliskim Wschodzie. [28]
51. Strzałkowski Ludwik (25 listopada 1900 – 29 marca 1946), nauczyciel, działacz komunistyczny. Zob. rozdział „Biografie”. [36]
52. Szarski Marcin (10 kwietnia 1868 – 16 grudnia 1941), doktor praw, prezes Związku Banków Polskich, senator II RP. Zob. rozdział „Biografie”. [2]
53. Taras Ludwik (22 marca 1879 – 15 grudnia 1943), nauczyciel, inspektor szkolny. Zob. rozdział „Biografie”. [12]
54. Tchórzewska Czesława, z domu Wójcicka (1914 – 9 stycznia 1944), ochotniczka PSK. [13]

55. Tymrakiewiczowa Wanda, z Kopniaków (20 kwietnia 1902 – 25 maja 1946), żona kapitana 2. Korpusu Polskiego. [39]
56. Wagner Julia (zm. 22 listopada 1944 w wieku 74 lat). [17]
57. Włodarczyk Jan (12 października 1898 – 23 listopada 1944), pracownik Ekspozytury Delegatury MPiOS w Tel Awiwie. [18]
58. Wojdyło Zdzisław (18 lutego – 15 lipca 1945). [24]
59. Wołoszyn Władysław (22 [25?] stycznia – 19 sierpnia 1946). [44]
60. Zajązkowska Helena (1918 – 3 lutego 1945), pielęgniarka. [19]

Na obszarze kwatery być może pochowano także cztery kolejne osoby, których groby nie zachowały się:

61. Cholewa Franciszek (zm. 25 listopada 1947 w wieku 50 lat).
62. Duszak Aleksander (zm. 4 lipca 1947 w wieku 44 lat).
63. Krempińska Janina (zm. 27 stycznia 1943, żyła 5 dni), córka Michała i Janiny Krempińskich (nr 20).
64. Schenhofer (zm. 10 listopada 1943 jako jednodniowe dziecko).

2.2. Polska działka — pozostała część²

1. Artensztejn Józefa (1932 – 19 lutego 2000)³.
2. Bagińska Maria, z domu Czarnecka (22 lutego 1902 – 6 lutego 1972), urodziła się na Ukrainie, córka Konstantego i Marii z Owczarskich. Ukończyła szkołę położnych w Warszawie. Przez wiele lat pracowała jako pielęgniarka w Państwowym Szpitalu Klinicznym Nr 1 w Szczecinie. Była członkiem PZPR. Do Izraela wyjechała we wrześniu 1968 r. z córką, zięciem i wnukami (mąż Adolf zmarł w 1962 r.). Mieszkała w Jerozolimie i Ramat Gan. W 1970 i 1971 r. starała się o powrót do Polski⁴.
3. Bajner Zofia, z domu Bojarska (7 sierpnia 1923 – 2 marca 1976), pochodziła z Ołyki, była córką Florentyna i Aliny Bojarskich⁵.
4. Begleiter Stefania, z domu Tyczyńska (26 maja 1918 – 8 maja 1960), urodziła się w Samborze, córka Mieczysława i Adeli z domu Basarab. Przed wyjazdem pracowała jako kierownik sklepu meblowego w Warszawie. Mąż Damian (Dawid) Begleiter był zastępcą dyrektora ds. handlowych w Centrali Handlu Przemysłu Muzycznego. Po wojnie mieszkali m.in. we Wrocławiu

² W wykazie uwzględniono także osoby zmarłe w latach 1977–1978, pochowane w sąsiedztwie kwatery uchodźców.

³ Na nagrobku brak daty urodzin i śmierci. Ustalono je na podstawie zapisu w SAC, *Defunctorum...* (2000, nr 4: jako Yousefa Artenchten), b.p.

⁴ AIPN BU 1218/22169, Akta osobowe cudzoziemca: Bagińska Maria (w kwestionariuszach paszportowych jako miejsce urodzenia podawała miejscowość Horodnica oraz Humań); nekrolog: „Nowiny Kurier”, 9 II 1972, s. 2.

⁵ Nekrolog: „Nowiny Kurier”, 4 III 1976, s. 2.

- i Warszawie. Do Izraela wyjechali w 1957 r. Pracowała w kawiarni Cafe Atara w Jerozolimie⁶.
5. Brandstatter Maria, z Gałuszków (13 stycznia 1906 – 10 kwietnia 1968), urodziła się w Boryslawiu⁷.
 6. Brodzka Filomena, z domu Sztymbrych (28 października 1925 – 29 marca 1978), urodziła się w Aleksandrówku (pow. łęczycki), córka Kazimierza i Leokadii z Sobolaków. Była żoną Jakuba Brodzkiego, pracownika Przedsiębiorstwa Montażu Maszyn Włókienniczych w Łodzi. Zawodowo nie pracowała. Do Izraela (gdzie przebywali ojciec i brat męża) wyemigrowała z małżonkiem i dwojgiem dzieci w 1957 r. Mieszkali w Cholonie. Zmarła w Tel Awiwie⁸.
 7. Brzeska Aniela, z domu Szymborska (30 stycznia 1925 – 29 czerwca 1976), urodziła się w Warszawie, córka Mieczysława i Bronisławy z Nowaków. Ukończyła Wydział Prawa Uniwersytetu Łódzkiego. W latach 1953–1969 była spikerką w łódzkiej rozgłośni Polskiego Radia oraz w regionalnym ośrodku telewizyjnym w Łodzi. Zapowiadała pierwszy program emitowany przez ten ośrodek (22 lipca 1956). Mąż Stanisław (ur. 1912) pracował w Państwowej Wyższej Szkole Filmowej, Telewizyjnej i Teatralnej w Łodzi jako zastępca kierownika działu. Do Izraela wyjechała w listopadzie 1969 r. z mężem (pochodził z rodziny żydowskiej), synem (nr 8) i matką (nr 60)⁹.
 8. Brzeski Adam (19 maja 1950 – 7 marca 2012), urodził się w Łodzi, syn Stanisława i Anieli Brzeskich (nr 7). Ukończył łódzkie liceum. Do Izraela wyjechał z rodzicami i babką w 1969 r. W formularzach paszportowych podawał polską narodowość. W Jerozolimie rozpoczął studia ekonomiczne. Po dwóch latach przeniósł się do Brazylii, gdzie ukończył studia na uniwersytecie w São Paulo. Pracował m.in. w hotelu jako recepcjonista. Do Izraela powrócił w 1995 r. Po wyjeździe z Polski napisał wiersz pt. *Kropelka krwi*: [...] *Jak we śnie wszystko się rozegrało. / Gorzkie lzy żalu, smutku, rozpacz / I jakby w niebie coś pociemniało, / Jakbym się zrodził znowu, inaczej. / I wyjechałem, kazala mi / Moja kropelka żydowskiej krwi. / I nic, I pustka. Nadzieja złudna — / Mam swoje życie i co poza tem? / Ścieżka pod górę pnąca się, trudna / A ja,*

⁶ AIPN BU 1547/397, Akta paszportowe Stefanii Begleiter; nekrologi: „Nowiny Kurier”, 9 V 1960 (s. 1), 6 V 1970 (s. 2, w rocznicę śmierci).

⁷ Nekrolog: „Nowiny Kurier”, 12 IV 1968, s. 2 (jako Maria Branszteter).

⁸ AIPN Ld 093/262/25, Dokumentacja dotycząca osoby, która wyjechała z Polski: Brodzka Filomena; AIPN BU 1268/13550, Akta osobowe cudzoziemca: Brodzka Filomena; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 31 III 1978, s. 2; zawiadomienie o poświęceniu nagrobka: ibidem, 25 IV 1978, s. 2.

⁹ AIPN BU 1268/22418, t. 1 i 2, Akta osobowe cudzoziemca: Brzeska Aniela; A. Kozieł, *Za chwilę dalszy ciąg programu... Telewizja Polska czterech dekad 1952–1989*, Warszawa 2003, s. 24; nekrologi: „Nowiny Kurier”, 2, 4, 5, 6 i 7 VII 1976 (s. 2), 28 VI 1977 (s. 2, w rocznicę śmierci).

*samotny stoję przed Światem / Pytając, czemu zamknięto drzwi / Za moją kroplę żydowskiej krwi...?*¹⁰

9. Burdejny Stefan (12 października 1918 – 4 września 1977), według inskrypcji nagrobnej pochodził z miejscowości Bursztyn.
10. Chelfa Anna, z domu Towarnicka (26 lipca 1881 – 5 marca 1968), córka Józefa i Katarzyny Towarnickich. Według inskrypcji nagrobnej urodziła się w Dublanach pod Lwowem, a zmarła w Nes-Cvona (zapewne chodzi o miejscowość Ness Syjona, wówczas osadę, a od 1992 r. miasto w aglomeracji Tel Awiwu).
11. Davidson (Dawidson) Jadwiga, z domu Różycka (18 października 1895 – 20 stycznia 1960), córka Józefa Różyckiego, żona inż. Emanuela Dawidsona¹¹.
12. Dębska Maria, z domu Jurczyńska (14 marca 1886 – 15 kwietnia 1965)¹².
13. Dmytriuk Emilian (13 października 1892 – 2 września 1970).
14. Dmytriuk Katarzyna, z domu Duława (15 kwietnia 1891 – 10 lutego 1972), urodziła się w Ropicach, córka Jana i Anny, zmarła w Cholonie¹³.
15. Dorska Jadwiga, z domu Barszczewska (18 października 1914 – 20 listopada 1975), urodziła się we Lwowie, córka Józefa i Marii z domu Bukarczyk. Pracowała jako pielęgniarka. Od 1949 r. była żoną doc. dr. Henryka Dorskiego (pierwotnie Dornfeld, 1906 – po 1970), prekursora krakowskiej chirurgii szczękowej. Dorski ukończył Wydział Lekarski Uniwersytetu Jagiellońskiego (1935). Po wybuchu wojny przeniósł się na tereny zajęte przez ZSRR. Służył jako lekarz chirurg w szpitalu wojskowym na Uralu, a od 1944 r. w Batalionie Sanitarnym 3. Pomorskiej Dywizji Piechoty 1. Armii WP. Z wojska zdemobilizowany w stopniu majora w 1948 r. Po wojnie pracował m.in. jako kierownik oddziału stomatologicznego Szpitala Okręgowego w Krakowie oraz jako adiunkt w Akademii Medycznej w Łodzi. W latach 1954–1958 kierował Katedrą Chirurgii Stomatologicznej Akademii Medycznej w Krakowie. Autor m.in. skryptu *Chirurgia szczękowa: podręcznik dla studentów i lekarzy* (Warszawa 1955). W 1958 r. podczas urlopu pozostał za granicą¹⁴.

¹⁰ AIPN BU 1368/3128, Akta osobowe cudzoziemca: Brzeski Adam Robert; A. Brzeski, *Kroplka krwi*, „Nowiny Kurier”, 15 III 2007, s. 9.

¹¹ Nekrolog: „Nowiny Kurier”, 22 I 1960, s. 1 (jako Dawidsonowa); SAC, *Defunctorum...*, s. 128 (nr 2). Na nagrobku nazwisko w formie „Davidson”.

¹² W SAC, *Defunctorum...*, s. 142 (nr 3) jako Marianna Jurczynska.

¹³ SAC, *Defunctorum...*, s. 159 (nr 3, z dopiskiem „ex-Polonia”). Zapisana tylko pod nazwiskiem panińskim (zapis nazwiska niewyraźny).

¹⁴ AUJ, WL II 552, Teczka Henryka Dorskiego; AUJ, Oddział Akt Collegium Medicum, DSP AM 13, Teczka Henryka Dorskiego (m.in. fot. J. Dorskiej); nekrolog: „Nowiny Kurier”, 23 XI 1975, s. 2.

16. Epsztejn Lucyna, z domu Sprzączak (27 grudnia 1920 – 6 stycznia 1977), urodziła się w Warszawie, córka Aleksandra i Michaliny z Radzikowskich. W czasie wojny (1944) przebywała w Niemczech w obozie pracy. Była żoną por. rez. Seweryna (Szabsi) Epszteina, z którym w 1957 r. wyjechała do Izraela. Przed wyjazdem mieszkała w Warszawie. Zmarła w Tel Awiwie¹⁵.
17. Frajdenberg Rozalia, z domu Kucia, 1 voto Moroń (2 września 1920 – 28 czerwca 1978), urodziła się w Chorzowie, córka Tomasza i Gertrudy z domu Pokuta. W czasie wojny straciła męża. By utrzymać siebie i dwójkę małych dzieci, pracowała w kopalni, a potem jako kucharka. Do Izraela wyjechała w 1964 r. z drugim mężem (z zawodu ślusarzem), który pochodził z rodziny żydowskiej. Przed wyjazdem mieszkali w Tychach. W latach siedemdziesiątych starała się o powrót do Polski. Mieszkała wtedy w Aszdodzie¹⁶.
18. Gerson Emilia Maria, z domu Towarnicka (13 września 1921 – 11 marca 1961), Sprawiedliwa wśród Narodów Świata. Zob. rozdział „Biografie”.
19. Giser Antonina, z domu Mazurek (6 czerwca 1906 – 3 kwietnia 1977), urodziła się we wsi Dakowy Suche w Poznańskim. Wraz z mężem Joelem (ur. 1917) wyjechała do Izraela w 1957 r. W latach siedemdziesiątych mieszkali w Ramat ha'Szaron koło Tel Awiwu. W 1976 r. starali się o przyjazd do Polski, by odwiedzić rodzinę, ale nie otrzymali zgody władz PRL¹⁷.
20. Glasman Ora-Krystyna, z domu Bogielska (1932 – 21 kwietnia 1965), zmarła śmiercią tragiczną¹⁸.
21. Gruszecki Karol (28 października 1913 – 23 lipca 1975), urodził się w Żyrardowie, zmarł w Cholonie¹⁹.
22. Jaworska Malwina Irena, z domu Fuxa [Fuksa] (27 maja 1919 – 18 grudnia 1988), urodziła się we Lwowie, córka Władysława i Marii z Łatockich. Pracowała jako stenotypistka. Była żoną Józefa Jaworskiego (pierwotnie Feniger, ur. 1916), zatrudnionego na kierowniczych stanowiskach w miejskim handlu detalicznym w Chorzowie i Bytomiu. Do Izraela wyjechała z mężem i dziećmi w 1957 r. Przed wyjazdem mieszkała w Bytomiu, a w latach sześćdziesiątych w Bat Jam²⁰.

¹⁵ AIPN BU 1547/657, Akta paszportowe Lucyny Epsztejn; nekrologi: „Nowiny Kurier”, 7 I 1977, s. 2, 8 V 1977 (inf. o odsłonięciu pomnika i nabożeństwie żałobnym). Na nagrobku nazwisko panięńskie w formie Sprzonczak.

¹⁶ AIPN BU 1268/11358, Akta osobowe cudzoziemca: Frajdenberg Rozalia; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 30 VI 1978, s. 2.

¹⁷ AIPN BU 1268/31370, Akta osobowe cudzoziemca. Giser Joel i Antonina.

¹⁸ Nekrolog: „Nowiny Kurier”, 27 IV 1965, s. 1.

¹⁹ Nekrologi: „Nowiny Kurier”, 27 VII 1975, s. 2; ibidem, 23 VII 1976, s. 2 (w rocznicę śmierci).

²⁰ AIPN BU 01262/207/Jacket, Materiały dotyczące Malwiny Ireny Jaworskiej; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 20 XII 1988, s. 1.

23. Jochelson Sonia, z domu Iljina (21 stycznia 1915 – 19 lutego 1974), urodziła się w Kurganie w Rosji (na wschód od Czelabińska) w rodzinie rosyjskiej, córka Andrieja i Galiny z Popowów. Do Polski przyjechała z mężem, Abramem Jochelsonem (ur. w Warszawie, w latach wojny w ZSRR), w 1946 r. i przyjęła polskie obywatelstwo. Osiedlili się w Świebodzicach na Dolnym Śląsku, od 1953 r. mieszkali w Gdańsku. Jochelson był m.in. dyrektorem Pomorskiej Fabryki Gazowniczej w Tczewie. Do Izraela wyjechali w 1957 r.²¹
24. Józwiak Henryk (1 lipca 1918 – 26 lutego 1975), urodził się w Łodzi, syn Stanisława i Józefy z Silmickich. Pracował w Teatrze im. Stefana Jaracza w Łodzi jako bileter. W 1957 r. lub 1958 r. wyjechał na pobyt czasowy do Izraela, skąd odmówił powrotu do PRL²².
25. Kapłan Regina (4 maja 1907 – 15 stycznia 1985), właściwie Wanda Pisula, Sprawiedliwa wśród Narodów Świata. Zob. rozdział „Biografie”.
26. Kiełczyński Andrzej (20 lipca 1937 – 28 stycznia 2013), syn Zdzisława Kiełczyńskiego (nr 27). Działacz partii Cherut i bloku Likud. Utrzymywał, że był agentem CIA w Izraelu. Zob. rozdział „Biografie”.
27. Kiełczyński Zdzisław (14 stycznia 1908 – 13 listopada 1976), działacz komunistyczny, podpułkownik, przewodniczący Zarządu Głównego Związku Inwalidów Wojennych RP, dyrektor gabinetu Ministra Rolnictwa. Zob. rozdział „Biografie”.
28. Komarowska Anela (1 stycznia 1898 – 22 czerwca 1990), urodziła się w Brodach²³.
29. Kreft Franciszek (Franz, 10 lutego 1901 – 9 marca 1974), syn Franciszka²⁴.
30. Krzysztonek Aniela (3 grudnia 1884 – 16 kwietnia 1978), Sprawiedliwa wśród Narodów Świata. Zob. rozdział „Biografie”.
31. Kunigis Maria, z domu Sobolewska (7 stycznia 1925 – 2 kwietnia 1962), urodziła się we Włocławku, córka Seweryna i Janiny z Witeckich. Była żoną Michała Kunigisa (ur. 1923), oficera WP. Mieszkała w Bydgoszczy. Do Izraela wyjechała z mężem i dziećmi w marcu 1957 r. (mąż deklarował narodowość żydowską). Syn Paweł (Paul, ur. 1953) jest muzykiem i pieśniarzem, tworzy w Kanadzie. W 2003 r. otrzymał nagrodę kanadyjskiego przemysłu

²¹ AIPN Gd 644/12658, Akta paszportowe Soni Jochelson; nekrolog: „Nowiny Kurier”,

21 II 1974, s. 2 (jako Johelson).

²² AIPN Ld 011/2057, Materiały dotyczące Henryka Józwiaka; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 28 II 1975, s. 2.

²³ Tak za inskrypcją nagrobną. Według zapisu w SAC, *Defunctorum...* (1990, nr 8, b.p.) — Olga Komorowska.

²⁴ Być może pochodził z rodziny polsko-niemieckiej („ex Polonia-Germania”). Według zapisu w *Defunctorum...* urodził się w miejscowości Kozewo. SAC, *Defunctorum...* (1974, nr 4), b.p.

- muzycznego JUNO w kategorii „World Music”. Za krzewienie kultury polskiej za granicą odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi (2005)²⁵.
32. Langer Nina, z domu Kowalczyk (13 grudnia 1913 – 6 czerwca 1970)²⁶.
33. Leśniewska Anna, z domu Wiśniewska (26 lutego 1906 – 11 grudnia 1974), urodziła się w Warszawie, córka Bonifacego i Janiny, zmarła w Ber Sze-wie²⁷.
34. Lipińska Genowefa, z domu Mandrys (25 października 1903 – 20 kwietnia 1963), urodziła się w Sosnowcu, urzędniczka, odznaczona Srebrnym Krzyżem Zasługi. Jej mężem był Tadeusz Lipiński (Lipszyc, Lipschütz, ur. 1901), oficer górnictwa węglowego, poeta. W czasie wojny był więźniem obozu janowskiego we Lwowie, z którego udało mu się uciec dzięki pomocy żołnierza niemieckiego. Przedostał się do ZSRR, wcielony do Armii Czerwonej walczył na froncie. Po wojnie powrócił do Polski i mieszkał w Katowicach. Deklarując narodowość żydowską, wyjechał do Izraela razem z żoną Polką w ramach aliji gomułkowskiej. Przeżycia wojenne opisał w książce *Hans Duda und die Askaris* (Tel Awiw 1971). Po części wspomnieniowy charakter ma również wydany w języku polskim tom wierszy *Ujarmione skrzydła* (Tel Awiw 1969)²⁸.
35. Lipkowska Jadwiga, z domu Jałowiecka, 1 voto Żukowska (1875 – 26 [28?] grudnia 1951), pochodziła z rodziny ziemiańskiej, żona posła do rosyjskiej Dumy Państwowej, zaliczana do polskiej śmietanki towarzyskiej w Petersburgu. Zob. rozdział „Biografie”.
36. Lipkowska Teresa, z domu Żukowska (13 stycznia 1903?–1991), córka Jadwigi Lipkowskiej (nr 35), szwagierka gen. Kazimierza Sosnkowskiego, doktor matematyki, pracowała w tajnym Biurze Dokumentów 2. Korpusu, współpracowała z Irgunem. Grób symboliczny. Zob. rozdział „Biografie”.
37. Lourie Irena, z domu Fabińska (11 stycznia 1921 – 28 stycznia 1974), córka Franciszka i Joanny z Wichrowskich²⁹.

²⁵ AIPN BU 1268/22093, Akta osobowe cudzoziemca. Kunigis Maria; ibidem, BU 1268/22073, Akta osobowe cudzoziemca: Kunigis Maria i Michał; AIPN By 191/70, t. 14, Akta w sprawie o wydanie dowodu tożsamości. Data śmierci na nagrobku nieczytelna, ustalono ją na podstawie zapisu w SAC, *Defunctorum...*, s. 134 (nr 3).

²⁶ SAC, *Defunctorum...*, s. 153. Na płycie nagrobnej nazwisko rodowe w formie: Kowalshuk.

²⁷ Nazwisko za inskrypcją nagrobną. W SAC, *Defunctorum...* (1974, nr 13, b.p.) zapisana jako Lisinierska. Napis na nagrobku podaje, że zmarła 19 XII 1974 r.

²⁸ SAC, *Defunctorum...*, s. 136 (nr 4) podaje inne nazwisko rodowe — Sulerz. I.T. Lipschütz-Lipinski, *Hans Duda und die Askaris*, Tel-Aviv 1971, s. 231; nekrologi: „Nowiny Kurier”, 21 i 22 IV 1963, s. 1 (jako Lipschuetz-Lipińska); biogram męża: K. Famulska-Ciesielska, S.J. Żurek, op. cit., s. 104.

²⁹ Imiona rodziców za: SAC, *Defunctorum...*, s. 165 (nr 2).

38. Lów Helena, z domu Wyżnikiewicz (8 kwietnia 1924 – 15 grudnia 1974), urodziła się w Piotrkowie Trybunalskim, córka Zygmunta i Ludwiki. Zmarła w Tel Awiwie³⁰.
39. Lubowiecka Stanisława (1903 – 20 września 1977), z Wołomina.
40. Mendygrau Ludwik (9 marca 1913 – 24 maja 1976), pochodził z Żyrardowa³¹.
41. Miller Władysław Jan (21 czerwca 1905 – 20 sierpnia 1975), urodził się w Warszawie, syn Waclawa i Heleny z Lewiszewskich. Z zawodu był krawcem. Do Izraela wyjechał w sierpniu 1969 r., do osiadłej tam rok wcześniej córki. Przed wyjazdem mieszkał w Pustelniku k. Warszawy (ob. część Marek). Jego żoną była Leokadia Wardak (zob. ściana, nr 70)³².
42. Mitelmanowa Helena, z domu Żmuda (15 kwietnia 1898 – 12 maja 1960), urodziła się w Częstochowie, córka Alojzego i Flory z Piekarskich. Zawodowo nie pracowała. Do Izraela wyjechała w 1957 r. z córką jako jedyną żywicielką, już po śmierci męża (Jakuba). Przed wyjazdem mieszkała w Łodzi. W Izraelu przebywała rodzina małżonka. Zmarła w Tel Awiwie³³.
43. Morawska Kazimiera, z domu Kaczmarczyk (21 października 1900 – 28 kwietnia 1965), urodziła się w Kielcach, córka Wojciecha i Józefy z Zawadzkich. Mieszkała w Warszawie. Do Izraela wyjechała w 1957 r. z córką i jej rodziną (zięć deklarował narodowość żydowską); była już wtedy wdową i emerytką³⁴.
44. Niezgoda Bolesław (5 stycznia 1924 – 22 września 1974).
45. Olma Janina, z domu Grodzka (30 sierpnia 1892 – 6 sierpnia 1969), córka Lamberta i Marii z Sienickich, żona Józefa Olmy (1891–1946). W latach 1922–1933 przebywała w USA. Przed wyjazdem do Izraela pracowała jako laborantka w aptece w Aleksandrowie Łódzkim. Do Izraela emigrowała w 1958 r., do córki i zięcia³⁵.
46. Pawlicka Jadwiga, z domu Otocka (23 października 1917 – 2 stycznia 1983), urodziła się w Kurzeszynie (pow. rawsko-mazowiecki), córka Wawrzyńca i Stanisławy z domu Stempniarek. Pracowała jako bufetowa w Stołecznym Państwowym Przedsiębiorstwie Handlowym „Konsumy” w Warszawie. Mąż (Henryk, ur. 1913) był ekonomistą w Instytucie Fizyki PAN w Warszawie, a później zaopatrzeniowcem w Spółdzielni Inwalidów. Do Izraela

³⁰ Nagrobek zniszczony w stopniu uniemożliwiającym odczytanie imienia i nazwiska. Ustalono je na podstawie zapisu w SAC, *Defunctorum...* (1974, nr 14), b.p.

³¹ Nekrolog: „Nowiny Kurier”, 26 V 1976, s. 2.

³² AIPN BU 1268/22727, Akta osobowe cudzoziemca: Miller Władysław.

³³ AIPN Ld 0184/2096, Akta paszportowe Heleny Mitelman; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 20 V 1960, s. 1.

³⁴ AIPN BU 1533/7599, Akta paszportowe Kazimiery Morawskiej.

³⁵ AIPN Ld 0184/2527, Akta paszportowe Janiny Olmy.

- emigrowała z mężem (deklarował narodowość żydowską) i dziećmi w listopadzie 1968 r. Zmarła w Tel Awiwie³⁶.
47. Perlmutter Stanisława, z domu Żłotecka (16 listopada 1925 – 16 lutego 1963), urodziła się w Wylądkowie, mieszkała we Wrocławiu³⁷.
48. Pietruszczak Antoni (zm. 9 grudnia 1949 r. w wieku 42 lat)³⁸, grób niezachowany.
49. Prywer Janina, z domu Błaźniak (15 lutego 1904 – 14 maja 1978), urodziła się w Piotrkowie Trybunalskim w rodzinie robotniczej, córka Józefa i Katarzyny z Cicheckich. Po ukończeniu gimnazjum w Piotrkowie wyjechała do Warszawy, gdzie pracowała prywatnie jako nauczycielka dzieci. Po wojnie mieszkała w Łodzi. Od 1950 r. była żoną kupca Mariana Prywera (ur. 1894), z którym wyjechała do Izraela (mąż pochodził z rodziny żydowskiej) prawdopodobnie w 1964 r. Przed wyjazdem z kraju pracowała chałupniczo³⁹.
50. Ringler Antonina, z domu Szklarska (10 stycznia 1915 – 23 października 1999), urodziła się w Borysławiu, córka Józefa i Heleny z Dąbczewskich. Była żoną przemysłowca Bolesława (Beno) Ringlera (1907–2001), przed wojną kierownika kopalni ropy w Borysławiu. Część rodziny męża zginęła w Holokauście. On sam przebywał najpierw w getcie, a potem ukrywał się. W czasie okupacji niemieckiej Szklarscy pomagali Żydom, w tym także Ringlerom. Antonina razem z matką z *pełnym poświęceniem, mimo własnych trudności, karmiła* żydowskie dziecko Lusię Koch — czytamy w relacji jej męża⁴⁰. *Pomoc żony i teściowej umożliwiła jej dotrzeć aż do chwili ukrycia się w lesie*. Od 1945 r. mieszkała z mężem i dziećmi w Gliwicach. Zawodowo nie pracowała, Ringler przez wiele lat prowadził warsztat rzemieślniczy. W 1969 r. wyjechała z mężem do Izraela, gdzie od trzech lat przebywała starsza córka. Zmarła w Ra'anana. Brat Szklarskiej, Julian (1920–2012), w 1984 r. otrzymał tytuł „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata”⁴¹.
51. Schindelman Jadwiga, z domu Głogowska, 1 voto Bożejko (8 kwietnia 1924 – 10 marca 1977), urodziła się w Żychlinie, córka Feliksa Głogowskiego.

³⁶ AIPN BU 1268/28898, Akta paszportowe Jadwigi Pawlickiej. W inskrypcji nagrobnej błędnie zapisane miejsce urodzin (Kurzwyszyn).

³⁷ Nekrologi: „Nowiny Kurier”, 18 i 19 II 1963 (s. 1). Nieco inną datę urodzin (8 XII 1925) oraz zapis nazwiska (Perlmutter) podaje SAC, *Defunctorum...*, s. 136 (nr 2).

³⁸ Takie imię i nazwisko za: APMKwAW, Ordynariat, *List of Christian Poles buried in Jaffa....* W SAC, *Defunctorum...*, s. 111 (nr 12) zapisany jako Joseph Pitrusak.

³⁹ AIPN Ld 093/408/12, Dokumentacja dotycząca osoby, która wyjechała z Polski: Prywer Janina; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 18 V 1978, s. 2.

⁴⁰ B. Ringler, *Wspomnienia z Borysławia. Czas zagłady*, Kraków 1995, s. 31.

⁴¹ AIPN, BU 1268/28070, Akta osobowe cudzoziemca: Bolesław i Antonina Ringler; B. Ringler, op. cit., s. 8–10, 18–23, 31, 37, 47–48, 52, 60, 65; *Księga Sprawiedliwych*, vol. 2, s. 716–717 (dot. brata Antoniny, Juliana Szklarskiego); nekrolog: „Nowiny Kurier”, 29 X 1999, s. 22.

Do Izraela wyjechała z mężem pod koniec 1956 r. albo na początku 1957 r. Pracowała tam jako urzędniczka w firmie ubezpieczeniowej. Mieszkała w Ramat Gan. Matka prof. dr. hab. Marka Bożejko (ur. 1946), pracownika Instytutu Matematycznego Uniwersytetu Wrocławskiego⁴².

52. Singer Władysława, z domu Jäger (17 czerwca 1903 – 8 kwietnia 1965).
53. Skowroński Józef (16 stycznia 1896 – 13 lutego 1958), urodził się w Warszawie, zmarł w Tel Awiwie⁴³.
54. Spatz Elżbieta, z domu Skowrońska (2 stycznia 1924 – 16 kwietnia 1977), urodziła się w Warce, córka Stanisława i Wincentyny z Kamińskich. W czasie wojny więziona na Pawiaku. Z zawodu była krawcową. Do Izraela emigrowała w 1957 r. z mężem, do jego rodziny. Przed wyjazdem mieszkała w Warszawie, prowadziła świetlicę w hotelu robotniczym, była członkiem PZPR. Mąż (Friedel, ur. 1922) pracował jako kierownik działu w Powszechnym Domu Towarowym „Praga”. Od 1957 r. wielokrotnie starała się o powrót do Polski⁴⁴.
55. Stączek Piotr (16 lipca 1944 – 19 czerwca 1976)⁴⁵.
56. Steckiewicz Józef (9 marca 1896 – 6 lipca 1976), urodził się na Litwie, syn Leona i Kazimierzy z domu Stefanowicz. Po wojnie mieszkał w ZSRR, do Polski przyjechał w latach pięćdziesiątych w ramach tzw. umowy repatriacyjnej. Osiedlił się w Łodzi. Zawodowo nie pracował. Do Izraela emigrował w lipcu 1961 r. z żoną (deklarowała narodowość żydowską)⁴⁶.
57. Suhan Jan (1920 – 16 października 1964).
58. Szafnicki Tadeusz (22 października 1903 – 28 grudnia 1965), urodził się w Piotrkowie Trybunalskim, syn Franciszka i Anny z domu Cymerman. Ukończył Szkołę Podchorążych Rezerwy Kawalerii Okręgu Korpusu I w Ostrołęce (1925). W latach 1924–1926 służył w 1. Pułku Szwoleżerów (od lipca 1925 r. w stopniu kaprała podchorążego). Z dniem 1 października 1926 r. został przeniesiony do rezerwy. Pracował w Piotrkowie jako urzędnik. W 1931 r. otrzymał awans do stopnia podporucznika. Potem był oficerem rezerwy 9. Pułku Strzelców Konnych i podlegał pod Powiatową Komendę Uzupełnień Piotrków. Po wybuchu wojny został internowany na Litwie (19 września 1939), a po jej zajęciu przez Armię Czerwoną wywieziony w głąb ZSRR (Kozielsk, potem Gрязowiec). Uwolniony we wrześniu

⁴² AIPN BU 1268/8114, Akta osobowe cudzoziemca: Schindelman Jadwiga; SAC, *Defunctorum...* (1977, nr 7), b.p.; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 14 III 1977, s. 2. Według *Defunctorum...* zmarła 11 III 1977 r. W inskrypcji nagrobnej nazwisko w formie spolszczonej: Szindelman.

⁴³ Nekrologi: „Nowiny Izraelskie” (Tel Awiw), 14 II 1958, s. 1.

⁴⁴ AIPN BU 1218/8018, t. 1 i 2, Akta osobowe cudzoziemca: Spatz Elżbieta; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 18 IV 1977, s. 2.

⁴⁵ Nekrolog: „Nowiny Kurier”, 27 VI 1976, s. 2.

⁴⁶ AIPN Ld 0181/2364, Dokumentacja paszportowa dotycząca osoby, która wyjechała z Polski: Steckiewicz Józef.

- 1941 r. wstąpił do formującego się wojska gen. Andersa, z którym prawdopodobnie znalazł się w Palestynie. Zginął śmiercią tragiczną⁴⁷.
59. Szeps Helena, z domu Depczyńska (2 marca 1912 – 15 listopada 1978), urodziła się w Przatowie Dolnym (pow. zduńskowolski), córka Wojciecha i Stefanii z domu Fink. Była żoną Ignacego Szepsa, oficera WP pochodzenia żydowskiego. Przed wyjazdem z Polski mieszkała w Łodzi. Pracowała jako referent w Narodowym Banku Polskim, III Oddział Miejski w Łodzi⁴⁸.
60. Szymborska Bronisława, z domu Nowak (10 czerwca 1889 – 23 września 1988), urodziła się w Owadowie (pow. radomski), córka Franciszka i Marianny z Kurzyńskich, matka Anieli Brzeskiej (nr 7), babka Adama Brzeskiego (nr 8). Zawodowo nie pracowała. Do Izraela wyjechała w 1969 r. z córką, zięciem i wnukiem. Przed wyjazdem mieszkała w Łodzi. Od wielu lat była wdową (mąż Mieczysław Szymborski zmarł w 1929 r.)⁴⁹.
61. Wallach Michalina, z domu Woźniak, 1 voto Lichoń (29 września 1913 – 19 października 1972), urodziła się w Żeglcach (pow. krośnieński) w rodzinie chłopskiej, córka Wiktora i Julii Woźniaków. W czasie wojny straciła męża (Jan Lichoń, zmarł w obozie w Mauthausen). Pracowała jako sanitariuszka m.in. w szpitalu Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego we Wrocławiu, a potem w Wojewódzkim Szpitalu MSW (do 1960). W 1960 r. została odznaczona Brązowym Krzyżem Zasługi „za wzorową pracę”. Była członkiem PZPR. Do Izraela wyjechała prawdopodobnie z drugim mężem, Rubinem Wallachem⁵⁰.
62. Wolschon Bolesława (17 kwietnia 1894 – 15 stycznia 1993), urodziła się w Domatowie, zmarła w Nahariji.
63. Zyskind Wiesława, z domu Janc (30 lipca 1929 – 30 stycznia 1977), urodziła się w Warszawie, córka Bolesława i Heleny z domu Janiak. Była żoną dr. Jakuba Zyskinda, lekarza dentysty, z którym mieszkała w Warszawie. Zawodowo nie pracowała. Do Izraela wyjechała z mężem i dwójką dzieci prawdopodobnie jesienią 1957 r. (mąż deklarował narodowość żydowską). W latach siedemdziesiątych mieszkali w Netanii. Zmarła śmiercią tragiczną⁵¹.

⁴⁷ CAW, AP 8679, Szafnicki Tadeusz; *Rocznik Oficerski Rezerw 1934 (reprint)*, Warszawa–Londyn 2003, s. 128, 612; *Instytut Pamięci Narodowej — Indeks represjonowanych*; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 30 XII 1965, s. 1.

⁴⁸ AIPN Ld 093/222/23, Dokumentacja dotycząca osoby, która wyjechała z Polski: Szeps Helena; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 17 XI 1977, s. 2.

⁴⁹ AIPN BU 1268/23534, Akta osobowe cudzoziemca: Szymborska Bronisława.

⁵⁰ AIPN Wr 496/302, Akta personalne Michaliny Wallach; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 23 X 1972, s. 2. Na nagrobku inna dzienna data urodzin: 24 września.

⁵¹ AIPN BU 1547/834, Akta paszportowe Wiesławy Zyskind; nekrologi: „Nowiny Kurier”, 31 I 1977 (s. 2), 4 II 1977 (s. 2), 29 I 1984 (s. 1, w rocznicę śmierci).

2.3. Działka arabska

1. Ashkelony Maria, z domu Wyszyńska, 1 voto Tigner (13 października 1923 – 4 listopada 1982), urodziła się w Warszawie w rodzinie szlacheckiej, córka Stanisława (1876–1937), doktora medycyny, i Haliny z Reuttów (1900–1954). Była żoną lekarza dr. Aleksandra Tignera (1915–1950, pochowany na cmentarzu żydowskim w Krakowie). Mieszkali w Krakowie. Do Izraela emigrowała po śmierci małżonka, w 1950 r., z jego rodziną. Później wyszła ponownie za mąż i mieszkała w Aszkelonie. Jej krewną ze strony matki była Maria Jadwiga Reutt (zm. 1942), pisarka dla młodzieży i działaczka oświatowa⁵².
2. Bergman Emilia, z domu Kasiubowska (20 czerwca 1912 – 18 stycznia 1963).
3. Klaften Aleksandra, z domu Mielnik (8 maja 1925 – 2 lipca 1978)⁵³.

2.4. Działka mieszana

1. Borowczyński Józef (17 lipca 1914 – 25 lipca 1980).
2. Czortkower Magdalena, z domu Ebel (25 kwietnia 1922 – 31 marca 1979), żona lekarza dr. Emila Czortkowera (1911–1989, pochowany na cmentarzu w Herzliji). Mieszkała w Herzliji. Mąż pochodził z Mielca, studiował na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Jagiellońskiego⁵⁴.
3. Ebel Jadwiga (21 grudnia 1896 – 29 września 1980), matka Magdaleny Czortkower (nr 2)⁵⁵.
4. Frumer Teresa (19 października 1908 – 18 lipca 1980).
5. Grosberg Alicja, z domu Borkowska (21 października 1923 – 11 listopada 2011), urodziła się w Warszawie. W 1951 r. wyszła za mąż za Abrama Grosberga (ur. 1908), magazyniera, w czasie wojny więźnia obozu w Oranienburgu. Mieszkali w Łodzi. Zawodowo nie pracowała. Do Izraela, gdzie mąż miał rodzinę, wyjechała prawdopodobnie w 1958 r.⁵⁶
6. Iwanowska Wanda, z domu Piech (14 lutego 1922 – 3 lipca 1981), córka Zofii Piech (nr 14), zmarła w Cholonie⁵⁷.

⁵² AIPN BU 1538/16233, Akta paszportowe emigracji żydowskiej: Tigner Maria; M.J. Minakowski, *Genealogia potomków Sejmu Wielkiego*, <http://www.sejm-wielki.pl>. Według inskrypcji nagrobnej urodziła się w 1920 r.

⁵³ Nekrolog: „Nowiny Kurier”, 5 VII 1978, s. 2.

⁵⁴ Nekrologi: „Nowiny Kurier”, 2 IV 1979 (s. 1), 8 IV 1980 (s. 1, w rocznicę śmierci); nekrolog męża: ibidem, 23 VI 1989, s. 1; J. Witek, *Encyklopedia miasta Mielca*, t. 1, Mielec 2004, s. 111; M. Kulczykowski, *Żydzi — studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Kraków 2004, s. 525.

⁵⁵ Nekrolog: „Nowiny Kurier”, 3 X 1980, s. 1.

⁵⁶ AIPN Ld 0184/136, Akta paszportowe: Grosberg Abram i Alicja; nekrolog: „Gazeta Wyborcza”, 22 XI 2011.

⁵⁷ Nekrologi: „Nowiny Kurier”, 5 VII 1981 (s. 1), 6 VII 1981 (s. 2), 1 VII 1983 (s. 2, w rocznicę śmierci). Z treści nekrologu można wnioskować, że pochodziła z Krakowa (*Kraków — Holon*).

7. Jagid Katarzyna, z domu Czajkowska (19 stycznia 1909 – 8 stycznia 1985).
8. Kłusek Leszek Waldemar (7 maja 1959 – 17 sierpnia 1996), imigrant zarobkowy, urodził się w Elblągu, syn Tadeusza i Eleonory z domu Pasterz. Ukończył technikum chemiczne. Pracował m.in. jako majster w Zakładzie Budownictwa Komunalnego w Dębicy. Przebywał także na kontrakcie budowlanym w Czechosłowacji⁵⁸.
9. Kotula Antoni Adam (11 sierpnia 1950 – 17 sierpnia 1996), imigrant zarobkowy, urodził się w Cieplicach (woj. podkarpackie), syn Jana i Marii z domu Szewczyk. Z zawodu był kierowcą. Pracował m.in. na zagranicznych kontraktach „Energopolu” i „Budimexu” w ZSRR, Iraku i Libii. Mieszkał w Kuryłówce pod Leżajskiem⁵⁹.
10. Landau Franciszka, z domu Kruk (1912 – 25 września 1986).
11. Ławrów Karolina (23 marca 1899 – 22 listopada 1985), pochodziła ze Lwowa.
12. Martin Ewa, z domu Kotlarz (14 sierpnia 1952 – 2 lipca 2013), urodziła się we Wrocławiu, córka Franciszka i Zofii. Z wykształcenia była ekonomistką, ukończyła Liceum Ekonomiczne we Wrocławiu, a także kurs przewodników. Do Izraela wyjechała w 1996 r., by pomóc finansowo rodzinie. Mieszkała m.in. w Herzliji Pituach i Tel Awiwie. Opiekowała się starszymi osobami; jedną z jej podopiecznych była Lola Tauman, więźniarka obozu Auschwitz-Birkenau. Poza pracą studiowała prywatnie akupunkturę Su-Dżok w Bat Jam, interesowała się chińską medycyną niekonwencjonalną. Biegłe posługiwała się czterema językami. *Była urodzoną optymistką*⁶⁰.
13. Mikuszewska Zofia (20 grudnia 1903 – 29 marca 1988), do Izraela wyjechała w 1968 r.
14. Piech Zofia, z domu Biały (15 maja 1895 – 23 grudnia 1983), matka Wandy Iwanowskiej (nr 6), urodziła się w Sanoku, mieszkała w Cholonie⁶¹.
15. Rolirad Henryk (11 kwietnia 1909 – 4 stycznia 1984), Sprawiedliwy wśród Narodów Świata, przed wojną pracownik Polskiego Biura Podróży „Orbis”. Zob. rozdział „Biografie”.
16. Rolirad Maria, z domu Epstein (2 czerwca 1917 – 11 stycznia 1999), żona Henryka Rolirada (nr 15), uratowana przez niego w czasie Holokaustu. Zob. rozdział „Biografie”.
17. Rotholc Stanisława (7 czerwca 1905 – 15 marca 1987).

⁵⁸ AIPN Kr 40/160118, Akta paszportowe Leszka Kłuska. Według inskrypcji nagrobnej pochodził ze Straszęcina (pow. dębicki).

⁵⁹ AIPN Rz 389/142170, Akta paszportowe Antoniego Kotuli. W inskrypcji nagrobnej zapisano błędnie — Koryłówka.

⁶⁰ Informacje córki Moniki Martin (30 III 2015).

⁶¹ Nekrolog: „Nowiny Kurier”, 29 XII 1983, s. 1.

18. Rozenfarb Alicja Jadwiga, z domu Kozłowska (19 grudnia 1931 – 28 czerwca 2002), z Krakowa, zmarła w Cholonie.
19. Siwak Patryk (8 maja 1995 – 16 sierpnia 1996).
20. Sługa Stanisław (1891 lub 1892 – 10 marca 1937), emigrant zarobkowy, członek Histadrutu, zginął jako ofiara konfliktu arabsko-żydowskiego. Grób niezachowany. Zob. rozdział „Biografie”.
21. Szenfeld Wanda, z domu Kawa (5 maja 1923 – 2 lutego 1986), urodziła się w Jarocinie, córka Józefa i Apolonii z domu Relig. Pracowała jako instruktor w Państwowym Przedsiębiorstwie Hurtu Księgarskiego „Dom Książki” w Warszawie. Mąż Adam (ur. 1918) był naczelnikiem wydziału w Centralnym Urzędzie Geologii w Warszawie. Do Izraela wyjechali ze względów rodzinnych w 1957 r.⁶²
22. Urban Blumenkranz Stanisława (4 kwietnia 1897 – 24 stycznia 1987), na płycie nagrobnej napis: *ratowała Żydów w okresie Zagłady*.
23. Wawrzyniak Jacek (10 lipca 1930 – 27 grudnia 1985), urodził się w Poddębicach pod Łodzią, syn Ignacego i Zofii z domu Nowak. Pracował jako inżynier konstruktor w Zakładach Wytwórczych Wyłączników Niskiego Napięcia w Łodzi. Do Izraela wyjechał w październiku 1958 r. z żoną Zofią, która deklarowała narodowość żydowską. Zamieszkali w Ramat Aviv. Pod koniec 1958 r. starali się o powrót do Polski, ale nie otrzymali zgody władz PRL. Jego brat Kazimierz (1914–1977) był operatorem filmowym oraz wykładowcą na wydziale operatorskim Państwowej Wyższej Szkoły Filmowej, Telewizyjnej i Teatralnej w Łodzi⁶³.

Grobowiec OO. Franciszkanów

Podlewski Jacinthus (Jacek) OFM (17 marca 1904 – 11 stycznia 1973), z ramienia Kustodii Ziemi Świętej pełnił posługę przy kościele św. Piotra w Jafie i pomagał w duszpasterstwie dla izraelskiej Polonii. Zob. rozdział „Biografie”.

2.5. Ściana grzebalna⁶⁴

1. Apel Aniela, z domu Kołacka (5 kwietnia 1913 – 29 września 1990), urodziła się w Łodzi, córka Antoniego i Józefy. Z mężem Władysławem (ur. 1913) pracowała w Spółdzielni Pracy „Kuśnierz” w Łodzi. Do Izraela wyjechała wraz z nim i dziećmi w 1957 r.⁶⁵ [107]

⁶² AIPN BU 1538/5136, Akta paszportowe emigracji żydowskiej: Szenfeld Wanda; ibidem, BU 1547/742, Akta paszportowe Adama i Wandy Szenfeldów.

⁶³ AIPN BU 1368/23574, Akta osobowe cudzoziemca: Wawrzyniak Jacek.

⁶⁴ Oznaczenie w nawiasie kwadratowym wskazuje numer niszy, w której złożono zmarłego. Ponumerowanych nisz jest 180 i w większości kryją szczątki pochowanych mniej więcej do roku 2000. Późniejszych grobów (jest ich kilkadziesiąt) nie numerowano.

⁶⁵ AIPN Ld 0184/1604, Akta paszportowe Władysława i Anieli Apel.

2. Apel Neta Władysława (11 czerwca 1950 – 18 grudnia 1999), córka Władysława i Anieli Apel (nr 1), urodziła się w Łodzi w rodzinie polsko-żydowskiej. Do Izraela emigrowała z rodzicami w 1957 r.⁶⁶ [177]
3. Bok Helena, z domu Grabowska (3 lipca 1930 – 28 maja 2005), urodziła się w Ziemianach (pow. krasnostawski), córka Stanisława i Janiny z Jarzębskich. Z mężem Szmulem (ur. 1907) pracowała w Spółdzielczych Zakładach Fryzjerskich w Szczecinie. Do Izraela wyjechali w maju 1959 r.⁶⁷
4. Bomgart Helena, z domu Łabudzińska (22 sierpnia 1920 – 31 lipca 2000). [20]
5. Bornsztajn Zofia, z domu Kułakowska (17 października 1924 – 28 listopada 1994). [146]
6. Borowska Michalina, z domu Świderska (26 kwietnia 1904 – 20 stycznia 1982), urodziła się w Niestępowie koło Pułtusza, córka Władysława i Pauliny z Ulatowskich. Do Izraela wyjechała w 1979 r. z synem i jego rodziną. Była już wtedy wdową (mąż Stanisław zmarł w 1973). Przed wyjazdem mieszkała w Warszawie⁶⁸. [26]
7. Borowski Stanisław (29 lipca 1937 – 9 grudnia 1984), syn Michaliny Borowskiej (nr 6). Pracował jako kierownik zakładu RTV w Warszawie. Do Izraela wyjechał w 1979 r. z żoną, synem i matką⁶⁹. [46]
8. Burzyńska Maria (17 sierpnia 1902 – 27 marca 1983). [28]
9. Byk Katarzyna (5 maja 1893 – 18 grudnia 1980), urodziła się w Krynkach (pow. starachowicki) w rodzinie chłopskiej, córka Józefa i Marianny ze Ślufarskich. Do Izraela wyjechała w 1960 r. z siostrzenicą. W Tel Awiwie od 1957 r. przebywał mąż siostrzenicy, wyjazd miał na celu połączenie z rodziną. Katarzyna Byk własnej rodziny nie miała (była stanu wolnego), a córkę siostry traktowała jak własną. Przed wyjazdem mieszkała w Łodzi⁷⁰. [9]
10. Chejfec Helena (1905 – 19 czerwca 1988). [42]
11. Cwynar Antoni (6 sierpnia 1945 – 27 października 1995), urodził się w Markowej koło Łańcuta, syn Michała i Wiktorii z domu Błaż. Z zawodu był malarzem betoniarzem, pracował m.in. w Markowej, a potem w Łańcucie, gdzie mieszkał z żoną i dziećmi. Przebywał także na kontrakcie budowlanym w Libii. Do Izraela wyjechał w celach zarobkowych⁷¹. [37]
12. Cygler Marek (4 października 1941 – 5 marca 1981), urodził się w Lublinie, syn Adama i Zofii z Sudzińskich (nr 13). Do Izraela wyjechał z rodzicami

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ AIPN Sz 471/5967, Akta paszportowe Heleny Bok.

⁶⁸ AIPN BU 1005/128513, Akta paszportowe Michaliny Borowskiej.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ AIPN Ld 0181/1223, Akta paszportowe Katarzyny Byk. Według inskrypcji nagrobnej pochodziła z Kunowa.

⁷¹ AIPN Rz 389/185072, Akta paszportowe Antoniego Cwynara.

- we wrześniu 1969 r. Przed wyjazdem pracował jako kierowca w Kopalni Węgla Brunatnego Turów w Turosszowie⁷².
13. Cygler Zofia, z domu Sudzińska (8 listopada 1921 – 5 kwietnia 1996), urodziła się w Dominowie koło Lublina, córka Antoniego i Janiny z Pogorzelskich, żona Adama Cyglera (ur. 1919), krawca. Pracowała jako krawcowa. Do Izraela (gdzie mieszkali bracia męża) wyjechała z małżonkiem i dziećmi we wrześniu 1969 r. Przed wyjazdem mieszkała w Lublinie⁷³. [148]
 14. Donde Wanda (29 czerwca 1926 – 29 kwietnia 1984). [35]
 15. Dudwał Henryk (10 października 1946 – 1 stycznia 1997). [162]
 16. Drzewiecki Zenon (4 stycznia 1912 – 28 maja 1991), urodził się w Sarnach, syn Joachima i Teofili Drzewieckich, ojciec Henryka Drzewieckiego (ur. 1946 w Hanowerze), poety i tłumacza poezji hebrajskiej na język polski. Do Izraela wyjechał z rodziną w 1957 r. Mieszkał w Kiriat Gat (na południe od Tel Awiwu)⁷⁴. [122]
 17. Fajersztajn Stanisława Teresa, z domu Radło (8 marca 1948 – 28 maja 1993), urodziła się w Tarnówce (pow. złotowski), córka Stanisława i Stanisławy z Nowakowskich, ojciec był rolnikiem. Do Izraela emigrowała z mężem, który deklarował narodowość żydowską, po listopadzie 1988 r. Przed wyjazdem pracowała w Spółdzielni Pracy „Uniwersal” w Lubinie jako szwaczka⁷⁵. [133]
 18. Feld Władysława Barbara, z domu Mieszczynska (23 października 1926 – 23 października 1994)⁷⁶. [144]
 19. Fink Stanisława (15 kwietnia 1930 – 13 marca 1991)⁷⁷. [120]
 20. Fisz Gabriela (4 grudnia 1913 – 16 kwietnia 1997). [163]
 21. Franecka Cecylia Józefa, z domu Makota, 1 voto Jędrzejowska (15 września 1914 – 2 kwietnia 1988), urodziła się w Krakowie jako córka Stefana i Józefy z Kazików, ojciec był starszym sekretarzem sądowym w Obertynie pod Stanisławowem, a później w Królewskiej Hucie (ob. Chorzów). Po maturze pracowała dorywczo w biurze adwokackim, a następnie w Sądzie Apelacyjnym w Katowicach (1937–1939). Po wojnie była urzędniczką w Łodzi, m.in. w Okręgowej Komisji Arbitrażowej (jako kierowniczka rachuby) oraz w Spółdzielni Pracy „Osnowa”. Pierwszy mąż, porucznik WP Edward Jędrzejowski (1912–1964), walczył w kampanii wrześniowej, później był

⁷² AIPN BU 1268/20665, Akta osobowe cudzoziemca: Cygler Marek; nekrologi: „Nowiny Kurier”, 8 i 9 III 1981 (s. 1).

⁷³ AIPN BU 1268/20666, Akta osobowe cudzoziemca: Cygler Zofia.

⁷⁴ Henryk Drzewiecki publikował m.in. w „Nowinach Kurierze” i almanachu literackim „Konтуры”. Biogram: „Konтуры”, t. 16, Tel Awiw 2006, s. 156.

⁷⁵ AIPN Wr 502/8092, Akta paszportowe: Fajersztajn Stanisława Teresa.

⁷⁶ Nazwisko rodowe za: SAC, *Defunctorum...* (1994, nr 9), b.p.

⁷⁷ W SAC, *Defunctorum...* (1991, nr 6) zapisana jako Stanisława Wilimowska.

- oficerem Gwardii Ludowej, a po wojnie zastępcą dowódcy 1. Warszawskiej Dywizji Zmechanizowanej im. Tadeusza Kościuszki oraz zastępcą szefa Departamentu Kadr Ministerstwa Obrony Narodowej w stopniu pułkownika. Po raz drugi wyszła za mąż za Antoniego Franeckiego (ur. 1914), kierownika produkcji w Wojewódzkim Zarządzie Przemysłu Materiałów Budowlanych, z którym w 1957 r. wyjechała do Izraela⁷⁸. [41]
22. Gerber Helena Anna, z domu Labuda (22 grudnia 1912 – 24 stycznia 2002), urodziła się w Lund (Dania), córka Michała i Anny z domu Socha. Była żoną Izydora Gerbera (ur. 1914), oficera rezerwy, w latach 1954–1956 prezesa Szczecińskiego Towarzystwa Fotograficznego. Przed wyjazdem z kraju pracowała jako maszynistka w Biurze Projektów Przemysłu Włókien Sztucznych w Szczecinie. Do Izraela emigrowała w 1957 r. z mężem (pochodził z rodziny żydowskiej). Mieszkała w Giwatajim pod Tel Awiwem. Była maszynistką w redakcji „Nowin Kuriera”⁷⁹.
23. Górská Helena, z domu Jóźwiak (3 lutego 1896 – 16 października 1983), urodziła się w Chruścinku (woj. łódzkie) w rodzinie robotniczej, córka Michała i Józefy z Zielińskich. Mieszkała w Warszawie. Zawodowo nie pracowała. Do Izraela wyjechała w 1959 r. do córki i zięcia, którzy emigrowali w marcu 1957 r. Wyjazd motywowała chęcią połączenia się z „najbliższymi osobami i opiekunami”. W 1970 r. starała się o powrót do Polski. Córka, Anna Górecka (ur. 1928), z zawodu montażystka filmowa, współpracowała m.in. z Andrzejem Munkiem i Ludwikiem Perskim⁸⁰. [33]
24. Grauzalc Czesława (1 kwietnia 1909 – 15 października 1990). [109]
25. Herman Jerzy (12 lipca 1932 – 14 lipca 2008), poeta, dziennikarz, redaktor w krakowskiej rozgłośni Polskiego Radia, później redaktor pisma „Po Prostu w Izraelu”. Zob. rozdział „Biografie”.
26. Hirsz Kazimiera (4 marca 1919 – 19 listopada 1984). [57]
27. Holzman Janina, z domu Feliks (24 czerwca 1898 – 4 stycznia 1983), urodziła się w Częstochowie, córka Wawrzyńca i Józefy z Długoszków. Do Izraela wyjechała z mężem Marianem, handlowcem (ur. 1902, deklarował narodowość żydowską), prawdopodobnie w końcu 1949 r. Przed wyjazdem mieszkała w Krakowie⁸¹. [27]

⁷⁸ AIPN Ld 093/220/1, Dokumentacja dotycząca osoby, która wyjechała z Polski: Franecka Cecylia; ibidem, Ld 0181/420, Akta paszportowe Antoniego i Cecylii Franeckich; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 4 IV 1988, s. 1 (błędnie jako Framecka). Biogram E. Jędrzejowskiego: *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, red. F. Tych, Warszawa 1987, s. 721–722.

⁷⁹ AIPN BU 1368/5689, Akta osobowe cudzoziemca: Gerber Helena.

⁸⁰ AIPN BU 1218/22168, Akta osobowe cudzoziemca: Górská Helena; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 18 X 1983, s. 1.

⁸¹ AIPN BU 1538/1638, Akta paszportowe emigracji żydowskiej: Holzman Janina.

28. Imelfart Mariana⁸² (2 sierpnia 1923 – 9 maja 1999), córka Kazimierzy i Władysława z domu Król. [174]
29. Irlík-Leontiew Adam Stefan (11 marca 1924 – 10 lipca 1981), z Warszawy. [17]
30. Itkies Irena (10 listopada 1922 – 24 sierpnia 1990). [108]
31. Janek Zenona (5 września 1957 – 7 września 1994), urodziła się w Warszawie, córka Stanisława i Lucyny z domu Adamiec. Z wykształcenia technik ekonomista. Pracowała w Warszawie, a w latach 1982–1986 w Berlinie, w VEB Kombinat Elektro-Apparate-Werke jako elektromonter⁸³. [140]
32. Joffe Genowefa, z domu Iwaszkiewicz (31 maja 1922 – 25 grudnia 1989), urodziła się w Wilnie, córka Waclawa i Heleny z Pikiewiczów. Do 1957 r. mieszkała w ZSRR, do Polski przyjechała z rodziną w ramach tzw. umowy repatriacyjnej. Zawodowo nie pracowała. Mąż Borys (ur. 1913) był kierownikiem sklepu we Wrocławiu. Do Izraela emigrowała pod koniec 1958 r. z mężem i córką na zaproszenie szwagra. Mieszkała w Tel Awiwie⁸⁴. [101]
33. Jolec Józefa (1910 – 5 września 1988). [68]
34. Kalińska Nina (12 lipca 1925 – 22 stycznia 1990). [104]
35. Kaplan Rena, Stanisława Gertrude Such (23 lutego 1928 – 22 maja 2009).
36. Karger Izabella, z domu Smorąg (12 września 1924 – 27 stycznia 1986), urodziła się w Wygiełdowie (woj. opolskie), córka Stanisława i Antoniny ze Strzelczaków. Pracowała jako maszynistka. Z mężem Salomonem (ur. 1921), z zawodu księgowym, starali się o wyjazd do Izraela w 1949 r., ale nie otrzymali wtedy zgody. Mieszkali we Wrocławiu⁸⁵. [53]
37. Kasierer Krystyna, z domu Sapińska (30 września 1919 – 4 listopada 1996), urodziła się w Warszawie, zmarła w Tel Awiwie. [160]
38. Kasviner Janina (27 grudnia 1906 – 26 marca 1980). [7]
39. Kletz Maria, z domu Czarnecka (7 czerwca 1913 – 6 września 1991), urodziła się w Żychlinie, córka Tomasza i Marii (Marianny) z Szymańskich. Po ukończeniu szkoły handlowej w Żychlinie pracowała m.in. jako kasjerka w firmie „Wedel” w Warszawie oraz w kinie „Stylowy”. Po wojnie była pracownikiem umysłowym w zakładzie bawełnianym w Łodzi, a od 1951 r. w uzdrowisku Połczyn-Zdrój. Od 1958 r. (albo 1959) pracowała w Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Świdwinie, m.in. jako starszy referent ds. pracowniczych w Wydziale Zdrowia i Opieki Społecznej. Mieszkała w Połczynie-Zdroju. Była członkiem PPS, a potem PZPR. Zasiadała w za-

⁸² Imię i nazwisko według zapisu na płycie nagrobnej.

⁸³ AIPN BU 1002/54675, Akta paszportowe Zenony Janek.

⁸⁴ AIPN BU 1368/11609, Akta osobowe cudzoziemca: Joffe Borys i Genowefa.

⁸⁵ AIPN BU 1538/14172, Akta paszportowe emigracji żydowskiej: Karger Izabella; nekrolog męża: „Nowiny Kurier”, 31 VII 1983, s. 2 (w rocznicę zgonu).

- rzędzie powiatowym Ligi Kobiet Polskich. Do Izraela wyjechała w 1964 r. na zaproszenie Ignacego Icchaka Kletza, którego ukrywała w czasie okupacji. Po wyjściu za mąż za Kletza pozostała w Izraelu. W latach sześćdziesiątych mieszkała w Ramat Aviv⁸⁶. [123]
40. Kochen Łucja, z domu Brychey (19 kwietnia 1922 – 25 stycznia 1989). [76]
41. Korblit Bronisław (25 marca 1946 – 18 lipca 1996), syn Bolesława i Reginy Korblitów (nr 42). [159]
42. Korblit Regina, z domu Piotrowska (4 stycznia 1926 – 21 października 2011), żona Bolesława Korblita (1917–1985), oficera pochodzenia żydowskiego, matka Bronisława (nr 41) pochowanego w sąsiedniej niszy⁸⁷. [179]
43. Kronstein Barbara (30 października 1929 – 11 września 1985). [45]
44. Krygier Anna, z domu Feddeck, 1 voto Zaremba (3 marca 1916 – 17 maja 1988), urodziła się w Bydgoszczy, córka Alberta i Łucji z domu Priewe. Z zawodu była fotografem. W 1950 r. wyszła za mąż za Pawła Krygiera (ur. 1908), lekarza dentystę pochodzenia żydowskiego, do 1947 r. pozostającego w służbie wojskowej (później prowadził własny gabinet dentystyczny w Koszalinie). Do Izraela wyjechali w 1957 r. Przed wyjazdem mieszkała w Koszalinie.⁸⁸ [62]
45. Kurzawa Halina (25 lipca 1949 – 10 lutego 1999). [172]
46. Laufer Mirosława, z domu Godlewska (24 marca 1923 – 29 stycznia 2005), urodziła się w Warszawie, córka Edwarda i Zofii ze Świątkiewiczów. Po wojnie wyjechała na Dolny Śląsk, gdzie pracowała jako sekretarka. Od 1947 r. była żoną Henryka Laufera (ur. 1919), zdemobilizowanego oficera pochodzenia żydowskiego, odznaczonego m.in. Krzyżem Walecznych i Medalem za Odrę, Niszę (sic!), Bałtyk. Mieszkali w Jeleniej Górze. Do Izraela emigrowała z mężem i córką w sierpniu 1957 r. W 1963 r. powróciła do Polski z powodów rodzinnych, ale po dwóch latach ponownie wyjechała do Izraela⁸⁹. [58]
47. Maciejewski Febronia (6 grudnia 1920 – 16 marca 1980)⁹⁰. [6]
48. Marcus Anna (9 września 1905 – 4 marca 1981). [11]
49. Markowicz Halina Janina, z domu Zając (28 lipca 1929 – 3 stycznia 1990), urodziła się w Warszawie, córka Stanisława i Janiny Zająców. Mąż Kuszczel Kazimierz Markowicz (1926–1969) był działaczem kulturalnym społeczno-

⁸⁶ AIPN BU 1268/26453, t. 1 i 2, Akta osobowe cudzoziemca: Czarnecka Maria; AIPN BU 01262/210/Jacket, Materiały dotyczące Marii Czarneckiej.

⁸⁷ Inf. ks. Grzegorza Pawłowskiego (17 II 2014).

⁸⁸ AIPN BU 1268/26459, Akta osobowe cudzoziemca: Anna Krygier.

⁸⁹ AIPN BU 1368/2143, Akta osobowe cudzoziemca: Laufer Mirosława Anna.

⁹⁰ Nekrolog: „Nowiny Kurier”, 18 III 1980, s. 2 (jako Maciejewska).

- ści żydowskiej w Dzierżoniowie. Do Izraela wyjechała z mężem i dziećmi w 1968 r.⁹¹ [102]
50. Markowicz Janina (16 maja 1925 – 1 grudnia 1989). [63]
51. Meier Magdalena (13 lutego 1917 – 30 stycznia 2000). [80]
52. Menkes Ewa (21 grudnia 1926 – 23 stycznia 1988), ze Lwowa. [39]
53. Mincer Zofia, z domu Ciha (1 czerwca 1921 – 18 grudnia 1986). [43]
54. Nojhajt Stefania, z domu Wierzbicka (23 czerwca 1917 – 22 października 1994), urodziła się w Wągrowcu, córka Ignacego i Pelagii z Jankowskich. Pochodziła z rodziny robotniczej. Do Izraela wyjechała po 1956 r. z mężem Henrykiem, który deklarował narodowość żydowską. W późniejszych latach starali się o powrót do Polski⁹². [143]
55. Oleszczuk Stanisław (11 lutego 1913 – 6 listopada 1989), urodził się w Przegalinach Małych (woj. lubelskie), syn Aleksandra i Marianny z domu Mi-truczuk. Z zawodu był stolarzem, mieszkał w Wólce Łóżeckiej na Podlasiu. Żona Bronisława (ur. 1915) pochodziła z rodziny żydowskiej. Wraz z nią w czerwcu 1968 r. wyjechał do Izraela. Pracował tam jako stolarz w zakładach budowlanych, mieszkał w Cholonie. W 1973 r. starał się z małżonką o powrót do Polski, motywując swoją decyzję tęsknotą za krajem, ale nie otrzymał zgody władz PRL⁹³. [78]
56. Pawłowska Helena (1916 – 19 czerwca 1988). [71]
57. Rabinowicz Daniela, z domu Krakowiak (26 września 1926 – 6 czerwca 1989), urodziła się w Łodzi, córka Karola i Władysławy z Kaźmierowskich. W czasie wojny wywieziona na roboty do Niemiec. Od 1958 r. pracowała jako ekonomista w Zakładach Przemysłu Dziewiarskiego w Łodzi. Była żoną Izraela Rabinowicza (ur. 1920), zastępcy dyrektora ds. produkcji w Zjednoczeniu Przemysłu Dziewiarskiego i Pończoszniczego w Łodzi. Po marcu 1968 r. Rabinowicz został pozbawiony stanowiska. Do Izraela wyjechała z mężem jesienią 1968 r. Mieszkała w Bat Jam⁹⁴. [77]
58. Reismann Maria Helena (12 lutego 1917 – 12 grudnia 1994). [147]
59. Rubinowicz Zofia, z domu Zawadzka, 1 voto Mossakowska (23 kwietnia 1925 – 28 czerwca 1992), urodziła się w Warszawie, córka Andrzeja i Marii z Łukasiaków. Po powstaniu warszawskim wywieziona do Hamburga. Po powrocie do kraju pracowała m.in. jako urzędniczka (referent) w fabryce mydła w Wałbrzychu, a później w Zarządzie Przemysłu Galanterii Metalo-

⁹¹ Sylwetka w: MyHeritage, www.myheritage.pl/names/halina_zajac.

⁹² AIPN Po 06/219, Kartoteka Zagadnieniowa b. WUSW w Poznaniu.

⁹³ AIPN BU 1268/16877, Akta osobowe cudzoziemca: Oleszczuk Stanisław.

⁹⁴ AIPN BU 1268/15375, Akta osobowe cudzoziemca: Rabinowicz Daniela; AIPN Ld 093/482/12, Dokumentacja dotycząca osoby, która wyjechała z Polski: Rabinowicz Daniela; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 7 VI 1989, s. 1 (błędnie jako Rubinowicz).

- wej w Łodzi. Potem zajmowała się pracą chałupniczą dla Cepelii. Do Izraela emigrowała w 1957 r. z mężem (Nachman Rubinowicz, urzędnik) i córką. W 1959 r. powróciła do Polski, a w roku następnym ponownie wyjechała do Izraela. W 1962 r. bez powodzenia starała się z mężem o powrót do kraju. Mieszkała wtedy w Bat Jam⁹⁵. Nachman Rubinowicz (1905–1991) w czasie wojny ukrywał się w Bodzentynie u rodziny Zygadlewiczów. Dzięki jego staraniom w 1983 r. Yad Vashem przyznał im medal Sprawiedliwy wśród Narodów Świata⁹⁶. [126]
60. Rusiecka Longina, z domu Włodarczak (30 stycznia 1932 – 16 czerwca 1987), urodziła się w Poznaniu, córka Franciszka i Franciszki z Dworaków, ojciec był mistrzem piekarskim. Pracowała jako gospodyni domowa. Do Izraela wyjechała w styczniu 1957 r. z mężem (pochodził z rodziny żydowskiej). Przed wyjazdem mieszkała w Bydgoszczy⁹⁷. [47]
61. Rybicka Elżbieta (20 lutego 1942 – 1 grudnia 1992). [129]
62. Sadowska Bronisława (4 października 1904 – 19 grudnia 1988), żona Romana Sadowskiego (nr 63). [34]
63. Sadowski Roman (3 czerwca 1907 – 19 kwietnia 1981). [14]
64. Sadowski Zdzisław (29 listopada 1937 – 19 października 1991), syn Romana i Bronisławy Sadowskich (nr 63 i 62)⁹⁸. [74]
65. Sapińska Janina Magdalena, z domu Kopka (27 maja 1896 – 1 sierpnia 1980), urodziła się w Warszawie, do Izraela wyjechała w 1951 r.⁹⁹ [8]
66. Smeczehowska Kamilia (sic!) (10 listopada 1945 – 22 lipca 1991). [115]
67. Szmelcman Helena (22 września 1914 – 26 czerwca 1994). [138]
68. Tatarka Alfreda (24 czerwca 1922 – 22 marca 2009).
69. Urbaniak-Neustein Elżbieta Paulina (19 grudnia 1919 – 25 sierpnia 1995). [154]
70. Wardak Leokadia, 1 voto Miller, 2 voto Magnes (18 czerwca 1922 – 5 września 1979), córka Józefa i Antoniny z Arkuszewskich, żona Władysława Jana Millera (zob. polska działka, nr 41). Pracowała jako kelnerka. Mieszkała w Pustelniku k. Warszawy (ob. część Marek). Do Izraela wyjechała w 1968 r. z córką i drugim mężem (Józef Magnes, z zawodu tapicer). Na początku lat siedemdziesiątych mieszkała w Herzliji¹⁰⁰. [4]
-
- ⁹⁵ AIPN BU 728/90620, Akta paszportowe Zofii Janiny Rubinowicz; AIPN Ld 0184/1070, Akta paszportowe Nachmana Rubinowicza.
- ⁹⁶ *Księga Sprawiedliwych*, vol. 2, s. 705–706 (jako Sygadlewicz); J. Janicki, B. Wiernik, *Reszta nie jest milczeniem*, Warszawa 1960, s. 55–58.
- ⁹⁷ AIPN By 191/77, t. 3, Akta w sprawie o wydanie dowodu tożsamości: Rusiecka Longina.
- ⁹⁸ Informacje ks. inf. Grzegorza Pawłowskiego (7 IX 2015).
- ⁹⁹ AIPN BU 1218/20004, Akta osobowe cudzoziemca: Sapińska Janina; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 6 VIII 1980, s. 2.
- ¹⁰⁰ AIPN BU 1268/24940, Akta osobowe cudzoziemca: Magnes Leokadia.

71. Wartska Marianna, z domu Lausz (21 kwietnia 1925 – 29 grudnia 1999), urodziła się w Kaliszu w rodzinie polsko-niemieckiej, córka Wilhelma i Anny z domu Rubas. Do Izraela wyjechała w 1958 r. z mężem (pochodzenia żydowskiego). W latach sześćdziesiątych przez jakiś czas mieszkali w RFN, gdzie Wartska była członkiem Związku Polaków „Zgoda”. Potem wrócili do Izraela¹⁰¹. [121]
72. Wasilewski Piotr (30 września 1916 – 10 czerwca 1984). [36]
73. Wygodzki Ryszard (22 lutego 1915 – 21 sierpnia 1992), z rodziny pochodzenia żydowskiego, żona była Polką. [125]
74. Zamachowska Fania¹⁰² (19 października 1925 – 2 czerwca 1986). [40]
75. Zielińska Alicja Zofia (6 marca 1929 – 15 września 1988), urodziła się w Izbicy Kujawskiej, córka Ignacego i Zofii z Kujawskich. W czasie wojny wywieziona na roboty do Niemiec. Od 1949 r. pracowała w Zakładach Przemysłu Dziewiarskiego w Łodzi jako szwaczka. Była żoną Henryka Hechtkopfa (1910–2004), malarza i filmowca, autora obrazów o tematyce żydowskiej. Hechtkopf pracował przy *Zakazanych piosenkach* Leonarda Buczkowskiego (1946, jako asystent reżysera), a w 1955 r. razem z Janem Batorym reżyserował *Podhale w ogniu*. W 1957 r. wyjechał z żoną do Izraela, gdzie mieszkał w Bat Jam. Zdobył tam uznanie jako artysta malarz (miał wiele wystaw) i ilustrator książek¹⁰³. [69]
76. Zigman Maria (15 lipca 1918 – 1 stycznia 1998). [166]

W tej części cmentarza w 1985 r. pochowano także Romana Dombrowskiego. Jego doczesne szczątki złożono w niszy 59, ale później przeniesiono na inny cmentarz i pogrzebano obok żony. Roman Dombrowski (pierwotnie Romuald Dąbrowski, 8 stycznia 1914 – 8 października 1985) urodził się na Polesiu, w rejonie Stolina, na terenie dzisiejszej Białorusi. Pochodził z rodziny ziemiańskiej, był synem Tomasza Adama Dąbrowskiego (1885–1944) i Kazimierzy Marii z Ty-szeckich. Przed wojną mieszkał we Lwowie. W 1940 r. był deportowany w głąb ZSRR. Po uwolnieniu wstąpił do wojska polskiego gen. Andersa, z którym znalazł się w Palestynie. Pozostał w Izraelu, gdzie założył nową rodzinę¹⁰⁴.

¹⁰¹ AIPN BU 1268/15272, Akta osobowe cudzoziemca: Wartska Marianna.

¹⁰² Imię i nazwisko według zapisu na płycie nagrobnej.

¹⁰³ AIPN BU 1368/21861, Akta osobowe cudzoziemca: Zielińska-Hechtkopf Alicja; AIPN Ld 093/345/13, Dokumentacja dotycząca osoby, która wyjechała z Polski: Zielińska-Hechtkopf Alicja; *Henryk Hechtkopf Art*, <http://www.hechtkopf-art.com/home.aspx>.

¹⁰⁴ SAC, *Defunctorum...* (1985, nr 12); N. Larsen, *The Dabrowski Family*, <http://www.angel-fire.com/mi4/polcrt/Dabrowski4.html>; nekrologi: „Nowiny Kurier”, 10 X 1985 (s. 1), 13 X 1988 (s. 2, w rocznicę śmierci); inf. ks. Grzegorza Pawłowskiego.

* * *

Niewykluczone, że wykaz Polaków pochowanych w ścianie grzebalnej może nieznacznie różnić się od tego, który tu zamieściłem. Na większości płyt nagrobnych poza imieniem i nazwiskiem oraz datami życia brak innych informacji, co nie pozwala na jednoznaczne określenie narodowości. Również zapisy w parafialnym rejestrze zgonów, szczególnie te z lat późniejszych, sporadycznie uwzględniały miejsce urodzenia, a w przypadku kobiet nazwisko panieńskie.

2.6. Osoby, których miejsc pochówku nie udało się zlokalizować

Według zapisów w „Liber defunctorum” parafii w Jafie na cmentarzu *Terrae Sanctae* pochowano dalszych kilkanaście osób polskiej narodowości lub pochodzących z Polski. Ich grobów nie udało się jednak odnaleźć ani wskazać ich pierwotnej lokalizacji. Niektóre mogiły zapewne zatarł czas, a innych być może należy szukać wśród zapomnianych nagrobków z nieczytelnymi już inskrypcjami. Mogło się i tak zdarzyć, że doczesne szczątki zmarłego zostały później przeniesione na inny cmentarz.

1. Gruber Helena (zm. 4 października 1949 w wieku 25 lat), zmarła w tragicznych okolicznościach (*inter flammas perit*)¹⁰⁵. Jak donosiła „The Palestine Post”, zginęła w pożarze domu, w wyniku podpalenia (jej mąż, Jakow Gruber, odniósł poważne oparzenia). *Według policji użyto benzyny, a drzwi zostały zablokowane od zewnątrz, zamykając w pułapce dwie ofiary. Ponieważ okna były zakratowane, nie mogły one wydostać się z domu*¹⁰⁶. Jako podejrzanych policja zatrzymała trzech Arabów. Według notatki w „Liber defunctorum” parafii w Jafie Gruber została pochowana prawdopodobnie w polskiej kwaterze lub w jej pobliżu (*apud Polonos*).
2. Halpern Weronika, z domu Sosnowska (20 lipca 1895 – 24 stycznia 1970), urodziła się w Białymstoku¹⁰⁷.
3. Jumak Albin (zm. 7 kwietnia 1955 w wieku 48 lat)¹⁰⁸.
4. Leghtyngier-Szymańska Stefania (4 czerwca 1904 – 19 października 1966), urodziła się w Tomaszowie Mazowieckim¹⁰⁹.
5. Nysenholt Zofia, z domu Tobiasz (30 czerwca 1922 – 19 kwietnia 1985), urodziła się w Warszawie w rodzinie robotniczej, córka Józefa i Franciszki z domu Sławek. W czasie okupacji więziona na zamku w Lublinie. Po wojnie zajmowała się krawiectwem. Od 1950 r. mieszkała we Wrocławiu, gdzie mąż Iser (ur. 1907) pracował w Domu Mody „Elegancja”. Do Izraela wyjechała

¹⁰⁵ SAC, *Defunctorum...*, s. 110 (nr 9, jako Gruber Helena Jonka).

¹⁰⁶ Cyt. za: *Three charged with murder and arson*, „The Palestine Post”, 5 X 1949, s. 3.

¹⁰⁷ SAC, *Defunctorum...*, s. 153 (nr 1).

¹⁰⁸ Ibidem, s. 119 (nr 4, z dopiskiem „Polonus”).

¹⁰⁹ Ibidem, s. 146 (nr 7).

- z mężem w 1957 r. Starali się o powrót do Polski. Mieszkali w Lod, a potem w Petach Tikwie¹¹⁰.
6. Pietraszewski Zbigniew (29 września 1954 – 20 czerwca 1996), urodził się w Tarnowie¹¹¹.
 7. Rotapel Sofia, z domu Harabin (6 lipca 1916 – 27 stycznia 1962), urodziła się w Niemczech, córka Jana i Antoniny z domu Wojteczek¹¹².
 8. Sajda Marianna (26 grudnia 1893 – 1 października 1957), urodziła się w Sierakowie pod Częstochową, córka Kazimierza i Franciszki Sitek, zmarła w Aszkelonie¹¹³.
 9. Szmalcbachi (Szmalcbach?) Katarzyna (4 lutego 1909 – 26 lutego 1972), urodziła się we Lwowie¹¹⁴.
 10. Urkliński (zm. 9 września 1957 w szpitalu w Jafie, żył 7 dni). Ojciec, Adam Urkliński (ur. 1928 w Wilnie), pochodził z rodziny żydowskiej, pracował jako kierownik sklepu. Matka, Krystyna z Uryckich (ur. 1939 w Łodzi), była Polką wyznania katolickiego. Urklińscy przyjechali do Izraela z Polski w marcu 1957 r. W Polsce mieszkali w Bielawie i Łodzi, a w Izraelu w Bat Jam¹¹⁵.
 11. Wilimowski Stefan (Kalman Fink, 26 grudnia 1923 – 3 listopada 1986), urodził się w Polsce, być może mąż Stanisławy Wilimowskiej-Fink (zob. nr 19, ściana)¹¹⁶.
 12. Żarłok Bogdan Tadeusz (zm. 19 lutego 1996), pochowany 2 kwietnia¹¹⁷.
 13. Żukowicz Franciszka (22 lutego 1879 – 13 stycznia 1960), urodziła się w Cieszanowie, córka Jana i Rozalii z Kowalów (Howalów?). Przez trzydzieści lat pracowała u rodziny lekarza dr. Szymona Papiera w Warszawie.

¹¹⁰ Ibidem (1985, nr 6), b.p.; AIPN BU 1218/27, 28, Akta osobowe Isera i Zofii Nysenholców; nekrolog: „Nowiny Kurier”, 30 IV 1985, s. 2.

¹¹¹ SAC, *Defunctorum...* (1996, nr 6). W zbiorach krakowskiego oddziału IPN znajduje się książeczka paszportowa osoby o tym samym imieniu, nazwisku i dacie urodzenia. Nie udało się jednak ustalić, czy chodzi o tę samą osobę. Właściciel książeczki był prawdopodobnie pracownikiem Przedsiębiorstwa Budowy Elektrowni i Przemysłu „Energoprzem” w Krakowie. AIPN Kr 224/2135.

¹¹² SAC, *Defunctorum...*, s. 133 (nr 1).

¹¹³ Ibidem, s. 124 (nr 7).

¹¹⁴ Ibidem, s. 159 (nr 4, z dopiskiem „ex-Polonia”).

¹¹⁵ Według zapisu w SAC, *Defunctorum...* (s. 124, nr 6) dziecko zmarło 9 września i zostało pochowane następnego dnia. Natomiast w piśmie Urklińskiego do Konsulatu PRL w Tel Awiwie czytamy, że dziecko urodziło się 27 sierpnia, a zmarło 3 września 1957 r. AIPN Ld 0181/392, Akta paszportowe Adama Urklińskiego (s. 40, 44).

¹¹⁶ SAC, *Defunctorum...*, 1986, nr 12, b.p.

¹¹⁷ Ibidem (1996, nr 1), b.p.

Ponieważ nie miała własnej rodziny, wyjechała wraz z bliskimi jej chlebo-dawcami do Izraela, prawdopodobnie w 1957 r.¹¹⁸

2.7. Portret zbiorowy

Z przywołanych notek biograficznych rysuje się bardzo różnorodny obraz ludzi, z ich indywidualnymi losami i życiowymi doświadczeniami. Łączy ich miejsce spoczynku. Niewielu miało szansę zaistnieć w historii, ale jako pewna zbiorowość tworzyli historię polskich losów za granicą. Choć każda biografia była inna, warto pokusić się o próbę nakreślenia portretu zbiorowego. Ponieważ środowisko uchodźców czasu wojny już charakteryzowaliśmy, próbę taką podejmiemy w odniesieniu do Polaków, którzy związali swe życie z Państwem Izrael, a po zakończeniu ziemskiej wędrówki zostali pochowani w Jafie.

1) W Jafie poza kwaterą uchodźców wojennych spoczęło stu siedemdziesięciu kilku Polaków i osób związanych z Polską. Wywodzili się oni z różnych środowisk społecznych. Kilka osób wśród swoich antenatów miało rodziny szlacheckie i ziemiańskie. Tylko niektórzy ukończyli studia, ale wielu legitymowało się wykształceniem zawodowym. Byli wśród nich urzędnicy, ekonomiści, robotnicy, pracownicy służby zdrowia, oficer wojskowy, spikerka telewizyjna, inżynier, kierowniczka sklepu, stolarz, krawcowa, pomoc domowa i in. Trafiały się także osoby bez zawodu, w zdecydowanej większości kobiety, spełniające się w roli gospodyni domowej. Co najmniej jedna Polka pochowana w Jafie była niepiśmienna. Większość Polaków pogrzebanych na jafskim cmentarzu przed wyjazdem z kraju nie angażowała się politycznie i według danych, do których udało się dotrzeć, nieliczni byli członkami PZPR. Z drugiej strony znajdujemy wśród nich wpływową postać komunistycznego establishmentu w pierwszych latach po wojnie.

2) Przed wyjazdem z kraju w większości mieszkali w dużych ośrodkach miejskich (Warszawa, Łódź, Kraków, Wrocław, Szczecin, Bydgoszcz, Lublin, aglomeracja śląska i in.). Adres zamieszkania w Polsce udało się ustalić w odniesieniu do 82 osób, tj. 45% badanych, co można uznać za wielkość reprezentatywną. Spośród tej grupy ze wspomnianych ośrodków pochodziło 65 emigrantów, najwięcej z Warszawy (22) i Łodzi (18). Charakterystyczne, że mieszkańcy wsi trafiali się sporadycznie (dwie osoby). Prawdopodobnie tę można wytłumaczyć tym, że większość społeczności żydowskiej w Polsce (dotyczyło to także małżeństw polsko-żydowskich) koncentrowała się w dużych miastach.

3) Zdecydowana większość przybyła do Izraela w ramach tzw. aliji gomułkowskiej i po marcu 1968 r., razem ze swoimi bliskimi pochodzenia żydowskiego. Sporadycznie wyjeżdżały w tamtych latach pojedyncze osoby, zazwyczaj wiązało się to z łączeniem rodzin. Spośród 76 emigrantów, których czas przyjaz-

¹¹⁸ AIPN BU 1547/525, Akta paszportowe; SAC, *Defunctorum...*, s. 128 (nr 1, z dopiskiem „ex-Polonia”, zapisana jako Zukovitz).

du udało się ustalić, w latach 1957–1961 wyjechało do Izraela 42 Polaków, a w 1968 i 1969 r. — 15¹¹⁹. Co najmniej 6 przybyło w poszukiwaniu pracy, jako emigranci zarobkowi, w późniejszych dekadach, po przywróceniu stosunków polsko-izraelskich w 1986 r. Wśród pochowanych w Jafie były również osoby wywodzące się ze środowiska uchodźców wojennych, które pozostały po utworzeniu w 1948 r. Państwa Żydowskiego.

4) Powody, dla których osiedlali się w Izraelu, można podzielić na trzy rodzaje — rodzinne (ze względu na małżonka lub członków rodziny pochodzenia żydowskiego), ekonomiczne (emigracja zarobkowa) i emocjonalne (np. opiekunowie sierot żydowskich w latach Zagłady). Najwięcej osób przyjechało z powodów rodzinnych. W rodzinach mieszanych najczęściej polskiej narodowości była żona, dlatego wśród pochowanych w Jafie większość stanowią kobiety. I to większość zdecydowaną — 76% (tj. 135 osób). Zdarzało się, że w ślad za dziećmi emigrował (razem z nimi albo później) również starszy wiekiem i samotny już rodzic, zazwyczaj matka, która pragnęła ostatnie lata spędzić u boku najbliższych. Zanotowano także odmowę powrotu do PRL z czasowego pobytu w Izraelu. Jedna osoba zdecydowała się pozostać tam, ponieważ zawarła związek małżeński z obywatelem izraelskim. Większość osób z tej grupy (chodzi o pochowanych w Jafie) w chwili przyjazdu do Izraela była w tzw. pełni sił (dla porównania — najstarsza liczyła 85 lat).

5) Żydowskie małżonkowie Polaków w większości pochodzili z rodzin zasymilowanych, co podkreślały ich polskobrzmiące imiona i nazwiska. Przeważająca część przeżyła Holokaust, ukrywając się przed Niemcami. Niektórzy lata wojny spędzili w ZSRR, gdzie znaleźli się po wrześniu 1939 r. Wywodzili się z różnych środowisk. Obok osób o wyższej pozycji społecznej (lekarze, inżynierowie, reżyser filmowy, kierownik katedry na uczelni, dyrektor Zjednoczenia, naczelnik wydziału, dyrektor fabryki, oficerowie rezerwy, urzędnicy) znajdujemy również rzemieślników, kupców, robotników. Odsetek osób na stanowiskach był jednak zauważalnie wyższy niż w przypadku emigrujących do Izraela Polaków (mowa o pochowanych w Jafie). Stało się tak, ponieważ wśród wyjeżdżających z Polski małżeństw mieszanych częściej zdarzało się, że polskiej narodowości była żona, która zajmowała się domowym ogniskiem.

6) Wśród pochowanych na cmentarzu katolickim w Jafie były także osoby pochodzenia żydowskiego, które przyjęły chrzest i deklarowały więź zarówno z żydowską, jak i polską tożsamością, co podkreślała inskrypcja nagrobna w języku polskim.

7) Większość mieszkała w Tel Awiwie i jego aglomeracji (Bat Jam, Cholon, Giwatajim, Herzlija, Jafa, Petach Tikwa, Ra'anana, Ramat Gan, Ramat ha'Szaron, Rechowot). Kilkoro pochodziło z nieco bardziej oddalonego Aszkelonu. Z in-

¹¹⁹ Dla porównania, w latach 1949–1951 spośród omawianej grupy emigrowały do Izraela cztery osoby (Polki), a w latach siedemdziesiątych — dwie (matka i syn).

nych części Izraela już tylko pojedyncze osoby, ponieważ tamtejsi Polacy byli chowani zazwyczaj na miejscowych cmentarzach chrześcijańskich (np. w Jerozolimie, Hajfie).

8) Niektórzy mieli problemy z przystosowaniem się do życia w Izraelu i po pewnym czasie starali się o powrót do Polski (w większości bezskutecznie), indywidualnie lub z rodziną. Spośród 65 osób, których dokumentacja paszportowa zachowała się w zbiorach archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, próbę taką podjęło dwanaście. Powody, jakie wskazywali ci ludzie, były rozmaite — nieporozumienia rodzinne (w tym rozpad małżeństwa), trudności z adaptacją w innym kulturowo środowisku, problemy bytowe, tęsknota za krajem. Kilka Polek-chrześcijańek przybyłych z aliją gomułkowską uzyskało indywidualną zgodę na powrót, niektóre nawet przyjechały do Polski, jednak niebawem ponownie wyjechały do Izraela, żeby odbudować więzy rodzinne. Byli i tacy, którzy decydowali się na dalszą emigrację, do innych krajów, ale po jakimś czasie powracali do Izraela. Izraelscy Polacy zazwyczaj spotykali się z dużą rezerwą ze strony władz PRL. Wielu z nich po zerwaniu przez Polskę stosunków dyplomatycznych z Izraelem (1967) znalazło się na indeksie osób niepożądanych w PRL. Trudno oprzeć się wrażeniu, że do wpisania do indeksu wystarczała sama emigracja do Izraela, a nie rzeczywista działalność czy poglądy polityczne. Niekiedy wpisu tego dokonywano bezrefleksyjnie. Jak bowiem inaczej wytłumaczyć fakt wciągnięcia na listę w 1974 r. nieżyjącej już od dwunastu lat Marii Kunigis (zob. polska działka, nr 31)?

9) Różnie ułożyły się losy Polaków osiadłych w Izraelu. Większość poświęciła się życiu rodzinnemu, inni wyszli poza własne środowisko. Wśród pochowanych w Jafie znajdujemy izraelskiego działacza politycznego, planistę w ministerstwie rolnictwa, nauczycielkę matematyki w gimnazjum, poetę tworzącego w języku polskim oraz duchownego, który wspomagał pracę duszpasterską dla izraelskiej Polonii. Cztery osoby już po ich osiedleniu w Izraelu uhonorowano medalem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata (w tym jedną pośmiertnie).

10) Jak można wnosić z dokumentów przechowywanych w zbiorach IPN, kilku Polaków (spośród omawianej grupy) pozostawało na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych w zainteresowaniu wywiadu PRL (Wydział II Departamentu I MSW)¹²⁰. Potencjalnych kandydatów do współpracy szukano wśród osób, które mieszkały w Izraelu od niedawna i utrzymywały szersze kontakty towarzyskie lub zawodowe. Próby te, jak się wydaje, nie przyniosły rezultatu. Polacy potrzebowali lat, żeby się zaaklimatyzować w zupełnie nowej dla nich izraelskiej rzeczywistości. Poza pojedynczymi przypadkami nie zajmowali również stanowisk znaczących z punktu widzenia służb.

¹²⁰ IPN BU 01237/394/J; ibidem, 01262/207/J; ibidem, 01262/210/J.

UWAGI KOŃCOWE

Cmentarz katolicki w Jafie nie jest jedyną nekropolią w Ziemi Świętej, na której zostali pochowani Polacy. Nie jest także nekropolią z największą liczbą polskich grobów w Izraelu. Miejsce to jednak bardziej niż inne pokazuje złożony obraz polskich losów w tej części świata. Więcej Polaków spoczywa na cmentarzu Brytyjskiej Wspólnoty Narodów w Ramli, ale pochowano tam wyłącznie żołnierzy zmarłych w latach 1940–1947. Z kolei większa i bardziej okazała polska kwateryna na franciszkańskim cmentarzu w Jerozolimie na górze Syjon kryje doczesne szczątki głównie polskich uchodźców wojennych (wojskowych i cywilów) z okresu 1941–1948. Grobów z lat późniejszych jest tylko około dwudziestu, w różnych częściach nekropolii.

Jeśli możemy mówić o szczególnej roli Jafy jako świadka polskiej historii, to z kilku powodów. Pochówki Polaków odbywają się na tamtejszym cmentarzu nieprzerwanie od 1937 r. W ciągu prawie osiemdziesięciu lat pochowano na nim ponad 240 osób wywodzących się z Polski. Chociaż cmentarz ma charakter wielonarodowościowy, to najwięcej jest na nim grobów polskich i arabskich. Mogiły polskie znajdują się na osobnej działce, która zajmuje prawie jedną czwartą cmentarza, ale znaleźć je można także w innych jego częściach. Bardzo wielu Polaków, ponad siedemdziesiąt osób, pochowano w ścianie grzebalnej.

Na cmentarzu spoczywają polscy uchodźcy wojenni i dawni więźniowie sowieckich łagrów, przedstawiciele izraelskiej Polonii i emigranci zarobkowi, duchowni odbywający posługę w Ziemi Chrystusa oraz Sprawiedliwi wśród Narodów Świata. Swoją grób mają ludzie różnych środowisk — żołnierze armii gen. Władysława Andersa, urzędnicy państwowi, działacze komunistyczni, nauczyciele, przedwojenny parlamentarzysta, małżonka ostatniego premiera II RP, poeta, a nawet domniemany współpracownik amerykańskiego wywiadu. Znaleźli się tutaj, na obczyźnie, w rozmaitych okolicznościach. Jednych zmusił do tego wybuch drugiej wojny światowej, inni przybyli już po jej zakończeniu ze współmałżonkami narodowości żydowskiej. Przybywali indywidualnie i w zorganizowanych akcjach (np. ewakuacja podjęta przez rząd gen. Władysława Sikorskiego w 1940 i 1941 r.), dobrowolnie i pod presją wydarzeń politycznych. Przyjeżdżali w różnych okolicznościach, często dramatycznych. Niektórzy przyszli na świat już na miejscu, w Tel Awiwie, i tutaj pożegnali ich najbliżsi.

Jafa kryje prochy zarówno ludzi godnych pamięci ze względu na jakieś wyjątkowe osiągnięcia, jak i zmarłych pozostałych jedynie we wspomnieniach rodziny. I chociaż tych drugich jest bez porównania więcej, to wizyta na cmentarzu może być lekcją pogładową naszej historii.

Połowę polskiej parceli zajmuje kwatery uchodźców wojennych, w 2007 r. gruntownie odnowiona. Na płytach nagrobnych, obok nazwisk i lat życia, odnajdujemy nazwy polskich wsi i miast, informacje o zawodzie zmarłego i pełnionych funkcjach. Dowiadujemy się, że wśród pochowanych są kawalerowie Orderu *Virtuti Militari* i weterani walk o niepodległość. Czytając inskrypcje nagrobne, uświadamiamy sobie, że spora część uchodźców przyszła na świat na Kresach, zajętych po wrześniu 1939 r. przez ZSRR, a wiele osób zmarło w dzieciństwie lub w młodym wieku. To w większości dawni zesłańcy, którzy stracili zdrowie w sowieckich łagrach.

Upływ czasu zatarł część inskrypcji i na siedmiu grobach napis informuje o pochowaniu N.N. Żmudne archiwalne kwerendy pozwoliły jednak na ustalenie imion i nazwisk uchodźców pochowanych w bezimiennych dziś mogiłach. Miejsca pochówku co najmniej czterech osób niestety nie zachowały się do dnia dzisiejszego.

Przez długie lata czas nie oszczędzał polskiej kwatery. W 1998 r. już większość nagrobków była poważnie uszkodzona. Renowacja, w której uczestniczyli Wydział Konsularny Ambasady RP w Tel Awiwie oraz Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa z Warszawy, nie tylko ocaliła to miejsce przed całkowitym zapomnieniem, ale przede wszystkim uszanowała pamięć pochowanych tam Polaków. W sumie na terenie kwatery wojennej znajduje się dziś 59 grobów z lat 1941–1947 oraz odsłonięty w 2007 r. pamiątkowy obelisk.

Większość polskich grobów w Jafie pochodzi z okresu już po utworzeniu Izraela w 1948 r. Przyglądając się nagrobkom oraz epitafiom, można poczynić następujące spostrzeżenia: (1) brzmienie większości nazwisk wskazuje na rodzinne powiązania z Izraelczykami pochodzenia żydowskiego, (2) wśród pochowanych przeważają kobiety, (3) wygląd szeregu nagrobków oraz charakter inskrypcji sugeruje powiązania zarówno z polską (katolicką), jak i żydowską tradycją sepulkralną, (4) kilka napisów nagrobnych podkreśla zasługi zmarłego w ratowaniu Żydów w okresie Holokaustu, (5) najwięcej polskich pochówków miało miejsce w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w., (6) część mogił popadła w zapomnienie i nie ma już swoich opiekunów.

Spostrzeżenia te potwierdzają, że większość telawiwskiej Polonii stanowiły osoby z rodzin mieszanych, które przybyły do Izraela razem z żydowskimi współmałżonkami lub krewnymi. Najwięcej takich osób osiedliło się w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XX w. (w ramach tzw. aliji gomułkowskiej) oraz po marcu 1968 r. Ich biografie ilustrują z jednej strony złożone doświadczenia polsko-żydowskie, z drugiej wyzwania, jakie stawiało życie poza krajem rodzinnym. Warto przypomnieć, że przez prawie ćwierć wieku (po zerwaniu w 1967 r. stosunków polsko-izraelskich aż do ich przywrócenia w 1990 r.) miejscowa Polonia była całkowicie odcięta od Polski. Te pokolenia powoli przechodzą do historii. Takie są prawa biologii. Ale był czas, że wierni polskiego pochodzenia stanowili znaczącą część tutejszych parafian.

Cmentarz w Jafie był i jest miejscem ważnym dla narodowej pamięci. Zarówno dla uchodźców wojennych, jak i później dla izraelskiej Polonii polskie groby pełniły swoistą rolę kulturową i integracyjną. Na cmentarzu organizowano narodowe z ducha uroczystości zaduszkowe i religijne. Brali w nich udział również Polacy, których bliscy nie zostali tu pochowani.

ANEKS

Wykaz dokumentów

1. Regulamin nowego cmentarza parafialnego Ziemi Świętej w Jafie
2. Informacja „Gazety Polskiej” dotycząca obchodów Dnia Zadusznego w Tel Awiwie i Jafie (31 października 1941)
3. Relacja z ostatnich chwil życia i pogrzebu Germaine Składkowskiej, żony gen. Sławoja Składkowskiego (1945)
4. Relacja „Biuletynu Wolnej Polski” z pogrzebu Ludwika Strzałkowskiego (5 kwietnia 1946)
5. Opis kwatery polskich uchodźców wojennych i projektowany zakres prac remontowych według opracowania arch. Krystyny Malkiewicz (maj 1998)
6. Depesza Katolickiej Agencji Informacyjnej o obchodach polskich Zaduszek w Jafie (3 listopada 2003)

1. Regulamin nowego cmentarza parafialnego Ziemi Świętej w Jafie¹

1. Nowy cmentarz jest przeznaczony wyłącznie dla pochówku katolików rytu łacińskiego.
 2. Każdy łaciński parafianin będzie pochowany za darmo.
 3. Każda rodzina jest proszona o umieszczenie na grobie swego zmarłego krzyża z nazwiskiem i imieniem oraz datą jego śmierci i numerem kolejnym.
 4. Rodzina, która pragnie mieć wieczysty grobowiec, zapłaci za każdy metr kwadratowy co najmniej 200 P. Eg.² Bogatsze rodziny płacą jednak P. 300.
- NB. 1. W ten sposób zebrana kwota zostanie przeznaczona na konserwację i utrzymanie cmentarza.
- NB. 2. Grobowce będą zbudowane wokół ogrodzenia cmentarza, a Ojciec Superior wraz z Ojcem Proboszczem parafii określi właściwą lokalizację.
- NB. 3. Z konieczności i przyzwoitości zainteresowani powinni dbać o właściwe utrzymanie wyżej wymienionych grobowców; w przypadku zaniechania tego przez przynajmniej 10 lat, będą one uznane za teren opuszczony zgodnie z decyzją Przełożonych.
- NB. 4. Rodziny, które wystawiły już grób swym zmarłym są proszone o dokonanie opłaty według pkt. 4. W przeciwnym razie nie zostaną uwzględnione w Księdze wieczystej.
- NB. 5. W przypadku formalnego polecenia ze strony Rządu, dotyczącego przeniesienia łacińskiego cmentarza parafialnego, cały teren bez wyjątku pozostaje do dyspozycji Przełożonych.

Fr. Celestin Cebrian
Hospicjum Św. Piotra Apostoła, Jafa³

[L'Archivio storico della Custodia di Terra Santa in Gerusalemme, Amministrazione del nuovo cimitero latino di Giaffa, maszynopis]

z francuskiego przełożył Rafał Kosiński

¹ Dokument niedatowany, oryginał w języku francuskim. Inwentarz zbiorów ACTS podaje datę 31 V 1941 r., ale regulamin mógł być spisany wcześniej. O wcześniejszej dacie świadczyłaby taryfa podana w funtach egipskich (pieniądz ten był używany w Palestynie do 1927 r., kiedy zastąpiono go funtem palestyńskim) oraz podpis pod dokumentem o. Celestina Cebriana, który był przełożonym franciszkańskiego klasztoru św. Piotra w latach 1925–1926 i 1936–1938. *L'Archivio storico della Custodia di Terra Santa*, s. 944; *Liste chronologique des Lieux Saints de la Custodie de Terre Sainte*, „Acta Custodiae Terrae Sanctae” 1951 (tłum. francuskie, Jérusalem 2009), s. 81.

² Funt egipski (Egyptian pound, £E).

³ Prawdopodobnie chodzi o kompleks zabudowań znany jako Casa Nova albo Hospicjum Łacińskie, położony między kościołem św. Piotra a brzegiem morza. W Casa Nova franciszkanie prowadzili hostel dla pielgrzymów. E. Or (Ordentlich), S. Feder, T. Shacham, *Jaffa Guide*, fot. nr 41 (b.p.).

2. Informacja „Gazety Polskiej” dotycząca obchodów Dnia Zadusznego w Tel Awiwie i Jaffie (31 października 1941)

W niedzielę⁴ o godz. 5 po południu] na cmentarzu katolickim (nowym) w Jaffie odbędzie się poświęcenie nagrobków na mogiłach uchodźców⁵ oraz nabożeństwo za poległych i zmarłych. (Dojazd autobusami arabskimi I 2, I 6, przystanek przy cmentarzu).

W poniedziałek w Dzień Zaduszny⁶ o godz. 9tej odbędzie się w kościele św. Piotra w Jaffie uroczyste nabożeństwo za poległych, za zamordowanych i wszystkich zmarłych rodaków w czasie tej wojny. Przez cały tydzień, to zn[aczy] od poniedziałku do soboty włącznie codziennie o godz. 17.30 w kaplicy polskiej Allenby 21⁷ nabożeństwo żałobne. Od niedzieli po południu aż do poniedziałku wieczór Kaplica otwarta, by umożliwić wiernym ofiarowanie odpustów za zmarłych.

[„Gazeta Polska”, Jerozolima, 31 X 1941, s. 4]

⁴ To jest 2 XI 1941 r.

⁵ W tym czasie na cmentarzu w Jaffie było pochowanych dwoje uchodźców (Maria Kiersznowska i Jerzy Jagiełło) oraz przedwojenny emigrant Stanisław Sługa (zm. 1937).

⁶ Dnia 3 XI 1941 r. Zgodnie z zasadami kalendarza liturgicznego tzw. starego rytu rzymskiego (trydenckiego, przedsoborowego) jeśli 2 listopada wypadła w niedzielę, wówczas Dzień Zaduszny był obchodzony w poniedziałek 3 listopada.

⁷ Polska kaplica znajdowała się w Tel Awiwie, w centrum miasta, przy 21, Allenby Road. Służyła uchodźcom od maja 1941 r. *Steimatzkiego przewodnik po Palestynie*, s. 96, 142.

3. Relacja z ostatnich chwil życia i pogrzebu Germaine Składkowskiej, żony gen. Sławoja Składkowskiego (1945)⁸

Dnia 8 października 1945 był straszliwy „chamsin”⁹. Wróciłem z obiadu o 1 w południe. Nie zdążyłem się przebrać, gdy zjawił się u mnie płk Bociński¹⁰ z zawiadomieniem, że p. Lulu¹¹ była w kasynie oficerskim i szukała mnie, gdyż generał Sławoj wzywa mnie do siebie. W chwilę potem telefonował Barysz¹², że p. Lulu była u nich w mieszkaniu z tem samym wezwaniem. Pojechałem bezzwłocznie z płk. Bocińskim do mieszkania pp. gen. Składkowskich¹³. Zastałem tam dziekana ppłk. Wdzięcznego¹⁴ i Dra Kurzeję¹⁵. Sławoj tłumaczył Wdzięcznemu, że małżonka obłożnie chora pragnie wrócić na łono Kościoła

⁸ Nie udało się ustalić autora relacji. Niewątpliwie należał on do kręgu osób bliskich gen.S. Składkowskiemu.

⁹ Chamsin — gorący i porywisty wiatr pustylny występujący na obszarach północnej Afryki, na Bliskim Wschodzie oraz w regionie Morza Śródziemnego; niesie duże ilości pyłu i piasku. Lokalnie nazywany także samum, sirocco i in.

¹⁰ Ludwik Bociński (1892–1970) — pułkownik WP, po przejściu do służby cywilnej wojewoda wileński (1935–1939), a następnie poznański (1939). We wrześniu 1939 r. powołany na naczelnego kwaterymistrza rządu. Był internowany w Rumunii, skąd przedostał się do Palestyny. Nie uzyskał przydziału do wojska. W 1947 r. osiadł w Wielkiej Brytanii. Związany ze środowiskiem piłsudczyków, nie brał jednak większego udziału w życiu politycznym emigracji. A. Krzak, *Pułkownik dyplomowany Ludwik Bociński — oficer i wojewoda*, „Rocznik archiwalno-historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego”, Warszawa 2010, nr 3 (32), s. 311–318; J.K. Danel, *Druga Wielka Emigracja 1945–1990. Słownik biograficzny*, t. 1, Zamość 2011, s. 240–242.

¹¹ Therese Coillot (ur. 1913 w Paryżu), córka Germaine z pierwszego małżeństwa, pasierbica Sławoja Składkowskiego. AE/AFSS/I/1, Notes pt. *Materjały do Biografii Petit Gosse*.

¹² Dr Leon Barysz (1888–1949) — żołnierz 1. Brygady Legionów, major WP, przed wojną dyrektor naczelny Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie; członek Wielkiej Loży Narodowej Polski. W czasie pobytu w Palestynie był m.in. prezesem KUP w Tel Awiwie (1941–1942), a następnie delegatem Najwyższej Izby Kontroli na Bliski Wschód (1942–1944). Związany z grupą piłsudczyków był traktowany nieufnie przez obóz rządowy. Po wojnie osiadł w Wielkiej Brytanii. Zmarł w Londynie (prawdopodobnie wraz z żoną popełnił samobójstwo). BPOSK, Archiwum Osobowe Emigracji, rej. 50/49; L. Hass, *Wolnomularze polscy w kraju i na świecie 1821–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 1999, s. 37; J.K. Danel, op. cit., s. 133.

¹³ Składkowscy mieszkali w Tel Awiwie przy Dov Hoz St 6, w centrum miasta. AE/AFSS/I/1, Notes pt. *Sławoj Składkowski. Chronologia życia*.

¹⁴ Ks. kan. Teofil Wdzięczny (1890–1952) przed wojną był kapłanem jednostek wojskowych w Białymstoku (od 1927 r.). We wrześniu 1939 r. ewakuował się z personelem garnizonu na Litwę, gdzie został internowany. Po zajęciu Litwy przez ZSRR był więziony w Kozielsku i Griazowcu. Zwolniony po umowie Sikorski–Majski wstąpił do armii gen. Andersa, z którą przeszedł na Środkowy Wschód. W Palestynie był m.in. proboszczem Dowództwa Rejonu Terytorialnego Palestyna oraz kapłanem w Komendzie Placu w Jerozolimie. W 1947 r. przyjechał do Wielkiej Brytanii, współpracował z Polską Misją Katolicką w Anglii i Walii. BPOSK, Archiwum Osobowe Emigracji, rej. 17/52; T. Krahel, *Białostocki kapłan wojskowy ks. Teofil Wdzięczny*, „Czas Miłosierdzia. Białostocki biuletyn kościelny”, nr 168, kwiecień 2004, <http://www.bialystok.opoka.org.pl/czas/nr168/art.php?artykul=wdzieczny>.

¹⁵ Dr Bronisław Kurzeja (ur. 1903) był lekarzem Oddziału PCK w Palestynie z siedzibą w Tel Awiwie. Przed wojną lekarz powiatu lwowskiego. AE/FSS/I/2, Metryka zgonu G. Składkowskiej, 15 X 1945.

katolickiego¹⁶ i prosił go o pomoc. Dr Kurzeja i ja coś mu także tłumaczyliśmy. W sąsiednim pokoju leżała na łóżku generałowa. Oczy miała zamknięte, odychała ciężko. Twarz malutka, włosy w nieładzie. Ksiądz mówił coś do Niej, zdaje się zapytywał czy pragnie przyjąć Święte Sakramenta, ale odpowiedzi nie otrzymał. Chora była nieprzytomna. Sławoj drżał, ale był bardzo opanowany. Ksiądz zaczął odprawiać modły i udzielił chorej ostatniego namaszczenia. Przez ten czas klęczałem i modliłem się. Potem pisaliśmy protokół dla władz duchownych o powrocie do Kościoła katolickiego, który podpisał Dr Kurzeja i ja.

Przyjechali chłopcy. Sławoj dwukrotnie wychodził do Kolberga¹⁷ po penicylinę; wrócił z majorem Krygierem¹⁸, który ją przyrządzał. Dr Kurzeja robił zastrzyki. Przywieziono tlen. Przyszedł Dr Goldinberg¹⁹, który badał chorą. Siedziałem w kącie. Od czasu do czasu informował mnie Dr Kurzeja o stanie Chorej. Tętno po zastrzykach penicyliny polepszyło się. O godzinie 8 poszedłem do Baryszów²⁰. Po upływie ½ godziny wróciłem z ppłk. Kaplickim²¹. Przesiedziałem do 11. Wróciłem do domu; nie spałem, z uprzednich rozmów ze Sławojem

¹⁶ W 1926 r. gen. Składkowski i Germaine z domu Leboeuf, by zalegalizować związek, zmienili wyznanie z katolickiego na ewangelicko-reformowane. Zmiana wyznania umożliwiła przyszlemu premierowi uzyskanie rozwodu z pierwszą żoną, Jadwigą Szol. AE/AFSS/I/2, Odpis świadectwa małżeństwa wydanego przez Zbór Ewangelicko-Reformowany w Warszawie z 20 I 1931 r.; S.M. Nowinowski, op. cit., s. 552.

¹⁷ Apteka dr. Kohlberga; mieściła się przy 23, Allenby Road w Tel Awiwie.

¹⁸ Prawdopodobnie chodzi o mjr. Aleksandra Krygiera-Wojnowskiego (1890–1971), magistra farmacji. Przed wojną służył w Korpusie Oficerów Zdrowia, był kierownikiem apteki w I Szpitalu Okręgowym w Warszawie. Po wrześniu 1939 r. przebywał najpierw w Rumunii, następnie na Cyprze, a od czerwca 1941 r. w Palestynie. IPMS, A. 49/183/480, KGTA, Teczka personalna Aleksandra Krygiera; R. Rybka, K. Stepan, op. cit., s. 385.

¹⁹ Prawdopodobnie ppor. dr Jakub Goldinberg, specjalista od chorób zakaźnych. Pracował w polskiej sekcji szpitala wojennego w Kfar Bilu. A.E. Markert, *Polsce wierna. Władysława Piechowska 1900–1987: żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych*, Pruszków 2003, s. 126, 133.

²⁰ Żona Leona Barysza, Helena (1893–1949), przed wojną nauczycielka w gimnazjach warszawskich, po wrześniu 1939 r. najpierw przebywała w Rumunii, gdzie kierowała Szkołą Polską w Bukareszcie. Po przyjeździe do Palestyny współorganizowała polskie szkolnictwo, w latach 1940–1943 była dyrektorem polskiego liceum i gimnazjum w Tel Awiwie. BPOSK, Archiwum Osobowe Emigracji, rej. 50/49; K. Grodziska, *Polskie groby na cmentarzach Londynu*, Kraków 1995, s. 140.

²¹ Mieczysław Kaplicki (pierwotnie Maurycy Kapellner, 1875–1959) — doktor medycyny, podpułkownik WP, początkowo związany z ruchem socjalistycznym, a po 1926 r. z obozem sanacyjnym. Służył jako lekarz w Legionach Polskich. W latach 1933–1939 prezydent Krakowa. Po wybuchu wojny więziony i zesłany w głąb ZSRR. Po uwolnieniu wstąpił do armii gen. Andersa, z którą przedostał się na Środkowy Wschód. W latach 1943–1947 był naczelnym lekarzem ośrodka zdrowia dla polskich uchodźców w Tel Awiwie. W 1948 r. wyjechał do Wielkiej Brytanii, gdzie zamieszkał w polskim osiedlu opieki w Penrhos w Walii. BPOSK, Archiwum Osobowe Emigracji, rej. 101/59; biogram w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 631–632 (autor: J. Buszko; tu błędnie o wyjeździe Kaplickiego do Anglii w 1942 r.); W.K. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 2, Warszawa 2006, s. 196–197.

i Kurzeją wywnioskowałem, że nie ma nadziei. Nie mogłem usnąć, modliłem się. Rozpamiętywałem swoje przejścia przed 19 laty w Szpitalu Ujazdowskim. Wyszedłem wcześniej rano z domu. Przed Konsulatem stał samochód, którym mieliśmy pojechać na pierwsze posiedzenie Naczelnej Rady Uchodźstwa Polskiego w Palestynie²². Konsul Rosmarin²³ wychodził z domu. Prosiłem go, ażeby usprawiedliwił moją nieobecność ciężką chorobą Pani Generałowej i moją intencją być pomocnym Generałowi S[kładkowskiemu].

Gdy przyszedłem do mieszkania pp. Składkowskich, wszystko miało pozory wielkiego spokoju i widoczne było wielkie umęczenie. Sławoj był bardzo blady i bardzo poważny. Generałowa ciągle nieprzytomna ciężko oddychała. Kurzeja tłumaczył mi, że około 5 nad ranem było jakoby nieco lepiej, ale teraz zapalenie płuc rozszerza się. Zrozumiałem!

Sławoj jadł śniadanie. Scyzorykiem krajał chleb i szynkę konserwową, ale było widocznym, że myślami jest gdzieindziej, bo czasem scyzoryk nie mógł trafić do chleba, albo nie mógł ukroić szynki. Usiadłem w fotelu u drzwi balkonowych, skąd widać było Chorą. Zastłoniłem się gazetą, ażeby nie było widać mojej twarzy, na której niewątpliwie odbijały się moje uczucia. Koniec spokoju, szczęścia, miłości Sławoja. Obserwowałem ruchy Kurzeji. Spojrzałem na zegarek. Minęła 9 rano. Po upływie kilku chwil zawołał na mnie Kurzeja „panie Generale”. Zrozumiałem. Chora przestała oddychać. Ukłęknałem przy Jej łóżku. Sławoj podszedł i ikając całował Zmarłą wołając na nią najczulszymi słowami. P. Lulu zaciesza Matkę i ubrała w ciemną suknię. O godzinie 10 byłem w kancelarii delegatury²⁴, ażeby omówić sprawę pogrzebu. Po rozmowach z pp. Korabińskim i Sobotą²⁵ rozstrzygnięto, że Generałowa jako osoba wojskowa winna być pochowana przez wojsko. Bezapelacyjnie! Poszedłem do kancelarii duszpasterstwa w Domu oficerskim. Ks. Wdzięcznego nie było, wyjechał do Nazaretu w jakiejś pilnej sprawie. Sierżant objaśnił mnie, że oni nie zajmują się urządzaniem pogrzebów — jedynie posługą duchową. Reszta należy do szpitala w Kfar Bilu²⁶

²² Rada Naczelna Uchodźstwa Polskiego w Palestynie została powołana 9 X 1945 r. w Jerozolimie. Opowiadała się za Rządem RP na Uchodźstwie. Jej prezesem został działacz Polskiej Partii Socjalistycznej i były poseł na sejm II RP Antoni Pająk, późniejszy premier Rządu RP na Uchodźstwie (w latach 1955–1965). Rada działała do 1948 r. IPMS, A 76/1, RNUP, Statut Rady Naczelnej Uchodźstwa Polskiego w Palestynie.

²³ Konsul Generalny RP w Tel Awiwie Henryk Rosmarin.

²⁴ Mowa o Ekspozyturze Delegatury MPiOS Rządu RP na Uchodźstwie. Jej siedziba mieściła się w Tel Awiwie, początkowo przy Blv. Ben-Zion 31, a od marca 1943 r. w lokalu przy Achad Ha'am St 31. IPMS, A 49/21, KGTA, Pismo Jerzego Lechowskiego, kierownika Ekspozytury, do Konsulatu Generalnego RP w Tel Awiwie z 18 III 1943 r.

²⁵ Kazimierz Korabiński i Karol Sobota — urzędnicy Ekspozytury Delegatury MPiOS w Tel Awiwie. Korabiński w 1944 r. był kierownikiem działu finansów i świadczeń, a Sobota odpowiedzialnym za referat opieki nad zmarłymi. AAN, MPiOS 94 (s. 244), *Wykaz imienny zatrudnionego personelu z podaniem pełnionych funkcji, posiadanych kwalifikacji oraz wysokości płac* (1944).

²⁶ Moszaw w pobliżu Rechowot.

i do cmentarza w Ramleh²⁷. Udałem się do Komendy placu²⁸. Komendanta nie było. Po dłuższej rozmowie z adiutantem, któremu wyłożyłem swoje stanowisko osobiste i zasadnicze, zatelefonował on do delegatury, że wojsko pokryje koszty, prosi jednakże ażeby delegatura zajęła się pogrzebem. Uprosiłem telefonicznie p. Sobotę, ażeby przyjechali do Komendy placu na rozmowę ze mną, gdyż jestem bardzo zmęczony i do delegatury w tej chwili przyjść nie mogę.

P. Sobota zjawił się bardzo szybko. Objął mnie w jaki sposób sprawę załatwi. Widać było, że ma już niestety duże doświadczenie. Wróciłem na Dow-two [Dowództwo]. W pierwszym pokoju było kilka pań, które się wkrótce oddaliły. Na łóżku leżała Zmarła, spokojna, nieruchoma, tak mało zajmowała miejsca. Przyjechał p. Sobota, przywiózł trumnę, którą przez balkon wnieśliśmy do pokoju i postawiliśmy. Pogrzeb zapowiedziano na 5 po południu. Dyr. Żyboriski²⁹ telefonicznie skomunikował się z Gazetą Polską w sprawie zamieszczenia nekrologu³⁰. Około 2 byłem w domu.

O 4.30 po południu przyjechałem z ppłk. Kaplickim pod kościół Św. Antoniego w Jaffie³¹. Trumna spoczywała na katafalku. Dużo ludzi w kościele. Ksiądz odprawił egzekwie. Wyszliśmy; prowadziłem p. Lulu do samochodu Czerwonego Krzyża. Usiadłem przy szoferze. Trumna wewnątrz na jednej ławce, rodzina usiadła na drugiej. Przenieśliśmy trumnę z samochodu na cmentarz, gdzie Arabowie kopali grób. Ustawiliśmy trumnę na ziemi. Taka mała trumienka, z dykty — na ziemi czekała na grób.

Małżonka Premiera, który sprawował rządy w Polsce przez 3½ roku, a przez 7 lat łącznie był Ministrem³² zmarła na uchodźstwie w ciężkich warunkach mieszkalnych, gdy nasza sytuacja polityczna dochodziła do dna katastrofy, a cała nasza praca, praca całego naszego życia, walka o niepodległość leżała w gruzach.

²⁷ Chodzi o cmentarz wojenny Brytyjskiej Wspólnoty Narodów (Ramleh War Cemetery), położony ok. 2 km na wschód od Ramli. Na cmentarzu znajdują się 272 groby żołnierzy z polskich jednostek wojskowych na Środkowym Wschodzie, z lat 1940–1947. K.D. Majus, *Ramla. Cmentarz Wojenny Brytyjskiej Wspólnoty Narodów*, http://www.2korpus.itgo.com/Cmentarze/Ramla/Ramla_WC.html.

²⁸ Chodzi o miejscową siedzibę polskich władz wojskowych (w Tel Awiwie).

²⁹ Wacław Żyboriski (1893–1966) — żołnierz Legionów Polskich, przed wojną był m.in. naczelnikiem wydziału bezpieczeństwa Departamentu Politycznego MSW (1935–1937), a następnie dyrektorem Departamentu Politycznego MSW (1937–1939). W czasie pobytu w Palestynie związany ze środowiskiem piłsudczykowskiemu Związku Pracy dla Państwa. *Czy wiesz kto to jest?*, red. S. Łoza, Warszawa 1938, s. 857–858; inf. Janusza Mierzwę.

³⁰ Nekrolog ten ukazał się dnia 12 X 1945 r. „Gazeta Polska”, wydawana w Jerozolimie, była dziennikiem informacyjnym polskich uchodźców w Palestynie; docierała także do skupisk polskich w innych krajach Bliskiego Wschodu.

³¹ Kościół parafialny pw. św. Antoniego Padewskiego.

³² Sławoj Felicjan Składkowski był premierem Rządu RP w okresie od 15 V 1936 do 30 IX 1939 r. Trzykrotnie sprawował urząd ministra spraw wewnętrznych: 2 X 1926 – 7 XII 1929, 3 VI 1930 – 22 VI 1932 oraz 15 V 1936 – 30 IX 1939. Zob. Z. Landau, *Składkowski Sławoj Felicjan*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 38, Warszawa–Kraków 1998, s. 194–195.

Arabowie długo grób kopali. A ta mała trumienka na ziemi i te myśli Zmarłej, które krążyły nad Jej ziemią ojczystą były obrazem położenia i uczuć wszystkich, którzy zebrali się na cmentarzu, ażeby Jej oddać ostatnią posługę.

Ks. Ziebura³³ odprawił modły.

Odczytałem przemówienie, nie zawsze głos mi dopisywał. Wzruszenie było wielkie. Spoczęła w tej Ziemi Świętej, a jednak obcej.

Arabowie opuścili trumienkę do ziemi. Zaczęliśmy początkowo nieśmiało ziemią na trumnę, poczem Arabowie wielkimi rzutami usypali mogiłę i wstawili dwa kamienie u głowy i u stóp. Kwiaty ułożono na mogile. Uklękliśmy wszyscy i raz jeszcze odmówiliśmy: Ojczy Nasz, Zdrowaś i Wieczny Odpoczynek (bez księdza). Rodzina i my bliżsi przyjaciele stanęliśmy k[oło] Sł[awoja], do którego podchodzili uczestnicy pogrzebu, składając mu kondolencje. Wyszliśmy z cmentarza. O godz. 6.30 byliśmy w domu przy D. Hos³⁴. Przyszedł ppłk Kaplicki. Usiłowaliśmy podtrzymać rozmowę, wspomn[ienia] z naszej wspólnej ze Sław[ojem] przeszłości. Nie udawało się. Około 8-ej wyszliśmy z Kaplickim, a Sławoj został sam, zupełnie sam ze swoim nieszczęściem.

Uczestnicy³⁵: Dąbkowscy³⁶, Zamorscy, Baryszowie, Goeblowie [?]³⁷, Kurzejowie obaj, Żyborscy, [?], Dżugajówna³⁸, Zakrzewski, Nowodworski, [?], [?], Krzemieński³⁹, Krygier, Bociński⁴⁰, kapitan [?], major kobieta, Sobota, Le-

³³ Ks. Franciszek Ziebura (1897–1987) — kapłan Zgromadzenia Księża Misjonarzy (lazaryści). W czasie wojny przebywał w Palestynie, gdzie był m.in. proboszczem polskich uchodźców cywilnych w Tel Awiwie. Następnie wykładał we francuskim seminarium w Konstantynie (Algieria). Od 1956 r. kontynuował działalność duszpasterską we Francji. Zmarł w Paryżu. Z.A. Judycki, *Polscy duchowni w świecie. Słownik biograficzny*, t. 1, Kielce 2008, s. 453.

³⁴ Właściwie Dov Hoz St. Przy tej ulicy znajdowało się mieszkanie G. i S. Składkowskich. Zob. przyp. 13.

³⁵ Z uwagi na mało czytelne pismo nie wszystkie nazwiska udało się poprawnie odczytać. Te, w stosunku do których piszący te słowa miał wątpliwości, zaznaczono znakiem: (?).

³⁶ Zapewne chodzi o małżeństwo Stefana i Dorotę Dąbkowskich. Stefan Dąbkowski (1884–1962) w latach 1935–1939 zasiadał w Senacie RP (od 1938 r. wicemarszałek). Jego małżonka była lekarką szkół polskich w Tel Awiwie. Po wyjeździe z Palestyny zamieszkali w Wielkiej Brytanii. *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 1, s. 352–353; *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, s. 504.

³⁷ Być może chodzi o ppłk. Leopolda Gebła (1889–1954), szefa sztabu Jednostek Terytorialnych w Palestynie, przed wojną szefa Wydziału Ogólnego Ministerstwa Spraw Wojskowych.

³⁸ Prawdopodobnie Danuta Maria Dżugaj (ur. 1922), córka ppłk. Janusza Dżugaja, przed wojną szefa Biura Wojskowego w ministerstwie rolnictwa i reform rolnych. IPMS, A. 49/183/171, KGTA, Teczka personalna Lucyny i Danuty Marii Dżugay.

³⁹ Być może chodzi o gen. Jakuba Krzemieńskiego (1882–1955), przed wojną wieloletniego prezesa Najwyższej Izby Kontroli (1930–1939). W czasie pobytu w Palestynie był wiceprzewodniczącym Związku Pracy dla Państwa (odpowiadał za koło w Tel Awiwie). Zmarł w Londynie. P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994, s. 180–181.

⁴⁰ Krygier, Bociński — zob. przyp. 18 i 10.

chowski⁴¹, Laskiewicz⁴², ^a parę osób z Pardesu⁴³ [?], Kaplicki, Kozłowski^a

Z domu: Theodor, Michał, Roman⁴⁴, Kurzeja, [...]

Kto niósł trumnę z kościoła: ja, Roman, Michał, [?]

Do kościoła: ja, Michał, Roman, [?], [?]

Na cmentarzu: ja, Roman, [?], Krygier, Michał, Kurzeja

[Archiwum Emigracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, AFSS/I/1, s. 1–8, rękopis]

^{a-a} Fragment tekstu dopisany innym kolorem.

⁴¹ Jerzy Lechowski (1891–1947) był kierownikiem Ekspozytury Delegatury MPiOS w Tel Awiwie. Przed wojną pracował w polskiej dyplomacji, był m.in. konsulem w Szczecinie (1927–1931) i Strasburgu (1931–1936). We wrześniu 1939 r. ewakuował się wraz z personelem MSZ do Rumunii, a stąd przez Turcję do Palestyny. Został pochowany w kwaterze polskich uchodźców na cmentarzu katolickim w Jerozolimie. Biogramy w: *Słownik biograficzny polskiej służby zagranicznej 1918–1945*, oprac. K. Smolana, vol. 1, Warszawa 2007, s. 85–86; *Czy wiesz kto to jest?*, s. 415–416.

⁴² Alfred Laskiewicz (1886–1969) — laryngolog, profesor Uniwersytetu Poznańskiego. W czasie wojny służył jako lekarz wojskowy w armii polskiej na Bliskim Wschodzie. Po demobilizacji w 1943 r. zamieszkał w Tel Awiwie, gdzie pracował w tamtejszym oddziale PCK. Był przewodniczącym (od 1945) Koła Przyrodników im. M. Kopernika w Palestynie, redagował pismo „Lekarz Polski na Wschodzie”. W 1947 r. wyjechał do Wielkiej Brytanii. Zmarł w Londynie. Biogram w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 16, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, s. 521–522 (autor: E. Stocki).

⁴³ Z hebr. sad, gaj cytrusowy.

⁴⁴ Michał, Roman — być może chodzi o adoptowanych przez Składkowskich na początku lat trzydziestych synów Michała Byczkowskiego i Romana Mieczysława Sawickiego. Obydwaj w 1947 r. przybyli wraz z ojcem do Wielkiej Brytanii. Michał pracował jako szofer, a Roman (1930–1990) został znanym entomologiem, w 1987 r. otrzymał członkostwo prestiżowego The Royal Society of London for Improving Natural Knowledge. S.M. Nowinowski, op. cit., s. 555; I. Denholm, M. Elliott, *Roman Mieczysław Sawicki*, „Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society” (London), vol. 41 (November 1995), s. 396–418.

4. Relacja „Biuletynu Wolnej Polski” z pogrzebu Ludwika Strzałkowskiego (5 kwietnia 1946)

W niedzielę dnia 31 III zebrali się na cmentarzu w Jaffie bliscy i przyjaciele ob[ywatela] Strzałkowskiego, aby pożegnać go po raz ostatni. Zebrali się ci wszyscy, którym drogą była pamięć zmarłego i ci, którzy chcieli wyrazić solidarność ze sprawą, dla której walczył i zginął⁴⁵. Zebrali się ci, których serca były pełne żalu i oburzenia na nikczemność wrogów, zadających ostatni cios rodzinie swej ofiary, odbierając jej czysto ludzkie prawo do odprowadzenia ukochanej istoty w ostatniej drodze⁴⁶. Na świeżej mogile zazieleniły się wieńce palmowe, zakwitły wielobarwne wiązanki kwiecica, rozwiwały się wstęgi żałobne. „Niestrudzonemu żołnierzowi Polski na froncie walki i pracy” — *Delegat Rządu RP*⁴⁷, „Pionierowi idei Nowej Polski” — *KOJN w Tel-Awivie*⁴⁸, „Niezlomnemu bojownikowi o Polskę Ludową, drogiemu towarzyszowi i koledze” — *Zarząd ZPP na Śr. Wschodzie*⁴⁹, „Bojownikowi o wolność i wielkość Polski” — *Zrzeszenie Demokratyczne*⁵⁰, „Bojownikowi o Polską Szkołę Demokratyczną” — *ZNP w Palestynie*⁵¹, „Ob. Strzałkowskiemu” — *Stow[arzyszenie] Inżynierów i Mechaników*. Złożyła również wieniec robotnicza organizacja palestyńska — *Haszomer Hacair*⁵² oraz *ZPP Jerozolima*.

Wydawać by się mogło, że na dalekim małym cmentarzu spotkały się serca demokratycznych uchodźców polskich i demokratycznej Palestyny, by oddać wspólny hołd żołnierzowi walki z faszyzmem.

⁴⁵ Strzałkowski, który chorował od dłuższego czasu, nie zginął, lecz zmarł w szpitalu w Tel Awiwie. Autor relacji nie jest konsekwentny, gdyż w dalszej części przyznaje, że Strzałkowski *zmarł na łóżku szpitalnym*. Zob. rozdz. „Biografie”.

⁴⁶ Jak była już mowa (zob. rozdz. „Polskie groby w Jaffie”), Strzałkowski został pochowany dzień wcześniej, 30 III 1946 r., bez udziału rodziny.

⁴⁷ Przedstawiciel władz warszawskich w Palestynie, Romuald Gadomski. Zob. przyp. 53.

⁴⁸ Komitet Obywatelski Jedności Narodowej w Tel Awiwie (KOJN) — powołany w lipcu 1945 r. skupiał przedstawicieli środowisk politycznych uznających rząd warszawski (Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej); agitował na rzecz zmian ustrojowych w Polsce i za powrotem uchodźców do kraju.

⁴⁹ Związek Patriotów Polskich na Środkowym Wschodzie — komunistyczna organizacja polityczna z siedzibą w Tel Awiwie, działała w latach 1944–1946.

⁵⁰ Zrzeszenie Demokratyczne Uchodźców Polskich na Środkowym Wschodzie istniało od lipca 1945 r. Uznawało prosovietckie władze w Polsce za „jedyną reprezentację narodu” i zapowiadało ścisłą współpracę z ZPP. *Odezwa Zrzeszenia Demokratycznego*, „Biuletyn Wolnej Polski” (Tel Awiw), nr 29 (48), 27 VII 1945, s. 8.

⁵¹ Chodzi o prosovietcki Związek Nauczycielstwa Polskiego na Środkowym Wschodzie utworzony w lutym 1946 r. z inicjatywy warszawskiego Zarządu Głównego ZNP.

⁵² Ha’Szomer Ha’Cair (Młody Strażnik) — żydowska młodzieżowa organizacja o charakterze lewicowo-syjonistycznym, stopniowo przekształciła się w partię polityczną. Działała w Palestynie i w diasporze. W 1948 r. wraz z Achdut Ha’Awoda dała początek marksistowskiej Mapam (Zjednoczona Partia Robotnicza).

Imieniem Rządu Rzeczypospolitej Polskiej pożegnał zmarłego Delegat RP ob. Romuald *Gadomski*⁵³. Przemawiał nie tylko jako przedstawiciel władz, ale jako bojownik tego samego szeregu, jako towarzysz i przyjaciel ob. Strzałkowskiego. W mocnych, męskich słowach dał obraz człowieka, który był zawsze wierny sobie, którego szanowali nie tylko przyjaciele, ale i wrogowie.

Ob. Strzałkowski był konsekwentnym bojownikiem w walce o demokratyzację Szkoły Polskiej przed wrześniem 1939 r., był cennym i pożytecznym pracownikiem na niwie oświaty w pierwszym roku wojny⁵⁴, chciał uczciwie i szczerze walczyć z Niemcami w szeregach wojska, zachowywał swą godność w więzieniu i obozie faszystowskim.

Głęboki jest związek między prześladowaniami, jakie demokratą Strzałkowskiego doznał od sanacyjnego reżymu w Polsce, w koncentracyjnym obozie niemieckim w Prusach Wschodnich, wreszcie w więzieniu w Jerozolimie i w obozie w Latrun⁵⁵. Reakcja polska ugodziła śmiertelnie ob. Ludwika Strzałkowskiego na uchodźstwie. Udaremniła mu powrót do Kraju, który tak bardzo potrzebuje dziś silnych charakterów, świątłych mózgów i serc oddanych bez reszty Polsce dzisiejszej, Polsce demokratycznej i wolnej.

Ob. Strzałkowski zmarł na łóżku szpitalnym, z dala od Kraju, ale zmarł jako żołnierz sprawy polskiej.

Imieniem Komitetu Obywatelskiego Jedności Narodowej w Tel-Awivie przemawiał ob. *Jenicz*⁵⁶, stwierdzając, że ludzie dzielą się na takich, którzy szukają szerokich, łatwych, utartych gościńców i tych, którzy przedzierają się ścieżką górną, najeżoną trudnościami i częstokroć samotni. Pierwszych jest więcej. Mają oni życie ułatwione i gładkie. Ale ci drudzy, ta mniejszość, mogą z dumą stwierdzić, iż nie wybierają nigdy krętych dróg, zbaczających od raz obranego celu,

⁵³ Romuald Gadomski (1905–1974) z ruchem komunistycznym związał się, mając 17 lat. Po wybuchu wojny przedostał się do ZSRR. W październiku 1941 r. na polecenie Kominternu wstąpił do armii gen. Andersa, z którą przeszedł do Palestyny. Za działalność prosowiecką aresztowany w 1943 r., a następnie osadzony w polskim obozie karnym w Latrun. Zwolniony (po likwidacji obozu w grudniu 1944 r.), zaangażował się w działalność ZPP. W latach 1945–1946 delegat rządu RP (warszawskiego) na Palestynę, Transjordanie, Syrię i Liban. Po powrocie do Polski pracował w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego jako m.in. wicedyrektor Departamentu V, a później Departamentu VII. Potem był m.in. szefem Radiokomitetu (1952–1954). *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, s. 163–164.

⁵⁴ W okupowanym przez ZSRR Białymstoku Strzałkowski był inspektorem szkolnym oraz wykładał na polskojęzycznych kursach nauczycielskich.

⁵⁵ Chodzi o tzw. obóz dyscyplinarny Armii Polskiej na Wschodzie w Latrun. Izolowano w nim m.in. polskich komunistów działających w szeregach wojska polskiego. J. Pietrzak, „Wylimowanie z szeregów elementu uciążliwego i niebezpiecznego”. *Sprawa Obozu Dyscyplinarnego Armii Polskiej na Wschodzie w Latrun w Palestynie (1944–1945)*, „Dzieje Najnowsze” (Warszawa) 2015, z. 2, s. 79–91 (o Strzałkowskim zob. s. 83).

⁵⁶ Andrzej Jenicz (1898–1963) — inżynier, współpracownik Stanisława Kota w ambasadzie RP w Kujbyszewie, w latach 1942–1945 wicekonsul w Tel Awiwie, równocześnie delegat PCK w Palestynie (1942–1944). W 1945 r. poparł KOJN i został jego członkiem. W lipcu 1946 r. powrócił do Polski. J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy*, s. 126.

że mimo przeciwności zbliżają się wciąż, każdym krokiem do umiłowanych ideałów. Ob. Strzałkowski był takim bezkompromisowym bojownikiem wybranej przez siebie sprawy. Dlatego, myśląc z bólem o jego śmierci, chylimy czoła przed jego wartością.

Imieniem ZNP przemawiał prezes Związku ob. *Jeleń*⁵⁷.

Wyrażając głębokie współczucie ob. Strzałkowskiej⁵⁸ podkreślił rolę zmarłego w walce o tę nową szkołę polską, która dziś realizuje się w Kraju. Całe życie ob. Strzałkowskiego wprzęgnięte było w twardą służbę idei. Toteż śmierć nie przekreśla tego życia. Utrwali się jego pamięć w dorobku Narodu.

Ob. *Zatorska*⁵⁹ zegnała ob. Strzałkowskiego imieniem ZPP. Podkreśliła ona, że zmarły wydarty został z szeregów organizacji przez wroga, ale tym niemniej stale był wśród nas. Był on palącym przypomnieniem roli jaką pełnił faszyzm polski. Był podkreśleniem straszliwej łączności jaka istniała między zbudowaną na ziemiach polskich Berezą⁶⁰, a hańbiącymi całą Polskę obozami śmierci, wzniesionymi przez faszyzm niemiecki i tym obozem koncentracyjnym w Latrun, utrzymywanym przez reakcyjną bandę Andersa.

Gdy stoi się nad grobem, kryjącym zwłoki bliskiego i drogiego człowieka, myśli się o stracie, ale też jednocześnie o tym, co wyrasta poza grób, co zwycięża śmierć. Bolesne jest, że nie wróci do Polski ob. Strzałkowski, że zabraknie go w dziele odbudowy. Ale jednocześnie zdajemy sobie sprawę, że jego cierpienie i śmierć są częścią tych fundamentów moralnych, na jakich się dzisiejsza Polska opiera.

Wiemy, że gdy stanie w Polsce pomnik więźnia nieznanego, gdy pochyla się przed tym pomnikiem sztandary ludu wolnego — będzie to hołd i dla ob. Strzałkowskiego. Gdy wzniosą się w Kraju nowe szkoły, dla wszystkich dzieci otwarte, wszystkim dające światło wiedzy — żyć będzie w Polsce przyszłości, żyć będzie w tych szkołach praca i walka ob. Strzałkowskiego.

*

Podniosła uroczystość, w której oddanie hołdu człowiekowi było jednocześnie złożeniem hołdu sprawie, o którą walczył, pozostawiła we wszystkich sercach głębokie wrażenie.

⁵⁷ Alojzy Jeleń – kierownik polskiej szkoły powszechnej w Tel Awiwie (od 1941), prezes Oddziału ZNP na Środkowym Wschodzie, członek KOJN.

⁵⁸ Maria Strzałkowska z domu Wallmoden (1898–1994), nauczycielka, żona Ludwika Strzałkowskiego.

⁵⁹ Helena Zatorska (1910–1984) — działaczka komunistyczna, do 1943 r. była nauczycielką Szkoły Polskiej w Tel Awiwie; należała do najaktywniejszych członków ZPP na Środkowym Wschodzie. Po wojnie przez wiele lat kierowała Departamentem Wydawnictw Ministerstwa Kultury i Sztuki. Autorka wspomnień *Spoza smugi cienia* (Kraków 1982, cz. 2: Kraków 1985).

⁶⁰ W Berezie Kartuskiej w latach 1934–1939 istniało tzw. Miejsce Odosobnienia, gdzie osadzano politycznych przeciwników władz II RP.

Nie było szumnych ślubowań ani przysięg, ale wszyscy czuli, iż ten drogi wszystkim grób, pozostawiony na dalekim cmentarzu, jest jeszcze jednym ogniwem, spajającym nasze szeregi.

[„Biuletyn Wolnej Polski”, Tel Awiw, 5 IV 1946, s. 6]

5. Opis kwatery polskich uchodźców wojennych i projektowany zakres prac remontowych według opracowania arch. Krystyny Malkiewicz (maj 1998)⁶¹

I. Stan istniejący

Polskie groby na cmentarzu w Jaffie położone w wydzielonej kwaterze pochodzą z różnych okresów, począwszy od 1941 roku.

Niektóre z nich, objęte niniejszą inwentaryzacją, należą do żołnierzy Armii Gen. Andersa i ich rodzin, a także innych zasłużonych dla kraju osób — łącznie 59 grobów. W tej grupie jest 15 mogił dziecięcych, w tym 5 nieznanymi, których tablice zostały zniszczone.

Większość krzyży i część płyt nagrobnych została połamana, teren cmentarza jest zarośnięty chwastami.

W starej części cmentarza widoczne są częściowo zachowane ścieżki obramione kamiennymi krawężnikami i wysypane żwirem.

W dalszej części znajdują się groby prywatne⁶².

II. Projektowany zakres remontu.

1. Oczyszczenie, odchwaszczenie całego terenu cmentarza.
2. Wyremontowanie przechylonych grobów (utwardzenie ziemi i wylanie płyty betonowej pod nagrobkiem).
3. Wykonanie nowych płyt kamiennych z tutejszego kamienia na zniszczone nagrobki (wg wykonanych projektów). Płyty kamienne szlifowane na gładko. Krzyże w górnej części płyt wykonane z kamienia o innym odcieniu niż płyta i częściowo zagłębione w płycie. Napisy ryte w kamieniu i wypełnione czarną masą plastyczną równo z powierzchnią płyty.
4. Wysypanie ścieżek drobnym żwirem.
5. Wysypanie terenu między grobami grubym żwirem.
6. Wykonanie ścieżek analogicznie do istniejących w pozostałej części cmentarza.
7. Wykonanie tablicy — pomnika wmurowanego w bocznej, prawej części muru ogrodzenia polskiej kwatery⁶³. Materiał: piaskowiec jerozolimski. Orzeł wykonany z brązu i częściowo wtopiony w kamień, lub wykuty w kamieniu o innym odcieniu niż tło jako wypukły i częściowo zagłębiony w powierzchni płyty. Na-

⁶¹ Fragment niepublikowanego opracowania K. Malkiewicz, *Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jaffie*. Inwestor: Konsulat Polski w Tel Avivie, Jerozolima 1998, s. 3 (w posiadaniu Wydziału Konsularnego Ambasady RP w Izraelu). Dziękuję Autorce za zgodę na przedruk.

⁶² W większości są to groby Polaków z rodzin mieszanych polsko-żydowskich, z okresu już po utworzeniu Izraela.

⁶³ Ostatecznie wykonano granitowy pomnik w formie obelisku, zwieńczony wykutym w kamieniu stylizowanym wojskowym wizerunkiem Orła Polskiego. Pomnik ustawiono na końcu głównej alejki kwatery uchodźców.

pis i krzyże boczne — wryte w kamieniu i wypełnione czarną masą plastyczną tak, jak napisy na płytach nagrobnych.

Oprac. arch. K. Malkiewicz

6. Depesza Katolickiej Agencji Informacyjnej o obchodach polskich Zaduszek w Jaffie (3 listopada 2003)⁶⁴

Niewielkie grono Polaków zebrało się na katolickim cmentarzu w Jaffie, aby wspomnieć w zaduszkowej modlitwie pochowanych tu rodaków. Modlitwom zaduszkowym przewodniczył ks. prałat Grzegorz Pawłowski.

Polacy przechodzili od grobu do grobu modląc się za spoczywających tu, niemal w zapomnieniu, rodaków. Pani konsul z konsulatu polskiego w Tel Awiwie⁶⁵ i polskie dzieci położyły na grobach symboliczne kwiaty i zapaliły znicze. Na cmentarzu franciszkańskim w Jaffie znajduje się duża kwatery polskich grobów, druga co do wielkości po arabskiej. Najwięcej jest grobów żołnierzy z Armii Andersa i ich rodzin. Są tu także pochowani wojenni tułacze, w tym politycy i urzędnicy II Rzeczypospolitej oraz kilkoro Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, a także katolików pochodzenia żydowskiego i zmarłych z rodzin mieszanych polsko-żydowskich.

Polska kwatery na cmentarzu w Jaffie została uporządkowana przed świętem zmarłych z inicjatywy polskiego konsulatu, który na ten cel wyłożył fundusze. Niestety stan kamiennych nagrobków jest coraz bardziej opłakany, wiele płyt jest popękanych i połamanych kamiennych krzyży. Większość nagrobków wymaga pilnego remontu, aby nie przepadła pamięć o tam pochowanych Polakach.

Wieczorem w Dniu Zadusznym w kościele pw. św. Piotra w Starej Jaffie sprawowana była Msza św. w intencji zmarłych Polaków w Ziemi Świętej i bliższych zmarłych w Ojczyźnie. Mszę koncelebrowali ks. prał. Grzegorz Pawłowski — duszpasterz Polaków i wspólnoty języka hebrajskiego oraz o. Apolinary Szwed ofm⁶⁶.

mar (KAI/Jaffa) / Jaffa

[Katolicka Agencja Informacyjna, ISSN 1426–1413; 3 XI 2003; Wydawca: KAI]

⁶⁴ Dziękuję redaktorowi naczelnemu Katolickiej Agencji Informacyjnej, p. Marcinowi Przeciśzowskiemu, za wyrażenie zgody na edycję tej depeszy.

⁶⁵ Pani konsul Dominika Mosek.

⁶⁶ O. Apolinary Szwed (imię świeckie Tadeusz, ur. 1968) — duszpasterz katolików języka hebrajskiego w Jaffie. Do Zakonu Braci Mniejszych wstąpił w 1989 r. Ukończył franciszkańskie Studium Theologicum Jerosolymitanum w Jerozolimie. Po przyjęciu święceń kapłańskich w 1996 r. rozpoczął służbę w Kustodii Ziemi Świętej. A.J. Szeinke, op. cit., s. 173.

BIBLIOGRAFIA

MATERIAŁY ARCHIWALNE

Wielka Brytania

1. Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie

- a) Ministerstwo Spraw Zagranicznych
 - A 11E/840 — Uchodźcy w Palestynie
 - A 11E/1230 — Korespondencja z Palestyną, 1947–1949
- b) Ministerstwo Sprawiedliwości
 - A 20.4a/79 — Komisja Badawcza (materiały dotyczące Mariana Poleńskiego)
 - A 20.4a/125 — Komisja Badawcza (materiały dotyczące zajęć polsko-żydowskich w Tel Awiwie, 1942)
- c) Konsulat Generalny RP w Tel Awiwie
 - A 49/27 — Związek Ogólny byłych Żołnierzy WP i SBSK
 - A 49/183 — Teczki personalne (teczka 353 — Jerzy Jagiełło, 490 — Ludwika Kepisz-Kulikowska, 492 — Piotr Kuncewicz, 497 — Waleria i Jan Kwapniewscy, 557 — Weronika Ławicka, 631 — Jan Narkiewicz, 821 — Jadwiga Sitańska, 824 — Sławoj Składkowski, 847 — Jan Marian, Ada i Alfred Stadler, 1038 — Helena Zajączkowska)
- d) Delegatura Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Palestynie
 - A 74/11/15 —teczka personalna Ludwika Tarasa
- e) Rada Naczelna Uchodźstwa Polskiego w Palestynie
 - A 76/1 — Organizacja Uchodźstwa Polskiego w Palestynie
 - A 76/2 — Komitet Uchodźców Polskich w Jerozolimie
 - A 76/18 — „Dziennik mówiony”
 - A 76/48 — Ewakuacja uchodźców polskich z Palestyny
- f) Katolickie Duszpasterstwo Polskie w Palestynie
 - A 77/4 — Ewidencja chrztów, małżeństw i zgonów, 1941–1945
- g) Kolekcje
 - kol. 138/297 — Lista rodzin polskich ewakuowanych z ZSRR w sierpniu 1942 r. (litery F–M)

2. Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Anglii i Walii, Londyn

zesp. Ordynariat Polowy bp. Józefa Gawliny (podzespół w opracowaniu)

3. Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie

kol. 27/171 — Likwidacja Biura Dokumentów 2. Korpusu

4. Biblioteka Polska POSK w Londynie

a) Papiery Stanisława Rosmańskiego (rkps 1279)

b) Archiwum Osobowe Emigracji im. Bohdana O. Jeżewskiego

c) „Sprawy Bliskiego i Środkowego Wschodu. Miesięczny Komunikat Wewnętrzny Spółki Wydawniczej Reduta w Jerozolimie” [sygn. BP 1608]

Izrael

1. L'Archivio storico della Custodia di Terra Santa in Gerusalemme (Jerozolima)

a) Amministrazione del Cimitero di T.S. nuovo — S. Pietro. Jaffa (1925–1942)

b) Amministrazione del nuovo cimitero latino di Giaffa [księga „Case religiose. Giaffa. San Pietro. Contabilità speciali 1”]

c) Fabbrica della Nuova Capella nel Nuovo Cimitero di Terra Santa per lo Ingenere P. Aboukhalil — Giaffa (1939)

2. Saint Anthony's Catholic Church, Latin Parish, Tel Aviv-Jaffa

a) „Defunctorum 06 May 1932 – 22 Sept. 2005”

3. Yad Vashem Archives, Jerusalem

a) Testimony of Henryk Rolirad — sygn. O3/3068

b) Testimony of Jona Kapłan and Rywka Kapłan (Pisula) — sygn. O3/3795

4. Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Izraelu. Wydział Konsularny, Tel Awiw:

Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jaffie. Inwestor: Konsulat Polski w Tel Avivie. Oprac. arch. Krystyna Malkiewicz, Jerozolima, maj 1998

Stany Zjednoczone

1. United Nations Archives and Records Management Section, New York

S-1021-0151-13 — UNRRA Displaced Persons Operation in Europe and Middle East

Polska

1. Archiwum Akt Nowych w Warszawie

a) Akta Antoniego Pająka i jego rodziny — sygn. 19

b) Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP (emigracyjnego) w Londynie — sygn. 94, 95, 96, 99

c) Ministerstwo Spraw Zagranicznych — sygn. 10547

d) Teczki osobowe działaczy lewicowych:

Zdzisław Kielczyński — sygn. 15130

Tadeusz Strzałkowski — sygn. 5568

2. Archiwum Katedry Polowej Wojska Polskiego w Warszawie

Du III/T. 263 — Sprawozdania z działalności duszpasterskiej w Palestynie

Du III/T. 264 — Praca duszpasterska i społeczna wśród Polaków

Du III/T. 268 — Cmentarze polskie w Palestynie

Du III/T. 339–342 — Zgony Polaków w Palestynie: akta, zawiadomienia

3. Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie

a) Departament V 1955–1960 (Azja, Afryka i Bliski Wschód)

zesp. 12/38/925 — Sprawa emigracji do Izraela, 1959

zesp. 12/38/926 — Sprawa Marka Hłaski, 1959

zesp. 12/39/942 — Raporty polityczne, 1960

b) Biuro Konsularne 1945–1963

zesp. 20/44/550 — Izrael. Raporty konsularne, 1956–1957

zesp. 20/50/636 — Izrael. Raporty konsularne, 1957–1958

zesp. 20/71/924 — Izrael. Raporty konsularne, 1959–1960

c) Departament Prasy i Informacji 1946–1963

zesp. 21/48/687 — Izrael. Ośrodki polskie za granicą, 1947

4. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie

a) Akta personalne

Jagiello Jerzy (AP 252), Sroczyński Gustaw (AP 14683, AP 26635, AP 27925, AP 30234, AP 30591), Szafnicki Tadeusz (AP 8679)

b) Akta odznaczeniowe

Jagiello Jerzy (MN–29.12.1933), Kepisz-Kulikowska Eliza Ludwika (I.482.76-7168, KZ 16–158, OOP 1/571), Sroczyński Gustaw (KZ 13–337)

5. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa

a) Akta paszportowe

Begleiter Stefania (IPN BU 1547/397), Borowska Michalina (IPN BU 1005/128513), Epsztein Lucyna (IPN BU 1547/657), Gerson Stanisław i Emilia (IPN BU 1547/714), Janek Zenona (IPN BU 1002/54675), Kielczyński Zdzisław, Ernestyna, Bogdan i Andrzej (IPN BU 1547/1039), Krzysztonek Aniela (IPN BU 1268/29905), Morawska Kazimiera (IPN BU 1533/7599), Pawlicka Jadwiga (IPN BU 1268/28898), Rubinowicz Zofia (IPN BU 728/90620), Szenfeld Wanda (IPN BU 1547/742),

Zyskind Wiesława (IPN BU 1547/834), Żukowicz Franciszka (IPN BU 1547/525)

b) Akta paszportowe emigracji żydowskiej

Holzman Janina (IPN BU 1538/1638), Karger Izabella (IPN BU 1538/14172), Szenfeld Wanda (IPN BU 1538/5136), Tigner Maria (IPN BU 1538/16233)

c) Akta osobowe cudzoziemca

Bagińska Maria (IPN BU 1218/22169), Brodzka Filomena (IPN BU 1268/13550), Brzeska Aniela (IPN BU 1268/22418, t. 1 i 2), Brzeski Adam (IPN BU 1368/3128), Cygler Marek (IPN BU 1268/20665), Cygler Zofia (IPN BU 1268/20666), Czarnecka Maria (IPN BU 1268/26453, t. 1 i 2), Frajdenberg Rozalia (IPN BU 1268/11358), Gerber Helena (IPN BU 1368/5689), Giser Antonina (IPN BU 1268/31370), Górska Helena (IPN BU 1218/22168), Joffe Genowefa (IPN BU 1368/11609), Krygier Anna (IPN BU 1268/26459), Kunigis Maria (IPN BU 1268/22073, 1268/22093), Laufer Mirosława (IPN BU 1368/2143), Magnes Leokadia (IPN BU 1268/24940), Miller Władysław (IPN BU 1268/22727), Nysenholc Zofia (IPN BU 1218/27 i 28), Oleszczuk Stanisław (IPN BU 1268/16877), Rabinowicz Daniela (IPN BU 1268/15375), Ringler Antonina (IPN BU 1268/28070), Rolirad Henryk (IPN BU 1368/2442), Rolirad Maria (IPN BU 1218/17363, t. 1 i 2), Sapińska Janina (IPN BU 1218/20004), Schindelman Jadwiga (IPN BU 1268/8114), Spatz Elżbieta (IPN BU 1218/8018), Szymborska Bronisława (IPN BU 1268/23534), Wartska Marianna (IPN BU 1268/15272), Wawrzyniak Jacek (IPN BU 1368/23574), Zielińska-Hechtkopf Alicja (IPN BU 1368/21861)

d) Materiały dotyczące:

Czarnecka Maria (IPN BU 01262/210J), Herman Jerzy (IPN BU 01237/394/J), Jaworska Malwina (IPN BU 01262/207J)

e) Teczka obiektowa krypt. „Reduta”/„Upadli” dotycząca wywiadu brytyjskiego na Bliskim Wschodzie, polskiej emigracji, organizacji politycznych i wojskowych, „grup zwiadowczych” z lat 1945–1948, Instytutu „Reduta” (IPN BU 01419/88)

6. Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Gdańsku

Akta paszportowe

Jochelson Sonia (IPN Gd 644/12658)

7. Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie

a) Akta paszportowe

Kłusek Leszek (IPN Kr 40/160118)

b) karta Jerzego Hermana w kartotece paszportowej KW MO/WUSW (IPN Kr 49)

8. Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi

a) Akta paszportowe

Apel Aniela (IPN Ld 0184/1604), Byk Katarzyna (IPN Ld 0181/1223), Franecka Cecylia (IPN Ld 0181/420), Grosberg Alicja (IPN Ld 0184/136), Mitelman Helena (IPN Ld 0184/2096), Olma Janina (IPN Ld 0184/2527), Podlewski Franciszek (IPN Ld 0181/791), Urkliński Adam (IPN Ld 0181/392)

b) Dokumentacja dotycząca osoby, która wyjechała z Polski

Brodzka Filomena (IPN Ld 093/262/25), Franecka Cecylia (IPN Ld 093/220/1), Prywer Janina (IPN Ld 093/408/12), Rabinowicz Daniela (IPN Ld 093/482/12), Steckiewicz Józef (IPN Ld 0181/2364), Szeps Helena (IPN Ld 093/222/23), Zielińska-Hechtkopf Alicja (IPN Ld 093/345/13)

c) Materiały dotyczące Henryka Józwiaka (IPN Ld 011/2057)

9. Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie

Akta paszportowe

Cwynar Antoni (IPN Rz 389/185072), Kotula Antoni (IPN Rz 389/142170)

10. Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Szczecinie

Akta paszportowe

Bok Helena (IPN Sz 471/5967)

11. Instytut Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu

Akta paszportowe

a) Fajersztajn Stanisława Teresa (IPN Wr 502/8092)

b) Akta personalne

Wallach Michalina (IPN Wr 496/302)

12. Instytut Pamięci Narodowej Delegatura w Bydgoszczy

Akta w sprawie o wydanie dowodu tożsamości

Kunigis Maria (IPN By 191/70, t. 14), Rusiecka Longina (IPN By 191/77, t. 3)

13. Archiwum Emigracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Archiwum Felicjana Sławoja Składkowskiego

(FSS/I/1, FSS/I/2, FSS/II/43, FSS/V/a/85)

14. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

WL II 552 — teczka Henryka Dorskiego

WP II 138 — teczka Marcina Szarskiego

15. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Oddział Akt Collegium Medicum

DSP AM 13 — teczka Henryka Dorskiego

16. Archiwum Zakładowe Radia Kraków SA w Krakowie

- a) Akta osobowe Jerzego Hermana (sygn. 4/70)
- b) Teksty audycji 1–30 IX 1954 (sygn. 1/126)

17. Archiwum Zgromadzenia Sióstr Urszulanek Unii Rzymskiej Prowincja Polska w Krakowie

Katalog Główny Prywatnego Żeńskiego Gimnazjum Realnego S.S. Urszulanek w Krakowie, Sz II/48

18. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

- a) Archiwum Domowe Pawlikowskich (sygn. 11855 IV)
- b) Papiery Stanisława Kota. Materiały do działalności Stanisława Kota w Palestynie w latach 1941–1943 (Przyb. 120/83)
- c) Album 2. Drużyny Harcerskiej im. Zawiszy Czarnego (Przyb. 93/00)

Zbiory prywatne:

- a) arch. Krystyny Malkiewicz, Wrocław — robocze fragmenty opracowania *Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jaffie*. Inwestor: Konsulat Polski w Tel Aviwie, oprac.: arch. Krystyna Malkiewicz, Jeruzolima, maj 1998
- b) Krzysztofa Dawida Majusa, Lod (Izrael) — fotografie polskiej kwatery cmentarza katolickiego w Jafie (wrzesień 2007)

Informacje: Wojciecha Drelicharza (Kraków), Henryka Drzewieckiego (Kiriath Gat), Moniki Martin (Wrocław), Janusza Mierzwy (Kraków), ks. inf. Grzegorza Pawłowskiego (Jafa), Reginy Piątek (Warszawa), Karola Prejny (Tel Awiw), o. Apolinarego Szweda OFM (Jafa), Ewy Węgrzyn (Kraków), Anat Zajdman (Hajfa), Mariusza Ziemiańczyka (Krościenko n. Dunajcem)

WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE

Kielczyński v. US CIA, „West’s Federal Supplement”. 2nd ser., t. 128, St. Paul, Minn. 2001, s. 151–152.

Kot S., *Listy z Rosji do Gen. Sikorskiego*, Londyn 1955.

Listy Tadeusza Ludwika Strzałkowskiego, oprac. N. Obrębska, „Z Pola Walki” (Warszawa) 1979, nr 2, s. 229–233.

Palestyńsko-Polska Izba Handlowa i Przemysłowa, Tel Aviv [1928].

Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1944–1945, oprac. A. Kochański, Warszawa 1992.

Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich. Opracowanie zbiorowe żołnierzy SBSK, red. G. Korczyński, [Kraków] 2014.

Słowacki J., *Listy do matki*, oprac. Z. Krzyżanowska, Wrocław 1990.

Stosunki międzynarodowe 1989–2000. Dokumenty i materiały, red. Z. Leszczyński i A. Koseski, Pułtusk–Warszawa 2001.

- Stosunki polsko-izraelskie (1945–1967). Wybór dokumentów*, wybór i oprac. Sz. Rudnicki i M. Silber, Warszawa 2009.
- Widziałem Anioła Śmierci. Losy deportowanych Żydów polskich w ZSRR w latach II wojny światowej. Świadectwa zebrane przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Polskiego na Uchodźstwie w latach 1942–1943*, oprac. i wstęp M. Siekierski, F. Tych, Warszawa 2006.
- Witkiewicz S., *Listy do syna*, oprac. B. Danek-Wojnowska i A. Micińska, Warszawa 1969.
- Witkiewicz S.I., *Listy do żony (1923–1927)*, oprac. J. Degler, Warszawa 2005.
- Witkiewicz S.I., *Narkotyki. Niemyte dusze*, oprac. A. Micińska, Warszawa 1993.

WSPOMNIENIA, RELACJE, WYWIADY

- Anders W., *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Londyn 1959.
- Anolik B., *Pamięć przywołana*, Kraków 1996.
- Bartoszewski W., Lewinówna Z., *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, wyd. 2, Kraków 1969.
- Brzeski A., *Kropelka krwi*, „Nowiny Kurier”, 15 III 2007, s. 9.
- Chudziakiewicz M., *Jedno polskie życie*, „Zesłaniec”, Wrocław 2011, nr 48, s. 41–78.
- Dowgiallo J., Sarner H., *From Science to Diplomacy. A Pole's experience in Israel*, Cathedral City, Ca 1995.
- Drymmer W.T., *W służbie Polsce. Wspomnienia żołnierza i państwowca z lat 1914–1947*, Kraków 2014.
- Dwulecie działalności Ekspozytury M.O.S. Wywiad z Kons. Gener. Lechowskim*, „Przez Łądy i Morza”, maj 1943, z. 5, Tel Awiw, s. 31–34.
- Grabowska A., *Dialog z Hłaską*, „Nowiny Kurier”, 30 V 1969, s. 7.
- [Herman J.] *Pasażer martwej wizy, rozmowa z Jerzym Hermanem, poetą, bajko- i fraszkopisarzem, redaktorem polskiego radia, założycielem „Po Prostu” w Izraelu*, w: M. Lewińska, *Przechowane słowa*, Tel Awiw 2008, s. 39–43.
- Jałowicki M., *Na skraju Imperium i inne wspomnienia*, wybór i układ tekstu M. Jałowicki, Warszawa 2013.
- Jałowicki M., *Requiem dla ziemiaństwa*, wybór i układ tekstu M. Jałowicki, Warszawa 2005.
- Janicki J., Wiernik B., *Reszta nie jest milczeniem*, Warszawa 1960.
- Kielczyński A., Ginalski R., *Amerykański piorun. Agent CIA ujawnia kulisy swojej działalności w Izraelu*, Warszawa 1993.
- Kielczyński Z., *Z dziejów partyzantki B.Ch.*, „Polska Niepodległa” (Warszawa) 1947, nr 6, s. 6.
- Klugman A., *Spojrzenie wstecz*, Łódź 2000.

- Kopański S., *Wspomnienia wojenne 1939–1946*, Warszawa 1990.
- Lechoń J., *Dziennik*, t. 2: *1 stycznia 1951 – 31 grudnia 1952*, Warszawa 1992.
- Lewińska M., *Z moich trzech groszy reszta*, Tel Awiw 1997.
- Lewińska M., *Emigracji dzień pierwszy*, Warszawa 1999
- Lipkowska T., *Dlaczego pozostałam w Izraelu*, w: K. Zamorski, *Dwa tajne biura 2 Korpusu*, Londyn 1990, s. 124–137.
- Lipkowska T., *Fragment wspomnień*, „Akcenty”, Tel Aviv 1991, z. 2, s. 95–97.
- Lipkowska T., *Dlaczego pozostałam w Izraelu*, „Nowiny Kurier” (Tel Awiw), cz. 1: 9 IX 1994, s. 6; cz. 2: 16 IX 1994, s. 6; cz. 3: 23 IX 1994, s. 6.
- Lipkowska T., *Dedykacja Henryka Sienkiewicza*, „Trybuna” (Warszawa) 1995, nr 48, s. 12.
- Lipschütz-Lipinski I.T., *Hans Duda und die Askaris*, Tel-Aviv 1971.
- Ludwik Tadeusz Strzałkowski, Biblioteka Nauczyciela-Demokraty nr 7, Warszawa 1948.
- Michałowska D., *Pamięć nie zawsze święta. Wspomnienia*, Kraków 2004.
- Opalski J., *Rozmowy o Konradzie Swinarskim i „Hamlecie”*, Kraków 1988.
- Pawłowski G. (J.H. Griner), *Ocalały z zagłady w służbie Mesjasza*, Lublin 2012.
- Raczyńska Sz., *O miłości do chasydów szczególnych (rozmowę przeprowadziła Anna Ćwiakowska)*, „Kontury”, t. 15, Tel Awiw 2005, s. 33–37.
- [Raczyński S.], *Zeżnanie Stefana Raczyńskiego*, „Kontury”, t. 9, Tel Awiw 1998, s. 29–33.
- [Radziwiłł M.K.], *Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła peregrynacja do Ziemi Świętej (1582–1584)*, wydał J. Czubek, Kraków 1925.
- Rajcher M., *Miesiąc po śmierci Henryka Rolirada*, „Nowiny Kurier” (Tel Awiw), 10 II 1984, s. 9.
- Ringler B., *Czas zagłady. Wspomnienia z Borysławia*, Kraków 1995.
- [Rok A.], *Izraelski księgarz, który zasłużył na polskiego IKAR-a (Rozmowa z Edmundem Neusteinem, właścicielem polskiej księgarni na Allenby w Tel-Awiiwie)*, „Słowo Żydowskie” (Warszawa) 1998, nr 24, s. 14–15.
- Rozpędowski H., *Był chamsin*, Londyn 1994.
- Ruszczyc F., *Dziennik*, cz. 1: *Ku Wilnu 1894–1919*, wybór, układ, opracowanie i wstęp E. Ruszczyc, Warszawa 1994.
- Sidi E., *Izrael oswojony*, Warszawa 2013.
- Sługa Mesjasza. Z księdzem Grzegorzem Pawłowskim — Jakubem Herszem Grinerem rozmawia Lucyna Montusiewicz*, Lublin 2005.
- Sowicki T., *Zwrotnik Wilkołaka. 1939–1942. Warszawa. Węgry. Jugosławia. Turcja. Palestyna. Egipt. Libia. Irak, Jerozolima [1943]*.
- Stankiewicz M., *Z floty carskiej do polskiej*, wyd. 2, Warszawa 2007.

- Strzałkowska M., *Ludwik Tadeusz Strzałkowski*, w: *Wspomnienia o Władysławie Spasowskim*, pod red. M. Szulkina, Warszawa 1961, s. 249–259.
- Swianiewicz S., *W cieniu Katynia*, Warszawa 1990.
- Winnicki J., *Wspomnienie kolegi*, „Biuletyn Wolnej Polski” (Tel Awiw), nr 14 (84), 5 IV 1946, s. 6.
- Wolikowska z Lutosławskich I., *Roman Dmowski. Człowiek, Polak, przyjaciel*, Wrocław 2007.
- Wołoszynowska M., *Z walk II Brygady na Wołyniu*, w: *Służba Ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, kom. red. A. Piłsudska (przew.) et al., Warszawa 1929, s. 43–49.
- Zatorska H., *Kordian w Tel-Awivie*, „Pamiętnik Teatralny”, Warszawa 1963, z. 1–4, s. 328–332.
- Zatorska H., *Spoza smugi cienia. Wspomnień ciąg dalszy*, Kraków 1985.
- Żukowska T. [T. Lipkowska], *Ze wspomnień o Sienkiewiczu*, „W Drodze” (Jerozolima), nr 3 (65), s. 1, 3.

NEKROLOGI I WSPOMNIENIA POŚMIERTNE OSÓB POCHOWANYCH NA CMENTARZU (WYBÓR)

- „Acta Custodiae Terrae Sanctae” (Gerusalemme) 1973, nn. 1–2.
- „Biuletyn Wolnej Polski” (Tel Awiw) 1946 (5 IV).
- „Dziennik Polski” (Kraków) 2008 (19 VII).
- „Gazeta Polska. Dziennik Informacyjny Polaków na Bliskim Wschodzie” (Jerozolima) 1941 (21 VIII, 24 VIII, 17 XII), 1942 (21 I, 25 I, 7 VIII, 11 VIII, 14 XII), 1943 (8 II), 1944 (28 XI), 1945 (7 IX, 27 IX, 12 X, 15 X), 1946 (27 V, 25 VIII, 6 X), 1947 (12 II).
- „Gazeta Wyborcza” (Warszawa) 2011 (22 XI).
- „Nowiny Izraelskie” (Tel Awiw) 1958 (14 II).
- „Nowiny Kurier” (Tel Awiw) 1960 (22 I, 9 V, 20 V), 1962 (2 IV), 1963 (18 II, 21 IV, 22 IV), 1965 (27 IV, 30 XII), 1968 (12 IV), 1972 (9 II, 23 X), 1974 (21 II), 1975 (28 II, 27 VII, 23 XI), 1976 (4 III, 26 V, 27 VI, 2 VII, 4 VII, 6 VII, 7 VII), 1977 (7 I, 31 I, 4 II, 14 III, 18 IV, 8 V), 1978 (31 III, 18 IV, 23 IV, 18 V, 30 VI, 5 VII, 17 XI), 1979 (2 IV), 1980 (18 III, 6 VIII, 3 X), 1981 (8 III, 9 III, 5 VII, 6 VII), 1983 (18 X, 29 XII), 1984 (6 I, 9 I, 10 I), 1985 (30 IV, 10 X), 1988 (4 IV, 13 X, 20 XII), 1989 (7 VI), 1999 (15 I, 29 X), 2008 (17 VII).
- „Nowy Dziennik” (Kraków) 1937 (17 III).
- „The Palestine Post” (Jerusalem) 1946 (31 III).

ARTYKUŁY PRASOWE*

- Adresy władz i instytucyj polskich w Palestynie*, „Gazeta Polska”, 1 VII 1942, s. 4.
- Andraczyk S., *Profesor Tadeusz Kerner nie żyje*, „Nowiny Kurier”, 10 I 2008, s. 12–13.
- Andraczyk S., *„Całe życie cierpiał na paniczny strach przed śmiercią — narzeczcie odetchnął z ulgą”. Umarł poeta Jerzy Herman*, „Nowiny Kurier”, 17 VII 2008, s. 6–7.
- Andraczyk S., *Konkurs Chopinowski w Tel Awiwie*, „Nowiny Kurier”, 7 V 2009, s. 13.
- B. oficer polski zabity w Tel-Aviv*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” (Londyn), 23 I 1948, s. 1.
- Broncel Z., *„Gdy chłop baby nie bije...”*. *Premiera teatralna w Tel-Awiwie*, „Gazeta Polska”, 8 X 1943, s. 4.
- Budżet samotnego uchodźcy*, „Kurjerek Codzienny” (Tel Awiw), 25 IV 1941, s. 6.
- Czuchnowski M., *Dom Kobiet (reportaż z polskiej Stacji Matki i Dziecka)*, „Gazeta Polska”, 28 III 1943, s. 4.
- Ćwiakowska A., *Gabriela Zapolska w Tel Awiwie*, „Nowiny Kurier”, 25 X 1978, s. 4.
- Ćwiakowska A., *Spotkanie w Zw. Literatów*, „Nowiny Kurier”, 3 VII 1987, s. 7.
- Deklaracja Komitetu Jedności Narodowej*, „Biuletyn Wolnej Polski” (Tel Awiw), nr 29 (48), 27 VII 1945, s. 1.
- Dispense with Corroborative Evidence*, „The Sentinel. The American Jewish Weekly” (Chicago), 7 X 1937, s. 34.
- [dl], *Cichy bohater*, „Nowy Dziennik” (Kraków), 17 III 1937, s. 4.
- Domy Matki i Dziecka*, „Gazeta Polska”, 20 VII 1944, s. 4.
- Dwaj mężczyźni okupowali wczoraj pokój biurowy w ambasadzie NRF*, „Nowiny Kurier”, 15 IV 1977, s. 1.
- Dzień Żołnierza Polskiego w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 18 VIII 1941, s. 4.
- Dziesięciolecie Banku P.K.O. w Tel Awiwie*, „Gazeta Polska”, 14 V 1943, s. 4.
- [ek], *Amerykański Piorun*, „Antena” (Warszawa) 1993, nr 24, s. 47.
- Frister R., *Chcemy zapomnieć, ale nie potrafimy*, „Przegląd” (Tel Awiw), 1977, nr 1469, s. 4–5, 24.
- Frister R., *Saksy na Ziemi Świętej*, „Polityka” (Warszawa) 1997, nr 3, s. 40–41.

*Z uwagi na znaczną częstotliwość, w opisie bibliograficznym czasopism „Gazeta Polska”, „Nowiny Kurier” i „The Palestine Post” pominięto miejsce wydania (odpowiednio Jerozolima, Tel Awiw i Jerozolima).

- Gross N., *Burzliwe dzieje polskiej prasy w Izraelu*, „Nowiny Kurier”, 7 I 1977, s. 5.
- Gross N., *Żydowski temat w Biurze Dokumentów generała Andersa*, „Nowiny Kurier”, 11 I 1991, s. 7, 10.
- Gross N., *Bajkowa wyobraźnia*, „Nowiny Kurier”, 15 VII 1994, s. 16.
- Haganah Stalls Arab Attack*, „The Palestine Post”, 23 III 1948, s. 3.
- Identification by Watchman*, „The Palestine Post”, 9 III 1937, s. 5.
- Inauguracja Angielsko-Polskiego Instytutu w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 17 XII 1943, s. 4.
- Inauguracja stałej komunikacji lotniczej między Polską a Palestyną*, „Palestyna i Bliski Wschód” (Warszawa) 1937, nr 4, s. 164.
- Jadwiga G., *Praca dzisiejsza — to kapitał na przyszłość. Działalność Koła Przyrodników im. Mikołaja Kopernika*, „Gazeta Polska”, 27 IV 1943, s. 4.
- Jadwiga G., *Organizacja podstawą życia (z działalności Komitetu Uchodźców Polskich w Tel-Awivie)*, „Gazeta Polska”, 19 V 1943, s. 4.
- Jadwiga G., *Pod sztandarem polskiej nauki. Wyższe Kursy Naukowe w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 25 V 1943, s. 4.
- Jadwiga G., *Kultura dźwignią życia (z działalności oświatowej w Tel-Awivie)*, „Gazeta Polska”, 27 V 1943, s. 4.
- Jak pies policyjny wytropił mordercę Stanisława Ślugi*, „Nowy Dziennik” (Kraków), 23 III 1937, s. 6.
- Janicz B., *Teatr Polski ma głos*, „Gazeta Polska”, 3 XI 1943, s. 4.
- Jerzy Herman ma głos...*, „Nowiny Kurier”, 1 V 2008, s. 15.
- Koło Ekonomistów przy Komitecie Uchodźców Polskich w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 25 VIII 1941, s. 4.
- Koło Przyrodników im. M. Kopernika w Palestynie*, „Na Straży” (Jerozolima), luty 1947, nr 32, s. 21–22.
- Komitet Jedności Narodowej*, „Biuletyn Wolnej Polski” (Tel Awiw), 20 VII 1945, nr 28 (47), s. 1.
- Koncert Hanki Ordonówny*, „Gazeta Polska”, 31 VIII 1943, s. 4.
- Konferencja Harcerska. Pierwszy dzień obrad w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 16 X 1941, s. 4.
- Konferencja Harcerska. Drugi dzień obrad w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 19 X 1941, s. 4.
- Lewinson Ch., *Pogrzebana ustawa*, „Nowiny Kurier”, 28 IV 2006, s. 24.
- Loew R., *Robotnik słowa*, „Nowiny Kurier”, 16 II 1990, s. 7.
- Löw R., *Strażnik pamięci*, „Dziennik Polski” (Kraków), 11–12 I 1992, s. 4.
- Ludwik Tadeusz Strzałkowski*, „Biuletyn Wolnej Polski” (Tel Awiw), 5 IV 1946, nr 14 (84), s. 1.

- Małasz, *Pamięci Ludwika Daszkiewicz ppor. W.P. kawalera „Virtuti Militari”*, „Gazeta Polska”, 20 III 1946, s. 4.
- Melman Y., *Israeli Who Spied for CIA*, „Haaretz” (Tel Aviv), 18 V 2001.
- Military Court Sentences Confirmed*, „The Palestine Post”, 14 III 1944, s. 3.
- Nadzwyczajne walne zebranie Placówki b. żołn. S.B.S.K. w Tel-Awiiwie*, „Gazeta Polska”, 29 VII 1943, s. 4.
- Nejman E., *Rękopis znaleziony w Jafie*, „Polityka” (Warszawa), 18 IV 1992, s. 13.
- Nejman E., *Polka, która obrała Izrael za swoją drugą ojczyznę*, „Trybuna” (Warszawa) 1995, nr 48, s. 12.
- Nurkiewicz J., *Spotkanie w „Stella Maris”*, „Nowiny Kurier”, 22 V 1970, s. 8.
- Odezwa Zrzeszenia Demokratycznego*, „Biuletyn Wolnej Polski” (Tel Awiw), 27 VII 1945, nr 29 (48), s. 8.
- Opening of Anglo-Polish Institute*, „The Palestine Post”, 15 XII 1943, s. 3.
- O-wa, „*W Drodze*”, „Gazeta Polska”, 5 IV 1946, s. 4.
- Pawłowski J., *Puszczański żywot Andrzeja K.: eks-szpieg CIA ukrywa się w Polsce*, „Kurier Poranny” (Białystok) 1993, nr 73, s. 4.
- Pogrzeb Ludwika Strzałkowskiego*, „Biuletyn Wolnej Polski” (Tel Awiw), 5 IV 1946, nr 14 (84), s. 6.
- Pogrzeb śp. Jerzego Jagielly*, „Gazeta Polska”, 24 VIII 1941, s. 4.
- Polacy w Palestynie — w sytuacji coraz gorszej wskutek pogłębiającego się zamętu i rosnących zaburzeń*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” (Londyn), 21 I 1948, s. 1, 4.
- Polish Labourer Shot by Arab*, „The Palestine Post”, 7 III 1937, s. 7.
- Polish-Palestine Steam Ship Service Opened*, „The Palestine Post”, 2 X 1934, s. 4.
- Polska premiera w Palestynie. „Dziadek się żeni”*, „Gazeta Polska”, 18 I 1943, s. 4.
- Polski Czerwony Krzyż w Palestynie. Sprawozdanie z działalności za okres od 24 I 1940 do 15 VIII 1941*, „Gazeta Polska”, 7 IX 1941, s. 3–4.
- Polskie zaduszki w Ziemi Świętej*, „Tygodnik Katolicki Niedziela” (Częstochowa), 3 XI 2008.
- „Porządek musi być!” w Polskim Teatryku Literacko-Artystycznym*, „Gazeta Polska”, 31 XII 1941, s. 4.
- Poświęcenie świetlicy w Jaffie*, „Gazeta Polska”, 16 X 1944, s. 4.
- Poświęcenie nowego „domu Matki i Dziecka”*, „Gazeta Polska”, 29 XI 1944, s. 4.
- Praca społeczna kobiet. Z działalności Koła Pań w Tel-Awiiwie*, „Gazeta Polska”, 4 V 1943, s. 4.

- Prison for three Polish soldiers*, „The Palestine Post”, 24 II 1944, s. 3.
- Protest obywateli polskich w Tel Awiwie*, „Gazeta Polska”, 20 II 1945, s. 1.
- Przedstawienie „Dam i Huzarów” w Tel Awiwie*, „Gazeta Polska”, 7 X 1943, s. 4.
- Przy pomniku śp. Henryka Rolirada*, „Nowiny Kurier”, 4 I 1985, s. 10.
- Rekolekcje wielkopostne w Tel-Awiwie i Jaffie*, „Gazeta Polska”, 30 III 1944, s. 2.
- Roman B., *Ślady kultury i historii polskiej w Izraelu*, „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa” 1998, nr 4 (9), s. 57–62 (skrótowa wersja: „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” [Londyn], 7 II 2002, s. 5–6).
- Rząd Polski — dla uchodźstwa. Na marginesie 2-lecia Delegatury M.O.S. w Palestynie*, „Gazeta Polska”, 21 II 1943, s. 3.
- Samet S., *Ostatnia droga Stanisława Śługi*, „Nowy Dziennik” (Kraków), 17 III 1937, s. 5.
- Sarjusz-Wolski M., *Prywatna wojna*, „Przegląd Tygodniowy” (Warszawa) 1992, nr 22, s. 1, 5.
- Sarjusz-Wolski M., *Wykrywacz kłamstw*, „Przegląd Tygodniowy” 1992, nr 23, s. 12.
- Sarjusz-Wolski M., *Kręgi zbliżenia*, „Przegląd Tygodniowy” 1992, nr 24, s. 12.
- Sąd palestyński uwolnił Araba oskarżonego o zabójstwo Stanisława Śługi*, „Nowy Dziennik” (Kraków), 27 IX 1937, s. 7.
- Śługa, mistaken for Jew, dies of Arab bullet*, „The Sentinel. The American Jewish Weekly” (Chicago), 18 III 1937, s. 4.
- Śługa Murder Case. Preliminary Inquiry*, „The Palestine Post”, 30 IV 1937, s. 9.
- Śługa Succumbs To Bullet Wound*, „The Palestine Post”, 11 III 1937, s. 1, 8.
- Sprawa st. sierż. Ludwika Strzałkowskiego*, „Biuletyn Wolnej Polski” (Tel Awiw), 15 V 1944, nr 5, s. 7.
- Spy Killed*, „The Palestine Post”, 14 I 1948, s. 3.
- Stamer S., *„Lekarz Polski na Wschodzie”. Wysoce wartościowe przyczynki do rozwoju wiedzy lekarskiej*, „Gazeta Polska”, 3 I 1947, s. 4.
- Stanisław Śługa gestorben*, „Die Stimme. Jüdische Zeitung” (Wien), 16 III 1937, s. 2.
- [Sypniewski T.], *Tel-Avivskie Soplicowo*, „Biuletyn Informacyjny Polskich Uchodźców Wojennych na Bliskim Wschodzie” (Jerozolima), nr 12 (18 V 1941), s. 3.
- Szkoła Polska w Tel-Aviv*, „Kurjerek Codzienny” (Tel Awiw), 2 IV 1941, s. 4.
- Szymański A., *15-ta rocznica śmierci brata Jacka Podlewskiego OFM (1904–1973)*, „Perła Misji” (Jerozolima) 1988, nr 17, s. 16.
- Święto Niepodległości w Tel-Avivie*, „Gazeta Polska”, 22 XI 1945, s. 4.

- Three charged with murder and arson*, „The Palestine Post”, 5 X 1949, s. 3.
- Trabelski T., *Andrzej Kielczyński aresztowany w Polsce*, „Nowiny Kurier”, 14 I 1994, s. 4.
- Trzeci Dom Opieki nad Matką i Dzieckiem*, „Gazeta Polska”, 9 VIII 1943, s. 4.
- Two seize W. German Embassy*, „The Jerusalem Post”, 15 IV 1977, s. 1–2.
- Uniwersytet Powszechny. Polska placówka kulturalno-oświatowa w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 6 VII 1944, s. 4.
- Uroczystości 3 Maja w Tel-Awivie i Jaffie*, „Gazeta Polska”, 8 V 1944, s. 4.
- W Dzień Zaduszny nabożeństwa za zmarłych*, „Gazeta Polska”, 31 X 1941, s. 4.
- W Palestynie. Z życia uchodźstwa polskiego w Tel-Awivie. Komunikat Prez. Komitetu Obywatelskiego w Tel-Awivie*, „Głos Polski” (Tel Awiv) 1942, nr 2, s. 5, 7.
- W teatryku „Złota Maska”. Nowa placówka literacko-artystyczna w Tel-Awivie*, „Gazeta Polska”, 21 IX 1941, s. 4.
- Wasita R., *Grzegorz, czyli Jakub Hersz*, „Nowiny Kurier”, 25 XI 2005, s. 7.
- Wielka manifestacja obywateli polskich w Tel Awivie*, „Gazeta Polska”, 21 II 1945, s. 1.
- Wiersze o Krakowie*, „Echo Krakowa”, 19–21 IX 1986, dodatek literacki: „Czas przeszły i przyszły”, s. 1.
- W.T.D. [Drymmer], *Piłsudczycy w Palestynie*, „Na Straży” (Jerozolima), październik–grudzień 1946, nr 28–30, s. 9–11.
- Zaduszki Polskie*, „Gazeta Polska”, 3 XI 1947, s. 2.
- Zgon uchodźcy polskiego*, „Gazeta Polska”, 21 VIII 1941, s. 4.
- Zimecki T., *Przed sądem*, „Głos Nauczycielski” (Warszawa) 1956, nr 18, s. 2, 4.
- Zjazd lekarzy polskich w Tel Avivie*, „Gazeta Polska”, 20 X 1942, s. 4.
- Żurek S.J., *Żołnierz Mesjasza*, „Więź”, Warszawa 2006, nr 3, s. 148–151.
- Życki B., *Balladyna w wykonaniu Polskiego Teatru Szkolnego*, „Gazeta Polska”, 25 II 1945, s. 4.

MONOGRAFIE, ROZPRAWY

- Adamczewski J., *Krakowskie rody*, Kraków 1994.
- Adamczyk A., *General dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Zarys biografii politycznej*, Toruń 2002.
- Adamczyk A., *Kobiety w życiu Sławoja Felicjana Składkowskiego*, w: *Niebem i sercem okryta. Studia historyczne dedykowane dr Jolancie Malinowskiej*, pod red. M. Malinowskiego, Toruń 2003, s. 561–569.
- Adamczyk K., *Inna pamięć. Żydzi z „Nowin Kuriera”*, w: *Pisarze polsko-żydowscy XX wieku. Przybliżenia*, pod red. M. Dąbrowskiego i A. Molisak, Warszawa 2006, s. 239–255.

- Ain Karem. Ośrodek polskich dziewcząt. Palestyna 1942–1947*, oprac. I. Stypułkowska przy współpracy C. Pichety i K. Kindlein, Londyn 1988.
- Akavia M., *O Towarzystwie Przyjaźni Izraelsko-Polskiej w Izraelu*, „Kontury”, t. 13, Tel Awiw 2002, s. 154–156.
- A. Kielczyński — *the CIA’s agent in Israel*, „Commonwealth of Independent States and the Middle East. A Monthly Summary and News Analysis of the CIS and East European Press” (Jerusalem), vol. 17: 1992, No. 5, s. 45–46.
- Bauminger A.L., *Sprawiedliwi wśród Narodów Świata*, Warszawa 1994.
- Bystron J.S., *Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie 1147–1914*, Kraków 1930.
- Chajn L., *Międzywojenne wolnomularstwo i parawolnomularstwo na obszarze obecnego woj. katowickiego*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”, t. 12, pod red. J. Chlebowczyka i K. Popiołka, Wrocław 1973, s. 285–342.
- Cieślíkowa A.J., *Ochotnicza Legia Kobiet 1918–1922*, Warszawa 1988.
- Consacrazione episcopale di Mons. B. Akiki*, „Acta Custodiae Terrae Sanctae” (Gerusalemme) 1973, 18, nn. 1–2, s. 46–47.
- Ćwiakowska A., *Nieobecni*, Łódź 2004.
- Ćwiakowska A., *Nie ma już polskich „zaksów” w Izraelu*, „Kontury”, t. 16, Tel Awiw 2006, s. 110–115.
- Ćwiakowska A., *Gwiazdy Jurka Hermana*, „Miasteczko Poznań” (Poznań) 2010, nr 1, s. 174–176.
- Denholm I., Elliott M., *Roman Mieczysław Sawicki*, „Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society” (London), vol. 41 (November 1995), s. 396–418.
- Draus J., *Szkoły polskie w Tel-Awiiwie 1940–1947*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. 39, Kraków 1987, s. 113–126.
- Draus J., *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, Lublin 1993.
- Dudzińska A., *Tożsamość żydowska a polityka imigracyjna Izraela*, Warszawa 2014.
- Dyduch J., *Stosunki polsko-izraelskie w latach 1990–2009. Od normalizacji do strategicznego partnerstwa*, Warszawa 2010.
- Frister E., *Mroźek na scenach hebrajskich*, „Kontury”, t. 12, Tel Awiw 2001, s. 123–134.
- Gałęzowski M., *Wierni Polsce. Ludzie konspiracji piłsudczykowskiej 1939–1947*, Warszawa 2005.
- Gańczak F., *Filmowcy w matni bezpieczeństwa*, Warszawa 2011.
- Giladi B., *Opowieść o jednym mieście*, oprac. i wstęp A. Rzędowska, Piotrków Trybunalski 2010.
- Ginor I., Remez G., *A Cold War Casualty in Jerusalem, 1948: The Assassination of Witold Hulanicki*, „The Israel Journal of Foreign Affairs” (Jerusalem), vol.

- 4: 2010, No. 3, s. 135–156 (internet: <http://israelcfr.com/documents/4-3/4-3-8-IsabellaGinorandGideonRemez.pdf> (dostęp: 4 września 2015)).
- Gmitruk J., Matusak P., Wojdyło W., *Bataliony Chłopskie*, Warszawa 1987.
- Great Britain and Palestine 1915–1945* (ed. by The Royal Institute of International Affairs. Information Papers No. 20), London–New York 1946.
- Gross N., *Poeci i Szoa. Obraz zagłady Żydów w poezji polskiej*, Sosnowiec 1993.
- Hońdo L., *Hebrajska epigrafika nagrobna w Polsce*, Kraków 2014.
- Ichilov O., Mazawi A.E., *Between State and Church. Life-History of a French-Catholic School in Jaffa*, Frankfurt am Main 1996.
- Idzik A., *Czwartaczki*, w: *Czwarty Pułk Piechoty 1806–1966*, oprac. A. Idzik, Londyn [1966], s. 414–416.
- Jankowski S.M., *Dziewczęta w maciejówkach*, Warszawa 2012.
- Kahan M., *Sa esh le-hatsit*, Tel Aviv 1988 (on verso: *Carry a Fire to Kindle*).
- Kalinowski A., *Cmentarze. Ewolucja przepisów w kościelnym ustawodawstwie kodeksowym w XX wieku*, Pelplin 2001.
- Kiec I., *Polski Teatr Szkolny na Wschodzie*, „Pamiętnik Teatralny”, Warszawa 1998, z. 1–2, s. 178–186.
- Kliszewicz L., *Związek Harcerstwa Polskiego na Wschodzie 1940–1948*, Londyn 1992.
- Klugman A., *Tajemnica grobu na jafskim cmentarzu*, „Kontury”, t. 4, Tel Awiw 1993, s. 85–91.
- Klugman A., *Polonica w Ziemi Świętej*, Kraków 1994.
- Klugman A., *Pomoc Polski dla żydowskiego ruchu narodowego w Palestynie*, „Więź”, Warszawa 1997, nr 5 (463), s. 133–151.
- Klugman A., *Izrael ziemia świecka*, Warszawa 2001.
- Klugman A., *Łodzianie w Ziemi Świętej*, „Tygiel Kultury” (Łódź) 2002, nr 1–3 (73–75), s. 23–29.
- Klugman A., *Polska kolonia nad Morzem Śródziemnym*, „Midrasz” (Warszawa), maj 2009, nr 5 (145), s. 20–23.
- Kolbuszewski J., *Cmentarze*, Wrocław 1996.
- Kormanowa Ż., Strzałkowska M., *Tadeusz Ludwik Strzałkowski*, „Z Pola Walki” (Warszawa) 1976, nr 1, s. 137–152.
- Korwin S.A., *Stosunki Polski z Ziemią Świętą*, Warszawa 1958.
- Kossewska E., *Ona jeszcze mówi po polsku, ale śmieje się po hebrajsku. Partyjna prasa polskojęzyczna i integracja kulturowa polskich Żydów w Izraelu (1948–1970)*, Warszawa 2015.
- Kozieł A., *Za chwilę dalszy ciąg programu... Telewizja Polska czterech dekad 1952–1989*, Warszawa 2003.

- Kruszyński M., *An outline of the history of the Polish General Civilian Hospital in Tehran*, „Antemurale”, vol. 20, Romae 1976, s. 135–205.
- Krzak A., *Pułkownik dyplomowany Ludwik Bociański — oficer i wojewoda*, „Rocznik archiwalno-historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego”, Warszawa 2010, nr 3 (32), s. 311–318.
- Krzan B., *Klejnot zagubiony w górach. 700-lecie Krościenka nad Dunajcem*, Kraków 1988.
- Kulczykowski M., *Żydzi — studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Kraków 2004.
- LeBor A., *City of Oranges. Arabs and Jews in Jaffa*, London 2006.
- Lewińska M., *Z maską na twarzy*, Warszawa 2006.
- Levine M., *Overthrowing Geography. Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880–1948*, Berkeley–Los Angeles–London 2005.
- Libionka D., Weinbaum L., *Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze. Wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*, Warszawa 2011.
- Libionka D., Weinbaum L., *Pomnik Apfelbauma, czyli kłątwa „majora” Iwańskiego. Prawdziwa i nieprawdziwa historia Żydowskiego Związku Wojskowego*, „Więź”, Warszawa 2007, nr 4, s. 100–111.
- Liebelt C., *Caring for The „Holy Land”. Filipina Domestic Workers in Israel*, New York–Oxford 2011.
- Löw R., *Pod znakiem starych foliantów. Cztery szkice o sprawach żydowskich i książkowych*, Kraków 1993.
- Löw R., *Ostatki polskie. Rzecz o izraelskiej prasie w języku polskim*, „Zeszyty Literackie” (Warszawa–Paryż), cz. 1: „Nowiny-Kurier”, 1994, z. 48, s. 152–156; cz. 2: *Tygodniki i almanachy*, 1995, z. 49, s. 141–145.
- Löw R., *Rozpoznanie. Rzecz o izraelskiej prasie w języku polskim*, „Kontury”, t. 6, Tel Awiw 1995, s. 148–160.
- Löw R., „Księgarnia Polska”, „Kontury”, t. 12, Tel Awiw 2001, s. 9–11.
- Löw R., *Polskojęzyczne życie literackie w Izraelu. Wstępne rozpoznanie*, „Kontury”, t. 12, Tel Awiw 2001, s. 145–156.
- Löw R., „Kontury”. *Pismo — Autorzy — Tematy — Recepcja*, w: *Paryż — Londyn — Monachium — Nowy Jork. Powrześnieowa emigracja niepodległościowa na mapie kultury nie tylko polskiej*, pod red. V. Wejs-Milewskiej i E. Rogalewskiej, Białystok 2009, s. 211–231.
- Löw R., *Literackie podsumowania polsko-hebrajskie i polsko-izraelskie*, Białystok 2014.
- Łaptos J., *Najtrudniejsze zadanie UNRRA. Repatriacja polskich Displaced Persons (1945–1947)*, w: *Śląsk. Polska. Emigracja*, pod red. I. Paczyńskiej, Kraków 2002, s. 315–328.

- Maćkowska M., *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych w okresie 2 wojny światowej*, Londyn 1990.
- Markert A.E., *Polsce wierna. Władysława Piechowska 1900–1987: żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych*, Pruszków 2003.
- Młotek M., *Krótki zarys historii Brygady Strzelców Karpackich 1940–1942*, Londyn 1985.
- Nazarewicz R., *Razem na tajnym froncie. Polsko-radzieckie współdziałanie wywiadowcze w latach II wojny światowej*, Warszawa 1983.
- Nedivi J., *Tel Aviv*, [Jerusalem] 1929.
- Ney-Krwawicz M., *Na pięciu kontynentach. Polskie dzieci, młodzież i szkoły na tulących szlakach 1939–1950*, Warszawa 2014.
- Nejman E., *Rękopisy znalezione w Jaffie*, „Akcenty”, z. 2, Tel Aviv 1991, s. 87–94.
- Nir R., *Szkice z dziejów Polonii*, Orchard Lake 1990.
- Nowinowski S.M., „*Minon — son Petit Gosse*”, w: *Niebem i sercem okryta. Studia historyczne dedykowane dr Jolancie Malinowskiej*, pod red. M. Malinowskiego, Toruń 2003, s. 549–559.
- Ogrodziński W., *Ignacy Pietraszewski (1796–1869). Życie i dzieło*, w: I. Pietraszewski, *Uroki Orientu. Wspomnienia z wojaży (1832–1840 – 1860–1862)*, wstęp i oprac. Z. Abrahamowicz, Olsztyn 1989, s. V–XXXV.
- Oren R., *Przysięga Gertrudy. Opowieść o miłości i dobroci w czasie wojny i Zagłady*, Warszawa 2012.
- Osiński Z., *Janusz Jędrzejewicz: pilsudczyk i reformator edukacji (1885–1951)*, Lublin 2007.
- Pakuła Z., *Śmiech przez łzy. Jerzy Herman (1932–2008)*, „Miasteczko Poznań” (Poznań) 2009, nr 1, s. 173.
- Patek A., *Polski cmentarz w Jerozolimie. Polacy pochowani na cmentarzu katolickim na górze Syjon*, Kraków 2009.
- Patek A., *Češi pohřbení v polském oddělení katolického hřbitova v Jeruzalémě*, „Slovenský přehled. Review for Central, Eastern and Southeastern European History” (Praha) 2011, č. 1–2, s. 137–145.
- Patek A., *Polska kwatera na cmentarzu katolickim w Jerozolimie*, „Prace Komisji PAU do Badań Diaspory Polskiej”, t. 1, Kraków 2012, s. 79–96.
- Patek A., *Czesi pochowani w polskiej kwaterze cmentarza katolickiego w Jerozolimie*, „Studia Historyczne” (Kraków) 2013, z. 1, s. 49–58.
- Patek A., *Kwatera polskich uchodźców wojennych na cmentarzu katolickim w Jafie*, w: *Polska. Europa Środkowa. Europa Zjednoczona. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Łaptosowi*, pod red. A. Kozery et al., Kraków 2014, s. 120–133.

- Patek A., *Polska emigracja niepodległościowa w Palestynie i jej nekropolie w Jerozolimie i Jafie*, w: *Życie i działalność Prezydenta RP na uchodźstwie Kazimierza Sabbata na tle misji polskiej emigracji niepodległościowej na Zachodzie*, pod red. P. Gotowieckiego, Ostrowiec Świętokrzyski 2015, s. 257–276.
- Piekarski S., *Mars i Melpomena. Polskie teatry żołnierskie na obczyźnie 1939–1948*, Warszawa 2000.
- Pietrzak J., *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej. Ośrodki. Instytucje. Organizacje*, Łódź 2012.
- Pietrzak J., „Wylimitowanie z szeregów elementu uciążliwego i niebezpiecznego”. *Sprawa Obozu Dyscyplinarnego Armii Polskiej na Wschodzie w Latrun w Palestynie (1944–1945)*, „Dzieje Najnowsze” (Warszawa) 2015, z. 2, s. 79–91.
- Polacy w Palestynie*, „Kultura”, Paryż 1948, nr 5, s. 146–152.
- Polski Słownik Biograficzny*: t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 631–632 (biogram Mieczysława Kaplickiego, autor: J. Buszko); t. 16, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, s. 521–522 (biogram Alfreda Laskiewicza, autor: E. Stocki); t. 17, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 404–406 (biogram Józefa Lipkowskiego, oprac. red.); t. 32, Wrocław–Warszawa–Kraków 1989–1991, s. 102–104 (biogram Henryka Rosmarina, autor: M. Fuks); t. 38, Warszawa–Kraków 1997–1998, s. 193–197 (biogram Sławoja Felicjana Składkowskiego, autor: Z. Landau); t. 44, Warszawa–Kraków 2006–2007, s. 584–586 (biogram Tadeusza Ludwika Strzałkowskiego, autor: A. Kochański); t. 47, Warszawa–Kraków 2010–2011, s. 120–122 (biogram Marcina Szarskiego, autor: T. Latos).
- Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 2 Korpusu 1941–1945*, oprac. A. Bobińska, Warszawa 1999.
- Pomorski Okręg Wojskowy 1945–1987. Zarys dziejów*, pod red. A. Karnowskiego, Bydgoszcz 1989.
- Potoroczyn P., *Kto potrzebuje dyplomacji kulturalnej? Rok Polski w Izraelu 2008–2009*, w: *Brzemie pamięci. Współczesne stosunki polsko-izraelskie*, pod red. E. Kossewskiej, Warszawa 2009, s. 221–228.
- Purchla J., *Z dziejów mieszczaństwa krakowskiego w XIX i XX wieku*, „Znak”, Kraków 1985, nr 370–371 (9–10), s. 109–125.
- Roubicek M., *Echo of the Bugle. Extinct Military and Constabulary Forces in Palestine & Transjordan, 1915–1967*, Jerusalem 1975.
- Sawin R.L. [Löw R.], *Andrzej Sycz*, „Kontury”, t. 7, Tel Awiw 1996, s. 10–14.
- Shen-Dar J., *Virtues of Memory. Six Decades of Holocaust Survivors' Creativity*, Jerusalem 2010.
- Siedlecka J., *Mahatma Witkac*, Warszawa 1998.
- Sioma M., *Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Żołnierz i polityk*, Lublin 2005.

- Skorek A., *Rola ortodoksyjnego judaizmu w kształtowaniu prawa w Państwie Izrael*, „Studia Judaica”, Kraków 2007, nr 1 (19), s. 63–86.
- Smykowski M., *Polski cmentarz w Jaffie*, „Miasteczko Poznań” (Poznań) 2012, nr 2, s. 136–137.
- Stawecki P., *Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997.
- Stendig S., *Polska a Palestyna w dobie obecnej*, Warszawa 1935.
- Stola D., *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010.
- Sulewski W., *Front bez salw*, Warszawa 1975.
- Szaynok B., *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007.
- Szelburg-Zarembina E., *Imię jej Klara*, Warszawa 1964.
- Szteinke A.J., *Polscy Bracia Mniejsi w służbie Ziemi Świętej 1342–1995*, Poznań 1999.
- Szulkin M., *Żydzi palestyńscy w świetle raportów polskiej służby dyplomatycznej, cz. 2, (1936–1939)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce”, Warszawa 1981, nr 1 (117), s. 63–82.
- Tański P., „Kontury” — *izraelskie pismo literackie*, „Archiwum Emigracji. Studia — Szkice — Dokumenty”, z. 3, Toruń 2000, s. 301–307.
- Tec N., *When Light Pierced the Darkness. Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*, New York–Oxford 1986.
- Tolkowsky S., *The Gateway of Palestine. A History of Jaffa*, London 1924.
- Tomaszewski J., *Polski bank w Tel Awiwie*, „Almanach Żydowski 1998–1999”, Warszawa 1998, s. 20–33.
- Trzecia Dywizja Strzelców Karpackich 1942–1987*, t. 2, red. W. Maciejczyk, Londyn 1991.
- W 50-lecie Powstania Wyższej Szkoły Wojennej w Warszawie*, zebrał i oprac. W. Chocianowicz, Londyn 1969.
- Weksler-Waszkinel R.J., *Jak Pawłowski ukrywał Grinera*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”, nr 1, Warszawa 2005, s. 273–279 (przedruk: „Nowiny Kurier”, cz. 1: 21 IV 2006, s. 8–9; cz. 2: 28 IV 2006, s. 10–11).
- Węgrzyn E., *Emigracja ludności żydowskiej z Polski do Izraela w latach 1956–1959. Przyczyny, przebieg wyjazdu, proces adaptacji w nowej ojczyźnie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, z. 137, Kraków 2010, s. 137–151.
- Węgrzyn E., *Wyjeżdżamy! Wyjeżdżamy?! Alija gomulkowska 1956–1960*, Kraków 2016, Kraków–Budapeszt 2016.
- Wroński B., *Wojsko Polskie na Środkowym Wschodzie*, w: *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 2: *Kampanie na obczyźnie*, cz. 2, wyd. Ko-

misja Historyczna Polskiego Sztabu Głównego w Londynie, Londyn 1975, s. 299–344.

Wycech C., *Towarzystwo Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory” 1931–1939*, Warszawa 1966.

Zamorski K., *Dwa tajne biura 2 Korpusu*, Londyn 1990.

Związek Inwalidów Wojennych RP istnieje 80 lat 1919–1999, oprac. J. Likowski, Warszawa 1999.

Żaroń P., *Armia Andersa*, Toruń 1996.

WYDAWNICTWA O TREŚCI INFORMACYJNEJ

L'Archivio storico della Custodia di Terra Santa (1230–1970), a cura di A. Maiaelli, t. 3, Milano 2012.

Bachi R., *The Population of Israel*, Jerusalem 1974.

Barcik M., Cieślak A., Grodowska-Kulińska D., Perkowska U., *Corpus studiosorum Universitatis Jagellonicae 1850/51 – 1917/18, E–J*, Kraków 2006.

Błaszczuk L.T., *Żydzi w kulturze muzycznej ziem polskich w XIX i XX wieku. Słownik biograficzny*, Warszawa 2014.

Boniecki A., *Herbarz Polski*, t. 8, Warszawa 1905.

Brzoza C., Stepan K., *Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim 1906–1917. Słownik biograficzny*, Warszawa 2001.

[Chrząński T.], *Tablice odmian herbowych Chrząńskiego*, wyd. J. Ostrowski, Warszawa 1909 (reprint: Warszawa 2000).

Ciechanowicz J., *Rody rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 3, Rzeszów 2001.

Cygan W.K., *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 2, Warszawa 2006.

Czy wiesz kto to jest?, red. S. Łoza, Warszawa 1938.

Danel J.K., *Druga Wielka Emigracja 1945–1990. Słownik biograficzny*, t. 1, Zamość 2011.

Encyclopaedia Judaica Year Book 1977/8, Jerusalem 1979.

Encyclopaedia Judaica. Second Edition, Detroit 2007.

Encyclopedia of Zionism and Israel, ed. R. Patai, New York 1971.

The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust, vol. Poland (vol. 1–2), volume editors S. Bender and S. Krakowski, Jerusalem 2004 (wersja polska: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, vol. 1–2), red. naczelny I. Gutman, red. współprowadzący S. Bender, S. Krakowski, Kraków 2009).

Encyklopedia palestyńska, kom. red. B. Cweibaum et al., t. 1, Warszawa 1938.

- Famulska-Ciesielska K., Żurek S.J., *Literatura polska w Izraelu. Leksykon*, Kraków–Budapeszt 2012.
- Grodziska K., *Polskie groby na cmentarzach Londynu*, Kraków 1995.
- Grodziska K., *Polskie groby na cmentarzach północnej Walii*, Kraków 2004.
- Grynberg M., *Księga Sprawiedliwych*, Warszawa 1993.
- Hass L., *Wolnomularze polscy w kraju i na świecie 1821–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 1999.
- Hauser Z., *Podróże po cmentarzach Ukrainy — dawnej Małopolski Wschodniej*, t. 3, Kraków 2007.
- Indeks Represjonowanych*, t. 6: *Aresztowani w rejonie Lwowa i Drohobycza. Alfabetyczny wykaz 5822 obywateli polskich aresztowanych przez NKWD w rejonie Lwowa i Drohobycza w latach 1939–1941*, red. A. Knyt et al., Warszawa 1998.
- Indeks Represjonowanych*, t. 20: *Deportowani w obwodzie mołotowskim. Alfabetyczny wykaz 11 144 obywateli polskich wywiezionych w 1940 roku z zachodnich obwodów Białoruskiej SRR i Ukraińskiej SRR*, red. E. Kołodziejska et al., Warszawa 2010.
- Judycki Z.A., *Polscy duchowni w świecie. Słownik biograficzny*, t. 1, Kielce 2008.
- Kowalik J., *Bibliografia czasopism polskich wydanych poza granicami Kraju od września 1939 roku*, t. 1–4, Lublin 1976.
- Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. 3: *Żołnierze Polskich Sił Zbrojnych*, red. naukowa E. Pawłowski, Pruszków 1994.
- Kto był kim w II Rzeczypospolitej*, pod red. J. Majchrowskiego, przy współpracy G. Mazura i K. Stepana, Warszawa 1994.
- Lenczewski T., *Genealogie rodów utytułowanych w Polsce*, t. 1, Warszawa 1995–1996.
- Linja Palestyńska. Regularna komunikacja między Konstancą a Palestyną, Grecją i Turcją statkami „Polonia” i „Kościuszko”*, [Warszawa 1935].
- Liste chronologique des Lieux Saints de la Custodie de Terre Sainte*, „Acta Custodiae Terrae Sanctae” 1951 (tłum. francuskie, Jérusalem 2009), s. 18–152.
- Lów R., *Druki polskie w Izraelu: bibliografia 1948–1990*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” (Warszawa) 1991, nr 3, s. 71–81.
- Miednoje. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, t. 2, oprac. zespół pod kier. G. Jakubowskiego, Warszawa 2006.
- Mieses M., *Z rodu żydowskiego. Zasłużone rodziny polskie krwi niegdyś żydowskiej*, Warszawa 1991.

- Minakowski M.J., *Elita Rzeczypospolitej*, t. 3: *Elita kresowa i smoleńska. Województwa kresów wschodnich: połockie, witebskie, mścisławskie i smoleńskie*, Kraków 2011.
- Morawski W., *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Warszawa 1998.
- Mycielska D., Zawadzki J.M., *Senatorowie zamordowani, zaginieni, zmarli w latach II wojny światowej*, Warszawa 2009.
- Nowa Palestyna. Przewodnik ilustrowany*, Tel-Aviv 1934.
- Or (Ordentlich) E., Feder S., Shacham T., *Jaffa Guide. A visitor's guide to Old Jaffa*, Tel Aviv 1988.
- Picheta Z., *Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich: 2 IV 1940 – 2 V 1942. Spis żołnierzy*, Londyn [ca 1998].
- Poray A. (comp. and ed. by), *Those Who Risked Their Lives*, Chicago 2007.
- Rocznik Oficerski Rezerw 1934 (reprint)*, Warszawa–Londyn 2003.
- Rocznik Polityczny i Gospodarczy 1939*, Warszawa 1939.
- Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, oprac. S. Uruski, t. 5, Warszawa 1908.
- Rybka R., Stepan K., *Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków 2006.
- Rzepeccy T. i W., *Sejm i Senat 1922–1927. Podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy poglądowe*, Poznań 1923.
- Rzepeccy T. i W., *Sejm i Senat 1928–1933. Podręcznik zawierający wyniki wyborów w województwach, okręgach i powiatach, podobizny posłów sejmowych i senatorów, statystyki i mapy poglądowe*, Poznań 1928.
- Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, red. naczelny F. Tych, Warszawa 1987.
- Słownik biograficzny kobiet odznaczonych orderem wojennym Virtuti Militari*, t. 1, pod red. E. Zawackiej przy współpracy D. Kromp, Toruń 2004.
- Słownik biograficzny miasta Lublina*, t. 1, pod red. T. Radzika, J. Skarbka i A.A. Witusika, Lublin 1993.
- Słownik biograficzny polskiej służby zagranicznej 1918–1945*, oprac. K. Smolana, vol. 1, Warszawa 2007, vol. 3, Warszawa 2010.
- Smogorzewska M., *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. 2, red. naukowa A.K. Kunert, Warszawa 2000.
- Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminarjów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*, pod red. Z. Zagórowskiego, Lwów–Warszawa 1924.
- Stawecki P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994.
- Steimatzkiego przewodnik po Palestynie*, Jerozolima 1942.

The Statesman's Year-Book. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the year 1947, ed. S.H. Steinberg, London 1947.

Tel Aviv. Map & Guide of Tel Aviv-Yafo, ed. Mapa Publishers, Tel Aviv 2009.

Urzędowy wykaz polskich nazw geograficznych świata, oprac. red. M. Zych, Warszawa 2013.

Who's who in Israel and Jewish Personalities from all over the World, 1985–1986, Tel Aviv 1985.

Witek J., *Encyklopedia miasta Mielca*, t. 1, Mielec 2004.

Wykaz poległych i zmarłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie w latach 1939–1946, Londyn 1952.

MATERIAŁY INTERNETOWE*

Biesok E., *Był taki brat*, <http://www.prowincja.panewniki.pl/artukul,10,s,sub,2.html>.

Cmentarz katolicki. Tel Awiw — Jaffa (Jaffa), oprac. Krzysztof Dawid Majus, http://2korpus.itgo.com/Cmentarze/Tel%20Awiw%20Jaffa/Tel%20Awiw-Jaffa_CC_j.html.

Cmentarz Polski w Jaffie, <http://bogun.blog.onet.pl/Cmentarz-Polski-w-Jaffie,2,ID3886701,n>.

Depesze KAI z lat 1996–2014, pełna treść dostępna po skontaktowaniu się z redakcją, <http://ekai.pl>.

Henryk Hechtkopf Art, <http://www.hechtkopf-art.com/home.aspx>.

Instytut Pamięci Narodowej — Indeks represjonowanych przez organa władzy sowieckiej w latach 1939–56, http://ipn.gov.pl/indeks_represjonowanych/indeks.

Kraheil T., *Białostocki kapelan wojskowy ks. Teofil Wdzięczny*, „Czas Miłosierdzia. Białostocki biuletyn kościelny”, nr 168, kwiecień 2004, <http://www.bialystok.opoka.org.pl/czas/nr168/art.php?artykul=wdzieczny>.

Kwiaty i znicze na polskich grobach w Izraelu, <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1356,title,Kwiaty-i-znicze-na-polskich-grobach-w-Izraelu,wid,13949347,wiadomosc.html?ticaid=115864>.

Larsen N., *The Dabrowski Family*, <http://www.angelfire.com/mi4/polcrt/Dabrowski4.html>.

Minakowski M.J., *Genealogia potomków Sejmu Wielkiego*, <http://www.sejm-wielki.pl>.

The Polish Institute, Israel, <http://www.polishinstitute.org.il/en.html>.

Polska Szkoła w Tel Awiwie, <http://izrael.org.il/news/1436-tel-awiw-polska-szkola.html>.

* Podane adresy internetowe aktualne na dzień 4 września 2015 r.

Rzepka R., *Były szpieg w sieci Reportera*, <http://www.e-reporter.pl/index.php/item/12-upadek-ameryka%C5%84skiego-pioruna>.

St. Anthony's Catholic Church Jaffa, <http://www.jaffatsparish.com/services.htm>.

Yad Vashem — The Righteous Among The Nations (inf. o Emilii Towarnickiej-Gerson, Anieli Krzysztonek, Wandzie Pisuli-Kapłan i Henryku Roliradzie), <http://db.yadvashem.org/righteous/search.html?language=en>.

WYKAZ PLANÓW

1. Orientacyjny plan cmentarza katolickiego w Jafie 74
2. Orientacyjny plan kwatery polskich uchodźców wojennych 77
3. Orientacyjny plan polskiej działki 104
4. Polskie groby na terenie działki mieszanej — rysunek poglądowy 110
5. Szkic sytuacyjny polskiej części cmentarza z 1950 r.,
z zaznaczoną lokalizacją m.in. grobu Stanisława Sługi 113
- 6a–b. Projekt modelowy nagrobka (projekt renowacji), kwatera uchodźców.
Oprac. Krystyna Malkiewicz, 1998 r. 114–115
7. Niezrealizowany projekt pomnika. Oprac. Krystyna Malkiewicz,
1998 r. 116
8. Plan kwatery polskich uchodźców wojennych — inwentaryzacja
(oprac. Krystyna Malkiewicz, 1998 r.): zob. wklejka składana na końcu
książki

WYKAZ TABEL

1. Polscy uchodźcy wojenni w Tel Awiwie i Jafie (1941–1948)	26
2. Polskie adresy w Tel Awiwie (1942)	38
3. Pochowani uchodźcy według zawodów i statusu społecznego	78
4. Pochowani w Jafie uchodźcy według długości życia.	78
5. Zestawienie chronologiczne grobów polskich uchodźców	80
6. Stan nagrobków kwatery uchodźców według inwentaryzacji z maja 1998 r.	86
7. Polacy pochowani na terenie polskiej działki (chronologia)	97
8. Polacy pochowani w Jafie (chronologia)	112

SPIS ILUSTRACJI

Ilustracje w tekście

1. Tel Awiw po polsku [„Ku Wolnej Polsce. Tygodnik Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie”, nr 10, 31 XII 1941, s. 25]	64
2. Nekrolog Jana Stadlera [„Gazeta Polska”, 25 I 1942, s. 3]	121
3. Nekrolog Ludwiki Kepisz-Kulikowskiej [„Gazeta Polska”, 27 IX 1945, s. 3]	132
4. Nekrolog Germaine Składkowskiej [„Gazeta Polska”, 12 X 1945, s. 2]	133
5. Helena Zajączkowska [IPMS, A 49/183/1038]	135
6. Nekrolog Ludwika Strzałkowskiego [„Biuletyn Wolnej Polski”, 5 IV 1946, s. 1]	136
7. Nekrolog Gustawa Sroczyńskiego [„Gazeta Polska”, 27 V 1946, s. 3]	137
8. Nekrolog Juliana Masztelarza [„Gazeta Polska”, 12 II 1947, s. 2]	142
9. Pogrzeb Jana Narkiewicza, 1948 r. [APMKwAW, Ordynariat]	145
10. Emilia Gerson [AIPN BU 1547/714]	149
11. Jerzy Herman [„Nowiny Kurier”, 17 VII 2008, s. 6]	151
12. Ludwika Kepisz-Kulikowska [IPMS, A 49/183/490]	158
13. Zdzisław Kielczyński [AIPN BU 1547/1039]	164
14. Aniela Krzysztoń [AIPN BU 1268/29905]	167
15. Jacek Podlewski [AIPN Ld 0181/791]	176
16. Henryk Rolirad [AIPN BU 1368/2442]	177
17. Germaine Składkowska [IPMS, A 49/183/824]	182
18. Jan Stadler [IPMS, A 49/183/847]	187
19. Marcin Szarski [T. i W. Rzepeccy, <i>Sejm i Senat 1922–1927</i> , s. 453]	191

ILUSTRACJE NA WKŁADCE

1. Brama wejściowa na cmentarz katolicki w Tel Awiwie-Jafie (2013 r.)
2. Kościół katolicki św. Piotra w Jafie (2014 r.)
3. Kościół parafialny św. Antoniego (2014 r.)
4. Główna alejka cmentarza katolickiego (widok od bramy wejściowej). Z lewej strony działka arabska, w głębi widoczny fragment ściany grzebalnej (2013 r.)
5. Główna alejka (widok od strony ściany grzebalnej). Z prawej strony fragment kwatery polskich uchodźców, w głębi działka arabska. Po lewej — działka mieszana (2013 r.)
6. Najstarsza część cmentarza (2015 r.)
7. Pomnik ojców franciszkanów (jako ostatnia inskrypcja poświęcona Jackowi Podlewskiemu OFM, 2013 r.)
- 8–9. Kwatera polskich uchodźców, stan przed renowacją (wrzesień 2007 r.).
Fot. Krzysztof Dawid Majus
10. Polska część cmentarza (stan z września 2007 r.). Z lewej strony fragment kwatery uchodźców (groby dzieci). *Fot. Krzysztof Dawid Majus*
11. Kwatera uchodźców wojennych, widok od strony głównej alejki (2013 r.)
12. Pomnik odsłonięty w 2007 r. (2013 r.)
13. Zachodnia część kwatery uchodźców. W pierwszym rzędzie (od lewej) nagrobki: Jerzego Jagiełły, Agnelo Silvy, Marcina Szarskiego, Melvina Rodriguesa, Jana Stadlera, Marii Kierszniowskiej (N.N.), Walerii Kwapniewskiej, Andrzeja Merczyńskiego i Janiny Krempińskiej (2013 r.)
14. Zachodnia część kwatery uchodźców. Na pierwszym planie (od lewej) nagrobek Jerzego Jagiełły, w drugim rzędzie: Jana Włodarczyka, Rozalii Dudy i Czesławy Tchórzewskiej (2013 r.)
15. Zachodnia część kwatery uchodźców. W pierwszym rzędzie (od prawej) nagrobki: Mariana Poleńskiego, Elżbiety Janiszewskiej, Mariana Kosika, Piotra Kuncewicza, Katarzyny Stankowskiej, Piotra Makara i Heleny Zajączkowskiej. W drugim rzędzie trzeci od lewej grób generałowej Składkowskiej (2013 r.)
16. Wschodnia część kwatery uchodźców, groby dzieci (2015 r.)

17. Wschodnia część kwatery. Na pierwszym planie (od lewej) nagrobki: Władysława Kamińskiego, Jerzego Makowskiego, Mariana Andrzeja Puckackiego, Zuzanny Łappo, Józefa Siedacza, Konstantego Łukasiewicza i Juliana Masztelarza (z ułamanym krzyżem), 2013 r.
18. Grób Jerzego Jagiełły, dyrektora Biura Personalnego w Prezydium Rady Ministrów (2013 r.)
19. Grób Marcina Szarskiego, senatora II RP (2013 r.)
- 20–21. Grób Ludwiki Kepisz-Kulikowskiej, przed renowacją (2007) i w 2013 r. *Fot. Krzysztof Dawid Majus (2007) i autor (2013)*
- 22–23. Grób Michała Ochrońskiego (żołnierza 2. Korpusu), przed renowacją i w 2013 r. *Fot. Krzysztof Dawid Majus (2007) i autor (2013)*
- 24–25. Grób majora Gustawa Sroczyńskiego, przed renowacją (2007) i w 2013 r. *Fot. Krzysztof Dawid Majus (2007) i autor (2013)*
- 26–27. Grób Germaine Składkowskiej, żony premiera Sławoja Składkowskiego w 2007 i 2013 r. *Fot. Krzysztof Dawid Majus (2007) i autor (2013)*
28. Grób Ludwika Strzałkowskiego (2013 r.)
29. Grób Juliana Masztelarza, wójta Krościenka nad Dunajcem (2013 r.)
- 30–32. Polska działka (2013, 2015 r.)
33. Fragment polskiej działki. Na pierwszym planie grób Reginy Kapłan (Wandy Pisuli), Sprawiedliwej wśród Narodów Świata (2013 r.)
34. Grób Jadwigi z Jałowieckich Lipkowskiej i jej córki Teresy (2015 r.)
35. Grób Zdzisława Kiełczyńskiego i jego syna Andrzeja (2014 r.)
- 36–37. Groby Sprawiedliwych wśród Narodów Świata: (a) Emilii Gerson z Towarnickich, (b) Anieli Krzysztonek (2013 r.)
38. Charakterystyczny nagrobek Genowefy Lipińskiej. W głębi (z lewej, w ścianie grzebalnej) tablica nagrobna poety Jerzego Hermana (2013 r.)
39. Jeden ze zniszczonych nagrobków (2014 r.)
40. Polskie groby na terenie działki mieszanej (2015 r.). W głębi (zadaszony) ołtarz polowy
41. Działka mieszana, grób Henryka i Marii Roliradów (2013 r.)
42. Polskie tablice nagrobne w ścianie grzebalnej (2013 r.)

Fotografie 8–10, 20, 22, 24, 26 wykonał Krzysztof Dawid Majus (2007 r.). Pozostałe są dziełem autora.

WAŻNIEJSZE SKRÓTY

- AAN — Archiwum Akt Nowych w Warszawie
ADP — Archiwum Domowe Pawlikowskich
AE — Archiwum Emigracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
AIPN — Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
AKP — Archiwum Katedry Polowej Wojska Polskiego w Warszawie
AMSZ — Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie
APMKwAW — Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Anglii i Walii
ARPwI — Ambasada RP w Izraelu
ASCTS — L'Archivio storico della Custodia di Terra Santa in Gerusalemme
AUJ — Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie
AZRK — Archiwum Zakładowe Radia Kraków SA
BJ — Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
BPOSK — Biblioteka Polska POSK w Londynie
CAW — Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie
IPMS — Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie
KAI — Katolicka Agencja Informacyjna
KDPwP — Katolickie Duszpasterstwo Polskie w Palestynie
KGTA — Konsulat Generalny RP w Tel Awiwie
KUP — Komitet Uchodźców Polskich
MPIOS — Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej
MSW — Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MSZ — Ministerstwo Spraw Zagranicznych
MWRiOP — Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
OFM — Ordo Fratrum Minorum (Zakon Braci Mniejszych, franciszkanie)
PSK — Pomocnicza Służba Kobiet
PZPR — Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
RNUP — Rada Naczelna Uchodźstwa Polskiego w Palestynie
SAC — Saint Anthony's Catholic Church, Tel Aviv-Jaffa
SBSK — Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich
UNA — United Nations Archives, New York
UNRRA — United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Administracja Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy)
WP — Wojsko Polskie
YVA — Yad Vashem Archives, Jerusalem
ZPP — Związek Patriotów Polskich na Środkowym Wschodzie

SUMMARY

The Catholic cemetery in Jaffa is one of a handful of necropolises in Israel where Poles have been buried. Polish sections can also be found in the British Military Cemetery in Ramla (272 graves of Polish soldiers from 1940–1947) and in the parish cemetery in Jerusalem, on Mount Zion (approximately 100 graves).

The Catholic cemetery in Jaffa, known by its Latin name, *Coemeterium Terrae Sanctae*, was established in 1924 and is located in the southern part of the Tel Aviv quarter, not far from Bat Yam. It belongs to the parish of St. Anthony, which is looked after by the Franciscan Custody of the Holy Land. The necropolis is multi-national but Arab and Polish graves prevail. The first Polish funeral took place in 1937; in the following years, over 240 Poles were buried here. The Polish graves are located on a separate plot, which takes up almost one quarter of the cemetery, but they can also be found in other parts. Very many (over seventy) Poles were buried in a wall vault.

The cemetery is the final resting place for Polish refugees from the time of World War II and for former prisoners of Soviet *gulags*; for representatives of the Polish community in Israel and for economic emigrants; for priests serving in the Holy Land and for the Righteous Among the Nations. The cemetery houses graves of people from various backgrounds: soldiers of General Władysław Anders' army, officers of the Polish Army, civil servants, teachers, a pre-war senator, the wife of the last Prime Minister of the Second Polish Republic, a poet, and even an alleged agent of the American intelligence. They were brought here, to a foreign land, by various circumstances. Some were forced to come by the outbreak of World War II; others arrived after the war with their Jewish spouses. They came individually and in organised campaigns (such as the evacuation initiated by the government of General Władysław Sikorski in 1940 and 1941), willingly or under the pressure of political events. Some were born already in Tel Aviv and buried by their loved ones here.

Half of the Polish plot is taken up by the section of war refugees, which was completely renovated in 2007. Today, it contains 59 graves from 1941–1947 and a commemorative obelisk. The people buried here include recipients of the War Order of Virtuti Militari and veterans of the struggle for independence. Over many years, time was not kind to the Polish section of the cemetery. In 1998, most of the graves were in a seriously damaged condition. The renovation, with the participation of the Consular Section of the Polish Embassy in Tel Aviv and the Council for the Protection of Struggle and Martyrdom Sites from Warsaw,

not only saved this place from falling into oblivion, but most importantly was a sign of respect for the memory of the Poles buried there.

The majority of Polish graves in Jaffa are from a period after the establishment of Israel in 1948. Looking at the tombs and epitaphs, we can draw the following conclusions: (1) most of the names indicate family ties to Israelis of Jewish origin, (2) the majority of the buried are women, (3) the appearance of many graves and the character of the inscriptions suggest ties both to the Polish (Catholic) and Jewish sepulchral traditions, (4) a few of the tomb inscriptions emphasise that the deceased contributed to saving Jews during the Holocaust, (5) the majority of Polish burials took place in the 1970s and 1980s, and (6) some of the graves have been abandoned and are no longer cared for.

These observations confirm that the majority of the Polish community in Tel Aviv came from mixed families, and arrived in Israel with their Jewish spouses or relatives. The largest number of them settled down in the second half of the 1950s (as part of the so-called Gomulka Aliyah) and after March 1968. Their biographies illustrate complicated Polish-Jewish experiences on the one hand, and challenges of living abroad on the other. It is worth recalling that for almost 25 years (from the severing of the Polish-Israeli relations in 1967 until they were restored in 1990) the local Polish Diaspora was completely cut off from Poland. These generations are slowly passing away, but there used to be a time when churchgoers of Polish origin constituted a considerable percentage of the local parishioners.

The cemetery in Jaffa was and continues to be an important place for Polish national memory. Both for war refugees and in later years, Polish graves performed a particular cultural role and integrated the Polish community in Israel. The cemetery was where Poles organised All Souls' Day and religious ceremonies, which were national in spirit. Poles whose relatives and friends were not buried here also participated in the celebrations.

Translated by Anna Sosenko

INDEKS OSÓB¹

A

Abboud Zaher 15
Abigail, postać biblijna 108
Abrahamowicz Zygmunt 21
Abu Zalaif 70
Adamczewski Jan 190
Adamczyk Arkadiusz 181
Adamczyk Kazimierz 52
Akavia Miriam 60
Akiki Bonaventura 71, 82
Akillian Leonardo 71
Aleksiejczuk Wiesława Anna, zob. Aleksiejczyk Wiesława Anna
Aleksiejczyk Halina, z domu Kowalczevska 140
Aleksiejczyk Michał 140
Aleksiejczyk Wiesława Anna 86, 95, 113, 140, 195
Alexy Helena 124
Alexy Marek 124
Anders Władysław 7, 8, 24, 25, 36, 46, 48, 77–79, 90, 97, 118, 119, 131, 134, 138, 140, 141, 160, 172, 174, 189, 194, 197, 218, 225, 232, 233, 239, 240, 242, 244
Anders Władysław 25
Andraczyk Sabina 15

Andraczyk Sabina 53, 150
Andrzejewska Jadwiga 36
Aniela, zob. Duda Rozalia
Anolik Benjamin 167, 168
Antoni z Padwy, św. 69
Apel Aniela, z domu Kołacka 210, 211
Apel Neta Władysława 211
Apel Władysław 210, 211
Arcimiuk Antoni 160
Arcimiuk Maria 160
Arens Mosze 162
Artenchten Yousefa, zob. Artensztein Józefa

Artensztein Józefa 105, 198
Artzi Szlomo 104
Ashkelony Maria, z domu Wyszyńska, I voto Tigner 107, 208

B

Babilińska Gertruda 49, 50
Bachi Roberto 25
Bagińska Maria, z domu Czarnecka 105, 198
Bagiński Adolf 198
Bajner Zofia, z domu Bojarska 96, 105, 198
Baran Zeev 89

¹ Indeks nie obejmuje *Bibliografii*. Nazwiska autorów prac przywoływanych w przypisach wyróżniono kursywą. W kilku przypadkach, gdy nazwisko rodowe kobiet było wątpliwe, w indeksie zamieszczono tylko imiona ich rodziców z odesłaniem do hasła głównego.

- Barcik Mieczysław* 150
Bardini Aleksander 56
Barszczewska Maria, z domu Bukarczyk 200
Barszczewski Józef 200
Bartoszewski Władysław 177
Barysz Leon 29, 32, 33, 45, 81, 121, 232
Baryszowa Helena 33, 41, 121, 233
Batory Jan 218
Bauminger Arieh L. 177, 179, 180
Begin Menachem 162
Begleiter Damian (Dawid) 198
Begleiter Stefania, z domu Tyczyńska 101, 105, 198, 199
Belina Aniela, z domu Jałowiecka 169
Belina Tadeusz 169
Bender Sara 12, 75
Benedykt XVI, papież 61
Berg Jankiel 157
Bergman Emilia, z domu Kasiubowska 107, 208
Biegeleisen-Żelazowski Bronisław 33
Bierut Bolesław 164
Biesok Ezdrasz 107, 175
Błaźniak Józef 205
Błaźniak Katarzyna, z domu Cichecka 205
Błaszczyk Leon Tadeusz 150
Bobińska Anna 79
Bociański Ludwik 81, 232, 236
Bogdanowicz Ignacy 131
Bogdanowicz Zofia 131
Bogdanovich Peter 50
Bogdańska Renata (Anders Irena) 36
Bogucki Eugeniusz Kornel 79, 80
Bojarska Alina 198
Bojarski Florentyn 198
Bok Helena, z domu Grabowska 211
Bok Szmul 211
Bomgart Helena, z domu Łabudzińska 211
Boniecki Adam 120
Bornsztajn Zofia, z domu Kułakowska 211
Borowczyński Józef 108, 110, 208
Borowska Michalina, z domu Świdarska 211
Borowski Stanisław, ojciec 211
Borowski Stanisław, syn 211
Borucki Gwidon 36
Bożejko Marek 206
Brandstatter Maria, z Gałuszków 101, 106, 199
Brandys Jan 84
Brodzka Filomena, z domu Szybrych 75, 77, 199
Brodzki Jakub 199
Broncel Zdzisław 36
Broniewski Władysław 35
Brown Elizabeth 39
Brzeska Aniela, z domu Szymborska 99, 103, 105, 199, 207
Brzeski Adam 99, 105, 199, 200, 207
Brzeski Adam 200
Brzeski Stanisław 199
Brzosko Bolesław, zob. Brzózka Bolesław
Brzoza Czesław 23, 169
Brzózka Bolesław 93, 95, 125, 195
Brzózka Józef 125
Brzózka Rozalia, z domu Stokowska 125
Buchwajc Waclaw 96
Buchwajcová Marie 96, 104
Buchweitz Menachem 173, 174
Buczkowski Leonard 218
Burdejny Stefan 101, 106, 200
Burzyńska Maria 211
Buszko Józef 233
Byczkowski Michał 183, 237
Byk Józef 211
Byk Katarzyna 211
Byk Marianna, z domu Ślufarska 211
Bystroń Jan Stanisław 21

C

- Caponi Pius 37
 Cebrian Celestin 230
Chajn Leon 186
 Chejfec Helena 211
 Chelouche Mosze 184
 Chelfa Anna, z domu Towarnicka 106, 200
Chlebowczyk Józef 186
 Chmielowska Karolina, z domu Malińska 122
 Chmielowski Franciszek 122
Chocianowicz Waclaw 154
 Cholewa Franciszek 87, 198
Chrząński Teodor 119
 Chudziakiewicz Maria, z domu Taras 194
Chudziakiewicz Mieczysław 193
 Chudziakiewicz Mikołaj 194
Ciechanowicz Jan 120
Cieślak Adam 150
Cieślikowa Agnieszka J. 132, 157
 Cîmpeanu Maria 96, 104
 Coillot Achille 181
 Coillot Therese 181, 183, 232, 234, 235
 Copti Scandar 69
 Cossi Antoinette 96, 104
Cweibaum Ber 71
 Cwynar Antoni 211
 Cwynar Michał 211
 Cwynar Wiktoria, z domu Błauż 211
Cygan Wiktor Krzysztof 233
 Cygler Adam 211, 212
 Cygler Marek 211, 212
 Cygler Zofia, z domu Sudzińska 211, 212
 Cyrankiewicz Józef 166
 Czarnecka Maria, z domu Owczarska 198
 Czarnecka Maria (Marianna), z domu Szymańska 214
 Czarnecki Konstanty 198
 Czarnecki Tomasz 214
 Czekanowski Jan 171
 Czembor Jerzy 60
 Czerniawski Emil Jerzy 128
 Czortkower Emil 208
 Czortkower Magdalena, z domu Ebel 108, 110, 208
Czubek Jan 21
Czuchnowski Marian 39
- Ć**
 Ćwiakowska Anna 154
Ćwiakowska Anna 50, 53, 58, 150, 153
- D**
 Dajan Assi 163
 Dajan Mosze 163
Danek-Wojnowska Bożena 169
Danel Jacek Krzysztof 232
 Danilewicz-Zielińska Maria 52
 Daszkiewicz Gustaw 157
 Daszkiewicz Władysława, z domu Pawłusiewicz 157
 Dawid, król 108
 Davidson (Dawidson) Emanuel 200
 Davidson (Dawidson) Jadwiga, z domu Różycka 105, 200
 Dąbkowska Dorota 236
 Dąbkowski Stefan 81, 236
 Dąbrowska Kazimiera Maria, z domu Ty-szecka 218
Dąbrowski Mieczysław 52
 Dąbrowski Tomasz Adam 218
Degler Janusz 171
Denholm I. 237
 Depczyńska Stefania, z domu Fink 207
 Depczyński Wojciech 207
 Dębska Maria, z domu Jurczyńska 106, 200
 Dmowski Roman 169, 170
 Dmytriuk Emilian 105, 200
 Dmytriuk Katarzyna, z domu Duława 100, 105, 200

- Dombrowski Roman (pierwotnie Dąbrowski Romuald) 218
- Donde Wanda 212
- Dopierało Antoni 84
- Dorska Jadwiga, z domu Barszczewska 101, 106, 200
- Dorski Henryk 200
- Dowbór-Muśnicki Józef 154
- Dowgiallo Jan* 58
- Draus Jan* 9, 24, 26, 29, 33, 34, 40, 41
- Drelicharz Wojciech 15, 120
- Drymmer Wiktor Tomir 28, 31, 41
- Drymmer Wiktor Tomir* 31, 41
- Drzewiecka Teofila 212
- Drzewiecki Henryk 12, 51, 212
- Drzewiecki Henryk* 12, 85, 125, 130
- Drzewiecki Joachim 212
- Drzewiecki Zenon 212
- Dubczek Mosze 157
- Duda Hans 203
- Duda Rozalia 93, 126, 195, 277
- Dudwał Henryk 212
- Dudzińska Anna* 55, 56
- Duława Anna 200
- Duława Jan 200
- Duszek Aleksander 87, 198
- Duszek Aleksandra, zob. Duszek Aleksander
- Dworak-Cousin Ilona 60
- Dyduch Joanna* 58, 60, 88
- Dzierdziejewska Ewa Helena 92
- Dzierdziejewski Bronisław Edward 92, 195
- Dzierżyński Feliks 170
- Dżugaj Danuta Maria 236
- Dżugaj Janusz 236
- Dżugaj Lucyna 236
- E**
- Ebel Jadwiga 108, 110, 208
- Ebergenyi Ilona 96, 104
- Einstein Balbina, z domu Reisbaum 180
- Einstein Michał 180
- Elliott M.* 237
- Epsztein Lucyna, z domu Sprzączak 75, 77, 102, 201
- Epsztein Seweryn (Szabsia) 201
- F**
- Fabińska Joanna, z domu Wichrowska 203
- Fabiński Franciszek 203
- Fabrycy Kazimierz 155, 160
- Fajersztajn Leon 212
- Fajersztajn Stanisława Teresa, z domu Radło 212
- Falska Maryna 168
- Famulska-Ciesielska Karolina* 9, 52, 53, 59, 150, 173, 203
- Feddeck Albert 215
- Feddeck Łucja, z domu Priewe 215
- Feder Shimshom* 69, 230
- Feintuch (Szarska) Józefina, z domu Rosenzweig 191
- Feintuch Marcin, zob. Szarski Marcin
- Feintuch Stanisław Samuel (od 1893 r. Szarski) 190, 191
- Feld Władysława Barbara, z domu Mieszczyńska 212
- Feliks Józefa, z domu Długosz 213
- Feliks Wawrzyniec 213
- Fernandes Cecylia 76, 77
- Fink Kalman, zob. Wilimowski Stefan
- Fink Stanisława 108, 212, 220
- Fisz Gabriela 212
- Fiszgrund Chana 167, 168
- Fiszgrund Julian 167
- Fiszgrund Salo 167, 168
- Fok Jan 53
- Ford Aleksander 56
- Frajdenberg Mordechaj Józef, mąż Rozalii 201

- Frajdenberg Rozalia, z domu Kucia, 1
 voto Moroń 102, 105, 201
 Franciszek z Asyżu, św. 176
 Franecka Cecylia Józefa, z domu Makota,
 1 voto Jędrzejowska 212, 213
 Franecki Antoni 213
 Fredro Aleksander 36
 Friedl Jiří 14
Frister Elżbieta 56, 59
Frister Roman 58, 161, 165
 Frumer Teresa 111, 208
Fuks Marian 23
 Fuksa (Fuxa) Maria, z domu Łatocka 201
 Fuksa (Fuxa) Władysław 201
- G**
- Gadomski Romuald 44, 82, 190, 238,
 239
Gadomski Romuald 82
 Galica Andrzej 158
Gałęzowski Marek 154
Gańczak Filip 56
 Gawlina Józef 13, 81
 Gdalewicz Hanna, zob. Fiszgrund Chana
 Gebel Leopold 236
 Gerber Helena Anna, z domu Labuda 213
 Gerber Izydor 213
 Gerson Emilia Maria, z domu Towarnicka
 97, 103, 105, 149, 201, 275, 278
 Gerson Stanisław (pierwotnie Salomon
 Herschsohn) 149, 150
 Gerson Szlomo, zob. Gerson Stanisław
Giladi Ben 183
Ginalski Robert 161–163
Ginor Isabella 48, 49, 79, 174
 Giser Antonina, z domu Mazurek 75, 77,
 201
 Giser Joel 201
 Glasman Ora-Krystyna, z domu Bogielska
 101, 106, 201
 Głazewska Helena, z domu Wiktor 123
 Głazewska Krystyna 123
 Głazewska Wanda 123
 Głazewski Adam 75, 86, 123, 195
 Głazewski Gustaw 123
 Głogowski Feliks 205
Gmitruk Janusz 163
 Godlewska Zofia, z domu Świątkiewicz
 215
 Godlewski Edward 215
 Godlewski Mikołaj 29
 Golański Zygmunt (ps. „Boruta”) 165
 Goldinberg Jakub 121, 233
 Golik Bolesław 29
 Gomulka Władysław 51, 166
 Gorzechowski Jan Tomasz (ps. „Jur”)
 160
 Górecka Anna 213
 Górka Helena, z domu Józwiak 213
 Górski Wojciech 154
Grabowska Alina 56
 Grabowska Janina, z domu Jarzębska 211
 Grabowski Stanisław 211
 Grauzalc Czesława 213
Grodowska-Kulińska Danuta 150
Grodziska Karolina 138, 233
 Grodzka Maria, z domu Sienicka 204
 Grodzki Lambert 204
 Grosberg Abram 208
 Grosberg Alicja, z domu Borkowska 108,
 110, 208
 Gross Natan 153
Gross Natan 52, 150, 153, 171
 Gruber Helena 88, 219
 Gruber Jakow 219
 Gruszecki Karol 102, 106, 201
 Grzybowska Janina 86, 128, 195
 Grzybowska Janina, matka 128
 Grzybowski Józef 128
 Grzybowski Kazimierz 144
Gutman Israel 12, 75

H

Habibi S. 64
 Hadfong Nica Mae 77
 Haller Stanisław 155
 Halpern Weronika, z domu Sosnowska 219
 Harabasz Irena 141
 Harabasz Stanisław 86, 113, 141, 195
 Harabin Antonina, z domu Wojteczek 220
 Harabin Jan 220
Hass Ludwik 232
Hauser Zbigniew 193
 Hausner Bernard 23
 Hechtkopf Alicja Zofia, zob. Zielińska Alicja Zofia
 Hechtkopf Henryk 218
 Herbert Zbigniew 53
 Herman Adam Jan 150
 Herman Janina Maria, z domu Franzman 150, 151
 Herman Jerzy (ps. „Jerzy Rutkowski”, „Wiktor Szrajber”, „Witold Wilkosz” i in.) 107, 108, 150–154, 213, 275, 278
 Herold Robert 84
 Herschsohn Salomon, zob. Gerson Stanisław
 Hirschfeld Terezija 96, 104
 Hirsza Kazimiera 213
 Hirszafeld Ludwik 171
 Hłasko Marek 56, 152
 Holzman Janina, z domu Feliks 213
 Holzman Marian 213
Hońdo Leszek 103
 Hoszowski Stanisław 192
 Hughes Emily 39
 Hulaniczy Witold 8, 48

I

Ichilov Orit 20, 68
Idzik Aleksander 157, 159

Iljin Andriej 202
 Iljina Galina, z domu Popow 202
 Imelfart Mariana 108, 214
 Irlik-Leontiew Adam Stefan 214
 Itkies Irena 214
 Iwanowska Wanda, z domu Piech 108, 110, 208, 209
 Iwański Henryk (ps. “Bystry”) 178
 Iwaszkiewicz Helena, z domu Pikiewicz 214
 Iwaszkiewicz Waław 214

J

Jafet, syn Noego 19
 Jagid Katarzyna, z domu Czajkowska 108, 110, 209
 Jagiełło Jerzy 76, 77, 80, 81, 94, 113, 119, 154–156, 195, 231, 277, 278
 Jagiełło Maria Regina, z domu Białkowska 154
 Jagiełło Waław Hubert 154
 Jagiełło Waleria 156
 Jagiełłowie herbu Łąbędź 120
 Jagiełłowie herbu Pogonia 120
 Jaglarz Monika 15
Jakubowski Grzegorz 187
 Jałowiecka Aniela, zob. Belina Aniela
 Jałowiecka Aniela Tekla, z domu Witkiewicz 169
 Jałowiecki Bolesław 169, 170
Jałowiecki Michał 169, 171
 Jałowiecki Mieczysław 169–171
Jałowiecki Mieczysław 169
 Jan, zob. Stankowska Katarzyna
 Jan Paweł II, papież 61
 Janc Bolesław 207
 Janc Helena, z domu Janiak 207
 Janecki Władysław 36
 Janek Lucyna, z domu Adamiec 214
 Janek Stanisław 214
 Janek Zenona 214
Janicki Jerzy 217

- Janicz Bogdan* 36
 Janiszewska Elżbieta, z domu Bogdanowicz 86, 131, 195, 277
Jankowski Stanisław Maria 157, 159
 Jaroszewski Kazimierz 24, 84
 Jaworska Malwina Irena, z domu Fuksa (Fuxa) 105, 201
 Jaworska Maria 127
 Jaworski Eugeniusz 127
 Jaworski Eugeniusz Bogdan 86, 94, 127, 196
 Jaworski Józef 201
 Jazdźewski Jan 37, 82, 128, 140
 Jeleń Alojzy 240
 Jenicz Andrzej 239
 Jędrzejewicz Janusz 27, 28, 31, 33, 41, 119, 155
 Jędrzejewiczowa Cezaria 27
 Jędrzejowski Edward 212, 213
 Jochelson Abram 202
 Jochelson Sonia, z domu Iljina 105, 202
 Joffe Borys 214
 Joffe Genowefa, z domu Iwaszkiewicz 51, 214
 Jolec Józefa 214
 Jonasz, prorok izraelski 19
 Józwiak Henryk 100, 106, 202
 Józwiak Józefa, z domu Silmicka 202
 Józwiak Józefa, z domu Zielińska 213
 Józwiak Michał 213
 Józwiak Stanisław 202
Judycki Zbigniew A. 236
 Jumak Albin 219
- K**
- Kaczmarczyk Józefa, z domu Zawadzka 204
 Kaczmarczyk Wojciech 204
 Kaczyński Lech 90
 Kahan Marek 173, 174
Kahan Meir 171
Kalinowski Arkadiusz 67
 Kalińska Nina 214
 Kamiński Władysław 86, 139, 196, 278
 Kaplan Rena (Stanisława Gertrude Such) 214
 Kaplicka Janina 79
 Kaplicki Mieczysław 28, 81, 233, 235–237
 Kaplicz Helena 86, 113, 141, 196
 Kaplicz Stanisława, z domu Woźniak 141
 Kaplicz Witold 141
 Kapłan Jona 156, 157
 Kapłan Regina (pierwotnie Wanda Pisula) 97, 103, 106, 156, 157, 202, 278
 Kapłan Rywka, zob. Kapłan Regina
 Kapuściński Ryszard 53
 Karempińska Janina, z domu Rajewska, zob. Krempińska Janina, z domu Rojewska
 Karger Izabella, z domu Smorąg 214
 Karger Salomon 214
Karnowski Antoni 164
 Karol I, cesarz 192
 Karren Tamara 53
 Karski Jan 59
 Kasierer Krystyna, z domu Sapińska 214
 Kasviner Janina 214
 Kawa Apolonia, z domu Relig 210
 Kawa Józef 210
 Kawalec Romuald 35
 Kazimiera, zob. Imelfart Mariana
 Keffermüller Józef 134
 Keffermüller Waleria 134
 Keffermüller Władysław 86, 134, 196
 Kepisz-Kulikowska Ludwika, z domu Daszkiewicz 8, 77, 86, 94, 113, 132, 157-160, 196, 275, 278
 „Kepisz Stanisław”, zob. Kepisz-Kulikowska Ludwika
 Kerner Tadeusz 53
 Kępa Zbigniew 15
Kiec Izolda 34, 36

- Kielczyńska Bronisława, z domu Kamińska 163
 Kielczyńska Ernestyna, z domu Bronner 161, 165–167
 Kielczyńska (Kilchinsky) Smadar 163
 Kielczyńska Szaron 163
 Kielczyński Albert 163
 Kielczyński Andrzej (ps. „Josef Barak”) 97–99, 105, 161–163, 167, 202, 278
Kielczyński Andrzej 161–163
 Kielczyński Bohdan 161, 167
 Kielczyński Wacław 163
 Kielczyński Zdzisław (ps. „Antoni Padewski”) 54, 97, 99, 105, 161, 163–167, 202, 275, 278
 Kierszniowska Franciszka, z domu Wojnarowska 92
 Kierszniowska Maria 76, 92, 113, 143, 196, 231, 277
 Kierszniowski Karol 92
Kindlein Kazimiera 9
 Kitajewicz Helena 36
 Kłafien Aleksandra, z domu Mielnik 107, 208
 Klemens VI, papież 69
 Kletz Ignacy Icchak 215
 Kletz Maria, z domu Czarnecka 214, 215
 Klimas Narcyz 92
Kliszewicz Leonidas 32
 Klugman Aleksander 11, 21, 52, 98, 103
Klugman Aleksander 11, 21, 22, 52, 53, 73, 85, 98, 103, 169, 171
 Klusek Eleonora, z domu Pasterz 209
 Klusek Leszek Waldemar 110, 209
 Klusek Tadeusz 209
Knyt Agnieszka 138
 Koch Lusja 205
 Kochanowski Jan 63
Kochański Aleksander 136, 163, 188
 Kochen Łucja, z domu Brychcy 215
 Kohlberg, dr 233
 Kolbe Maksymilian Maria, św. 153
Kolbuszewski Jacek 67
 Kołacka Józefa 210
 Kołacki Antoni 210
 Kołoczek Bartosz 15
Kołodziejska Ewa 157
 Komarowska Anela (Komorowska Olga?) 105, 202
 Komorowska Olga, zob. Komarowska Anela
 Konarski Feliks (Ref-Ren) 28, 36
 Konopczyński Emilian 154
Kopański Stanisław 25
 Kopniak Bronisław 138
 Kopniak Bronisława, z domu Elektorowicz 138
 Kopytko Krzysztof 59
 Korabiński Kazimierz 234
 Korblit Bolesław 215
 Korblit Bronisław 108, 215
 Korblit Regina, z domu Piotrowska 108, 215
 Korczak Janusz 63, 153
Korczyński Grzegorz 25
 Kordian-Zamorski Józef 28
 Korkozowicz Jan 159, 186
 Kormanowa Żanna 190
Kormanowa Żanna 188
Korwin Stanisław A. 21
Koseski Adam 58
 Kosik Bronisława 130
 Kosik Marian 86, 130, 196, 277
 Kosiński Rafał 15, 71, 230
Kossewska Elżbieta 60, 150
 Kot Stanisław 33, 34, 42, 172, 239
Kot Stanisław 172
 Kotiużyński Antoni 34
 Kotlarz Franciszek 209
 Kotlarz Zofia 209
 Kotula Antoni Adam 110, 209
 Kotula Jan 209

- Kotula Maria, z domu Szewczyk 209
 Kowalewska Maria 92
 Kowalewska Zofia 92, 196
 Kowalewski Jan 92
Kowalik Jan 35
 Kowalska Elżbieta 127
 Kowalska Jadwiga 15
 Kowalska Stanisława Danuta 86, 127, 196
 Kowalska-Kowalczyk Maria 143
 Kowalski-Kowalczyk Bazyli 143
 Kowalski-Kowalczyk Teodor 86, 95, 143, 196
Kozera Andrzej 12
Kozieł Andrzej 199
 Kozłowski Radosław 183
Krahel Tadeusz 232
 Kraj Jerzy 62, 73, 175
 Krakowiak Karol 216
 Krakowiak Władysława, z domu Kaźmierowska 216
Krakowski Shmuel 12, 75
 Kreft Franciszek (Franz) 106, 202
 Kreft Franciszek, ojciec 202
 Krempińska Janina, córka 87, 88, 123, 198
 Krempińska Janina, z domu Rojewska 87, 88, 93, 95, 113, 123, 196, 198, 277
 Krempiński Michał 87, 123, 198
 Krochmal Franciszek 135
 Krochmal Franciszka, z domu Skowrońska 135
 Krochmal Wincenty 85, 86, 113, 135, 196
Kromp Dorota 157
 Kronstein Barbara 215
 Krukowski Kazimierz 36
 Krupko Stefan 34
Kruszyński Michał 124
 Krygier Anna, z domu Feddeck, 1 voto Zaremba 215
 Krygier Paweł 215
 Krygier-Wojnowski Aleksander 233, 236, 237
 Krynicka Petronela 138
 Krynicki Marceli 138
Krzak Andrzej 232
Krzan Bronisław 142
 Krzemieński Jakub 28, 31, 236
 Krzepicki Ch. 38
 Krzewski Karol (właściwie Lilienfeld-Krzewski Karol) 8
 Krzysztoń Anieli 49, 75, 77, 97, 167, 168, 202, 275, 278
 Krzysztoń Jan 167
 Krzysztoń Marianna, z domu Mądra 167
Krzyżanowska Zofia 21
 Kucia Gertruda, z domu Pokuta 201
 Kucia Tomasz 201
Kulczykowski Mariusz 208
 Kulikowski Stanisław 160
 Kuncewicz Jan 130
 Kuncewicz Józefa 130
 Kuncewicz Piotr 85, 86, 94, 130, 196, 277
Kunert Andrzej Krzysztof 23
 Kunigis Maria, z domu Sobolewska 102, 105, 202, 203, 223
 Kunigis Michał 202, 203
 Kunigis Paweł (Paul) 202, 203
 Kurdybacha Łukasz 42
 Kurek Józef 136
 Kurek Marianna, z domu Śniałkowska (?) 136
 Kurek Piotr 86, 136, 196
 Kurzawa Halina 215
 Kurzeja Bronisław 232–234, 237
 Kwapniewska Janina 122
 Kwapniewska Waleria, z domu Chmielowska 113, 122, 196, 277
 Kwapniewski Jan 122

- Kwapniewski Ryszard 122
 Kwoczała Paschalis 15
- L**
- Labuda Anna, z domu Socha 213
 Labuda Michał 213
 Landau Franciszka, z domu Kruk 111, 209
Landau M. 23
Landau Zbigniew 181, 235
 Langer Nina, z domu Kowalczyk 105, 203
 Lansburgh Alfred (ps. "Argentarius") 192
 Larrucea Pedro 70
Larsen Nadia 218
 Laskiewicz Alfred 27, 34, 237
Latos Tomasz 190
 Latoszyńska Maria, z domu Krynicka 93, 94, 138, 196
 Latoszyński Władysław 138, 196
 Laufer Henryk 215
 Laufer Mirosława, z domu Godlewska 215
 Lausz Anna, z domu Rubas 218
 Lausz Wilhelm 218
 Lawiński Ludwik 36
 Leboeuf Élie Joseph 181
 Leboeuf Philomène, z domu Cunot 181
LeBor Adam 20
Lechoń Jan 171
 Lechowski Jerzy 28, 37, 46, 81, 83, 121, 187, 234, 237
 Leghtyngier-Szymańska Stefania 219
Lenczewski Tomasz 190
Leszczyński Zbigniew 58
 Leśniewska Anna, z domu Wiśniewska 106, 203
Lewinówna Zofia 177
Lewinson Chaim 99
 Lewińska Maria 56, 152
Lewińska Maria 53, 56, 150, 152
- Levin Hanoch 59
Levine Mark 20
Libionka Dariusz 177, 178
 Lichoń Jan 207
Liebelt Claudia 69
Likowski Jan 164
 Lipińska Genowefa, z domu Mandrys 101, 102, 106, 203, 278
 Lipiński Tadeusz (Lipszyc, Lipschütz) 203
 Lipkowska Jadwiga, z domu Jałowiecka, 1 voto Żukowska 8, 98, 99, 105, 117, 144, 169–171, 173, 203, 278
 Lipkowska Teresa, z domu Żukowska, 1 voto Świętochowska 49, 98, 99, 105, 117, 144, 170–174, 203, 278
Lipkowska Teresa 169, 172, 173
 Lipkowski Józef 144, 169–171, 173
 Lipkowski Tadeusz 174
Lipschütz-Lipinski Israel Tadeusz 203
Lisiecki Espedito (Ekspedyt) 175
 Lisinierska, zob. Leśniewska Anna
 Llanes Joshua 77
 Loch Joice 39
 Loch Sydney 39
Loew Ryszard, zob. *Löw Ryszard*
 Lourie Irena, z domu Fabińska 105, 203
 Löw Helena, z domu Wyżnikiewicz 100, 106, 204
 Löw Ryszard 52, 153, 154
Löw Ryszard 50, 52, 53, 150, 153
 Lubaczewski Tadeusz 27, 33, 34, 37, 42
 Lubowiecka Stanisława 106, 204
 Luksemburg (Luxenburg) Jerzy 42
 Lulu, zob. Coillot Therese
 Luma Mustafa 70
- Ł**
- Łabęcka Józefa 156
 Łabęcki Waclaw 156
 Łachecka Ludmiła 92
 Łachecki Bartłomiej 92

- Łachecki Jerzy 92, 196
 Łappo Józef 140
 Łappo Zuzanna, z domu Szewińska 86, 140, 196, 278
 Łaptos Józef 15
Łaptos Józef 47
 Ławicka Weronika 92, 93
 Ławicki Czesław 92
 Ławicki Jerzy 92, 113, 196
 Ławrów Karolina 110, 209
Łoza Stanisław 190, 235
 Łukasiewicz Konstanty 86, 141, 196, 278
 Łukasiewicz Konstanty, ojciec 141
 Łukasiewicz Paulina 141
 Łukaszewicz Stanisław 23
- M**
- Maciejczyk Władysław* 142
 Maciejewski Febronia 215
 Maciejowska Agnieszka 59
Maćkowska Maria 79
 Magnes Józef 217
 Magnes Leokadia, zob. Wardak Leokadia, 1 voto Miller, 2 voto Magnes
Maiarelli Andrea 71
Majchrowski Jacek 23
 Majski Iwan M. 160, 172, 194, 232
 Majus Krzysztof Dawid 7, 12, 15, 93, 277, 278
Majus Krzysztof Dawid 7, 12, 74, 94, 129, 137, 235
 Makar Marta 129
 Makar Nikita 129
 Makar Piotr 86, 129, 196, 277
 Makota Józefa, z domu Kazik 212
 Makota Stefan 212
 Makowska Józefa 139
 Makowski Jerzy 86, 139, 196, 278
 Makowski Ludwik 139
 Malicki Tomasz 24, 27, 31, 42–45
 Malinowska Jolanta 181
Malinowski Mariusz 181
 Malkiewicz Hanna 89
 Malkiewicz Krystyna 14, 15, 89, 229, 242, 243
Malkiewicz Krystyna 75, 85, 86, 89, 90, 114–116, 122, 123, 125, 129, 130, 140, 242
 Marcus Anna 215
 Maria, zob. Stankowska Katarzyna
Markert Anna Eliza 233
 Markowich Jan, zob. Narkiewicz Jan
 Markowicz Halina Janina, z domu Zając 215, 216
 Markowicz Kuszel Kazimierz 215, 216
 Markowicz Janina 216
 Martin Ewa, z domu Kotlarz 110, 209
 Martin Monika 209
 Martinez Francisco R. 76
 Masztalerz Julian, zob. Masztalarz Julian
 Masztalarz Jan 142
 Masztalarz Julian 86, 95, 142, 196, 275, 278
 Masztalarz Maria 142
Matusak Piotr 163
Mazawi André Elias 20, 68
Mazur Grzegorz 23
 Meier Magdalena 216
Melman Yossi 161
 Mendygrau Ludwik 104, 106, 204
 Menkes Ewa 216
 Merczyńska Maria, z domu Rytwińska 122
 Merczyński Andrzej 75, 76, 94, 95, 113, 122, 196, 277
 Merczyński Stanisław 122
 Michalewscy, rodzina 156
 Michałowska Danuta 53
Michałowska Danuta 53
Micińska Anna 169, 170
 Mickiewicz Adam 51, 53, 63, 103
 Mierzwa Janusz 15, 235

- Miseses Mateusz* 190
 Mikuszevska Zofia 108, 110, 209
 Milan-Kamski Maksymilian 160
 Miller Helena, z domu Lewiszewska 204
 Miller Waclaw 204
 Miller Władysław Jan 106, 204, 217
 Miłosz Czesław 53
Minakowski Marek Jerzy 123, 208
 Mincer Zofia, z domu Ciha 216
 Mitelman Helena, z domu Żmuda 105, 204
 Mitelman Jakub 204
Młotek Mieczysław 25
Molisak Alina 52
 Montusiewicz Lucyna 12, 109
Montusiewicz Lucyna 12, 61
 Montusiewicz Ryszard 91
 Morawska Kazimiera, z domu Kaczmarczyk 105, 204
Morawski Wojciech 190
 Mosek Dominika 91, 244
 Mrozek Sławomir 56
 Mularczyk Cezary 86, 135, 196
 Munk Andrzej 213
Mycielska Dorota 190
- N**
- Narkiewicz Anna, z domu Czerniak 174
 Narkiewicz Bolesław 174
 Narkiewicz Jan 49, 79, 87, 113, 145, 174, 175, 197, 275
 Narkowski Joannis, zob. Narkiewicz Jan
 Naumowicz Czesław 121
 Navarrosa Mary Grace Fatima 76, 77
Nazarewicz Ryszard 163
 Nazlian Atanasio 71
Nedivi Judah 20
 Nejman Edward 173
Nejman Edward 98, 171, 173
 Neustein Edmund 52, 53, 59
Ney-Krwawicz Marek 40
- Niemkiewicz Bronisław 37, 82, 121, 156
 Niezgoda Bolesław 103, 106, 204
Nir Roman 35
 Noe, postać biblijna 19
 Nojhajt Henryk 216
 Nojhajt Stefania, z domu Wierzbicka 216
 Nowak Franciszek 207
 Nowak Marianna, z domu Kurzyńska 207
Nowinowski Sławomir N. 181, 233, 237
 Nowodworski, uczestnik pogrzebu G. Składkowskiej 236
Nurkiewicz Jadwiga 61
 Nysenholc Iser 219, 220
 Nysenholc Zofia, z domu Tobiasz 219, 220
- O**
- Oborska Anna 92
 Oborski Adolf 92, 197
 Oborski Jan 92
Obrębska Natalia 188
 Obtulowicz Łukasz 84
 Ochrońska Antonina, z domu Maciejaszek 125
 Ochroński Ksawery 125
 Ochroński Michał 94, 125, 197, 278
 Ode Juan 70
Ogrodziński Władysław 21
 Oleńska Nina 36
 Oleszczuk Aleksander 216
 Oleszczuk Bronisława 57, 216
 Oleszczuk Marianna, z domu Mitruczuk 216
 Oleszczuk Stanisław 57, 216
 Olma Janina, z domu Grodzka 105, 204
 Olma Józef 204
 Olszewski Stanisław 29
 Ołdak Apolonia 49
Opalski Józef 56
Or (Ordentlich) Even 69, 230

- Ordonówna Hanka (właściwie Maria Anna Tyszkiewiczowa) 28, 35
- Oren Ram 50
- Oren Ram* 50
- Orzeszkowa Eliza 63
- Osiński Zbigniew* 41
- Ostrowski Juliusz* 120
- Otocka Stanisława, z domu Stempniarek 204
- Otociński Wawrzyniec 204
- P**
- Paczyńska Irena* 47
- Paderewski Ignacy Jan 170
- Pająk Antoni 13, 45, 84, 85, 234
- Pakuła Zbigniew* 150
- Pańczyszyn Jan 124
- Pańczyszyn Larissa, z domu Alexy 86, 113, 124, 197
- Papier Szymon 220
- Paślowski Stefan 186
- Patai Raphael* 71
- Patalas Aleksandra 15
- Patałowski Mieczysław 180
- Patek Artur* 8, 12, 46, 74, 80, 83, 90, 95
- Pawlicka Jadwiga, z domu Otocka 101, 105, 204, 205
- Pawlicki Henryk 204
- Pawłowska Helena 216
- Pawłowski Edward* 7
- Pawłowski Grzegorz (pierwotnie Jakub Hersz Griner) 12, 15, 60–62, 89, 91, 92, 101, 107, 109, 154, 174, 180, 215, 217, 218, 244
- Pawłowski Grzegorz* 12, 61, 72, 177
- Pawłowski J.* 161
- Peres Szymon 68
- Perkins Elizabeth 50
- Perkowska Urszula* 150
- Perlmutter Stanisława, z domu Żłotecka 105, 205
- Perski Ludwik 213
- Peulen W.H. 96, 104
- Piątek Regina 91
- Picheta Czesława* 9
- Picheta Zdzisław* 142
- Piech Tadeusz 32, 184
- Piech Zofia, z domu Biały 110, 208, 209
- Piechowska Władysława 233
- Piekarski Jan Wojciech 91
- Piekarski Stanisław* 36
- Pietraszewski Ignacy 21
- Pietraszewski Ignacy* 21
- Pietraszewski Zbigniew 220
- Pietruszczak Antoni (Pitrusak Józef?) 87, 96, 106, 113, 205
- Pietruszka (Pietruszka-Jabłonowski) Stefan 8, 37, 47, 81, 83, 87, 92, 107, 122, 126–128, 130, 131, 134, 135, 138–140, 142
- Pietrzak Jacek* 9, 24, 26–29, 31–34, 37, 41, 188, 239
- Piłsudska Aleksandra* 157
- Piłsudski Józef 8, 37, 98, 159, 169, 170, 172, 174, 188
- Piotr, apostoł 19
- Piotrowska Józefa 134
- Piotrowski Franciszek 134
- Piotrowski Zygmunt 86, 134, 197
- Pisula Wanda, zob. Kapłan Regina
- Piszczkowski Tadeusz 23, 184
- Pitrusak Józef (Joseph), zob. Pietruszczak Antoni
- Pius XII, papież 160
- Plechta Sabin 60
- Płonka Ignacy 81, 121
- Podlewska Katarzyna, z domu Sroka 175
- Podlewski Jacek (Franciszek) 60, 72, 107, 110, 175, 176, 210, 275, 277
- Podlewski Józef 175
- Poleński Marian 86, 131, 197, 277
- Polit Jakub 15
- Popiołek Kazimierz* 186

- Poray Anna* 177
Potoroczyn Paweł 60
 Prejna Karol 59
 Prokopieni Paweł 35
 Pruszyński Ksawery 48
 Prywer Janina, z domu Błaźniak 101, 103, 105, 205
 Prywer Marian 205
 Przcziszewski Marcin 15, 244
 Przeździecki Wacław 28
 Pukacka Maria, z domu Babach 139
 Pukacki Antoni 139
 Pukacki Marian Andrzej 85, 86, 139, 197, 278
Purchla Jacek 190
 Puszkina Aleksander 50
 Puta Józef 54
- R**
- Rabin Icchak 104
 Rabinowicz Daniela, z domu Krakowiak 216
 Rabinowicz Izrael 216
 Raczyńska Szoszana 49, 50
Raczyńska Szoszana 50
 Raczyński Stefan 49, 50
Raczyński Stefan 50
 Radło Stanisław 212
 Radło Stanisława, z domu Nowakowska 212
 Radoński Karol 37
 Radulski Wacław 36
Radzik Tadeusz 193
 Radziwiłł „Sierotka” Mikołaj Krzysztof 21
Radziwiłł „Sierotka” Mikołaj Krzysztof 21
 Rajcher Mieczysław 180
 Reinherz A. 64
 Reisman Maria Helena 216
 Remba Paweł, zob. Rolirad Henryk
Remez Gideon 48, 49, 79, 174
 Reutt Maria Jadwiga 208
 Ringler Antonina, z domu Szklarska 97, 105, 205
 Ringler Bolesław (Beno) 205
Ringler Bolesław 205
 Rodrigues Melvin M. 76, 77, 277
Rogalewska Ewa 52
 Rogozińska Stanisława, z domu Kacpro-wicz 134
 Rogoziński Roman 85, 86, 134, 197
 Rogoziński Stanisław 134
 Rojewska Maria, z domu Niemirowska 123
 Rojewski Bolesław 123
Rok Adam 53
 Rolirad Henryk 49, 107, 108, 110, 177–181, 209, 275, 278
 Rolirad Krystyna 179, 181
 Rolirad Małgorzata 179
 Rolirad Maria, z domu Einstein, 1 voto Patałowska 108, 110, 177, 179–181, 209, 278
 Rolirad Stanisław 177
 Rolirad Stefania, z domu Nowicka 177
Roman Beata 73, 171
 Rosen-Zawadzki Kazimierz 189
 Rosmański Stanisław 26, 31, 46, 47, 83, 174
 Rosmarin Henryk 23, 29, 44, 47, 81, 121, 122, 156, 187, 234
 Rotapel Sofia, z domu Harabin 220
 Rotholc Stanisława 110, 209
Roubicek Marcel 85, 154
 Rouppert Kazimierz 27, 34
 Rowicka Julia, z domu Wójcik 180
 Rowicka Marianna, zob. Rolirad Maria
 Rowicki Michał 180
 Roza Heinrich Ignaz von 192
 Rozenfarb Alicja Jadwiga, z domu Ko-złowska 110, 210
Rozpędowski Henryk 56

- Różewicz Tadeusz 56
 Różycki Józef 200
 Rubinkiewicz Ryszard 177
 Rubinowicz Nachman 217
 Rubinowicz Zofia, z domu Zawadzka,
 1 voto Mossakowska 216, 217
Rudnicki Szymon 54
 Rurykowicze 169
 Rusek Yael 15
 Rusiecka Longina, z domu Włodarczyk
 217
 Rusiecki Mejelech 217
Ruszczyc Edward 169
Ruszczyc Ferdynand 169
 Rybicka Elżbieta 217
Rybka Ryszard 185, 233
Rzepecki Tadeusz 190, 191, 275
Rzepecki Witold 190, 191, 275
 Rzepka Anna 15, 70
Rzepka Radosław 161
Rzędowska Anna 183
- S**
- Sadowska Bronisława 217
 Sadowski Roman 217
 Sadowski Zdzisław 217
 Sajda Marianna 220
Samet Szymon 183, 184
 Sapińska Janina Magdalena, z domu Kop-
 ka 217
Sarjusz-Wolski Marek 161
Sarner Harvey 58
 Sawicki Roman Mieczysław 183, 237
Sawin Leon R., zob. *Löw Ryszard*
 Schenhofer, dziecko 88, 198
 Schenhofer Józef 88
 Schenhofer Zofia 88
 Schindelman Jadwiga, z domu Głogow-
 ska, 1 voto Bożejko 75, 77, 103, 205,
 206
 Schindler Oskar 7
- Schmetkort Bernard 180
Shacham Tzvi 69, 230
 Shani Yaron 69
 Shapira J. 64
Shen-Dar Judith 149
 Sidi Elżbieta, z domu Karbasz 58
Sidi Elżbieta 19, 51, 53
 Siedacz Agata 141
 Siedacz Józef 86, 141, 197, 278
 Siedacz Stefan 141
Siedlecka Joanna 169
Siekierski Maciej 172
 Sienkiewicz Henryk 169, 174
 Sikorski Władysław 27, 160, 172, 174,
 183, 194, 225, 232
Silber Marcos 54
 Silva Agnelo 76, 77, 277
 Singer Władysława, z domu Jäger 106,
 206
Sioma Marek 181
 Sitańska Jadwiga 79–81, 84, 93, 94, 124,
 197
 Sitańska Jadwiga, z domu Suchodolska
 (matka) 124
 Sitański Władysław 124
 Sitek Franciszka 220
 Siwak Patryk 110, 210
Skarbek Jan 193
 Składkowska Germaine, z domu Leboeuf,
 1 voto Coillot 8, 11, 70, 77, 80, 81,
 86, 88, 94, 113, 133, 181–183, 197,
 229, 232–236, 275, 277, 278
 Składkowska Jadwiga, z domu Szol 181,
 233
 Składkowski Sławoj Felicjan 11, 28,
 31, 70, 88, 133, 181–183, 197, 229,
 232–237, 278
Skorek Artur 56, 99
 Skowrońska Wincentyna, z domu Kamiń-
 ska 206
 Skowroński Józef 105, 206
 Skowroński Stanisław 206

- Skřętownicz Edward* 193
Słowacki Juliusz 21, 36, 191
Sługa Małgorzata 183
Sługa Michał 183
Sługa Stanisław 107, 113, 183–185, 210, 231
Smeczehowska Kamilia 217
Smogorzewska Małgorzata 23
Smolana Krzysztof 23, 237
Smorawiński Mieczysław 159
Smorąg Antonina, z domu Strzelczak 214
Smorąg Stanisław 214
Smykowski Mikołaj 11
Smykowski Mikołaj 11, 72, 90
Sobolewska Janina, z domu Witecka 202
Sobolewski Seweryn 202
Sobota Karol 81, 92, 126–128, 234–236
Sołtanowicz Andrzej 93, 113, 143, 197
Sołtanowicz Rozalia, z domu Halada 93
Sołtanowicz Waław 93
Sosenko Anna 282
Sosnkowska Jadwiga, z domu Żukowska 98, 170, 171
Sosnkowski Kazimierz 8, 49, 98, 170–173, 203
Sowah Mensah Natalie 76, 77
Sowicki Tadeusz 25
Spasowski Władysław 188
Spatz Elżbieta, z domu Skowrońska 75, 77, 206
Spatz Friedel 206
Spielberg Steven 8
Sprzączak Aleksander 201
Sprzączak Michalina, z domu Radzikowska 201
Sroczyńska Aniela Maria, z domu Petryk 137, 185
Sroczyńska Jadwiga z Fochtów 137, 186
Sroczyński Gustaw 77, 82, 86, 94, 95, 137, 185, 186, 197, 275, 278
Sroczyński Ignacy 185
Srzędzińska Hanna 121
Stachyra Joanna 59
Stadler Adelajda Ernestyna, z domu Hierse 76, 121, 186, 187
Stadler Alfred 76, 121, 186, 187
Stadler Jan 76, 81, 94, 95, 113, 121, 186, 187, 197, 275, 277
Stadler Karol Ludwik 187
Stadler Paweł 186
Stadler Sabina, z domu Raczyńska 186, 187
Stamer S. 35
Stankiewicz Mamert 22
Stankowska Katarzyna 86, 129, 197, 277
Stawecki Piotr 119, 154, 236
Stączek Piotr 105, 206
Steckiewicz Elka, żona Józefa 206
Steckiewicz Józef 51, 96, 105, 206
Steckiewicz Kazimiera, z domu Stefanowicz 206
Steckiewicz Leon 206
Steinberg Sigfrid Henry 20
Stellaci Aloysius 82
Stendig Samuel 22
Stepan Kamil 23, 169, 185, 233
Stocki Edward 237
Stokowska Michalina, z domu Dąbrowska 131
Stokowski Franciszek 131
Stokowski Waław 86, 113, 131, 197
Stola Dariusz 54, 57
Stołowiccy, rodzina 50
Streisand Barbra 50
Strykowski Julian 53
Strzałkowska Janina 190
Strzałkowska Maria, z domu Wallmoden 82, 190, 240
Strzałkowska Maria 188
Strzałkowska Zofia 188
Strzałkowski Andrzej 188

- Strzałkowski Ludwik Tadeusz (ps. „Andrzej Brzoza”, „Jan Cieśla”, „Tomasz Kowalski”) 82, 83, 86, 136, 188–190, 197, 229, 238–240, 275, 278
- Stypulkowska Irma* 9
- Sudzińska Janina, z domu Pogorzelska 212
- Sudziński Antoni 212
- Suhan Jan 106, 206
- Sulewski Wojciech* 164
- Swianiewicz Stanisław* 171
- Swinarski Konrad 56
- Sycz Andrzej 50
- Sypniewski Tadeusz* 26
- Szabados Géza 96, 104
- Szafnicka Anna, z domu Cymerman 206
- Szafnicki Franciszek 206
- Szafnicki Tadeusz 97, 106, 206, 207
- Szarewski Marian 121
- Szaron Ariel 162
- Szarska Olga, z domu Budwińska 120, 193
- Szarski Andrzej 193
- Szarski Kazimierz Witalis 193
- Szarski Marcin 8, 28, 77, 86, 94, 107, 113, 120, 190–193, 197, 275, 277, 278
- Szarski Stanisław Samuel, zob. Feintuch Stanisław Samuel
- Szaynok Bożena* 44, 48, 54
- Szekspir (Shakespeare) William 56
- Szelburg-Zarembina Ewa 176
- Szelburg-Zarembina Ewa* 175
- Szenfeld Adam 210
- Szenfeld Wanda, z domu Kawa 111, 210
- Szeps Helena, z domu Depczyńska 75, 77, 207
- Szeps Ignacy 207
- Szewińska Zuzanna, z domu Stępska 140
- Szewiński Franciszek Ksawery 140
- Szklarska Helena, z domu Dąbczewska 205
- Szklarski Józef 205
- Szklarski Julian 97, 205
- Szmalcbachi (Szmalcbach?) Katarzyna 220
- Szmelcman Helena 217
- Szteinke Anzelm Janusz* 60, 175, 244
- Sztybrych Kazimierz 199
- Sztybrych Leokadia, z domu Sobolak 199
- Szulkin Michał* 21, 188
- Szwed Apolinary 15, 62, 91, 92, 244
- Szymański Augustyn* 175
- Szyborska Bronisława, z domu Nowak 105, 199, 207
- Szyborski Mieczysław 199, 207
- Szymon, zob. Duda Rozalia
- Szymon, garbarz 19
- Szyper Ewa 53
- Ś**
- Świdarska Paulina, z domu Ulatowska 211
- Świdarski Władysław 211
- Świętochowski Aleksander 174
- Świętochowski Ryszard 174
- T**
- Tabita, postać biblijna 19
- Tański Paweł* 150
- Taras Franciszek 193
- Taras Franciszka, z domu Kosiak 193
- Taras Ludwik 77, 93, 94, 126, 193, 194, 197
- Taras Maria, zob. Chudziakiewicz Maria
- Taras Maria z Moszorów 194
- Taras Tadeusz 193, 194
- Tatarka Alfreda 108, 217
- Tauman Lola 209
- Tchórzewska Czesława, z domu Wójcicka 126, 197, 277
- Tchórzewski Piotr 126
- Tec Nechama* 177

- Thomme Wiktor 155, 186
Tigner Aleksander 208
Tigner Maria, zob. Ashkelony Maria
Tobiasz Franciszka, z domu Sławek 219
Tobiasz Józef 219
Tokarzewski-Karaszewicz Michał 155
Tolkowsky Samuel 19
Tomaszewski Jerzy 22, 33, 58
Toruńczyk Henryk 162
Towarnicka Eufrozyna (Rozalia), z domu Pużakowska (Podhorska?) 149
Towarnicka Katarzyna 200
Towarnicki Józef 200
Towarnicki Kazimierz 149
Trabelski Tamar 161
Trocki Lew 170
Tusk Donald 90
Tych Feliks 172, 213
Tyczyńska Adela, z domu Basarab 198
Tyczyński Mieczysław 198
Tymrakiewicz Piotr 138
Tymrakiewicz Wanda, z domu Kopniak 86, 95, 138, 198
- U**
Urban Blumenkranz Stanisława 108, 111, 210
Urbaniak-Neustein Elżbieta Paulina 217
Urklińska Krystyna, z domu Urycka 220
Urkliński, dziecko 220
Urkliński Adam 220
Uruski Seweryn 120
- V**
Vialar Emilie de 72
- W**
Wagner Franciszek 127
Wagner Julia 86, 94, 113, 127, 198
Wallach Michalina, z domu Woźniak, 1 voto Lichoń 105, 207
Wallach Rubin 207
Wańkowicz Melchior 28, 34, 35
Wardak Antonina, z domu Arkuszewska 217
Wardak Józef 217
Wardak Leokadia, 1 voto Miller, 2 voto Magnes 204, 217
Wardan Zenon (właściwie Zenon Friedwald) 36
Wars Henryk (właściwie Henryk Warszawski) 36
Wartka Marianna, z domu Lausz 218
Wasilewski Piotr 218
Wasita Ryszard 61
Wawrzyniak Ignacy 210
Wawrzyniak Jacek 108, 110, 210
Wawrzyniak Kazimierz 210
Wawrzyniak Zofia, z domu Nowak 210
Wawrzyniak Zofia, żona Jacka 210
Wdzięczny Teofil 82, 84, 138, 232, 234
Wdziękoński Aleksy 8
Weinbaum Laurence 177, 178
Wejs-Milewska Violetta 52
Weksler-Waszkinel Romuald Jakub 61
Węgrzyn Ewa 15, 103
Węgrzyn Ewa 51, 54
Wicha Władysław 166
Wiernik Bronisław 217
Wierzbička Pelagia, z domu Jankowska 216
Wierzbički Ignacy 216
Wilimowska Stanisława, zob. Fink Stanisława
Wilimowski Stefan (Kalman Fink) 220
Winnicki Jerzy 188
Wiśniewska Janina 203
Wiśniewski Bonifacy 203
Witek Józef 208
Witkiewicz Stanisław 169
Witkiewicz Stanisław 169
Witkiewicz Stanisław Ignacy (Witkacy) 169, 170, 172

- Witkiewicz Stanisław Ignacy* 170, 171
Witusik Adam A. 193
 Władysław, zob. Imelfart Mariana
 Włodarczak Franciszek 217
 Włodarczak Franciszka, z domu Dworak 217
 Włodarczyk Andrzej (Antoni?) 128
 Włodarczyk Anna 128
 Włodarczyk Jan 84, 128, 198, 277
 Wojdyło Józefa 130
Wojdyło Witold 163
 Wojdyło Zdzisław 86, 130, 198
Wolikowska z Lutosławskich Izabella 169
 Wolschon Bolesława 106, 207
 Wołoszyn Barbara 140
 Wołoszyn Władysław 86, 113, 140, 198
Wołoszynowska Maria (właściwie Wołoszyńska Maria Bronisława) 157
 Wołoszyńska Maria Bronisława 157, 158
 „Wołoszyński Alfred”, zob. Wołoszyńska Maria Bronisława
 Woźniak Julia 207
 Woźniak Wiktor 207
 Wójcicka Anna, z domu Szczepańska 126
 Wójcicki Antoni 126
Wroński Bohdan 25
 Wünsche Jerzy 50
Wyczech Czesław 188
 Wygodzki Ryszard 218
 Wylęzek Stefan 15
 Wyszyńska Halina, z domu Reutt 208
 Wyszyński Stanisław 208
 Wyżnikiewicz Ludwika 204
 Wyżnikiewicz Zygmunt 204
- Y**
- Yonatan Natan (pierwotnie Natan Klein) 104
- Z**
- Zagórski Zygmunt* 126
- Zając Janina 215
 Zając Stanisław 215
 Zajączkowska Helena 81, 86, 128, 135, 198, 275, 277
 Zajączkowska Julia 128
 Zajączkowski Karol 128
 Zajdman Anat 15, 104
 Zakrzewski, uczestnik pogrzebu G. Składkowskiej 236
 Zalamas Jorge 70
 Zamachowska Fania 218
 Zamorski Kazimierz 171, 173
Zamorski Kazimierz 171–174
 Zapolska Gabriela 53
 Zatorska Helena 82, 83, 240
Zatorska Helena 34, 42, 82, 188, 240
Zawacka Elżbieta 157
 Zawadowski Zygmunt 83
 Zawadzka Maria, z domu Łukasiak 216
 Zawadzki Andrzej 216
Zawadzki Jarosław Maciej 190
 Zawiejski Jan 191
 Zawiejski Leon August (pierwotnie L.A. Feintuch) 191
 Ziebura Franciszek 37, 82, 236
 Ziełńska Alicja Zofia 218
 Ziełńska Zofia, z domu Kujawska 218
 Ziełński Ignacy 218
 Ziemiańczyk Mariusz 142
 Zigman Maria 218
Zimecki Tadeusz 188
 Zultan Muhammed Ali 184
Zych Maciej 14
 Zygadlewiczowie, rodzina 217
 Zyskind Jakub 207
 Zyskind Wiesława, z domu Janc 75, 77, 207
- Ż**
- Żaba Hieronim 21
 Żarłok Bogdan Tadeusz 220

- Żaroń Piotr* 25
Żeromski Stefan 53
Żmuda Alojzy 204
Żmuda Flora, z domu Piekarska 204
Żółciński Tadeusz J. 150
Żukowicz Franciszka 220, 221
Żukowicz Jan 220
Żukowicz Rozalia, z domu Kowal (Howal?) 220
Żukowska Jadwiga, zob. Sosnkowska Jadwiga
Żukowska Teresa, zob. Lipkowska Teresa, z domu Żukowska, 1 voto Świętochowska
Żukowski Władysław 144, 169–171
Żurek Sławomir J. 9, 52, 53, 59, 61, 150, 173, 203
Żyborski Waclaw 31, 235
Życiński Józef 62
Życki Bronisław 36

INDEKS WAŻNIEJSZYCH ORGANIZACJI, INSTYTUCJI I PARTII¹

- Agencja Żydowska 42, 184
- Ambasada RP w Izraelu 14, 59, 60, 88, 90, 154
- Wydział Konsularny 14, 59, 75, 89, 91, 226, 242, 244
- Anglo-Polish Institute (Tel Awiw) 38
- Bank Polska Kasa Opieki SA, oddział w Tel Awiwie 22, 28, 32, 33, 38, 40, 57, 58, 184
- Bank Polska Kasa Opieki Tel-Aviv Ltd. 58
- Biuro Studiów Bliskiego i Środkowego Wschodu 172
- Bund 152, 167, 168
- Central Intelligence Agency (CIA) 161–163, 202, 225
- Centralny Komitet Uchodźców Polskich w Palestynie 45
- Centrum Informacji na Wschodzie (Jerozolima) 25, 44, 172
- Cherut 98, 161, 167, 202
- Delegatura MPiOS w Jerozolimie 24–30, 32–34, 37, 39–43, 81, 83, 139, 174, 175, 194
- Delegatura MWRiOP w Jerozolimie 30, 34, 43, 126, 193
- Delegatura Polskiej Opieki w Jerozolimie 83, 84, 142
- Dom Opieki nad Matką i Dzieckiem w Tel Awiwie 40
- Duszpasterstwo
- Duszpasterstwo Dowództwa Rejonu Terytorialnego Palestyna 80, 133
- Kaplica Polska w Tel Awiwie 37, 80, 84, 231
- Katolickie Duszpasterstwo Polskie w Palestynie 13, 36–38, 43, 47, 81–84, 87, 122, 123, 130
- Nowy Dom Polski w Jerozolimie 25
- Polska Misja Katolicka w Ziemi Świętej 8
- Stary Dom Polski w Jerozolimie 25
- Ekspozytura Delegatury MPiOS w Tel Awiwie 28, 37, 38, 43, 46, 76, 81, 83, 121, 128, 187, 198, 234, 237
- Fundacja „Polonica w Izraelu” 88, 89
- Hagana 173
- Ha'Szomer Ha'Cair (Młody Strażnik) 238
- Histadrut 42, 184, 210
- Instytut Polski w Tel Awiwie 59
- Interim Treasury Committee for Polish Affairs, the 43, 44
- International Refugee Organization (IRO) 46

¹ W indeksie uwzględniono głównie organizacje i instytucje związane z pobytom ludności polskiej w Palestynie i (po 1948 r.) w Izraelu.

- Irgun Cwai Leumi (Ecel) 48, 79, 98, 144, 173–175, 203
- Izba Handlowa Izrael-Polska 59
- Klub Żydów Polskich w Tel Awiwie 22, 38
- Koło Ekonomistów w Tel Awiwie 30, 191, 193
- Koło Palestyna Związku Lekarzy Polskich w Imperium Brytyjskim 30
- Koło Pań Pracujących Społecznie przy KUP w Tel Awiwie 30, 31
- Koło Polskiego Stronnictwa Demokratycznego 31
- Koło Prawników Polskich 30
- Koło Przyrodników im. M. Kopernika w Palestynie 30, 34, 35, 38, 237
- Koło Ślązaków Cieszyńskich 31
- Komisja Badawcza Ministerstwa Sprawiedliwości RP (Jerozolima) 25, 42
- Komitet Doradczy dla Spraw Uchodźczych przy Konsulacie Generalnym RP w Tel Awiwie 28, 29
- Komitet Obywatelski Jedności Narodowej w Tel Awiwie 44, 82, 136, 238–240
- Komitet Pomocy Uchodźcom Wojennym oraz Opieki nad Żołnierzem Polskim 32
- Komitet Uchodźców Polskich w Jerozolimie 122
- Komitet Uchodźców Polskich w Tel Awiwie 29, 30, 32, 33, 36, 38, 45, 78, 81, 121, 131, 197, 232
- Konsulat Generalny RP w Jerozolimie 43
- w Tel Awiwie 12, 21, 26–28, 32, 38, 43, 44, 46, 122, 130, 186, 234
- Konsulat Generalny RP (warszawski) w Jerozolimie 48
- w Tel Awiwie 44, 47
- Konsulat RP w Tel Awiwie (późniejszy Konsulat Generalny RP) 22, 23, 28, 184
- Kościół
- św. Antoniego w Jafie 13, 15, 68, 69, 80, 81, 85, 87, 125, 134, 149, 154, 156, 168, 176, 180, 184, 187, 193, 235, 237, 277
- św. Piotra w Jafie 37, 39, 60–62, 69, 80, 84, 91, 107, 120, 132, 133, 176, 210, 230, 231, 244, 277
- Bazylika Grobu Pańskiego w Jerozolimie 80, 142
- Bazylika Narodzenia Pańskiego w Betlejem 62
- Księgarnia Polska w Tel Awiwie 52, 53, 59
- Kustodia Ziemi Świętej 13, 69–71, 76, 107, 176, 210, 244
- Likud 162, 202
- Linia Palestyńska (Polish-Palestine Line) 22
- Najwyższa Izba Kontroli, Delegat na Bliższy Wschód 29, 32, 39, 43, 232
- Organization of Righteous Among the Nations in Israel 50
- Ósrodek Kultury Polski Demokratycznej w Tel Awiwie 44, 45
- Ósrodek Zdrowia przy Ekspozyturze Delegatury MPiOS w Tel Awiwie 28, 38, 46, 81, 233
- Palestine Government Committee for Polish Affairs 43, 44, 82
- Palestyńsko-Polska Izba Handlowa i Przemysłowa 22, 38, 184
- Polska Agencja Telegraficzna, przedstawicielstwo w Tel Awiwie 32
- Polska Partia Socjalistyczna (Palestyna) 44
- Polski Czerwony Krzyż
- Ambulatorium w Tel Awiwie 28
- Delegat na Palestynę 32, 38, 239
- koło Jerozolima 130

- Oddział w Palestynie 28, 32, 38, 39, 46, 47, 232, 237
- Polski Klub Demokratyczny 31, 35
- Polski Komitet Obywatelski Pomocy Rodakom w Kraju i Gwiazdki dla Walczącego i Rannego Żołnierza 31
- Polskie Biuro Podróży „Orbis”, biuro w Tel Awiwie 22, 58
- Polskie Linie Lotnicze „Lot”, biuro w Tel Awiwie 58
- Polsko-Palestyński Lloyd (Tel Awiw) 22
- Poselstwo PRL w Tel Awiwie 54–56, 63
- Rada Naczelna Uchodźstwa Polskiego w Palestynie 12, 13, 26, 234
- Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (Warszawa) 89–91, 226
- Służba Pomocy Katolickiej Polakom 40
- Sodaliczka Mariańska 34
- Stacja Opieki nad Matką i Dzieckiem w Jafie 39, 40, 124, 175
- Stowarzyszenie Inżynierów i Techników 30, 84
- Stronnicтво Ludowe 44
- Stronnicтво Pracy 44
- Szkolny Punkt Konsultacyjny przy Ambasadzie RP w Izraelu 60
- Szkoła Polska w Tel Awiwie 33, 34, 38, 39, 41, 42, 81, 82, 121, 233, 236, 240
- Ścisły Komitet Porozumiewawczy Organizacji Polskich w Tel Awiwie 31, 45
- Świetlica Uchodźców Polskich w Tel Awiwie 28, 30, 32, 38, 45, 46
- Teatr
- Czołówka Teatralna SBSK 36
- Koło Przyjaciół Teatru w Jerozolimie 34
- Polski Teatr na Uchodźstwie 36
- Polski Teatr Objazdowy 36
- Polski Teatr Szkolny Delegatury MWRiOP w Jerozolimie 36
- Teatr Dramatyczny APW 36
- „Złota Maska” (teatryk w Tel Awiwie) 36
- Towarzystwo Akcyjne „Orzeł” 33, 46
- Towarzystwo Pomocy Polakom (Tel Awiw) 46, 47
- Towarzystwo Przyjaźni Izrael-Polska 60
- United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) 47
- Uniwersytet Powszechny w Tel Awiwie 34
- Waad Leumi (Rada Narodowa) 184
- Wojsko, formacje wojskowe
- 2 Korpus Polski 7, 25, 26, 35, 62, 79, 90, 118, 119, 125, 129, 138, 189, 197, 198
- 2 Samodzielna Brygada Pancerna 25
- 3 Dywizja Strzelców Karpackich 24, 25, 129, 142
- 5 Kresowa Dywizja Piechoty 25
- 7 Dywizja Piechoty 25
- Armia Polska na Wschodzie (APW) 25, 39, 40, 140, 189, 195, 239
- Biuro Dokumentów 2. Korpusu Polskiego 49, 98, 171–173, 203
- Dowództwo Jednostek Terytorialnych na Środkowym Wschodzie 128
- Dowództwo Rejonu Terytorialnego Palestyna 46, 82, 186, 197, 232
- Jednostki Wojskowe na Środkowym Wschodzie 25, 46
- Komenda Placu w Jerozolimie 232
- Komenda Placu w Tel Awiwie 46, 79, 235
- Legia Oficerska 25
- Pomocnicza Służba Kobiet (PSK) 27, 39, 46, 78, 79, 93, 124, 126, 160, 196, 197
- Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich (SBSK) 7, 24, 26, 33, 122, 142, 187, 196, 197

- Wojskowe i kombatanckie organizacje
- Koło Wojskowych Rezerwistów 31
 - Stowarzyszenie Kombatantów w Tel Awiwie 31
 - Związek byłych Żołnierzy Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich 31, 122, 142
 - Związek Inwalidów Wojennych Armii Polskiej na Środkowym Wschodzie 31
 - Związek Ogólny byłych Żołnierzy Wojska Polskiego 30, 31, 40, 131
 - Związek Rodzin Wojskowych po Poległych, Zaginionych, Jeńców, Internowanych Wojsk Polskich 31
- Wspólnota Domu Polskiego w Jafie 40, 132
- Wyższe Kursy Naukowe (Tel Awiw) 34, 35
- Yad Vashem The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority 97, 149, 157, 167, 168, 178, 179, 217
- Zjednoczenie Gospodarczo-Społeczne w Tel Awiwie 31
- Zrzeszenie Demokratyczne Uchodźców Polskich na Środkowym Wschodzie 82, 136, 238
- Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskiego w Palestynie 30
- Zrzeszenie Prawników Uchodźców Polskich 30
- Związek Autorów Piszących po Polsku w Izraelu 52, 153
- Związek Harcerstwa Polskiego na Wschodzie 32
- Związek Krakowian w Izraelu 52
- Związek Nauczycielstwa Polskiego na Środkowym Wschodzie 136, 238, 240
- Związek Patriotów Polskich na Środkowym Wschodzie 35, 41, 42, 44, 48, 82, 83, 136, 190, 238–240
- Związek Pracy dla Państwa 31, 41, 235, 236
- Związek Ziemi Północno-Wschodnich, koło w Tel Awiwie 31
- Związek Żydów Polskich 22, 52

Plan 8. Plan kwatery polskich uchodźców wojennych — inwentaryzacja

(oprac. Krystyna Malkiewicz, 1998 r.).

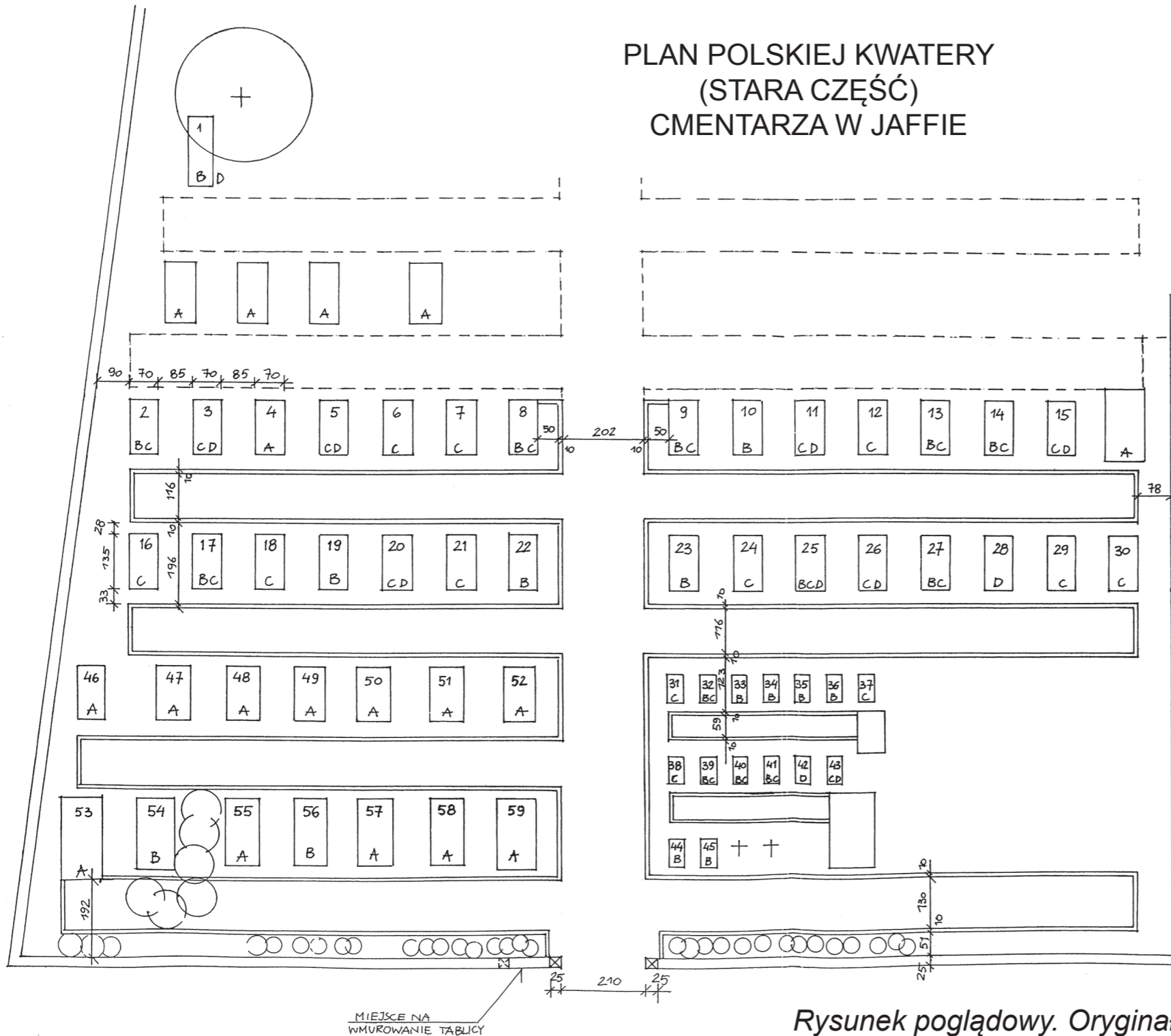
[ARPwI, *Inwentaryzacja i projekt renowacji cmentarza polskiego w Jaffie*]

Objaśnienia do planu 8

Nagrobki w dwóch górnych rzędach zlokalizowane są poza obrębem kwatery uchodźców. Kolejnymi numerami oznaczono nagrobki:

1. Jadwiga z Jałowieckich Lipkowska i jej córka Teresa Lipkowska
2. Wacław Stokowski
3. Ludwika Kepisz-Kulikowska
4. Germaine Składkowska
5. Zygmunt Piotrowski
6. Roman Rogoziński
7. Władysław Keffermüller
8. NN (Adolf Oborski)
9. Julia Wagner
10. Larissa Pańczyszyn
11. Wincenty Krochmal
12. Ludwik Strzałkowski
13. Piotr Kurek
14. Gustaw Sroczyński
15. Wanda Tymrakiewiczowa
16. Helena Zajączkowska
17. Piotr Makar
18. Katarzyna Stankowska
19. Piotr Kuncewicz
20. Marian Kosik
21. Elżbieta Janiszewska
22. Marian Poleński
23. Władysław Kamiński
24. Jerzy Makowski
25. Marian Andrzej Pukacki
26. Zuzanna Łappo
27. Józef Siedacz
28. Konstanty Łukasiewicz
29. Julian Masztelarz
30. Teodor Kowalski-Kowalczuk
31. Adam Głażewski
32. Stanisława Danuta Kowalska
33. NN (Zofia Kowalewska)
34. NN (Jerzy Łachecki)
35. Janina Grzybowska
36. NN (Bronisław Dzierdziejewski)
37. Zdzisław Wojdyło
38. Eugeniusz Bogdan Jaworski
39. Cezary Mularczyk
40. Władysław Wołoszyn
41. Wiesława Anna Aleksiejczyk
42. Helena Kaplicz
43. Stanisław Harabasz
44. NN (Jerzy Ławicki)
45. NN (Andrzej Sołtanowicz)
46. Jan Włodarczyk
47. Rozalia Duda
48. Czesława Tchórzewska
49. Ludwik Taras
50. Michał Ochroński
51. Bolesław Brzózka
52. Jadwiga Sitańska
53. Jerzy Jagiełło
54. Marcin Szarski
55. Jan Stadler
56. NN (Maria Kierszniowska)
57. Waleria Kwapniewska
58. Andrzej Merczyński
59. Janina Krempińska

PLAN POLSKIEJ KWATERY (STARA CZĘŚĆ) CMENTARZA W JAFFIE

LEGENDA

- A. GRÓB DO OCZYSZCZENIA - 18 szt.
- B. ZNISZCZONA PŁYTA - 25 szt.
- C. ZNISZCZONY KRZYŻ - 31 szt.
- D. GRÓB PRZECHYLONY - 11 szt.

□ POWIERZCHNIA SCIEŻEK
ISTNIEJĄCYCH - 130 m²

POWIERZCHNIA TERENU
MIĘDZY GROBAMI - 188 m²

⊗ ZIELEŃ ISTNIEJĄCA - 15,3 m²

+ KRZYŻ NIEOZNACZONY

Rysunek poglądowy. Oryginał planu wykonano w skali 1:100